

Ege Üniversitesi Yayınları
Edebiyat Fakültesi Yayın No: 239

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI: DİL, KİMLİK VE EDEBİYAT İNCELEMELERİ

Editörler

Yılmaz ÖZKAYA

İbrahim ARIKAN

Sinan GÜZEL

İzmir - 2025

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI: DİL, KİMLİK VE EDEBİYAT İNCELEMELERİ

Editörler

Yılmaz ÖZKAYA

İbrahim ARIKAN

Sinan GÜZEL

ISBN: 978-605-338-495-3

Ege Üniversitesi Üst Yayın Komisyonu'nun 16.12.2025 tarih ve 5/9 sayılı kararı ile yayınlanmıştır.

© Bu kitabın tüm yayın hakları Ege Üniversitesi'ne aittir. Kitabın tamamı ya da hiçbir bölümü yazarının önceden yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla kaydedilemez, basılamaz, çoğaltılamaz. Ancak kaynak olarak gösterilebilir.

Eserin bilim, dil ve her türlü sorumluluğu yazarına/editörüne aittir.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 81195

Yayın İletişim

Ege Üniversitesi Rektörlüğü

İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı

Basım ve Yayınevi Şube Müdürlüğü Bornova-İzmir

Tel: 0 232 311 59 07 - 0 232 342 12 52

E-posta: egekitapsatis@mail.ege.edu.tr

Yayınlanma Tarihi: Aralık, 2025

Bu eser, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası lisansı (CC BY-NC-ND) ile lisanslanmıştır. Bu lisansla eser alıntı yapmak koşuluyla paylaşılabilir. Ancak kopyalanamaz, dağıtılamaz, değiştirilemez ve ticari amaçla kullanılamaz.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International license (CC BY-NC-ND). Under this license, the text can be shared with the condition of citation. However, it cannot be copied, distributed, modified or used for commercial purposes.

İÇİNDEKİLER

- SUNUŞ 7
- “RUSYA’DAKİ TÜRKLER NE YAPMALI?” YENİ MECMUA
VE ZİYA GÖKALP/ Arda Korkmaz 9
- EKREM EYLİSLİ VE AK DERE ROMANI/ Avyaz Morkoç 25
- BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE KADAR KIRGIZ
EDEBİYATININ TEMEL TAŞI ALA-TOO DERGİSİ/ Gökcan Çelik 35
- HİCİVLE UYANIŞ: MİRZA ALİ MÖCÜZ (ŞEBÜSTERİ) ŞİİRİNDE
CEDİTÇİ İDEOLOJİNİN İMGELEMİ/ İslam Mammadov 49
- ORTAK YAZI DİLİNDEN GÜNÜMÜZE KIRGIZ METİNLERİNDE
GÖRÜLEN MAHALLİLEŞME ÖRNEKLERİ / Meder Saliev 75
- LİSAN MESELESİ VE NESİP BEY YUSUFBEYLİ’NİN
GÖRÜŞLERİ/ Meryem Doğaner 103
- YENİ TIPLI İLK AZARBAYCAN ROMANLARI/ Salide Şarifova 119
- DİNİY-MA’RİFİY ASARLARDA İNTERTEKSTUALLİK/
Sayyora Raimova 159
- RIZAEDDİN FAHREDDİN’İN “SELİME YAKİ İFFET” ADLI
ESERİ ÜZERİNE BİR TAHLİL DENEMESİ/ Selçuk Türkyılmaz 165
- AZERBAYCAN AYDINLANMA HAREKETİ’NDE
CEDİTÇİLİĞİN İZLERİ/ Sevinc Gasımova 173
- KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ’NDE MİLLÎ KİMLİK İNŞA
SÜRECİNDE BASINDA DİL TARTIŞMALARI/ Şule Ertürk Anıklı 193
- “KƏŞKÜL”ÜN SƏHİFƏLƏRİNDƏ FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ
MƏCNUN” SƏRİNİN RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ /Tehmine Bədəlova 219

- G‘AFUR G‘ULOM IJODIY TAKOMILIDA VAQTLI MATBUOTNING O‘RNI / Tozagul Matyoqubova Rajapovna 225
- SAHA (YAKUT) SÜRELİ YAYINLARI BAĞLAMINDA ÇOLBON DERGİSİ / Yağmur Özçetin/ Mehtap Solak Sağlam 237
- XX. YÜZYILIN İLK MODERNİSTLERİNDEN ÜZEYİR HACIBEYLİ VE DİL GÖRÜŞLERİ / Zemine Ziyayeva 257

Sunuş

Türklük araştırmaları, tarih boyunca geniş bir coğrafyada yaşayan Türk topluluklarının tarihleri ve coğrafyaları ile dillerini, edebiyatlarını, kültürel birikimlerini inceleyen geniş ve önemli bir çalışma alanıdır. Bu araştırmaların dil, edebiyat ve kimlik sahaslarında yoğunlaşması ise Türk kültürünün geçmişten bugüne uzanan bağlarını anlamaya, kültürel değişim ve gelişim süreçlerini idrak etmeye imkan verecektir. Bu kitap, söz konusu alanlarda yapılan araştırmaları bir araya getirerek konuyla ilgilenen araştırmacı ve okurlara yeni düşünme imkânları sunmayı hedeflemektedir.

Kitapta yer alan yazılar, Türk dünyasında kimliğin oluşmasına katkıda bulunan edebî ve kültürel unsurları farklı yönleriyle ele almaktadır. Roman ve hikâye üzerine hazırlanan incelemeler, türlerin toplumla ilişkisini, yazarların bakış açılarını ve anlatım biçimlerini karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirmektedir. Matbuat üzerine yoğunlaşan çalışmalar ise, basının kimlik kazandırmadaki rolünü, edebiyatın hangi toplumsal şartlar içinde şekillendiğini ve dönemlerin ruhunu yansıtan metinlerin nasıl ortaya çıktığını göstermektedir.

Araştırmaların bir bölümü, Azerbaycan edebiyatında ortaya çıkan yeni anlatım tarzlarını; bir bölümü de Türk dünyasının farklı bölgelerinde edebiyatın aldığı yönü ele almaktadır. Modernleşme sürecinin roman ve hikâyedeki yansımaları, birey ve toplum arasındaki ilişki üzerinden açıklanmakta; dil ve kimlik üzerine hazırlanan yazılar ise Türk topluluklarının ortak kültür mirasını ve zaman içinde yaşanan ayrışmaları örneklerle ortaya koymaktadır.

Bu kitap, Türk dünyasına dair araştırmaların yalnızca belli bir döneme değil, uzun bir tarihe dayanan bir birikime baktığını hatırlatmayı amaçlamaktadır. Her makale kendi alanında önemli bilgiler sunmakta; bir araya geldiklerinde ise Türk dünyasının edebiyatına ve kültürüne dair daha sağlam bir kavrayış oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır.

Eseri hazırlayan araştırmacılara teşekkür ederiz. Ayrıca metinlerin okunması ve dizgi sürecindeki destekleri için yüksek lisans öğrencilerimiz Berk Can Gümüş ve Hassan Jamshidi'ye teşekkürlerimizi sunarız. Bu kitabın, Türk dünyası dil, kimlik ve edebiyat çalışmalarına ilgi duyanlara yararlı olmasını dileriz.

İzmir 2025

Editörler

“RUSYA’DAKİ TÜRKLER NE YAPMALI?” YENİ MECMUA VE ZİYA GÖKALP

ARDA KORKMAZ / HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

ardakorkmaz@hacettepe.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4457-8632

Giriş

Cedîdcilik, 19. yüzyılın sonunda Rusya Müslümanlarının arasında gelişen kültürel ve eğitim odaklı yenilik hareketlerine verilen isimdir. Garp’ın Aydınlanma Çağı adını verdiği gelişim ve değişimin Müslümanlar arasındaki iz düşümü, en başta eğitim kanalıyla “usûl-i cedit” hareketi ile sistematize edilmiştir. Sistem, klasik eğitim kurumları olan mektepler ve medreselerin yerini Garp etkileşimiyle ortaya çıkan eğitim kurumlarının tesisi ile ortaya çıkmaktadır. Eğitimde yenilik hareketinin teorik ve pratik ayağında başı çeken isimlerden biri, İsmail Gaspıralı’dır. Ümit Polat, yüksek lisans tezinde Gaspıralı’nın Müslümanların geri kalmalarının sebebi olarak hurafelere olan inancı öne çıkardığını belirtmiş, eğitimde yapılan reformların bu temel meseleden ileri geldiğini ortaya koymuştur (2002: 34). Gaspıralı’nın reformları, 1884’te, Bahçesaray’ın Kaytazağı Mahallesi’nde açılan bir ilkokul ile hayata geçmiştir. Uygulamanın ilk olmasından doğan maddi ve manevi külfetler, öğretmen yetiştirmenin gerekliliği, programların hazırlanması ve derslerin içeriğine uygun materyallerin temini gibi parametreler, Gaspıralı’nın bizzat üstlendiği sorumluluklar olarak dikkati çekmektedir. Usûl-i cedit hareketi, Türk dünyası ile sınırlı kalmamış, Hint Müslümanlarını da kapsayan bir hareket hâlini almıştır (Polat, 2002: 35). Polat, Şükrü Elçin’den yaptığı alıntıyla Gaspıralı’nın ailenin kadın ve erkekten ileri gelen bir kurum olduğuna inandığını, buradan hareketle kadınların da eğitim alması gerekliliğini ortaya koyduğunu belirtmektedir. Bu, aynı zamanda Garp eğitim sisteminin telkini anlamına da geliyordu (Polat, 2002: 35). Coğrafya, matematik, hayat bilgisi gibi dersleri

kapsayan bir eğitim sisteminin gerekliliğini vurgulayan Gaspıralı, sosyal ve pozitif bilimlerin yeni eğitim sisteminde var olması lüzumunu ortaya koymuştur. Usûl-i cedid okullarından mezun olan öğrencilerin başarıları, Türkistan, Kazan ve Kafkasya başta olmak üzere öğretmenlerin ilgisini çekmiş, bu öğretmenler yeni eğitim sistemini tanımak ve genç kuşaklara nakletmek adına Bahçesaray'a gelmeye başlamışlardır.

Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinin “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şiarıyla yayın hayatında var olması, Cedîcilik hareketinin temel noktalarından biridir, denilebilir. Gazete, Türklerin birliği temel düşüncesini ortaya koymaktadır. Birliğin önce dil birliği ile sağlanacağını düşünen Gaspıralı, Arapça ve Farsça sözcüklerden arındırılmış, imparatorluk dili hâlini almış bir Osmanlı Türkçesinin Türk dünyasının ortak dili olabileceğini düşünmektedir (Polat, 2002: 36). Fikirde birlik, toplumsal ve medeni bir değişimi sağlayabilmekten ileri gelmektedir. İşte birliği ise Gaspıralı, kendinden sonra gelen nesillere bırakmıştır (Polat, 2002: 37). Garp'ın bu denli ilerlemesinin temelinde eğitime verdiği önemin yattığını belirten Gaspıralı, verdiği konferanslarla Garp'ın eğitim programlarından esinlenerek yeni bir eğitim sisteminin inşasına olan gerekliliğin altını çizmiştir (Polat, 2002: 39). Gaspıralı'nın altını çizdiği, Garp'ı taklit değil, Garp'ın eğitim zihniyetinin uygun metotlarla Türk dünyasına uygulanmasıdır (Polat, 2002: 40). Gaspıralı ile birlikte Kadı Rızâeddin Fahreddinoğlu öykü alanında, Hüseyin Feyizhan ve Abdülkayyûm Nasîrî dil üzerine yaptıkları çalışmalarıyla, Mûsâ Cârullah Bigi de teoloji sahasındaki çalışmalarıyla Cedîcilik hareketine katkılar veren diğer önemli isimlerdir. Müderris Âlimcan Barudî ise Gaspıralı'nın açtığı yolda, Kazan'da usûl-i cedid temelinde Muhammediyye Medresesi'ni kurmuştur. Kazan ile birlikte Azerbaycan ve Türkistan da Cedîcilik hareketinin etkili olduğu sahalardandır. Gaspıralı'dan önce Azerbaycan'da da Arapçaya dayalı klasik eğitim sisteminin yanlışlığı ve zararları üzerinde duran, eğitimde reformun gerekliliğini savunan aydınlar olmuştur. Abbaskulu Ağa Han Bâkîhanlı, Hasanbey Melikzâde Zerdâbî gibi isimler eğitim dilinin Türkçe olması gerekliliğini savunmakla birlikte Zerdâbî, bu düşüncesini matbuat kanalıyla da görünür bir hâle getirmiş, ilk Azerbaycan Türkçesi gazetesi olan *Ekinçi*'yi çıkararak Cedîcilik noktasındaki görüşlerini sistematik hâle getirmiştir. Matbuat faaliyetlerinin yanı sıra ilk Türk kız ortaokulunu da yine Zerdâbî açmıştır.¹ Türkistan'daki Cedîcilik hareketlerinin Kazan ve Azerbaycan'a nazaran daha yavaş ilerlediğini söylemek gerekmektedir. Öyle ki Gaspıralı, hareketin hızlandırılabilmesi adına bölgeye ziyaretlerde bulunmuştur. 1910'lu yıllarda Türk dünyasında usûl-i cedid okullarının sayısı beş bin civarındayken Türkistan'da bu sayı, yüz ile sınırlı kalmıştır. Matbuatın geli-

1 Ayrıntılı bilgi için bk. Bala, M. (1991). *Milli Azerbaycan hareketi*. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları; Baykara, H. (1966). *Azerbaycan'da yenileşme hareketleri XIX. yüzyıl*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

şimi de okullardaki sayıya paralel seyretmektedir. 1905'e kadar Türk dünyasının çıkardığı on iki derginin altısı Azerbaycan ve dördü Tatar Türkçesiyle çıkarken Özbek ve Kazak Türkçesiyle yalnız birer dergi çıkmaktaydı ki bunlar da Rusya'nın kontrolü altında, resmî dergilerdi. 1906'dan sonra ise Cedîdci matbuatta bir artış görülmektedir. *Terakkî, Hurşid, Şöhret, Asya, Buhârâ-yı Şerîf, Turan, Semerkand, Sadâ-yı Fergana, Sadâ-yı Türkistan, Kazak* ve *Balapan* gazeteleri, *Ayna, Islâh* ve *Yurt* dergileri, 1906 sonrası yayın hayatına başlayan gazete ve dergilerden bazılarıdır.²

Gaspiralı'nın ortaya koyduğu eğitim programında ilkokullar medreseden ayrılmalı, ilkokulların ayrı öğretmenleri olmalı, öğretmenler sadaka değil, aylık almalı, yalnız okuma değil yazma da öğrenilmeli, okuma-yazma eğitimi heceleme yöntemi ile değil Elifba yöntemi ile olmalı, her yaşa göre ayrı bir kitap takip edilmelidir (Kydyraliyev, 2001: 78). Ortaya koyulan programla birlikte Gaspiralı, bir kanunname de belirlemiştir. Buradan hareketle eğitim-öğretim eylül ayı başından nisan sonlarına kadar devam eder, kasım ayından sonra gelen öğrenci okula kabul edilmez, yedi yaşını doldurmamış okula kabul edilmez, dışarıdan gelen öğrencinin karnesi yoksa belirli bir seviye tespit sınavı sonucunda sınıflara dâhil edilir, okulun idaresi için öğrencilerin de bütçesi gözetilerek öğrenciden belirli bir miktar para talep edilir, para artarsa öğretmenlerin yönlendiriciliğinde okullara kütüphane kurulur, bulaşıcı hastalığı olan öğrenciler okula kabul edilmez, ancak dışarıdan gelen öğrenciler yatılı okuma imkânından yararlanabilir, okula her gün gidilir ve öğleden önce üç, öğleden sonra üç ders verilir, dersler sabah saat 08.30'da başlar, teneffüsler on beş dakikadır, dört dersi bitirmeyen öğrenci okuldan ayrılamaz, mazereti olan öğrenciler evleri yakınsa izin alarak okuldan ayrılabilirler, öğretmeni izin vermeden öğrenci sınıftan çıkamaz ve ders esnasında dışarıda olamaz, öğrencinin devamsızlık hakkı yoktur, yaptıysa ailesinin bilgisinin olduğunu belirten bir yazı getirmekle mükelleftir, dinî bayramlarda birer hafta, Muharrem ayının başında, Aşure, Mevlid, Berat, Regaib gibi kandillerde birer gün tatil yapılır, bazı perşembe günleri sınav yapılır, kış ortasında bir kez tecrübe sınavı yapılır, senede bir defa umumî sınav yapılır, teneffüslerde öğretmenlerin izin verdiği oyunlar oynanır, umumî sınavdan sonra öğrencilere başarıları nispetinde bir karne verilir, üstün başarılı öğrencilere ayrı bir "aferin kağıdı" da verilir, yaz tatiline girmeden sınavını geçemeyen öğrenci bir üst sınıfa geçemez, okulun idaresi imam, öğretmen ve mahalleli tarafından kabul gören vekiller tarafından yürütülür (Kydyraliyev, 2001: 78-79).

² Ayrıntılı bilgi için bk. Taymas, B. (1964). Türk dünyasında usûl-i cedid hareketi. *Türk Kültürü* (18), 119-125; Yarkın, İ. (1964). Türkistan'ın eğitim ve kültür işlerine bir bakış. *Türk Kültürü*, (18), 137-145.

Gaspıralı'dan evvel Cedîdcilik hareketinin ilk temsilcilerine odaklanıldığında Abdünnasîr Kursavî, Kazan Türkçesi ile eğitim-öğretimin başlayabilmesi için öncülerden biri olmuştur. Kazan Türkleri arasında başlattığı eski-yeni tartışması, Gaspıralı'nın açtığı yoldan önce hazır bir zeminin bulunmasına katkıda bulunmuştur. Buhara âlimlerini İslam'ın saf inanç sisteminden uzaklaşmakla itham eden Kursavî, asr-ı saadetteki sahabe inancına dönmenin gerekliliğini, mollaların cehaletini ortaya koymaktadır (Kydyraliyev, 2001: 66). Kursavî'den sonra gelen Şihabeddin Mercanî, Buhara'da eğitimin ve medreselerin ıslah edilmesine yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bir tarihçi ve arkeolog da olan Mercanî, kültürel bir zeminde ilerleyen Cedîdciliğin de öncülerinden olmuştur. Tarih ve coğrafya gibi ilimlerin ilimden sayılmadığı Buhara, onun için hayal kırıklığından ibaretti (Kydyraliyev, 2001: 67). Taklidin sona ermesi, Skolastik düşüncenin ortadan kaldırılması, Kur'an ve sünnet ile birlikte medreselerde İslam tarihinin okutulması, fen bilimlerinin ve Rusçanın okutulmasından çekinilmemesi, asr-ı saadetteki iman ve itikat anlayışına dönülmesi, Mercanî'nin Cedîdcilik hareketinin fikir telakkisini içermektedir (Kydyraliyev, 2001: 69). Rus dilini bilmek ve Ruslaşmak arasında büyük bir farklılık olduğuna inanan Mercanî, Rusça ile birçok ilmin öğrenilebilmesinden hareketle Rusçanın önemini ortaya koymaktadır (Kydyraliyev, 2001: 70).

Ahmed Mahdum Daniş, Türkistan'daki Cedîdcilik hareketinin ilk yerli öncülerinden biridir (Kydyraliyev, 2001: 70). Hattatlık ve ressamlık yapan Daniş, Rusya seyahatinde Rus sosyal hayatını görmüş, iki devleti mukayese etme şansını yakalamıştır. Rus seyahatinden döndükten sonra ülkesindeki sosyal yaşamın tenkidine başlayan Daniş, itikadi bozulmayı ve sosyal çözülmeyi kaleme almıştır (Kydyraliyev, 2001: 71). Dinin yanlış yorumlandığını belirten Daniş; eğitimin yaygınlaştırılması, aile hayatının ve kadınların durumunun yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Su sorununun çözülmesi, vergilerin düzenlenmesi, ekonominin canlandırılması, Daniş'in eğitimin yanı sıra iktisadi ve sosyal meselelere de eğildiğini göstermektedir (Kydyraliyev, 2001: 71). Daniş'in çağdaşları Molla Fazıl Gıcduvani, Mümin Hoca Vabkendi, Molla Hüdaverdi Baysuni de eğitimde reformun altını çizmekle birlikte sistemli bir program inşa edememişlerdir (Kydyraliyev, 2001: 71).

Cedîdcilik hareketi, siyasi otoriteler ile birlikte Rusya Türklerinin birliğinin İslamcılık fikir temeli altında olduğunu düşünen ve yenileşme hareketlerinin halkın Ruslaşmasına sebep olacağını ileri süren Kadîmcilerin muhalefetine uğramıştır. Bu telakki, yeni okulların açılmasına karşı olmamakla birlikte okullara maddi olanaklar da sağlamamış, İsmail Gaspıralı gibi isimlerin bireysel çabalar ile hareketi yürütmelerine sebep olmuşlardır. Ruslar, Cedîdcilik hareketine karşı bir politika geliştirmiş, bu hareket temelinde uyanacak Türkçülük faaliyetlerini ve

idealini kontrol altına alabilmek adına usûl-i cedid okulları hakkındaki jurnalleri takip etmiş, okulları kapatmış, bu okulların öğretmenlerini sürgün etmiştir. Rus Sosyalist ve Batıcıları ise Cedîdcilik hareketinden yana bir tutum sergilemişlerdir. Cedîd-Kadîm dikotomisi Cedîdcilerin lehine sonuçlanmış olsa da Cedîdcilik aleyhine yürütülen propaganda, hareketin ivmesini yavaşlatmıştır, denilebilir.³

Cedîdcilik hareketinin temelini oluşturan eğitim, aile, kadınların toplumsal hayata kazandırılması gibi meseleler Cedîdciliğin eğitim-öğretim politikalarında etkili olduğu kadar sosyal hayatın modernizasyonu temelinde de öncülük etmiş bir hareket olduğunu göstermektedir. Toplumsal hayatın modernizasyonu için ideolojik bir aygıt hâlini alan bu harekete karşı, Kadîmcilerin kendilerini dinsizlik ve sosyalistlik ile suçlaması, Rusların zaten bu harekete muhalif olması nedeniyle birçok öğretmenin tutuklanması durumu ortaya çıkmıştır. Bütün milletlerin kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi fikrini hayata geçirmek isteyen temayüle dayanan Bolşevik hareketini kendi emelleri için bir kanal olarak gören Cedîdciler, Bolşevik Partisi'nde yer almışlar, Mîr Said Sultan Galiev gibi isimler parti içerisinde önemli pozisyonlara yükselip Rus sosyalizmine karşı Turancılığı savunmuşlardır. Stalin, 30'larda artan gücüyle birlikte "Rus halkını, halk düşmanı milliyetçilerden temizleme" manifestosuyla bir tasfiye hareketine girişmiş, Cedîdci hareketin temsilcilerini tutuklatmış hatta kurşuna dizdirmiştir. Rusya Türklerinin tarihî arşivine "Büyük Ziyalılar Kırımını" olarak geçen bu hadisede Stalin, İsmail Gaspıralı'nın mezarını tahrip ettirip üzerine apartmanlar yaptracak kadar ileri gitmiş ve Cedîdciliğin köklerini sembolik olarak da yok etmek istemiştir.⁴

Cedîdcilik, kültür ve eğitim temelli bir modernizasyon hareketinin adıdır. Eğitim kurumlarının yenilenmesiyle temeli atılan hareket, en başta, bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin yenilik hareketleriyle paralellik gösterir. Hurafelerin, batıl itikatların yıkılmasıyla pozitif bilimlerin ön plana çıkarılmasına dayanan hareket bu noktada da Osmanlı modernleşmesine yakınlık gösterir. "Orta Çağ zihniyetinden" kopma gayreti, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçişte Türk dünyasının ortak "mefkûresi" hâline gelmiştir. Cedîdcilik hareketi, bu yanı sıra öncü bir rol oynamış ve başta Hint Müslümanları olmak üzere birçok topluluğun feyzalmasını sağlamıştır. Kadınların toplumsal yaşama katılımını meselelerinden biri hâline getiren hareket, toplumsal cinsiyet ve eşitlik temelli bir noktadadır. İsmail Gaspıralı öncülüğünde "dilde, fikirde ve işte birliği" önceleyen Cedîdcilik hareketi, en başta dilde sadeleşme ve ortaklaşmanın gerekliliğinin altını çizer. Çalışmamızın ana eksenini oluşturan Ziya Gökalp'ın telakkisi ile hareketin benzerliği, başta "yeni lisan" olmak üzere bir dizi noktada kendini gösterir. Söz gelimi Batılı metotların

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Taymas, B. (1966). Usûl-ü kadîm. *Türk Kültürü*, (40), 403-410.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Devlet, N. (1985). *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Türk kültürüyle yoğrulması, Cedîdçilik ve Gökalp telakkisinin temel ortaklıklarından biridir. Gaspıralı ve Gökalp, Batı'nın fen-sanayi temelli medeniyetini alırken Türk kültürünün korunması gerekliliğinin altını çizer. Bununla beraber Cedîdçilik hareketinin din görüşü, Osmanlı dünyasının bu noktadaki temel düşüncülerinden Mehmet Akif Ersoy'un kiyle benzerlik gösterir. Yapılması gereken hurafeler ve batıl itikatların yıkılması, saf ve öz dine, asr-ı saadete dönülmesidir.

1. Yeni Mecmua ve Ziya Gökalp

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin maddi destekleriyle 12 Temmuz 1917'de haftalık olarak yayımlanmaya başlayan dergi, Mehmet Talat Taşkara sahibi ve sorumluluğunda görünmekle birlikte Mehmet Talat Bey'in doğrudan müdahalesine sahne olmayan, ilk yayın döneminde 66 sayıdan müteşekkil, I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve Mondros'un imzalanması ile 26 Ekim 1918'de kapanan ve yöneticisi Ziya Gökalp'in tutuklanarak Malta'ya sürüldüğü bir dergi olarak yayın serüvenine sahiptir. Derginin yeniden faaliyete geçmesi, uzun ömürlü olmamakla birlikte Falih Rıfkı Atay ile gerçekleşmiştir. Dergi, taksonomik olarak başlığının altına yerleştirdiği ibare ile bir “ilim, sanat ve ahlâka dair haftalık mecmua”dır. Derginin temel telakkisi, Türkçülük ve milliyetçilik zeminidir. Türkçülük ve milliyetçilik fikirleri; sosyoloji, tarih, edebiyat gibi disiplinlerle ele alınmış; Mehmet Fuat Köprülü, Ahmet Refik Altınay, Necmettin Sadık Sadak, Yahya Kemal Beyatlı gibi isimler derginin yayın politikasının ve yönünün belirlenmesinde önemli roller oynamışlardır. Öyle ki Yahya Kemal, derginin adının Mecmua olması yönünde tavsiyelerde bulunmuş, Ziya Gökalp, bu başlığa “yeni” sıfatını eklemiştir.⁵ Derginin Türkçü bir ideoloji benimsemesiyle birlikte Türkçeci hassasiyeti de bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Yeni Lisan hareketinden başlayarak ortaya çıkan temayül, burada, derginin yazılarında kendini göstermiş, Ziya Gökalp'in isteğiyle ilim konulu yazılar, herkesin anlayabileceği bir dil ve üslup ile kaleme alınmıştır. *Genç Kalemler*'deki “Yeni Hayat”, *Yeni Mecmua*'da, Ziya Gökalp ile birlikte “içtimai halkçılığa” dönüşmektedir (Selvi, 1992: 14). Türkçü ve medeniyetçi görüşler ışığında sade, yalın, terkipsiz bir dilin kullanıldığı dergi, içtimaiyat-edebiyat kanalıyla Türkçülük ve modernizasyon meselelerini kamuoyuna duyurmayı kendisine vazife edinmiştir (Selvi, 1992: 17). Dergide dil üzerine yazılan “Harsımızı Koruyalım”, “Zavallı Türkçe” gibi yazılar, Yeni Lisan ile başlayan dilde millileşme cereyanının *Yeni Mecmua*'da devam ettiğini göstermektedir (Baran, 2009: 17).

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Beyatlı, Y.K. (1986). *Siyasi ve edebi portreler*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Dergi; "Hafta Musahabesi", "İçtimâiyat", "Edebiyat Musahabesi", "Tarih", "Fikir Hayatı", "Edebiyat Tarihi", "Târîh-i Sanat", "Mûsikî", "Mimari", "İhtilât ve İçtimâ", "İçtimâî Mezhepler ve İçtimâiyat", "Hilâfetin İstiklâlî" gibi üst başlıklar ve yazıları içermektedir. Derginin içtima bölümleri, ağırlıklı olarak Ziya Gökalp tarafından kaleme alınmakla birlikte bu yazılar, Türkçülük temelinde bir kültür ve medeniyet inşası gayesi gütmektedir. 1923 yılında kaleme alınan *Türkçülüğün Esasları*'nın alt yapısının bu yazılarından ileri geldiğini söyleyebilmek mümkündür. Derginin önemli yanlarından bir diğeri, Ziya Gökalp'in bir başlık açarak kaleme aldığı "Halkçılık" başlıklı yazısıdır. Böylelikle Halkçılık, ilk kez sosyolojik olarak tartışılan bir zeminde yer almıştır.⁶ Derginin bir diğer önemli yanı, içerisinde barındırdığı dil ve edebiyat tartışmalarıdır. Söz gelimi Mehmet Fuat Köprülü, edebiyat tarihinin devirlere ayrılması üzerinden şekillenen birçok yazısını bu dergide kaleme almıştır. Söz konusu yazılar edebî şahsiyet, edebî tür ve kimi tartışmalar özelinde şekillenmektedir. Yahya Kemal, Paris'ten döndükten sonra yazılarını ilk kez bu dergide neşretmiştir ki bu şiirler daha sonra *Eski Şiirin Rüzgariyle* üst başlığı ile yayınlanacaktır. Mehmet Fuat Köprülü ve Yahya Kemal Beyatlı'dan sonra dergide görünür olan kimi edebî şahsiyetleri Faruk Nafiz (Çamlıbel), Halit Fahri (Ozansoy), İbrahim Alâeddin (Gövsa), Orhan Seyfi (Orhon), Halil Nihat (Boztepe), Ahmet Haşim, Necip Fazıl (Kısakürek), Ömer Seyfettin, Refik Halit (Karay), Hüseyin Rahmi (Gürpınar), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) olarak sıralayabilmek mümkündür. Ömer Seyfettin'in *Yalnız Efe*'sini, Refik Halit Karay'ın daha sonra *Memleket Hikayeleri*'ne dâhil edeceği öykülerini ilk kez bu dergide kaleme almaları, derginin edebiyat tarihi açısından önemini göstermesi bakımından kıymetlidir. Türk edebiyatının üretim sahası olmakla birlikte derginin Anatole France, Ivan Turgenyef, Leon Tolstoy, Maksim Gorki, Goethe, Rousseau, Friedrich Schiller, R. Tagore gibi yazar ve şairlerin öykü, roman ve şiirlerinden çeviriler de yaparak okurlarını beslediği görülmektedir.⁷

Ahmet Selvi, *Yeni Mecmua* üzerine kaleme aldığı yüksek lisans tezinde (1992) derginin teşekkül ettiği yazıları bir tasnife tabi tutmuştur. Bu tasniften hareketle *Yeni Mecmua*, edebiyat alanında Batı edebiyatı, Millî edebiyat ve edebiyat tarihi; dil alanında umumi Türkçe, dil bilgisi, morfoloji, imla, alfabe konularını ele almış, dil ve edebiyat dışında ise tarih, siyaset, iktisat, sosyoloji (içtimâiyat), ahlak, din, terbiye, eğitim-öğretim, kadın, sağlık ve spor, güzel sanatlar (mimari, musiki, resim) alanlarında görüş ve fikirler üretmiştir. Eğitim ve terbiye konularında genç kızların, çocukların terbiyesinden millî eğitim programına varacak

6 Ayrıntılı bilgi için bk. Küçük, S. (1998). Yeni Mecmua üzerine bir inceleme. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (7), 191-211.

7 Ayrıntılı bilgi için bk. Beyaz, Y. (2009). *Fikir ve sanat hayatımızdaki yeri bakımından Yeni Mecmua üzerine bir inceleme* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]; Baran, E. (2009). *Yeni Mecmua (1-45. sayılar) üzerinde bir inceleme* [Yüksek lisans tezi, Niğde Üniversitesi]; Küçük, S. (1992). *Yeni Mecmua (46-90. sayılar) üzerinde bir araştırma inceleme ve seçilmiş metinler* [Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

kadar geniş bir yelpaze ele alınmıştır (Selvi, 1992: 18). Dönem içerisinde kendini gösteren ahlak bozulması, bilimsel biçimlerde derginin üzerine eğildiği meselelerden olmuştur (Selvi, 1992: 19). Tarih alanında yazılan yazılarda yeni bir tarihçilik anlayışı ele alınmış, ağırlık Osmanlı tarihine verilse de İslamiyet öncesi Türk tarihi de araştırma konusu edilmiştir (Selvi, 1992: 19). Savaşın yarattığı tahribat ve siyasi meseleler ile bozulan ekonomi, derginin üzerinde durduğu meselelerden biridir. Ziya Gökalp'in ortaya koyduğu “iktisadi vatanseverlik” telakkisi ile ekonomi, millî ekonomi politikaları ile ele alınması gereken bir olgu olarak görülmüş; dergide üretilen fikirler, Cumhuriyet'tin kurulmasıyla Devletçilik ilkesinin doğuşuna zemin hazırlamıştır (Selvi, 1992: 19). Güzel sanatlar meselesinde ortaya koyulan görüş, millî bir sanatın yaratılması gerekliliğidir. Mimari ve musiki başta olmak üzere görsel sanatlar bağlamında Türklerdeki zevkin yüksekliğine inanan dergi, millî bir sanat arayışındadır. Millî olmayan bir sanat ise tasfiye edilmektedir (Selvi, 1992: 19). Yasin Beyaz, derginin ortaya çıkış amacını Mehmet Emin Erişirgil'in çalışmasından alıntılarla aktarır. Buna göre dergi, bazı Rus Türkleri tarafından ortaya atılan fikirler ile Osmanlı Türklerinin benimsendiği fikirler arasındaki ayrılığı gidermek adına milliyetin esaslarını ortaya koymak, çatışan fikirler ile mücadele etmek amacıyla ortaya çıkmıştır (Selvi, 2009: 8). Cedîdilik ile *Yeni Mecmua* 'ya karşılıklı bir bakışı ortaya koyan çalışmamız, bu bağlamda değer kazanır.

Derginin yayın hayatına girdiği sosyolojik ve tarihî arka planı ele alan Necdet Ekinci, Rus Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi ve Rus Çarlığı'nın yıkılması ile Türk “budunlarını” birleştirmek ve kurtarmak, Turan idealini gerçekleştirmek ideallerinin alevlenmesini *Yeni Mecmua* 'nın doğduğu ortam ve hizmet ettiği ideal olarak tanımlamaktadır (2001: 145). Dergi, Ekinci'ye göre *Türk Yurdu* 'nun eksik kaldığı bilimsellik yönünü tamamlamaktadır. Dergi ile güdülen gaye, Türkçülük düşüncesini bilimsel temellere oturtmak, Türk ulusal kültürünü araştırmaktır (Ekinci, 2001: 149). Derginin İttihat ve Terakki'den maddi destek almasına karşın herhangi bir siyasi oluşumun karşısında ya da yanında olduğunu belirten yazılar kaleme almaması ve bilimsel-objektif bir perspektif geliştirmesi (Ekinci, 2001: 149) kıymetlidir. Ekinci, Refik Halit'in dergide yer alan bir yazısında edebiyat tarihi Servet-i Fünûncular ve Yeni Mecmûacılar olarak ikiye ayırdığını aktarmaktadır (Ekinci, 2001: 150). Refik Halit'in böyle bir tasnifi yapması, dergiyi bir edebî akım yaratmış olarak görmesinden ileri gelmektedir ve derginin yarattığı kütlenin büyüklüğünü göstermesi bakımından kıymetlidir. Ekinci, Ziya Gökalp'in 1918'e gelene kadar yazdığı yazılardan derlediği *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* 'ı da bu dergide yayımladığını belirtmesi (Ekinci, 2001: 151), derginin önemini gösteren bir başka parametredir. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte ikinci

kez yayın hayatına başlayan dergi, bu kez, Ziya Gökalp, Falih Rıfkı, Hamdullah Suphi, Ahmet Ağaoğlu gibi yazarlarla Atatürk devrimlerini, ilke ve inkılaplarını, ülkenin yönünü çevirmesi gerektiği düşünülen Garp medeniyetini, yeni kurulan Türk devletinin ırk temeline dayanmadığını, Lozan sürecinde ülke yönetiminin çektiği zorlukları ele almakta ve yeni devlet ve sisteme destek vermektedir (Ekinçi, 2001: 152-155).

Yeni Mecmua, I. Dünya Savaşı sırası ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında başta Türk Ocağı gençleri olmak üzere dönemin gençleri üzerinde yoğun bir etki bırakmış, Türk vatanının verdiği var olma mücadelesinde ele aldığı konularla Türk halkına güven aşılamış, Türklük bilincini uyandırmıştır. Dergi, yeryüzündeki tüm Türkleri "dilde, fikirde, işte birlik" olmaya davet etmiştir (Selvi, 1992: 168). Ferdietçilikten ziyade cemiyetçi bir telakki ile yayın hayatını tamamlayan dergi, millî birlik ve beraberlik gayesiyle polemiklerden uzak kalarak uzlaşmacı bir çizgiyi takip etmiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın tanımlamasıyla dergi, "Edebiyatımızda büyük tesir bırakan organlardan biri, o devir Türk elitini toplayan, Ziya Bey'in başyazıları dışında hiçbir ideolojik gaye güder görünmeyen" (2000: 111) bir dergidir. Türk gencinin kültürel, bedensel ve bilimsel eğitimine önem veren dergi, yazar kadrosuyla gençleri eğitmeye çalışmıştır. Birçok fikir hareketinin hâkim olduğu dönemde kurtuluşu Türkçülük akımında görmüştür (Selvi, 1992: 168). Irka dayalı Türk milliyetçiliğinden yana olan dergi, Osmanlı toplumu olgusunu kabul etmemekte, devletin adının kurucusundan ortaya çıktığını düşünmektedir (Selvi, 1992: 169). Devletin adının Türkiye olduğunu ileri süren dergi, İslamcılığı tasfiye etmemiş, Ziya Gökalp "Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim, Garp medeniyetindenim." diyerek Millî-İslamî bir sentez fikrini derginin telakkisi hâline getirmiştir (Selvi, 1992: 169). Buradan hareketle dergi, Türkçülüğü, tüm Türkleri içinde barındıran bir İslam Türkçülüğü olarak ele almaktadır. Milliyet fikri kuvvetli oldukça ümmetçilik fikri de doğru orantılı olarak başarı kazanacaktır. Türklerin millî bir yapıya sahip olması, dergi tarafından İslamcılığın başarılı olmasının da bir nişanesi olarak görülmektedir. Dergi, kabileciliğe dayanan asabiyete karşı çıkmıştır (Selvi, 1992: 169).

Derginin amacı, ortak bir Türk medeniyeti inşa etmektir. Aynı kültürle yoğrulmuş olan Türklerin medeniyeti de ortaklık göstermelidir. Medeniyetin inşası sırasında Batı örnek alınmalı, Batı temelinde Türkçü-İslamcı bir medeniyet çıkarılmalıdır. Batı, teknik olarak örnek alınsa da medeniyetin özü, Türk'ün kendi değerlerinden teşekkül etmelidir. Temeli Hüseyinzâde Ali Bey'e dayanan bu görüşler, Ziya Gökalp'te kendini *Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak* özetinde göstermektedir (Selvi, 1992: 170). Modernizasyonun okullardan başlaması gerekliliğini ortaya koyan dergi, Batı'nın ilminden yararlanarak bir millî eğitim

programını inşası gayesini gütmüştür. Batı ilminden yararlanabilmek adına yabancı dil öğrenmenin gerekliliğinin altını çizen dergi, tercüme faaliyetlerine de bu bağlamda yer vermiştir. Batı edebiyatında millî değerleri ön plana çıkaran metinler yoğun olmak üzere tercüme yapılmış, Batı medeniyetini tanıdıkça Türk'ün öz benliğini bulacağı inancı benimsenmiştir (1992: 170). Müslüman toplumların geri kalmışlığının sebebini kadının eğitimden, sosyal alandan tasfiyesi olarak gören dergi, kadınların geçmiş, güncel ve gelecekteki durumlarını tartışmış, kadınların eğitim ve çalışma hayatındaki yerini ele almıştır (Selvi, 1992: 171). Dergi, millî sanatın vücuda gelebilmesi için de çalışmalar yürütmüştür. Mimarlar ve ressamlar başta olmak üzere sanatın birçok dalı ve sanatçı teşvik edilmiş, millî bir mimari telakkisinin ortaya çıkarılmasının gerekliliği belirtilmiş, ressamların resimlerinde millî konuları ele alması teşvik edilmiştir (Selvi, 1992: 172).

Yeni Mecmua'nın ortaya çıkışında Türk dünyasında yaşanan kırılmaların başat etmenlerden biri olması, dergiyi Türk dünyası modernleşmesi bağlamında değerlendirmek noktasında kıymetli kılar. Derginin kendini tanımlarken ilim ve ahlak dergisi olarak görmesi, Cedîcilik hareketinin oturduğu zeminle ortaklık göstermesi bağlamında dikkat çekicidir. Derginin Türkçeci bir hassasiyet geliştirmesi, Gaspıralı ve Cedîcilik hareketinin Osmanlı sahasındaki iz düşümünü oluşturmaktadır. *Yeni Mecmua*'nın yeniden bir medeniyet inşasının ideolojik bir aygıtı olması, Cedîcilerin “Türk harsını” koruyarak yeni bir medeniyete eklenme çabalarıyla benzerlikler taşır. Söz gelimi genç kızların topluma katılmalarıyla kadını yükselterek vatani yükseltme ve “samimi bir irfan yaratma”; *Yeni Mecmua* ve Cedîcilik'in ortak “mefkûrelerinden” biridir. Derginin Cedîcilik ile ortaklıklarından biri de din görüşüdür. Dilde, fikirde ve işte sağlanacak birlik, doğrudan doğruya dini de yükseltecek ve özüne döndürecektir. Modernizasyonun temelinde eğitimi görmek, iki unsurun ortaklıklarındandır. Türk kültürünü beslemek ve Türk'e medeni milletler seviyesinde yer açmak için her iki yaklaşım da Türkçe dışındaki yabancı dillere saygı göstermişler ve yabancı dil bilmenin gerekliliğini vurgulamışlardır.

2. “Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?”

Ziya Gökalp derginin 38. sayısında, 4 Nisan 1918'de kaleme aldığı bu yazısında Türklerin umumi ve ebedî vatani olarak nitelediği Turan'ın tarih boyunca altı devirden geçtiğini, bu devirlerin üçünün Türk, üçünün yabancı hâkimiyetinde olduğunu belirtmektedir. Birinci devir, “Birinci Türk Hâkimiyeti Devri” olarak adlandırılmakla birlikte milattan önce 209 sene öncesine dayandırılmakta, devri açanın ise Mete Han olduğu kaydedilmektedir. İkinci Türk Devri olarak görülen devir, 545 yılından başlatılarak Cengiz Han'a kadar getirilir. Bu, Turan ülkesinin

üçüncü devridir. Üçüncü Türk Devri, Emir Timur ile başlayıp Rus istilasına kadar süren devirdir ki bu da Turan ülkesinin beşinci devridir (Ziya Gökalp, 2018: 621). Ziya Gökalp, yabancı devirleri Tatar Devri, Moğol Devri ve Rus Devri olarak adlandırmaktadır. Ziya Gökalp, Rus Çarlığı'nın dağılmasıyla Turan ülkesinde hâkimiyetin yeniden Türklere geçtiğini, bu devrin Turan ülkesi için yedinci devir olduğunu düşünmektedir (2018: 622). Rus Çarlığı'nın dağılmasını Ergenekon ile özdeşleştiren Ziya Gökalp, bugünün yeni bir Ergenekon Bayramı olacağı kanaatinde. Bugünün Rusya'da yaşayan Türkler için bir egemenlik günü olduğunu belirten Ziya Gökalp, egemenliğin gerçekleşebilmesi için belirli bir program, yöntem geliştirilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Söz konusu makalenin ortaya çıkışı, bu program ve yöntemin geliştirilmesi gayesidir.

Bir milletin müstakil olabilmesi için bütün şubeleriyle aynı hükümdara tabi olması gerektiğini belirten Ziya Gökalp (2018: 622), birtakım beylikler ve aşiretlere bölünen kavimlerin kolayca bölünüp parçalanacağını altını çizmekte, buradan hareketle Rusya'daki Türklerin birleşerek büyük bir devlet tesis etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bunun küçük bir aşiretin reisi ya da hisarın beyinin birçok savaş sonucunda diğer aşiretleri ya da şehirleri hâkimiyetleri altına aldıkları “iptidai” yöntemlerle gerçekleşmeyeceğini belirten Ziya Gökalp (2018: 623), o günün konjonktüründe savaş ile birlik sağlama yöntemlerine gerek duyulmadığını ortaya koymaktadır. Bu minvalde Ziya Gökalp, Alman birliğini örnek göstermiştir. Gökalp, Alman milletlerinin bölünmeyi millî menfaate uygun görmeyerek Prusya Kralını imparator ilan etmelerini, hiçbir zorlama olmaksızın bir araya gelmelerini Rusya Türkleri için bir model olarak sunmaktadır. Ziya Gökalp bu modeli sunarken o zamana kadar hiçbir Türk devletinin bu şekilde meydana gelmediği gerçeğine de vakıftır. Bu bağlamda Mete Han, Tüme, Kutluk, Meçü, Bilge Han, Emir Timur örneklerini veren Gökalp; Türk ittifadının bu liderler tarafından muharebelerle sağlandığını belirtmektedir (2018: 623).

Rusya'daki Türklerin birliğinin sağlanabilmesi adına yöntem önerilerini ortaya koymaya devam eden Ziya Gökalp, muhtelif Türk şubelerinde mahallî ve yerel Türk hükümetlerinin teşkilini gerekli görmektedir. Bunun altında yatan sebep ise Rus Çarlığı'nın hâkimiyeti boyunca Türkleri kendi kendini idare etmek melekelerinden mahrum etmesidir (2018: 624). Bu durum, Türklerin idari teşkilatlanmasının baştan ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Ziya Gökalp'in Rusya'daki Türklerin birliği için anahtar olarak gördüğü kavramlardan biri, itaattir. Türklerin töresinde baş aktörlerden biri olan itaat; kendisine uyulan liderlerin töreye, lidere uyanların da lidere göstermesi gereken bir davranış biçimidir. Rusya'daki Türklerin birliği için bir baş seçilmeli, bu başa itaat edilmelidir (2018: 625). İtaat kavramını anlamayanları “eksik akıllı” olarak nitelendiren

Ziya Gökalp, itaatin esaret değil hürriyet ve istiklal getirdiğini düşünmektedir. En iyi liderler, emre itaat edenlerden teşekkür etmektedir. Ziya Gökalp, kendisine itaat edilecek kişinin *Selçukname*'de Oğuz Han'a dayandırılan kaideyle ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Buradan hareketle seçilecek lider, irsî ve resmî mevkileri bir yana bırakılırsa halkın sevdiği ve hürmet ettiği, seçkin; korkak, bedbin, şüpheci, tereddütlü, gösterişçi, hasis olmayan; imanlı, iradeli, halkın kahramanlıklarıyla bildiği niteliklerde olmalıdır (2018: 625). Böyle bir lider, düşmanlarından bile itaat ve hürmet görecektir. İtaat ve hürmet, millete aittir. Seçilen lider, dostluklarını ve düşmanlıklarını unutarak yaptığı her işte milletin menfaatini düşünmelidir. Buna ek olarak Türklerin “eski kurtarıcılarının” dinî bir kuvvetle de desteklenmiş olduğunu belirten Gökalp, Mete Han'ın “Tanrı Kutu” yani “Allah'ın Gölgesi”, Tümen'in “İlin Han” yani “Tanrı Gibi Semada Oturan”, Uygur hakanının “İdi Kut” yani “Zıllullah”, Emir Timur'un “Sahipkiran” olarak nitelendirildiklerini örnekendirerek Rusya Türkleri arasından çıkacak yeni lidere de şeyhlerin ve âlimlerin aynı sıfatı vermesi, onu bir sahipkiran, yenilikçi, kurtarıcı gibi görmesi gerektiğinin altını çizmektedir (2018: 629). Dinî kurumların bu telakkisi ile birlikte aydın sınıfın da lideri bir dâhi, sahip-zuhur, millî bir kahraman olarak göstermesi gerektiği vurgulanır. Halk, lidere “fenalığı zahir oluncaya kadar” itaat etmeli, eleştirel, itiraz eden bir mizaçtan uzak durmalıdır. Bu gibi tutumları halkın manevi gücünü kıranlar olarak gören Ziya Gökalp, bu kişilerin meclislerden uzak tutulması, propagandalarına yer verilmemesi, cezalandırılmaları gerekliliğini belirtmektedir (2018: 626).

Türk mefkûresinin bütün kuvvetinin kendisinde toplanacağı lider, Kafkasya'da, Türkistan'da, Kazakistan'da bir “mevkii karargâh-ı umumi” tesis etmeli ve bütün Türk ordularını ve memleketlerini bu merkezden idare etmelidir (2018: 630). Böyle bir liderin “sahipkiran” olarak görüleceğini belirten Ziya Gökalp, bu ünvanı halkın kendi kendini yönetmesine imkân verilmediği, anarşik bir düzene bağlamaktadır. Bununla birlikte Gökalp, her devletin kuruluşunda böyle bir sahipkırana ihtiyaç duyduğunu düşünmektedir (2018: 630). Lider, mefkûreye vuslat için önce ikna yolunu tutmalı, bununla birlikte kuvvetini de her daim hazır bulundurmalıdır. Ordunun yönetimini ele almış olan lider, silah ve mühimmat tedariki, askerlere gerekli olan levazımın temini ve hazırlanmasından da mesuldür. Liderden, ülkenin hâkim güçlerine boyun eğdirmesi, başkaldıran olursa azlederek itimat ettiği herhangi bir ferdi tayin etmesi beklenir. Böylelikle bütün Türk ili bir orduya benzer şekilde yukarıdan aşağıya doğru idare edilen bir organizma hâlini alacaktır (2018: 631). Bu fikirlerin bazılarınca hürriyet ve istiklal kavramlarıyla çelişen kavramlar olarak görünse de Ziya Gökalp; İngiltere, Fransa, Amerika, Almanya gibi meşrutî ve cumhurî hükûmetlerin o dönem hep bu sistem ile idare

edildiğini belirtmektedir. Tehlikeli zamanların geçirilebilmesi için Doğu ve Batı'daki Türklerin merkezi bir hükûmet ve düzenli bir ordu hâline gelmesi gereklidir. Aksi takdirde Rusya'daki Türklerin kurtulması mümkün değildir (2018: 631).

Liderlerin yönetim şeklinin ne olduğundan ziyade halk arasında tefrikacılığı önlemenin ve gerçek bir Halkçılık idealini gerçekleştirmenin önemine işaret eden Ziya Gökalp, liderin meşrutî de cumhurî de olabileceğini belirtmektedir. Gökalp'e göre eşrafçı zihniyet amele ile köylünün aleyhinde, Bolşevikî zihniyet yalnızca amele ve köylünün lehinde olduğu için eşitlik, hürriyet ve adaletle aykırı yönetim biçimleridir. Lider ve ailesi de halkın bünyesinden çıkan bireyler olduklarından hakiki Halkçılık, herkesi halktan görmektir. Ziya Gökalp'e göre fabrikatörler, arazi sahipleri, filozoflar ve şairler de halk takımıdır (2018: 626). Bu bağlamda Bolşevikler üzerinde duran Ziya Gökalp, yönetim sistemi inşası sırasında masum durumda bulunan halkın mağdur edilmemesi gerektiğini, Bolşeviklerin bu doğrultuda birçok zulüm yaparak halkçılar tarafından kınandığını belirtmektedir. Ferdîyetçi ve içtimaiyatçı iki farklı yaklaşımın aksine Ziya Gökalp, Türk hukukunda doğal olarak kendine yer eden tesanütçülük ve solidarismenin altını çizmektedir. Gökalp'in mülkiyet üzerinden ortaya koyduğu tesanütçülük ve solidarisme, bir birlik inşasının altını çizmektedir. Türk hukukunda ferdi bir tapunun da içtimai hüviyetinin olduğunu belirten Ziya Gökalp, devletin sahiplerine belirli bedeller ödeyerek arazileri ve fabrikaları kamulaştırabileceğini ve bu değerlerin ehil olmayan ellerden alınabileceğini vurgulamaktadır. Ziya Gökalp'in tüm bunlardan arzusu, "Bolşevikler" gibi sınıflar arasında kan dökmek yerine ferdiyetçilik ve toplumsallık arasında bir dayanışma ve birlik tesis etmektir (2018: 627). Gökalp'e göre gerçek milliyetçilerin istediği eşitlik ile toplumsal iş birliğinin gerektirdiği hürriyet kavramları birbiriyle uyumludur. Gökalp, Rusya'daki tüm Türklerden aşırılığa kaçmayarak, bütün halkı memnun ederek bu tesanütçülük ve solidarismeyi takip etmelerini istemektedir. Gökalp, Rusya'yı şiddetli bir şekilde Sosyalizme kapılmış olarak görmekte, Türklerin de bu etkiden tamamen kurtulmadığını düşünmektedir. Tesanütçülük ve solidarisme, bu bağlamda Türklerin kardeş kanı dökmesinin önüne geçecektir (2018: 627).

Rusya Türklerinin belirleyeceği liderin demokratik yollarla belirlenmesinin önemine işaret eden Ziya Gökalp, yöntem olarak her ülkenin nahiyelerinin göndereceği delegelerle bir kongre yapmasını, böylelikle ortaya çıkmış kahramanlar arasından bir seçim yapılmasını önermektedir. Seçimler sonucunda lider ortaya çıktığında nahiye müdürleri lidere itaat etmeli, Türkler, "bu tehlikeli fetret devrinden" ancak askerî bir hamle ile çıkabilecekleri için liderin emirleri, "nass-ı katı" gibi dinlenmelidir (2018: 628). Lider belirlendikten sonra isyan ve tefrikanın ortadan kaldırılması gerektiğini belirten Gökalp, Türk şubelerinin ayrı asabiyetler, aşiret, kabile yahut cemaatler tesis etmesine izin verilmemesi, başka ideolojileri varsa bu hareketlerin liderlerinin öldürülmesi gerektiğini düşünmek-

tedir. Canlı bırakılması gereken tek telakki, “Türk Müslüman Mefkûresi”dir. Gökalp’e göre bütün Türkler Müslüman olduğundan milliyetin esası da Türkler ve Müslümanlardan müteşekkildir (2018: 628).

Liderlerin ve yönetim şekillerinin belirlenmesinin ardından Ziya Gökalp, bir ordu kurulmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Hiçbir milletin ordusuz yaşayamayacağını belirten Gökalp, yirmi yaşından kırk yaşına kadar herkesin zorunluğu askerliğe tabi tutulması gerektiğini düşünmekte, zorunluluğa uymayanların şiddetli cezalara çarptırılmasını önermektedir. Gökalp’e göre Türk’ün kanunu askerî işlerde kesin ve değişmez olmalıdır. Bunun için Gökalp, önce nasihati, sonra şiddeti uygun görmektedir (2018: 628). Lider belirlenip ordu kurulduktan sonra sıra, umumi hükûmet ve ordulara gelmektedir. Rusya’daki Türk ülkesinin istiklalini “bu fetret zamanında” kendi başına koruyamayacağını düşünen Gökalp, Rusya’daki Türklerin umumi bir kumandanın altında birleşmelerini gerekli görmektedir. Umumi hükûmet, ülkelerden gönderilecek murahhasların düzenleyeceği kongre ile ortaya çıkabilir (2018: 629). İnşa edilen yeni yönetimin dili de Ziya Gökalp’in sistematize ettiği parametrelerden biridir. Kurulan umumi hükûmetin dili, bütün Türklerin ortak dili olarak görülen Osmanlı Türkçesi olmalıdır. Savaşlar ve neşriyat, bu dil ile somut hâle gelmelidir. Böylelikle Rusya’daki Türklerin birliği, umumi lider ve hükûmet ile birlikte dil ile de sağlanmış olacaktır (2018: 629).

Sonuç

Kültür ve eğitim temelinde ortaya çıkan Cedîcilik hareketi, eğitim kurumlarının modernizasyonu ile başlayıp ailenin düzenlenmesi, kadınların sosyal hayata katılımı, kadın ile erkek arasındaki hukuk ve vazifelerin belirlenmesi gibi birçok alana sirayet etmiştir. “Dilde, fikirde, işte birlik” anlayışını temel alan Cedîcilik, itikadi bozulma ile birlikte ahlaki bozulmayı da ele almış, saadet asrına dönüşü itikadi bozulmanın çözümü olarak görmüştür. Sosyal hayat ile birlikte ekonomi ve dil bazlı sorunların da çözümüne eğilen Cedîcilik, bir dil birliğinin altını çizmektedir. *Yeni Mecmua* ile Cedîcilik hareketinin perspektifinin ortaklığı, burada kendini göstermektedir.

Yeni Mecmua da Cedîcilik gibi modernizasyonun eğitim temelinde yattığı inancını gütmektedir. Buradan hareketle eğitimin modernleşmesi, kız çocuklarının okuması, erkekler gibi eğitim alması, çalışma hayatına katılması gibi sonuçlar doğurmuş, eğitimdeki ilerleme sosyal hayatın da ilerlemesini sağlamıştır. *Yeni Mecmua* da Cedîcilik hareketi gibi ahlaki bozulma ile ilgilenmiş, özellikle savaş sonrası zenginlerine birçok yazıda yer vererek toplumsal yozlaşmanın giderilmesi için çözümler üretmeye çalışmıştır. Dergi, Cedîcilik hareketine benzer şekilde

savaş sonrası doğan ekonomik durumla da ilgilenmiş, Ziya Gökalp'in ortaya koyduğu “iktisadi vatanseverlik” kavramı, ekonomik çözülmenin önüne geçebilmek adına üretilen reçetelerden biri olmuştur. Türk halklarını birleştirmek ve esaretten kurtarmak amacıyla yayın hayatını sürdüren *Yeni Mecmua*, Cedîdçilik hareketinin “dilde birlik” anlayışıyla ortaklık göstermiş, Cedîdçilik hareketi gibi dilde birliğin Osmanlı Türkçesi ile sağlanacağını ortaya koymuştur.

“Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?” yazısı, I. Dünya Savaşı sonrası çehresi değişen Pantürkizm hareketinin bir örneğidir, denilebilir. I. Dünya Savaşı'na kadar dünyadaki tüm Türklerin bir araya gelmesi ideali olarak tanımlanabilecek Turan fikri, savaş sonrası Türkiye Türklüğünü esas alarak “Dış Türkler” ile kurulan sağlam bir korelasyonun adı olmuştur. Türkiye Türkleri dışında kalan Türklerin bağımsız devletler kurmaları, Türkiye'nin bu devletler ile “dilde, fikirde, işte birlik” hâlinde olması, savaş sonrası Turan idealinin ve söz konusu yazının temel prensibidir. Buradan hareketle Ziya Gökalp, Rus Çarlığı'nın dağılması sonucu -dördüncü Türk devri olmak üzere- yedinci Turan devrinin başladığını belirtmektedir. Ziya Gökalp'in ideali, Rusya Türklerinin dayanışma hâlinde olup ideal bir devlet ve yönetim mekanizması inşa etmesidir. Yazının bir diğer amacı burada ortaya çıkmakta, Ziya Gökalp'in Rusya Türklerinin egemenliğinin kalıcı tesisi için çizdiği bir programı içermektedir.

Derginin ortaya koyduğu fikirler ve programlar, matbuat faaliyetlerinin önemini göstermesi bakımından da kıymetlidir. Kurulan Cumhuriyet'in temel prensiplerinden olan Halkçılık, Devletçilik gibi anlayışların *Yeni Mecmua* zemininde filizlenmesi, dergide ortaya koyulan iktisadi çözümlerinin Cumhuriyet ile birlikte kongreler hâlinde tartışılır olması, dergide Türklüğün, Türkçülüğün, Türk dilinin bilimsel yaklaşımlarla ele alınması sonucu derginin kurulan millî-üniter devletin bilimsel ve felsefi alt yapısına zemin hazırlaması gibi parametreler matbuat faaliyetlerinin gücünü ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Bala, M. (1991). *Milli Azerbaycan hareketi*. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Baran, E. (2009). *Yeni Mecmua (1-45. sayılar) üzerinde bir inceleme* (Yayın No. 249235) [Yüksek lisans tezi, Niğde Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Baykara, H. (1966). *Azerbaycan'da yenileşme hareketleri XIX. yüzyıl*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Beyatlı, Y.K. (1986). *Siyasi ve edebi portreler*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Beyaz, Y. (2009). *Fikir ve sanat hayatımızdaki yeri bakımından Yeni Mecmua üzerine bir inceleme* (Yayın No. 262767) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Devlet, N. (1985). *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ekinci, N. (2001). İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş sürecinde bilimsel Türkçülük çabalarına bir örnek: Yeni Mecmua. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (11), 137-162.
- Çonoğlu, S. (2018). *Ziya Gökalp Yeni Mecmua yazıları*. İstanbul: Ötüken.
- Küçük, S. (1992). *Yeni Mecmua (46-90. sayılar üzerinde bir araştırma) inceleme ve seçilmiş metinler* (Yayın No. 20949) [Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Küçük, S. (1998). *Yeni Mecmua üzerine bir inceleme*. Türklük Bilimi Araştırmaları, (7), 191-211.
- Kydyraliyev, D. (2001). *Türkistan'da Ceditcilik hareketi ve bunun Türkiye ile münasebeti* (Yayın No. 104872) [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Polat, Ü. (2002). *Türk Dünyası'nda açılan “ilk cedit mektepleri” üzerine bir araştırma* (Yayın No. 113690) [Yüksek lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Selvi, A. (1992). *Yeni Mecmua'nın tahlili* (Yayın No. 20983) [Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Tanpınar, A.H. (2000). *Edebiyat üzerine makaleler*. İstanbul: Dergâh.
- Taymas, B. (1964). *Türk dünyasında usûl-i cedit hareketi*. Türk Kültürü, (18), 119-125.
- Taymas, B. (1966). *Usûl-ü kadîm*. Türk Kültürü, (40), 403-410.
- Yarkin, İ. (1964). *Türkistan'ın eğitim ve kültür işlerine bir bakış*. Türk Kültürü, Sayı (18), 137-145.

EKREM EYLİSLİ VE AK DERE ROMANI

AYVAZ MORKOÇ/MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ

ayvaz.morkoc@cbu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9470-9656

Giriş

“Sosyalist realizm” akımını resmi sanat anlayışı olarak kabul eden Sovyetler Birliği idaresi Jozef Stalin’in demir yumrukla hükümran olduğu yıllardan başlayarak 1960’lı yılların başına kadar herhangi bir farklı edebî anlayışın gelişmesine izin vermemiştir. Rejimin baskıcı tutumundan kurtulamayan edebiyat kısır döngü içinde varlığını devam ettirmek mecburiyetinde kalmıştır. Stalin’in vefatından sonra sanat ve edebiyatta belli ölçüde serbestleşme ortaya çıkmıştır. 1970 ile 1980’li yıllarda sansür uygulamasına takılmadan sınırlı biçimde özgür davranabilen yazarlar kaleme aldıkları eserlerinde “baskı”, “rüşvet”, “liyakatsizlik”, “yozlaşma”, “yabancılaşma” gibi konuları dile getirebilmişlerdir.

Jozef Stalin’in yönetiminde olduğu yıllarda Sovyet rejiminin güdümünde şekillenen sosyalist realizm sanat anlayışı aracılığıyla Azerbaycan edebiyatçıları üzerinde de baskı oluşturulmuştur. 1970 ile 1980’li yıllarda gün yüzüne çıkan Azerbaycan romanlarında sertlikle uygulanan baskı politikası açıkça tenkit edilmiştir. Yönetim tarafından sosyalist realizm mağduru edilen insanlar başta Ekrem Eylisli’nin *Ak Dere* romanı olmak üzere Anar’ın *Ak Liman*, Yusif Semedoğlu’nun *Kıyamet Günü (Getil Günü)*, Elçin’in *Ak Deve*, *Ölüm Hükümü* gibi romanları aracılığıyla gözler önüne serilmiştir (Morkoç, 2024: 114)

Başta Anar Rızayev, Ekrem Eylisli, Elçin Efendiyev, İsi Melikzade olmak üzere yazarlar kendilerinden öncekileri taklit etmeden edebiyata getirdikleri yeni ifade biçimi, konu ve üslup özellikleriyle değişimin öncüsü olmuşlardır (Kastrati, 2020: 74)

Ekrem Eylisli'nin Hayatı Hakkında Bilgiler¹

6 Aralık 1937 tarihinde Ordubad'da dünyaya gelen ve gerçek ismi Ekrem Necefoğlu Naibov olan edebiyatçı, Ekrem Eylisli adıyla ünlenmiştir. Yazar, şair, çevirmen olarak tanınan Ekrem Bey'in uzun zaman sürecinde kaleme aldığı eserleri Azerbaycan Türkçesinden çok sayıda yabancı dile tercüme edilmiştir.

Yazar, Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Ordubad şehrinin Yukarı Eylis köyünde dünyaya gelmiştir. Yüksek eğitimini Moskova'da Maksim Gorki Edebiyat Enstitüsü'nde almıştır. Edebiyat sahasında ilk çalışması olma niteliği taşıyan şiiri "Geşem ve Onun Kürekeni", *Azerbaycan* dergisinde yayınlanmıştır. 1968-1970 yılları arasında ilkin *Gençlik* dergisi baş editörlüğü görevini üstlenmiş, ardından *Mozalan* dergisinde tenkitçi sıfatıyla çalışmıştır. 1974-1978 yılları arasında Azerbaycan'da Devlet Sinematografi Komitesi'nde görev yapmıştır.

Ekrem Eylisli, aynı zamanda tiyatro oyunu ve dramaları ile de ünlenmiştir. *Guşu Uçan Budaglar*, *Menim Neğmekar Bibim*, *Bağdada Putyovka Var* ve *Vezife* isimli eserleri Bakü, Nahçıvan, Gence ve Erivan'daki tiyatro binalarda sahneye konulmuştur.

1980'lı yılların sonlarına doğru Sovyetler Birliği yöneticilerinin izledikleri siyaseti ve yanlış uygulamaları tenkit etmiştir. 2005 yılında Azerbaycan Millî Meclisi'nde Culfa-Ordubad bölgesinden milletvekili seçilmiştir. Milletvekilliği süresince dış ilişkiler ve parlamentolar arası kurulda görev üstlenmiştir. 2012'de Azerbaycan'da ANS TV'de yayınlanan bir röportajında Karl Marks'ın çok zeki olduğunu, er ya da geç dünyanın onun düşüncelerini benimseyeceğini iddia etmiştir.

2013 yılı başında yayımlanan *Daş Yuhular (Taştan Rüyalar)* isimli romanında Azerbaycan ile Ermenistan ilişkilerini ele almıştır. Eserde Ermenilerin mağduriyetini dile getirmiştir. Roman ülkede yoğun tartışmalara neden olmuş, Bakü'de evinin önünde kendisine karşı gösteriler düzenlenmiştir. Ekrem Eylisli 1960'lı yıllardan itibaren ve özellikle de 1980'li yıllarda millî nesrin yenilik arayışlarında kendine özgü üslup oluşturan ilk kalemlerdendir. Eserlerinde özellikle savaş dönemi ile savaş sonrası yıllarda Azerbaycan kırsal kesimini ve köy hayatı ile mağdur edilen köylüleri ele almıştır.

¹ "Ekrem Eylisli'nin Hayatı Hakkında Bilgiler" başlığını taşıyan bölüm aşağıda künyesi verilen ve *1980'li Yıllarda Azerbaycan Edebiyatında Roman* adlı kitabımızdan yararlanarak oluşturulmuştur: Ayvaz Morkoç (2024). *1980'li Yıllarda Azerbaycan Edebiyatında Roman*. İstanbul: DBY Yayınları

Ak Dere Romanı Hakkında Değerlendirmeler

Roman ve hikâyelerinde ağırlıklı olarak köy hayatını ve kırsal kesim insanların sorunlarını dile getiren Ekrem Eylisli edebiyat dünyasında “köycü yazar” olarak kabul edilir. Küçük yaşta iken ailesiyle birlikte savaşın ortaya çıkardığı zorluk ve mahrumiyetleri yakından görür. Aile büyüklerinin konuşmalarına da yansıyan savaş onun zihninde olumsuz izler bırakır. Gerçeklerle abartılı anlatmaların iç içe geçtiği bu hatıralar yıllar sonra kaleme aldığı eserlerinde zengin malzeme halinde kendini gösterir (Anar, 1992: 331)

Yazarın nesir ürünlerinde savaş ve savaş sonrasındaki Azerbaycan köyünün realist ve genelleştirilmiş meseleleri ele alınmıştır. Dikkatli gözle bakıldığında köy hayatının gerçekçi tablolar halinde tasvir edildiği, köylülerin hayata ve dünyaya bakış açılarının ortaya konulduğu görülür. Başka bir ifadeyle Eylisli'nin kırsal kesim insanları ile onların sorunlarına çok önem verdiği, eserlerinin ana eksenine yerleştiği anlaşılmaktadır.

Eylisli roman ve hikâyelerinde içerik yönünden yanlış kentleşmeye dikkat çekmenin ötesinde yaklaşan tehlike olarak ele alarak analiz düzeyinde değerlendirir. Azerbaycan'da Ekrem Eylisli'nin yanlış ve kontrolsüz kentleşme konusundaki eleştirel yaklaşımını inceleyen edebiyatçılar da mevcuttur. Anar, onun yanlış kentleşme karşıtı tavrını ilerideki tehlikeleri önceden görme yeteneğine bağlar. (Anar; 1992: 352) Tanınmış edebiyat tarihçisi ve tenkitçi Tehran Elişanoğlu ise Eylisli'nin bilinçli bir kentleşme karşıtı olduğunu söyler. Onun sorumluluk sahibi bir aydın olarak hızla yok olan kırsal kesimin toplumsal değerlerini savunduğunu vurgular. Bazı çevrelerce yanlış biçimde “ilerleme” ve “gelişme” olarak takdim edilen kontrolsüz kentleşmeye yazarın karşı çıktığını ifade eder. (Elişanoğlu, 1999: 43)

Eylisli kırsal Buzbulak çevresini yalnızca romanda değil, çok sayıda hikâyesinde de zengin malzeme halinde kullanır. Ürünlerinde köy hayatının türlü sorunlarını dile getirmenin yanı sıra kimi köyde yaşayan eser şahıslarının karakter yapılarını gözler önüne serer. *Menim Neğmekar Bibim*, *Yalnız Narın Nağlı*, *Adamlar ve Ağaçlar* başlıklı uzun hikâyelerinde (povest) gözünü dünyaya açtığı köyün gerçeklerini masalsı bir söyleyişle nakleder. (Anar, 1992: 350) Yukarıda adı anılan uzun hikâyelerde ortak mekân savaş yıllarının küçük Buzbulak köyüdür. Her ne kadar Buzbulak sembolik bir anlam taşırsa da tasvirler tamamen gerçekçidir. Olay örgüsü somut mekânlar ile zaman çerçevesinde tasvir edilmiştir.

Eylisli'nin nesir yazarlığındaki ikinci döneminde olayların sürekli cereyan ettiği Buzbulak mekânı değişir. Sanatkârlığın bu ikinci aşamasında yazar artık farklı mekânları tercih etmeye başlar. Bu süreçte kaleme alınmış Gilenar Çiçeyine Dediklerim, Yas Yerinden Röportaj, *Ak Dere* gibi eserlerde olaylar artık Buzbulak'ın dışındaki mekânlarda

geçmektedir. Ancak mekânın farklı yerlerden seçilmesi yazarın fikirlerinin, işlediği temel konu ve meselelerin değiştiği anlamı taşımaz. Aksine yeni mekânlar aracılığıyla duygu ve düşüncelerini daha ayrıntılı tasvir etmeye çalışır. Ona göre iyi bir yazar önce ele alacağı konular üzerinde çalışıp ön hazırlık yapmalı, daha sonra yazma eylemine girişmelidir (Memmedov, 1988: 159)

Ekrem Eylisli'nin kullandığı mekân değişse de Buzbulak köylüleri yine o eserin ana ekseninde yer alır. Yazarın sanatkârlığının ikinci döneminde de ele alınan mekânlar genişledikçe eser şahıslarının düşünce sınırları da genişler. Birinci dönemde yazar Buzbulak köyü hakkında kendi duygu ve düşüncelerini daha ayrıntılı biçimde açıklar. Köyün sorunları, köylünün manevi ve ahlaki dünyası ile psikolojik durumu tahlil edilir. 1970'li yılların sonu ile 1980'li yılların ortalarına kadar olan zaman kesitinde Azerbaycan köylüsünün zorluklarla yüklü hayatı, toplumda ortaya çıkan ahlaki bozulma ve psikolojik aşınma gibi sebepler kırsal kesim insanların şehre göç etmesine yol açmıştır. Bu dönemde köyden çıkıp şehre düzensiz biçimde yerleşmeye çalışan insan kitlesi hızla çoğalmıştır. Köy kökenli yeni insan kitlesinin şehrin mevcut değer yargılarından farklı yargıları bulunmaktadır. Gerek yaşayış biçimleri gerekse ahlaki değerleri köklü değişimi uğramıştır. Köyden çıkıp büyük yerleşimlerin kenar mahallelerinde şehirli olmaya çalışan kırsal kesim insanların hayata bakışları da birbirinden farklı ve aynı zamanda karmaşık görünüm arz eder.

Ekrem Eylisli nesrinin ikinci aşamasında şehre yerleşmiş bulunan Buzbulak kökenli insanların yeni yaşantıları daha ayrıntılı olarak tasvir edilir. Yazar Buzbulak köyü ile Buzbulaklı insanlar arasında güçlü bir ilişki kurmuştur. Buzbulak dışında mekân olarak Bakü şehri yer alır. Mekânların sıralanışında dairesel hareket karakteristik nitelik olarak öne çıkar. Olay örgüsü Buzbulak-Bakü-Buzbulak çizgisi üzerinde şekillenir. Mekân kullanımında kapalı denilebilecek dairesel hareketler görülür.

1980-1990 yılları arasında nesir vadisindeki üretkenliği devam eden Ekrem Eylisli, hikâye karakterlerinin iç dünyası ile psikolojik durumlarını ayrıntılı biçimde tasvir etmesiyle dikkat çeker. Yazar "Kür Kırağının Meşeleri" (Eylisli, 1983: 261-292) hikâyesinde başkarakterin iç dünyasını yetkinlikle yansıtır. Anlatıda kahraman olarak kurguladığı Kadir'in karakter yapısının zamanla değişmesini ele alır. Savaş başlamadan önce yanlış işler yapan Kadir, hem ailesine, hem de köy halkına çok sıkıntılar yaşatmıştır. Altı sene sonra köyüne döndüğünde yanlışlarından ders çıkaran ve tamamen olumlu karaktere bürünen bir Kadir vardır. Fakat kendi kişiliğinde beliren dönüşümü ne kadar çaba gösterse de köylülere anlatamaz. Üstelik köye dönüşü ahaliyi huzursuz etmiştir. Başka çıkar yol ve çare bulamayan Kadir, bir daha dönmek üzere köyünü terk eder (Morkoç, 2022: 52)

Eylisli'nin hikâyelerinin yanı sıra romanlarında da vatan konusu ile toprak sevgisi kutsal kavramlar hâlinde ele alınmıştır. Anlatının asli unsurlarından olan mekân yalnızca içinde yaşanan basit bir yer olarak görülmemelidir. Zira mekân canlı bir varlık gibidir. Gerek hikâye, gerekse romanlarında Buzbulak köyünün adı sıklıkla zikredilir. Yazar Buzbulak'ı sıradan bir mekân olarak değil, küçük vatani olarak görmektedir (Morkoç, 2024: 125-126)

Ak Dere romanında ağırlıklı olarak insan iradesinin gücü ve güçsüzlüğü ikilem olarak sunulur. Ataerkil toplum yapısının bireyleri kentlileşme kısılcığında ele alınır. Ramazan ile Saide ve Habip ile Pakize karakterleri mensubu oldukları toplumun değer yargılarının dışına çıkamazlar. Pakize ile Habip manevi zenginlik ile sağlam ahlaki gücü temsil eder. Saide ile Ramazan ise manevi güçsüzlüğün ardından gelen tükenme haline işaret eder.

Habip doğup büyüdüğü topraklar ile bağlı bulunduğu topluma sevgiyle bağlıdır. Kendi köyünden olan bir kızla mutlu evlilik sürdürmektedir. Gerek ailesinde gerekse toplumda güçlü nüfuza sahiptir. Etrafındaki insanlarla dürüstlük ve saygı üzerine kurulmuş sağlam ilişkisi vardır. En önemli niteliklerinden biri de manevi yönden sağlam duruşa sahip olmasıdır.

Esasen temiz kalpli, iyi niyetli olan Ramazan ise manen güçsüzdür. Onun manevi yönden eksik oluşu uzun yıllar uğramadığı kendi köyü Buzbulak'a geri dönünce daha belirgin şekilde ortaya çıkar. Eserde yer alan hemen hemen tüm şahıslar ondaki bu maneviyat eksikliğini fark etmişlerdir. Ramazan'ın eşi Pakize'ye göre gerçeklerden uzak olan kocası adeta hayal dünyasında yaşamaktadır. Gölge gibi gezinen bu adam sanki ayağını yere basmaktan sakınmaktadır (Eylisli, 1987: 405)

İnsanların hayatını roman formu içinde çok yönlü olarak yansıtan Eylisli, *Ak Dere*'de bireyi manevi güçsüzlüğe sürükleyen sebepler üzerinde düşündürmek ister. Yazara göre Ramazan'ın manevi güçsüzlüğünün temel sebebi bağlı olduğu topraktan ve kendi köyünün insanlarından ayrı düşmesidir. Ramazan şehre isteyerek değil mecburiyetten gitmiştir. Eğitimini alıp şirkette sürdürdüğü mühendislik mesleğini bir türlü sevememiştir. Yine yürekte bağlanmadığı, hiç hoşlanmadığı bir kızla evlilik yapmıştır. Üst üste gelen ve bir türlü başa çıkmadığı bu olumsuzluklar onun psikolojisini bozmuş, manevi yönden adeta iflas noktasına getirmiştir. Onu hayata bağlayan tek şey genç yaşta iken Buzbulak'ta babasından öğrendiği zirai faaliyetlerdir. Onun en büyük hayali Buzbulak'a dönüp toplum içine karışmaktır. Çok sevdiği tarımla uğraşacak, bu sayede huzurlu bir hayata kavuşacaktır.

Ekrem Eylisli *Ak Dere* romanını kaleme aldığı anda içeriğinden dolayı şimşekleri üzerine çekeceğini tahmin etmektedir. Siyasal suçlamalara maruz kalacağını bildiği halde Sovyet sistemindeki kolektivizmin faydasız olduğunu, halkın zararına unsurlar taşıdığını açıkça ifade eder. Rejim idarecilerinin gerçeklikten

uzak olan ve masa başında aldıkları keyfi kararların toprağı verimsiz hale getirdiğini söyler. Tarımdan uzaklaşan köylünün manevi ve ahlaki yönden bozulmaya başladığını belirtir. Sovyetler Birliği'nde arka arkaya ortaya çıkan çok sayıdaki problemin toprak sisteminin yanlış uygulamasından kaynaklandığını vurgular. Toprakların kolektif olarak kullanılmasının zararlı sonuçlar doğurduğunu, köylülerin tarımdan uzaklaştığını, halkın ahlaki ve manevi değerlerinin hızla yok olduğunu söyler (Salamoğlu, 2014:)

Eylisli, romanın şahıs kadrosunda yer alan Habip, Ramazan ve Şehsuvar aracılığıyla köyde manevi ve ahlaki çöküşün başladığını ifade eder. (Eylisli, 1987: 372) *Ak Dere* romanında vatan, toprak, milli ve manevi değerleri öne çıkarır. Eserin asıl meziyetlerinden biri Azerbaycan halkının milli karakterini yansıtan temel hususları ele alması, gün geçtikçe kaybolan ataerkil toplum değerlerine dikkat çekmesidir. Eskiden beri Türk toplumunu ayakta tutan değerlerin korunması gerektiği görüşü ısrarla öne çıkarılmıştır. Asıl üzerinde durulması gereken nokta Ekrem Eylisli'nin toplumsal değerlerin aşınmasını hızlandıran ve Sovyet sistemi ürünü olan muhite tenkitler yöneltmesidir.

Toplumun manevi değerlerini koruyup yaşatmanın yollarından biri eser karakterlerinin bu niteliklere sahip biçimde tanıtılmasıdır. Romanda bu düşüncenin başarılı şekilde uygulandığı görülür. Eser şahıslarının önemli bir kısmı milli ahlak ve maneviyatı özümsemiş bireyler olarak kurgulanmıştır. *Ak Dere*'de Habip, Dosta Arvad, Saide, Pakize gibi şahıslar toplumsal hayat tarzlarını ve aile içindeki yaşayış biçimlerini yazılı olmayan kanunlar çerçevesinde sürdürürler. Ancak yazar okuyucuya şu mesajı güçlü biçimde verir: Ataerkil toplum yapısı hızla bozulmaktadır.

Eylisli aşırı kentleşme olgusundan ciddi rahatsızlık duymaktadır. Ona göre kötü toplumsal ve siyasal gelişmelerden beslenen sosyal problemler köy hayatını tehdit etmeye başlamıştır. Eserin temel karakterlerinden olan Ramazan ilkin köyden kaçıp şehre gider. Daha sonra aksi bir kararla yeniden köyüne dönmek ister. Ramazan güzel tabiatıyla insana huzur veren Buzbulak köyüne yeniden kavuşacağını arzulamaktadır. Ancak hayalindeki eski köy ile yıllar sonra döndüğü köy aynı değildir. O köye kalıcı olarak döndüğünde yerleşebileceği çok sayıda farklı mevki bulunduğu düşüncesindedir. Ancak her şey değişmiş, köy civarındaki mekânlar farklı amaçlarla kullanılır olmuştur. Bostanlar, harman yerleri, bağlar ve değirmenler artık yoktur. Eskiden bol su akıtan çeşmeler kurumuş, söğüt ağaçları kesilip yok edilmiştir (Eylisli, 1987: 338)

Köyde köklü değişikliklere yol açan olumsuz gelişmeler arka arkaya gelmektedir. Toplumsal yapı değişime uğramış, manevi ve ahlaki yozlaşma hızlanmıştır. Şehirde başlayan olumsuz değişimler köye de sirayet etmiştir. Bu duruma üzüntüyle tanıklık eden Ramazan ortaya çıkan manzaranın "zamanın faciası" olduğunu düşünür. Eserin sonunda kardeşine Buzbulak'ı kalıcı olarak terk ede-

ceğini söyler. Saide’yi de yanına alarak hayal kırıklığı içinde köyden uzaklaşır. Tamamen bozulduğunu düşündüğü köy yaşantısını reddetmesi onun fikirlerindeki keskin değişikliği gösterir.

Ekrem Eylisli, bağlı oldukları doğal ortamdan ayrı düşen bireylerin facialı hallerini yetkinlikle anlatır. Bu durumu daha çok manevi ve psikolojik yönleriyle ele alarak tenkidi bakış açısıyla dile getirir. Romanları dışında epeyce hikâyesinde de toplumsal köklerinden ayrı düşen şahısları öne çıkardığı görülür (Hüseyinoğlu, 2000: 103)

“Kolhoz uygulamaları köylüleri mutsuz eder” ana düşüncesine sahip *Ak Dere* romanında Ekrem Eylisli Azerbaycan Türk toplumun temelini oluşturan aile kurumunun kıymetini vurgular. Okuyucuya toplumun ancak sağlam aile temeli üzerinde yükselebileceği mesajı verir. Eserde Vahit olumsuz karakter özellikleriyle kurgulanmıştır. İlk eşini katı baskı cenderesinde tutarak zulmeden Vahit onun ölümüne neden olmuştur. Eserde başka kadınlarla ahlak dışı ilişkiler içinde olması eleştiri hedefine yerleştirilmiştir. Ayrıca defalarca usulsüzlük yapmış, devletten haksız kazanç elde etmeyi alışkanlık hâline getirmiştir. Sıralanan nedenlerden dolayı yazarın müdahalesiyle romanda Saide ile Vahit’in evlenmeleri gerçekleşmemiştir. Romancı bu tutumuyla kötü karakterli genç bir erkeğin evlenmeyi hak etmediğini vurgulamak ister. *Ak Dere*’nin devamı olan *Bent* romanında da aile kutsal bir kurum olarak ele alınır. Sağlam aile içi ilişkiler kurma ve aile büyüklerine hürmet gösterme üstün nitelikler olarak öne çıkarılır.

Şehsuvar henüz akli ermeye başladığı senelerden itibaren tutuklanıp hapse düşünceye kadar annesinin her sözüne uslu bir çocuk gibi uymuştu. Kadının bir dediğini asla iki etmemiştir. Kendisi annesine karşı sergilediği bu hürmetkâr tavırdan daima hayır görmüş, asla zarara uğramamıştı (Ekrem Eylisli, 1985: 10)

Ak Dere romanında şehrin keşmekeşinden bezip köye dönen Ramazan dikkat çekici karakter olarak anlatılır. Ancak kendisine manevî dayanak bulamayınca yeniden şehre dönme kararı verir. Eserde başkişi olarak kurgulanan Ramazan’ın duyguları ile diğer insanlarla ilişkileri ayrıntı biçimde tasvir edilir. Hem elli yaşını aşmış Ramazan, hem de genç Mehdi yazar tarafından düşünce ve hayalleriyle tanıtılmaktadır. Ayrıca Ramazan’ın kız kardeşi Saide’nin dünya, hayat ve insan hakkındaki mantıklı düşünceleri okuyucuya yetkinlikle aktarılmıştır. Romanda Azerbaycan toplumunda 1920 ile 1970 yılları arasındaki zaman kesitinde gelişen olaylar eski-yeni değerler çatışması çerçevesinde tasvir edilmiştir. Manevî ve ahlakî değerlerde görülen hızlı aşınma eleştirilmiştir.

1920 yılında Azerbaycan’ın Sovyetler Birliği’ne dâhil edilmesiyle birlikte toplumda hızlı değişimler görülür. Olumsuz yönde seyreden bireyler arası ilişkiler Azerbaycan aile hayatına zarar vermeye başlamıştır. Birbiriyile evli olan Dosta Arvad ile Elguzu arasında şiddetli geçimsizlik en üst seviyeye çıkmıştır. Tüm mal

varlığını elden çıkararak Elguzu, önceden çok sevdiği eşini terk ederek İran'a gider. Hayatın çeşitli zorluklarıyla tek başına mücadele eden Dosta Arvad zamanla içe kapanır. Kocasının evi terk etmesinden sonra uzun yıllar kadın olduğunu hissedemez.

O yıllarda doğa-iklim dengesi tamamen bozulmuş, bir türlü kesilmeyen düzensiz yağışlar sel baskınlarına yol açmıştır. Şiddetli yağmurun ürünlere zarar vermesi sebebiyle Buzbulak kolhozu önceden masa başında gerçeklerden uzak biçimde tespit edilen üretim planlarının epeyce gerisinde kalır. Bu süreçte Azerbaycan'da hükümlenmiş olan katı üretim politikası devreye girer. Vazifesini yerine getirmedikleri gerekçesiyle kolhoz idaresi suçlanmakta, hükümete karşı zor durumda kalmaktadır. Başkan Şehsuvar ile brigadir Ramazan'ın tutuklanarak hapse atılma tehlikesi ortaya çıkar. Kısa süre sonra Şehsuvar tutuklanırken, Ramazan sevmeye başladığı köyünden apar topar ayrılmak zorunda kalır. Beklenmeyen olumsuz gelişmeler sonucu Şehsuvar manen yıkılmış, Ramazan'ın ruh hali tamamen bozulmuştur. Eskiden imrenilecek kadar bayındır bir köy olan Buzbulak üretim planlarının bozulması ve hedeflerin tutturulamaması yüzünden perişan hâle düşmüştür. Eylisli toplum katmanlarında beliren yozlaşma ve çürümeyi millî ve manevî değerlerin göz ardı edilmesine bağlar. Eski- yeni mukayesesinin yoğun biçimde yapıldığı romanda eski köklü toplumsal değerlerin daha kıymetli olduğu belirtilir. Yazarın romanda ilginç biçimde ataerkil toplumun olumlu yönlerini öne çıkardığı görülür. Eser aracılığıyla o yıllardaki siyasal ve toplumsal bozulmaya dikkat çekilmiş, keskin eleştiriler yöneltilmiştir (Morkoç, 2024: 92)

Ak Dere'de romanında Ekrem Eylisli'nin farklı fikirleri birbiriyle zıt kuptalarda yer alan şahıslar vasıtasıyla ifade edilmiştir. Saide ile Gecele Mensure ve Ramazan ile Vahid birbiriyle tamamen zıt karaktere ve ahlakî değerlere sahiptirler. Utangaç tavırlarıyla dikkat çeken Saide erkekler kendisine baktığında yüzü kızaran, heyecandan nasıl davranacağını kestiremeyen bir kızdır. Oysa Gecele lakabıyla tanınan Mensure aynı anda üç erkekle samimi arkadaşlık sürdüren, ahlaken zayıf bir kadındır. Yazar, saf ve temiz kişiliğiyle öne çıkan Saide ile olumlu karakter niteliklerine sahip Ramazan'ı kötü talihli fertler olarak kurgulamıştır. Ne ilginçtir ki Sefure'nin katili Valid ile ahlaksız hareketlerin öznesi Gecele Mensure'nin işleri eserin başından itibaren sürekli yolunda gider. Eylisli bu iki kötü şahsın tavırlarını bilinçli olarak "kanuna uygun" olarak göstermeye çalışır. Bu tutumuyla Eylisli "kanuna uygun" oluşun göstermelik niteliğini vurgular. Ataerkil yapının bozulmasıyla toplumun tamamen kötüye gittiğini belirtmeye çalışır.

Kaynakça

- Anar, R. (1992). *Sizsiz*, Bakı: Gençlik
- Elişanoğlu, T. (1999). *Azerbaycan yeni nesri*. Bakı: Elm
- Eylisli, E. (1985). “Bent”. *Ulduz*, 1985, No: 1
- Eylisli, E. (1987). *Seçilmiş eserleri*. 2 cildde, II. cild, Bakı: Azərneşr
- Hüseynoğlu, T. (2000). *Söz – Tarihın yuvası*, Bakı: Azərneşr
- Kastrati, J. (2020). 1960’lı yıllardan sonra Azerbaycan nesrinde konu ve tema yönünden Asobid – değişimler, İsi Melikzade’nin ağrı hikayesinin Türkçeye aktarımı, *Asobid – Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7. S. 69-85
- Memmedov, A. (1988). *Sözümüz eşidilene dek*. Bakı: Yazıcı
- Morkoç, A. (2022). *Azerbaycan Edebiyatında Hikâye*, İstanbul: DBY Yayınları
- Morkoç, A. (2024). *1980’li Yıllarda Azerbaycan Edebiyatında Roman*. İstanbul: DBY Yayınları
- Salamoğlu, T. (2012). *Müasir Azerbaycan edebiyatı*, ADPU neşriyyat
- Salamoğlu, T. (2014). *Edebi tenkit tarihine dair portret-oçerkler*. ADPU neşriyyat

BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE KADAR KIRGIZ EDEBİYATININ TEMEL TAŞI ALA-TOO DERGİSİ

GÖKCAN ÇELİK / KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ

ORCID:0000-0003-0404-5591

gokcan.celik@manas.edu.kg

Giriş

Bilindiği üzere, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin ana hedefleri arasında siyasi, sosyal ve ekonomik hayatı sosyalist temelde yeniden oluşturmak ve bu temel üzerinde güçlü bir yapı inşa etmek vardır. Medeniyet reformuna önem veren Sovyetler Birliği bu noktada sanat ve edebiyatı sadece sanat için değil 'ideolojinin propaganda aygıtı' olarak da kullanmak ister. Bu minvalde, öncelikle dönemin edebiyatı değerlendirilir ve 18 Haziran 1925 tarihinde Komünist Parti Merkez Komitesi tarafından matbaaların ve genel kültürel gelişmenin sosyalist yönünü belirlemeye yönelik 'Edebiyat Konusunda Partinin Politikası Hakkında' kararlar alınır. Buna göre edebiyatın "...peşinden milyonlarca çiftçiye sürükleyen büyük mücadelecî sınıfın edebiyatının olması gerektiği..." (Artıkbaev, 2013: 61-62), proleter edebiyatın çerçevesinin de buna uygun şekilde düzenlemekle mümkün olabileceği söylenir, ayrıca edebî eleştirinin ideolojiye uygun şekilde gelişmesi gerektiği savunulur. Kararda, birliğe bağlı her cumhuriyette edebî birliklerin oluşturulmasına müteakip, bölgesel edebiyatı geliştirme işine daha fazla dikkat edilmesi gerektiği de vurgulanır. Böylelikle asırlar boyunca kendi topraklarında XI. yüzyılda yazılmış olan Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* sözlüğünden, Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserinden bîhaber göçebe bir hayat süren Kırgız toplumunda değişim rüzgârları başlar.

Kırgızistan'da matbuat bağlamında ilk gazete 1924'te çıkar. 1924'te çıkan *Erkin Too* gazetesinin çıkışını 1926'da *Leninçil Caş* (Leninci Genç), *Komünist*, 1928 yılında *Cañı Madaniyat Colunda* (Yeni Medeniyet Yolunda) gibi gazete ve dergiler takip eder. Öte yandan 1926 yılında Kırgız Devlet Maatbası'nın ve Kırgızistan Müzik Drama Stüdyosu'nun kurulması da insanların zihni yapısını değiştiren birer büyük atılımlar olur (Artıkbayev, 2013: 61).

1927 yılında Bişkek Pedagoji Yüksekokulu'nun öğrencileri tarafından *Kızıl Kırgızistan* gazetesine bağlı olarak ilk kez bir edebiyat derneği oluşturulur. Kızıl Uçkun edebiyat derneği adındaki bu oluşumda Mukay Elebayev, Kasımalı Bayalinov, Kasımalı Cantöşev, Coomart Bökönbayev, Kubanıçbek Malikov, Cusup Turusbekov, Moldogazi Tokobayev, Uzakbay Abdukaimov, Cuma Camgırçiev, Mamasalı Abdukarimov, Tazabek Samançin, Alıkul Osmonov, Temirkul Ümötaliev, Tügölbay Sıdıkbekov, Raykan Şükürbekov gibi dönemin genç sanatçıları yer alır. Dernek daha sonra 'Kırgızistan Proleter Yazarlar Derneği' adıyla faaliyetlerine devam eder.

1932 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliği Komünist Parti Merkez Komitesi 'Edebiyat ve Sanat Örgütlerinin Yeniden Düzenlenmesi' hakkında yeni bir karar alır ve Sovyet yazarlarının sosyalist kurulumu yararını dokunacak güçlü eserleri birleştirmenin gerekli olduğu gerekçesiyle Kırgızistan Proleter Yazarlar Derneği'ni kapatır. Akabinde de 'Kırgızistan Yazarlar Birliği Kurma Komitesi'ni oluşturur.

22 Nisan 1934'te gerçekleştirilen Kırgız yazarlarının I. Kurultayı'nda edebiyatta ideolojinin önemi, edebî eserlerde kalitenin yükseltilmesi, Dungan, Özbek ve Rus şubelerinin teşkilat meseleleri ve çalışma planları ele alınır. Kurultay, dönemin sanatçıları için oldukça yol gösterici olur. Bu kurultayda gelişmekte olan Kırgız Sovyet edebiyatı hakkında şair Aalı Tokombaev "İçeriği Sosyalist, Şekli Millî Olan Kırgızistan'ın Edebiyatı Gelişmekte ve Güçlenmektedir" başlıklı oldukça ayrıntılı bir rapor sunar.

Kırgız Bölgesel Komitesi bu kurultayda kökeni *Kızıl Uçkun* yaratıcı ve gençlik edebiyat çevresine dayanan 36 yazardan müteşekkil Kırgızistan Yazarlar Birliği'ni resmen kurar, birliğin başkanı olarak da Aalı Tokombaev'i seçer. Birliğin kurulmasıyla birlikte birliğe ait yayın organı meselesi gündeme gelir ve o sıralar Kırgızistan proleter şair ve yazarlarının aylık edebî dergisi olan editörlüğünü de Aalı Tokombayev'in yaptığı Çabuul edebiyat dergisi -bu kurultayın ardından- Kırgızistan Yazarlar Birliği'nin yayın organı olarak kabul edilir.

Kurultayın üzerinden çok geçmeden, Ağustos 1934 tarihinde, Moskova'da birliğe bağlı tüm halkların sanat ve edebiyat camiasının önemli isimlerinin katıl-

dığı ‘Sovyet Yazarlar Kongresi’ düzenlenir. Bu kongreye Kırgızistan’dan başta Aalı Tokombaev olmak üzere, şair ve yazarlar Cusup Turusbekov, Mukay Elebaev, Kubanıçbek Malikov, Coomart Bökönbaev ve Kasımalı Bayalinov katılır. Kongrede 1917 Ekim Devrimi’yle Rusya’da edebiyatın toplum hayatı içindeki işlevinin değişmesiyle birlikte halkların kardeşliği ve dostluğuna vurgu yapan ve temel ekseninde sosyalist ideolojiyi savunan edebiyatın gerekliliği üzerine konuşulur. Kongreden “Sanat halkın malıdır ve toplum için yapıldığında değerlidir” görüşünü savunan Lenin’den yana bir tavırla ‘halkın hizmetinde olan edebiyatın bir anlamda Sovyet toplumunun inşa aracı olarak Sovyet halkına hizmet etmesi’ sonucu çıkar. Böylelikle kongrede konuşma yapan Maksim Gorki, A. Andrey Jdanov, Mihail Şolohov gibi tanınmış Sovyet yazarlarının da katkılarıyla Sovyet edebiyatının ana hatları belirlenir; birliğe bağlı her sanatçıdan da bu minvalde eserler üretmesi, bu eserlerin devlet desteğiyle yayınlanması kararlaştırılır (Çelik, 2022).

Kongre sonrası Kırgızistan’ın parti teşkilatı ve hükümeti ülkedeki yazarların ideolojik bakışını geliştirmeleri ve bunu eserlerine yansıtmaları için gerekli tüm koşulları sağlar. 1935 yılında Kırgızistan Bölge Komitesi’nin ‘Kırgızistan’ın Sovyet Yazarlar Birliği’nin İşi İle İlgili’ kararında yazarların görevleri açıkça belirtilir. Şöyle ki,

“Sanattaki fikrî temizlik ve prensipli bir şekilde yol almaları için, sosyalist gerçekçilik için, yazarların ustalığının ve kültürel seviyesinin yükselmesi için mücadele etmek; yazarlar arasında sanatsal atmosferi geliştirmek, edebiyattaki zenginleri destekleyen devrim karşıtı, milliyetçi fikir kalıntılarıyla mücadele etmek, Kırgızistan yazarlarının en önemli görevleridir.” (Kulturnoe stroitelstvo kirgizii 1930-1941-sb. Dok. İ materiyalov / Kırgızistan’ın 1930-1941 yılları arasındaki kültürel kuruluşu hakkındaki doküman ve materyaller, cilt II, 2. Bölüm, Bişkek;1972, s. 77) (Artıkbaev, 2013: 65)

Böylece kurultay ve kongre sonrası alınan kararlarla ve bu kararlar sonucu yapılan düzenlemelerle Kırgız Sovyet edebiyatı ve ona bağlı olarak Çabuul edebiyat dergisi şekillenmeye başlar.

Çabuul’dan Ala-Too’ya

Eylül 1931’de çıkan Çabuul edebiyat dergisi, Latin harfleriyle basılan toplam 44 sayfalık bir dergidir. Fiyatı 50 tıyındır. Derginin ilk sayısında Kırgız şairler Aalı Tokombayev, Mukay Elebayev, Kubanıçbek Malikov, Coomart Bökönbaev’in şiirlerine ve edebiyatın temel işlevleri ile Kırgız Sovyet edebiyatının sınıf mücadelesine hizmet etmesi gerektiğini anlatan makalelere yer verilir. Derginin sayfa sayısının az olması nedeniyle yeni kurulan Sovyet yaşamına dair izlenimler kolhozlardan ve fabrikalardan çekilen resimlerle anlatılmaya çalışılır.

Derginin ikinci sayısı ekim ayında çıkar ve içerik olarak 1917 Ekim Devrimi'nin 14. yıl dönümüne ithaf edilir. Bu nedenle derginin kapağında “Yaşasın Ekim Devrimi!/Kolhozları Güçlendirip Kulakları¹ Yerle Bir Edeceğiz!/Bizim Edebiyatımız Proleter Gücün En Muhteşem Aracıdır!” gibi sloganlar yer alır (Cañı Ala-Too Jurnalı, 1991a: 154). Bu sayıda A. Tokombayev *Oktyabr Özgürüşününün 14 Cıldığına Karata* (Ekim Devrimi'nin 14. Yıl Dönümüne İthafen), T. Moldogaziyev *Ölkö Koynunda* (Memleketin Bağrında), Abdikerim Uulu *Al Kezde* (O Zamanlar), Kubanıçbek Malikov *Estegiler* (Hatıradakiler) adlı yazılarında bir taraftan devrime övgüler yağdırır bir taraftan da genç edebiyatın güncel meselelerini ele alırlar.

Çabuul dergisinin bu isimle sadece iki sayısı çıkar ve Proleter Yazarlar Birliği'nin kapatılmasıyla yayın hayatı sona erer, ancak 1933 yılında *Kırgızistan Konsey Edebiyatı Dergisi* adıyla yeniden çıkmaya başlar. Dergi, Yazarlar Birliğini Oluşturma Komitesi tarafından çıkarıldığı için bu ismi alır ve iki ayda bir çıkmaya devam eder. Genellikle komiteye bağlı sanatçıların kaleme aldığı eserlere (A. Tokombayev, Cusup Turusbekov, M. Dogdur Uulu, A. Osmonov vb. gibi) yer verilen dergide genç isimlere de rast gelinir.

Dergi, 1934 yılında aynı isim ve kadroyla yayın hayatına devam ederken -yukarıda belirtildiği üzere- kurultayda alınan kararlarla Kırgızistan Yazarlar Birliği'nin resmi yayın organı olur ve bu kez *Kırgız Sovyet Edebiyatı Dergisi* adını alır (Cañı Ala-Too Jurnalı, 1991a: 154). Bu isimle ilk dört sayısını kitap hâlinde yayımlar. Bu sayılarda Kırgız Sovyet edebiyatı hakkında kapsamlı makaleler yer alır. Ayrıca yine A. Tokombayev'in Sovyetler Yazarlar Birliği'nin I. Kurultayına yönelik yazdığı makalesine yer verilir. Kubanıçbek Malikov, Mukay Elebayev, Moldogazı Tokobayev, Temirkul Ümötaliyev bu yıl şiirleriyle öne çıkan isimler olur. 1935 yılında da dergi aynı işleyişte seyrederek. Bu yıl değişen tek şey, 'Kırgız Sovyet Edebiyatı' olarak lanse edilen derginin 'Kırgızistan Sovyet Yazarlar Birliği'nin Edebiyat ve Eleştirisi Dergisi' olarak tanıtımının yapılması olur.

1936 yılından itibaren düzenli olarak çıkmaya başlayan derginin ilk sayısında editör Aalı Tokombayev bugüne kadar yaşanan teknik aksaklıkların matbaadan kaynaklandığını anlatan ve bundan sonra kesintisiz bir şekilde yayına devam edeceklerini belirten bir yazı yazar (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991a: 159). Bu yıl çıkan tüm sayılarda Sovyet edebiyatının önemini ve işlevini anlatan yazılara ve telif eserlere yer verilir. Yazar kadrosu aynı olan derginin sorumlu redaktörlüğüne Moldogazı Tokobayev, sorumlu sekreterliğine ise Mukay Elebayev getirilir.

1937 yılında derginin ilk iki sayısı A.S. Puşkin'in 100. yıl dönümüne ithaf edilir. Puşkin'in hayatı, sanatı ve eserleri üzerine yazılan yazılara ek olarak

¹ Kulak: Rusça'dan Kırgızca'ya geçmiş “ağa, köy ağası” anlamında söz.

günümüz Kırgız edebiyatında tiyatro türünün temelini oluşturacak olan eserler tefrika hâlinde yayınlanır. Cusup Turusbekov'un *Acal Orduna* (Ecel Yerine) adlı draması, C. Bökönbayev'in *Ayçürök* piyesi bunlardan bazılarıdır. 1 som 50 tıyın fiyatı ve 3000 tirajı ile dergi, Kırgızca yeni çıkan kitaplara, çevirilere ve matbada yayına hazırlanan eserleri tanıtan yazılara yer verir (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991a: 160). Ayrıca Kırgız hükümetinin 22 Temmuz 1937 tarihinde Kırgız halk şairi Toktogul Satılğanov'un anılması ile ilgili yayınladığı karar doğrultusunda, Toktogul Satılğanov'un doğumunun 70. yıl dönümüne özel bir dosya hazırlanarak şairin şiirleri yayınlanır.

Dergi, *Ala-Too* adıyla ilk kez 1938 yılında yayımlanır, editör ve yayın kurulu değişir. Sorumlu redaktör T. Ümötaliyev olurken, üyeler Ö. Cakişev, A. Osmonov, C. Bökönbayev, K. Malikov olur (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991b: 156). Derginin isminin sürekli değişmesiyle ilgili o zamanlar sorumlu sekreter olan Temirkul Ümötaliyev kendisiyle yapılan bir röportajda şöyle der: "Bu, o dönemin siyasi durumuyla ilgilidir. Basmacılar² ve kulaklarla mücadelede kolhozlaştırma işlerini az çok düzene koyduktan sonra derginin siyasi dokusuna paralel olarak ismini de değiştirmek zorunda kaldık." (Cañı Ala-Too Jurnalı 199a: 156)

Derginin o yıllarda tirajı ortalama 4500'tür. Bu sayı okuryazar oranının çok düşük olduğu ve yeni yeni gelişmeye başlayan küçük bir memleket için oldukça önemli bir göstergedir. Daha geniş bir ifadeyle, 1920'li yıllarda yazılı edebiyatı henüz gelişmeye başlayan Kırgız edebiyatının içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve kültürel atmosferde geline nokta tatmin edicidir. Tecrübesizlik, teknik imkânsızlıklar ve ideoloji baskısı altında dergi yine de her sayıda ve geçen yılda gelişmeye ve seviyesini yükseltmeye devam eder. Sınıf mücadelesi ve kolhozlaştırmanın yaşandığı en yoğun dönemde çalışkan/fedakar/komünist halkın emeğini, eğitim seferberliğini, yeni bir uygarlık için verilen mücadeleyi yansıtmayı başarır. Bu yıllarda çıkan sayılarda göze çarpan en büyük özelliklerden biri de çeviri eserlere daha geniş yer verilmesidir. Ünlü *Binbir Gece Masalları* Kasımbek Eşmambetov'un çevirisiyle, Tolstoy'un *Ekmek: Çariçin Savunması* adlı romanı ise Tazabek Samançin'in çevirisiyle tefrika hâlinde yayınlanarak Kırgız okurların beğenisine sunulur.

1940 yılında dergi tekrar isim değişikliğine uğrar ve *Ala-Too Sovyet Edebiyatı ve Sanatı Dergisi* adıyla yayımlanmaya başlar (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991b: 156). Bununla birlikte tanımı da genişletilir: 'Kırgızistan Yazarlar Birliği'nin Yönetiminde Kırgız SSR Sanat İşleri İdaresinin Aylık Edebiyat ve Eleştiri Dergisi' olur. Dergi, bu yılki sayılarında da dünya ve Rus klasiklerinin çevirilerini tefrika hâlinde yayımlar. Çehov'un hikâyeleri, Gogol'un *Ölü Canlar* romanı, Shakespeare'in *Kral Lear* adlı eseri bunlardan bazılarıdır.

² Basmaçı: Sovyetlerin kurulduğu yıllarda Orta Asya'da komünistlere direniş göstererek saldırı ve soygun yapan grup üyelerine verilen ad.

1941 yılında dergide yer alan bazı eserler Latin alfabesiyle değil, Rus alfabesiyle basılır. Ayrıca bu yıldan itibaren dergide edebî eleştiri, edebiyat bilimi ve edebiyat tarihine de geniş yer verilmeye başlanır. Nesirde yeni isimlerin eserleri yayınlanır. Midin Alıbayev, Uzakbay Abdikaimov, Smar Şimeyev bu isimlerden öne çıkanlardır. O dönemin en önemli meselesi olan Büyük Çüy Kanalı'nın Kuruluşu da dergide ele alınır ve bu konuya yönelik makaleler ve deneme yazıları yayımlanır (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991b: 157).

1942 yılında derginin tamamı Kırgızcaya göre düzenlenen Kiril alfabesiyle çıkmaya başlar. Yayımlanan eserlerin başına hangi tür oldukları da açıkça yazılır. II. Dünya Savaşı hakkında yazılan hikâyelerden seriler yayınlanır. Kırgız halkının tarihine yönelik makaleler de bu yılın sayılarında kendine yer bulur.

1940'lı yıllarda devam eden II. Dünya Savaşı'ndan tüm Sovyet coğrafyası gibi Kırgızistan da etkilenir. Siyasi, sosyal, ekonomik hayatta yaşanan kriz kültürel hayata da yansır. 1942 yılından sonra derginin bazı sayıları geç çıkar ya da hiç çıkmaz. 1943 yılında yayımlanan sayılarda öne çıkan edebî eser Tügölbay Sıdıkbekov'un *Bizdin Zamandın Kişileri* (Bizim Zamanın İnsanları) adlı eseridir. Ayrıca K. Karasayev'in M. Bogdanova ile birlikte kaleme aldığı *Adabiyat Cana Anın Bağittarı Cönündö Tüşünük* (Edebiyat ve Türleri Hakkında) adlı hacimli inceleme eseri de bu dönemde Kırgız okuruyla buluşur. 1944 yılında kayda değer edebî eser ise Aalı Tokombayev'in *Kanduu Cıldar* (Kanlı Yıllar) adlı eseri olur. Eser, tefrika hâlinde verilir (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991b: 158).

Dergi, 1945 yılında ise hiçbir sayı yayımlamaz. 1946 yılına gelindiğinde yeni yayın kurulu ile kaldığı yerden (66. sayısıyla) hayatıyetine devam eder. Jdanov'un *Zvezda* ve *Leningrad* dergileri hakkında yazdığı bildiri Kırgızcaya çevrilerek derginin bu yıl çıkan 7. ve 8. sayısında yayımlanır (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991, No 3: 155). Dergilere yönelik çeşitli eleştirilerde bulunan Jdanov, bu yazısıyla o dönem diğer dergilerin de kendisine çekidüzen vermesini sağlar. Keza *Ala-Too* dergisi de Jdanov'un bu yazısından sonra arayış içindeki yazarlara değil de daha yetkin kalemlere yer verir sayfalarında. Bu da hem derginin hem de Kırgız edebiyatının gelişimine katkı sağlar. Öyle ki bu katkısından dolayı -eleştirisinin yayımlanmasından bir yıl sonra vefat eden- Jdanov'a 1948 yılının 9. sayısı ithaf olunur (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991c: 156).

1949 yılında Stalin'in Lenin madalyası alması üzerine dergide Stalin'e yönelik övgü dolu yazılar ve şiirler çıkar. Aynı dönemde Lenin'in ölümünün 25. yıl dönümüne ithafen Rusçadan Kırgızcaya tercüme edilen yazılara yer verilir. Aynı yıl Puşkin'in de doğumunun 150. yıl dönümü olması münasebetiyle hayatı, sanatı, eserlerinin çevirisi ve eserlerinin çevirisiyle ilgili yazıların olduğu özel bir sayı hazırlanır.

1950 yılında ünlü Kırgız şair Alikul Osmonov'un genç yaşta hayatını kaybetmesi Kırgız Sovyet edebiyatı için büyük bir kayıp olur. Kırgız edebiyatında şiirin kalıplarını yıkan Alikul Osmonov'un biyografisi dergide yayımlanır. 1951 yılında ise daha çok Kırgız Millî Üniversitesi'nin açılışına özel makaleler ile Koreli ve Çinli şairlerin şiirlerinin çevirileri yayımlanır. Ayrıca K. Malikov'un A. Kuttubayev ile birlikte yazdığı *Biz Bayağı Emespiz* (Biz Eskisi Gibi Değiliz), K. Bayalınov'un *Köl Boyunda* (Göl Kıyısında), M. Borbogulov'un *Bir Bülö* (Bir Aile) adlı piyesleri de bu yıl okurla buluşur (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991c: 156).

1952-1953 yılları arasında dergi kendi düzeninde yayın hayatına devam eder, 1954 yılında Cengiz Aytmatov'un ilk hikâyelerinden *Ak Caan* (Beyaz Yağmur) yayımlanır. O dönem genç bir yazar olan Cengiz Aytmatov, *Tümkü Sugat* (Geceki Sulama) ve *Asma Köpürö* (Asma Köprü) adlı hikâyelerini bu yıllarda dergiye gönderir. Böylelikle Kırgız okurları Aytmatov ve onun ilk eserleriyle tanışmış olur. Bu yıllarda yayımlanan Kasım Kaimov'un *Naçalniktin Kabağı* (Şefin Kaşı) adlı hikâyesi de oldukça ilgi çeker (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991c: 157).

1956 yılında dergi bağımsızlık öncesi son kez isim değişikliği yapar ve tekrardan *Ala-Too* adını alır. Bu yıllarda Tügölbay Sıdıkbekov *Too Baldarı* (Dağ Çocukları) romanının devamını yayımlar. Aynı yıl Kırgızistan Yazarlar Birliği'nin genç yazarlara yönelik yaptığı çalıştayın dosyalarına ve genç yazarların eserlerine de yer verilir.

1957 yılına gelindiğinde dergi yeni bir kimlik kazanır ve Kültür Bakanlığı'nın resmi yayın organı olarak kabul edilir. Derginin o zamanki editörlüğünü yapan Kırgız halk şairi Sooronbay Cusuyev bu olayı şöyle değerlendirir:

“1958 yılında Moskova’da Kırgız edebiyatı ve sanatı günleri düzenlenecekti. Bunun için uzun hazırlıklar yapıldı. Hazırlıklar sırasında fark edildi ki Kültür Bakanlığı’nın kendisine ait herhangi bir yayın organı yoktu. Bu nedenle dergi resmi olarak Bakanlığın da organı olarak kabul edildi. Bunun sonucu bir bakıma iyi oldu. Böylelikle derginin emekleme dönemi bitti ve yeni bir döneme girdi. Derginin hacmi her geçen gün arttı, dergide yayımlanan eserler tür ve içerik açısından zenginleşti. Okunma oranı da arttı, 5000 olan tirajı iki-üç yıl içinde 10000’e çıktı. Elbette tüm bunlar bir yandan da Kırgız edebiyatının gelişmesine katkı sağladı.” (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991b: 159).

Hakikaten de dergi bu düzenlemelerle ve bugüne kadar edindiği tecrübelerle 1960'lı yılların başından itibaren gerçek anlamda bir edebiyat dergisine dönüşür. Keza 1960'lı yıllar Kırgız edebiyatının da 'altın çağı' olarak nitelendirildiği,

sanatçıların ve kaleme aldıkları eserlerin tür ve içerik açısından oldukça zengin olduğu yıllardır. Bu yıllarda siyasi baskının azalması, yazarların dikkatini sınıf mücadelesi ve kolhozlaştırma meselelerinden başka meselelere vermesi, Rus ve dünya klasikleriyle tanışması ve en temelde geçimini yazarlıkla sağlayabilmeleri o dönem yazarlarının daha yetkin ve etkin olmalarına olanak sağlamıştır. O dönemde Moskova'da Komünist Partisi'nin XX. Kurultayı'nın gerçekleşmesi de bu gelişimin önemli bir ayağıdır. Partinin dönemin şartlarına uygun olarak revize ettiği sanat ve edebiyat programları sanatçılara belli çerçevede özgürlük sağlar. O dönem derginin editörlüğünü de yapan yazar ve çevirmen Olcobay Orozbayev de bir röportajında derginin edebî, sanatsal ve toplumsal açıdan kendine biçtiği misyonu gerçek anlamıyla 1960'lı yıllarda yerine getirdiğini söyler (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991c: 157).

1960'lı yıllarda *Ala-Too* dergisi aracılığıyla görücüye çıkan eserler arasında Uzakbay Abdukaimov'un *Maydan* (Meydan) romanının ikinci kitabı (tefrika hâlinde) Kasımalı Bayalinov'un *Boordoştor* (Kardeşler), Kasımalı Cantöşev'in *Bizdin Sekretar* (Bizim Sekreter), Keneş Cunusov'un *Çaşoo Kumarı* (Yaşama Hevesi), Kubatbek Cusupaliyev'in *Kün Avtoportretin Bütö Elek* (Güneş Kendi Portresini Henüz Tamamlamadı), Aalı Tokombayev'in *Soldat Elek* (Askerdik) adlı uzun hikâyeleri; Mar Bayciyev, Murza Gaparov, Beksultan Cakiyev, Kundaybergen Caparov, Köçkön Saktanov, Aman Saspayev'in hikâyeleri; Süyünbay Eraliyev'in *Ömürlörgö* (Ömürlere), *Cıldızlarga Sayakat* (Yıldızlara Seyahat), Mayramkan Abılkasımova'nın *Estelik Süylöyt* (Heykel Konuşuyor) adlı manzumeleri ile Sayakbay Karalayev'in Manas okumaları; Toktobolot Abdumunov'un *Abiyir Keçirbeyt* (Vicdan Affetmez), Aalı Tokombayev'in *Ölböstün Önörü* (Ölümsüzün Marifeti) adlı tiyatro oyununu saymak mümkündür (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991e: 155).

Bu yıllarda Nazım Hikmet, Salomeya Neris, Robert Berns gibi isimlerin eserleri Kırgızcaya aktarılır ve bölüm bölüm yayımlanır. Eleştiride ise Cengiz Aytmatov, Salıcan Cigitov, Muhtar Borbugulov gibi isimlerin Kırgız edebiyatına özellikle de nesrine dair kaleme aldığı makaleler öne çıkar. Bu dönem 'Edebî Portreler' adında bir bölüm hazırlanır ve ilk olarak da Coomart Bökönbayev'in hayatı yayımlanır. Bu dönem eserlerinin çoğu Kırgız edebiyatına ayrılan fondan da yararlanmayı başarır. C. Aytmatov'un *Toprak Ana*, Öskön Danikeyev'in *Kızdın Sırrı* (Kızın Sırrı), Kasımalı Cantöşev'in *Menin Tagdırım* (Kaderim) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır. Derginin tirajı da o dönem 25000'e yaklaşır (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991d: 155).

1970’li yıllarda dergide tüm türlere eşit derecede ağırlık verilmeye özen gösterilir. Ancak bu dönemin içerik açısından 60’lı yılların gölgesinde kaldığı söylenebilir. Bu yıllarda genç yazarlar ile aksakal denen yetkin kalemler arasındaki iletişimsizlik, aksakalların kendi arasında gruplara bölünmesi ve her birinin kendi ekolünü yaratma arzusu, siyasi baskının devam eden ezici gücü gibi sebepler bu yılların edebî anlamda verimsiz geçmesine zemin hazırlar. Bu dönem yayımlanan eserler arasında edebî açıdan en iyileri Tügölbay Sıdıkbekov’ın *Kök Asaba* (Mavi Sancak), Kazat Akmatov’un *Eki Sap Ömür* (İki Dizelik Ömür), Keneş Cusupov’un *Karagayçılar* (Ormancılar)’dır. Bu dönemin sevindirici tarafı edebî eleştirinin ve edebiyat bilimine dair yazıların nitelik kazanmasıdır. Günümüz Kırgız edebiyatının önemli edebiyat eleştirmenleri ve edebiyat tarihçileri Keneşbek Asanaliyev, Abdıganı Erkebayev, Abdıkadir Sadıkov, Kaçkınbay Artıkbayev’in ilk olarak bu dönemde yazılarını yayımlattığı görülür (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991f: 155).

1970’li yılların ortalarından itibaren kardeş edebiyatların sanatçılara ve eserlerine de yer verilir. Bununla birlikte yabancı memleketlerin edebiyatlarından da çeviriler yapılır, ancak genel manada bu komünist bakış açısına sahip sanatçıların eserleridir. Dergi, bu konuda oldukça seçici davranır ve eserin niteliğine değil, yazarının komünist-sosyalist olup olmadığına bakar. Lakin aynı tutumu Sovyet edebiyatını oluşturan diğer cumhuriyetlerin sanatçılara göstermez. Daha açık bir ifadeyle, eserin nitelikli olup olmadığına bakmaksızın yazarının ideolojik açıdan komünizme gönül vermiş olmasını yeterli görür ve dergiye gönderilen her türlü esere yer verir. Bu da elbette derginin edebî kalitesi düşürür. Bunda 60’lı yıllarda edebî eleştiriye gösterilen ilginin azalması ve gelen eleştiri yazılarının da nitelik açısından iyi olmamasının da payı vardır. Dönemin önemli eleştirmenlerinden Keneşbek Asanaliyev o yıllarda bu durumu açıkça dile getiren makaleler kaleme alarak derginin ve dolayısıyla da Kırgız Sovyet edebiyatının gerileme yaşadığını dile getirir (Asanaliyev, 1974: 34).

1980 yılında derginin tirajı 54.000’dir. 1980 yılında derginin 50. yaş kutlanır (Derginin bu yılki 11. sayısı ellinci yaşına özel hazırlanır). Derginin ilk sayısında sadece genç kalemlere yer verildiği görülür. Abdıraşit Urbayev, Kemel Belekov, Atakul Cakıpov, Abibilla Pazılov, Nuralı Kaporov bu sayıda ilk kez şiirleri yayımlanan şairlerdir (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991g: 153).

Resim 1: Derginin çeşitli yıllara ait kapak resimleri

1981 yılında Cengiz Aytmatov'un *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*, Kandırcul Ömürkulov'un *Cer Kasıyeti* (Toprağın Mahareti), Mar Bayciyev'in *Altın Küz* (Altın Sonbahar), Aşım Cakıpbekov'un *Aydağı Cezkempir* (Aydaki Cadı) adlı uzun hikâyeleri yayımlanır. 'Dünya Edebiyatı' başlığı altında Homeros'un *İlyadası*'ndan, Giovanni Boccaccio'nun *Dekameron*'undan bölümlere yer verilir.

1982 yılında ise geniş roman ve uzun hikâye tefrikaları göze çarpar. Tügölbay Sıdıkbekov'un *Col* (Yol), Musa Murataliev'in *Caş Tınar* (Çaylak) Melis Abakirov'un *Almaluu Bak* (Elma Bahçesi) adlı eserleri bunlardan birkaçıdır (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991g: 154). Edebî eleştiri türünde ise geçmiş yıllara oranla yine az sayıda eleştiri yazıları çıkar. Bunların çoğu da Salican Cigitov'a aittir. 1983 yılına ise yine Cengiz Aytmatov damga vurur. Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel* romanı bu yılda tefrika edilmeye başlar.

1984 yılı Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Kırgız Komünist Partisi'nin 60 yıllık jübilesine ithaf edilirken, 1985 yılı II. Dünya Savaşı'nın 45. yıl dönümüne özel olarak hazırlanır (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991g: 154).

1985 ve sonrası derginin edebî açıdan verimli geçtiği yıllardır. Bu yıllarda başta Cengiz Aytmatov olmak üzere Kazat Akmatov, Muhtar Borbugulov, Süyünbay Eraliyev, Asanbek Stamov, Köçkön Saktanov, Olcobay Orozbayev gibi önemli isimlerin Kırgız edebiyatında sonradan klasik olacak eserleri yayımlanır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvanu Lugâti't-Türk* adlı eseri basılır. Bunun yanı sıra Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilim*'i de Kırgızcaya çevrilip yayımlanır.

1986 yılında artık dünya çapında tanınan yazar –ki o dönem M. Gorbacov'un danışmanlığını yapmaktadır- Cengiz Aytmatov'un himayesinde Isık Göl'de «Isık Göl Forumu» düzenlenir. Dünya edebiyatının seçkin isimlerinin katıldığı forum, tarihî bir buluşma niteliği taşır. Bu yıl çıkan sayılarda foruma katılanların eserlerine, makalelerine ve kendileriyle yapılan röportajlara geniş yer verilir (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991g: 154).

1988 yılında ise Sovyetlerin -kuruluş döneminden itibaren- yasaklı ismi Kasım Tınıstanov'un edebî mirası ilk kez geniş şekilde okurların beğenisine sunulur. 1988 yılı aynı zamanda Cengiz Aytmatov'un da 60. yaş günüdür. Bu nedenle derginin Aralık sayısı Kırgız edebiyatını dünyaya tanıtan Cengiz Aytmatov'a ayrılır. Bu yıl itibarıyla dergide 'Ala-Too Günlüğü' başlığı altında kültür-sanat hayatına, dergi ile ilgili haberlere ve okur mektuplarına yer verilir (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991g: 155).

Bilindiği üzere, 1990 yılı Sovyetler Birliği açısından tarihî bir öneme sahiptir. 15 federal cumhuriyetten oluşan Sovyetler Birliği çöküş içerisinde. Bu çöküş hiç şüphesiz sanat ve edebiyatta da yavaş yavaş yansımaları bulur.

1990 yılında yayın hayatına devam eden dergide Kırgız edebiyatının pek çok ismini bir arada görmek mümkündür. Öskön Danikeyev'in *Muras* (Miras), Asanbek Stamov'un *Cortuul* (Akın), Kubatbek Cusupaliyev'in *Süyüüm Menin Çımçık Bolup Saga Uçat* (Aşkım Kuş Olup Sana Uçuyor) romanları, Tügölbay Sıdıkbekov'un *Teñir Menen Süylöşüü* (Allah ile Konuşma), Kadırcul Ömürkulov'un *Miñ Bulak* (Bin Pınar) adlı uzun hikâyeleri bu yıl yayımlanan eserler arasındadır.

Sovyet coğrafyasında siyasi anlamda karışıklığın en çok hissedildiği 1990 yılı, basın yayın açısından özgürlüğün başladığı bir yıl olur. Bu durumu derginin ‘Edebî Miras’ bölümünde o güne dek yasaklı olan isimlerin eserlerine genişçe yer vermesinden anlayabiliriz. Örneğin; Babür’ün *Babür Beyanı* (Babür Beyanı), Moldo Kılıç’ın *Zar Zaman*’ı (Zor Zaman), Kasım Tınıstanov’un, Kasım Kaimov’un ve Turar Kocomberdiyev’in daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış eserleri bu sayıda görücüye çıkar (Cañı Ala-Too Jurnalı 1991g: 156). Aynı yıl Kırgız toplumu için oldukça önemli bir isim olan devlet adamı Cusup Abdrahmanov’un günlüğünün ve Stalin’e yazdığı mektubun yayımlanması da bu tezi-mizi destekler niteliktedir. Ancak 1990’da başlayan bağımsızlık rüzgârlarının bir taraftan Kırgız toplumunu ekonomik, sosyal ve kültürel bir krize de sürüklediği aşıkârdır. Dergi, 1994’te devlet desteğinin olmaması ve kapitalist sisteme ayak uyduramaması nedeniyle kapanır.

Kırgız sanatçılar bağımsızlık yıllarında edebî bir yayın organının olmamasından dolayı oldukça zorluk çekerler. Ümit ettikleri gibi devlet destekli herhangi bir dergiye kavuşmaları tam on beş yıl sürer. On beş yıllık boşluğun ardından Mayıs 2009’dan itibaren ‘yeni döneme yeni dergi’ şiarıyla *Cañı Ala-Too* (Yeni Ala-Too) adıyla dergi yayın hayatına yeniden başlar.³

Kırgız Millî Yazarlar Birliği ile özel yayınevlerinden biri arasındaki iş birliğinin sonucu olarak çıkan *Yeni Ala-Too* dergisinin yayımlanma amacı; sanatsal düzeyi yüksek, halk felsefesine bağlı, sözlü gelenekten beslenerek öğretici fikirler içeren, gerçek tarihsel ve gerçek estetik asil niteliklerden sapmayan, ulusal konuşma sanatının gelişmesine özel önem veren, insanlara değerli bilgiler aktaran eserlerin yaratılmasını teşvik etmek olur (Soyuz tuuraluu, t.y). Böylelikle dergide yine Kırgız edebiyatına yönelik güncel meseleleri konu alan makaleler, edebî eleştiriler, telif edebî türler yayımlanmaya devam eder. Aylık 2000 nüsha olarak çıkan derginin yayın kurulu yerli ve yabancı seçkin isimlerden oluşur. İlk sayısında Cengiz Aytmatov’un *Dağlar Devrildiğinde* adlı romanının ilk bölümü, Omor Sultanov’un yeni şiirleri, Murza Gaparov’un *Eki İret Güldöçü Almalar* (İki Kere Çiçek Açan Elmalar) hikâyesi ile birlikte diğer sanatçıların eserlerine yer verilir. Ayrıca bu sayıda Mikhail Nuaim ve Nazım Hikmet’in çevirileri de yayımlanır. Dergi, Kırgızistan’ın bölgelerinde ve Türkiye’de dağıtımaya çıkar (*Sos-toyalas prezentatqiya novogo kirgizskoyazıçnogo curnala «Janı Ala-Too»*. 2009).

Genel yayın yönetmenliğini Tilek Murataliyev’in üstlendiği *Yeni Ala-Too* dergisi bağımsızlık sonrası Kırgız edebiyatının nabzını tutmaya ve cumhuriyetin düzenli olarak edebî, kültürel ve siyasi hayatından toplumu haberdar etmeye devam eder ancak bu durum 2023 yılında genel yayın yönetmeninin vefatıyla sona erer ve dergi yayın hayatını durdurur.

³ Esasında 2008 yılında Ala-Too + adında bir dergi çıkar. Ancak ünlü edebiyatçı ve akademisyen Sadık Alahan’ın değerlendirmesine göre bu dergi oldukça vasattır. Sadece Ala-Too adını kullanarak prim yapmaya çalışır, lakin başarılı olamaz ve çok geçmeden kapanır (Cañı Ala-Too jurnalınan caralğan söz, 2009).

Sonuç

Edebiyat dergileri bir devrin ruhunu, edebi çevresini ve kültürel yapısını kayıt altına alan en önemli kaynaklardan biridir. Yayımlandığı günden itibaren Kırgız edebiyatının nabzını tutan *Ala-Too* dergisi de dönemin siyasi, sosyal ve kültürel yapısını Sovyetlerin Kırgız toplumu üzerindeki etkilerini yansıtan önemli bir vasıttır.

1931 yılında Çabuul adıyla yayım hayatına başlayan dergi, bağımsızlığa kadar geçirdiği altmış yıllık süreçte pek tabii olarak Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu ideolojiyle bezenir, sosyalist realizmi ilke edinir ve bu minvalde eserlerin yayımlanmasına aracılık eder. Kırgız Sovyet edebiyatının oluşmasına ve gelişmesine büyük katkı sağlar. Öte taraftan kadrosunda yer alan isimler sayesinde edebî mektep görevi üstlenerek yeni şair ve yazarların yetişmesine ön ayak olur. Aalı Tokombayev, Mukay Elebayev, Kasımalı Bayalinov, Kasımalı Cantöşev, Coomart Bökönbayev, Kubanıçbek Malikov, Cusup Turusbekov, Moldogazı Tokobayev, Uzakbay Abdukaimov, Alıkul Osmonov, Temirkul Ümötaliev, Tügölbay Sıdıkbekov, Raykan Şükürbekov, Murza Gaparov, Süyünbay Eraliyev, Tölögön Kasımbekov, Cengiz Aytmatov, Kazat Akmatov bu isimlerden bazılarıdır. Dergi sadece edebî türlerin gelişmesi ve müelliflerinin yetişmesinde değil, aynı zamanda Kırgız edebî eleştiri türünün gelişmesinde, felsefi-estetik düzeyinin artmasında, eleştirinin toplum hayatında rol oynamasında da etkin olur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, genel manada başlangıcından günümüze kadar kimi zaman yıl yıl kimi zaman dönem dönem kronolojisini ortaya koyduğumuz *Ala-Too* dergisinin Kırgız edebiyatının seçkin eserlerinin tamamını ilk kez kendi bünyesinde yayımlaması; okurlarını Rus ve dünya klasiklerinin eserleriyle tanıştırmaması; Kırgız Sovyet edebiyatının çözülmemiş güncel meselelerine yönelik edebiyat eleştirilerine yer vermesi; edebî bir dergi olmakla birlikte tarım, sanayi ve gazetecilik alanındaki liderlerin sıkı çalışmalarını yansıtan denemeleri sürekli olarak yayımlaması göz önüne alındığında -tüm imkânsızlıklara, kısıtlamalara ve sansüre rağmen- Kırgız edebiyatına, kültür ve medeniyetine çok büyük katkılar sağladığı tartışılmaz bir gerçektir.

Kaynakça

Asanalıyev, K. (1974). *Körköm biyiktikter (sın makalalar)*. Frunze: Kırgızstan Basması.

Cañı Ala-Too Jurnalı (1991a, Ocak). Ala-Too künüdlüğü. Bişkek.

Cañı Ala-Too Jurnalı (1991b, Şubat). Ala-Too künüdlüğü. Bişkek.

Cañı Ala-Too Jurnalı (1991c, Mart). Ala-Too künüdlüğü. Bişkek.

Cañı Ala-Too Jurnalı (1991d, Nisan). Ala-Too künüdlüğü. Bişkek.

Cañı Ala-Too Jurnalı (1991e, Mayıs). Ala-Too künüdlüğü. Bişkek.

Cañı Ala-Too Jurnalı (1991f, Haziran). Ala-Too künüdlüğü. Bişkek.

Cañı Ala-Too Jurnalı (1991g, Temmuz). Ala-Too künüdlüğü. Bişkek.

Artıkbayev, K. (2013). *XX. yüzyıl Kırgız edebiyatı tarihi* (Çev. Yrd. Doç. Dr. Mayramgül Dıykanbayeva). I. Baskı, Ankara: Bengü Yayınları.

Çelik, G. (2022, Kasım). Kırgızların sosyokültürel hayatında iki önemli oluşum: Kırgızistan Yazarlar Birliği ve Ala-Too Dergisi. *Kardeş Kalemler Dergisi*, Sayı: 192.

İnternet kaynakları:

Cañı Ala-Too jurnalınan caralğan söz. (2009, 23 Mayıs). Azattyk.org. 23 Temmuz, 2024 tarihinde https://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_literatyre_new_journal/1737857.html adresinden erişilmiştir.

Soyuz tuuraluu. (t.y). jazkg.wordpress.com. 22 Temmuz, 2024 tarihinde <https://jazkg.wordpress.com/soyuz-tuuraluu/> adresinden erişilmiştir.

Sostoyalas prezentatqiya novogo kirgizskoyazıcnogo curnala «Janı Ala-Too». (2009, 22 Mayıs). kg.akipress.org. 24 Temmuz, 2024 tarihinde <https://kg.akipress.org/news:81721/> adresinden erişilmiştir.

HİCİVLE UYANIŞ: MİRZA ALİ MÖCÜZ (ŞEBÜSTERÎ) ŞİİRİNDE CEDİTÇİ İDEOLOJİNİN İMGELEMİ

İSLAM MAMMADOV / EGE ÜNİVERSİTESİ

islam.mammadsoy@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3864-7040

Giriş

Bilindiği üzere 19. yüzyılın ortalarından itibaren Müslüman Türk dünyasında yenileşme, modern çağa ayak uydurma çabaları başlamıştır. Osmanlı dışındaki Türk dünyası esas alındığında bu atılımlar temel olarak Rusya Müslümanları (İdil-Bulgar, Kafkaslar ve Türkistan) arasında görülmüş, farklı yöntem ve araçlarla birçok başlıkta ele alınabilecek hareketler gerçekleştirilmiştir. Matbuatın gelişmesi, süreli yayınların faaliyeti ile halkı bilinçlendirme süreci ivme kazanmış, dönemin siyasî şartları da bu sürece olumlu etki etmiştir. Bu faaliyetlerle halkın cehaletini aradan kaldırmak, Türk milletini muasır medeniyet seviyelerine ulaştırmak için çalışanlara “Ceditçiler” denmiştir. Arapça yeni anlamına gelen cedit sözcüğü, İsmail Gaspıralı’nın “Tercüman” gazetesinin faaliyete geçmesinden bir yıl sonra, 1884 yılında Bahçesaray’da açtığı Usûl-i Cedit mektepleri ile literatüre dahil olmuştur (Kılıoğlu, 2019:67). Daha sonra tüm Rusya Müslümanları arasında rağbet gören Usûl-i Cedit okulları çeşitli şehirlerde yenilik taraftarları tarafından açılmış ve benzer müfredatla din derslerinin yanında fen bilimleri de okutulmuştur. Bu okullar çevresinde birleşen aydınlar da “Ceditçiler” olarak adlandırılmıştır.

19. yüzyılın başlarında önce Osmanlı'da başlayan yenileşme eğilimi, daha tekmil bir biçimde asrın sonlarına doğru Kazan'da, Kafkasya'da ve Türkistan'da kendine destekçiler bulmuştur. Her bölgedeki yaklaşımlar yer yer farklılaşsa da temelde eğitimde reform, kadın hakları, kızların eğitim alması, "din tüccarlığı" gibi aynı sorunlara odaklanması açısından benzerlikler de taşımaktadır. Aynı zamanda Şahabettin Mercânî, İsmail Gaspıralı, Mahmud Behbûdî, Abdunnasır Kursavî gibi isimler Kazan ekolünden olmakla birlikte Türkistan'daki ceditçilik faaliyetlerine de çeşitli yönlerden katkıda bulunmuşlardır. Rusya Müslümanları kimliğiyle bu bölgeler ve buradaki aydınlar arasında sık ilişkiler de kurulmuştur. Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarıyla hareket eden aydınlar okullarda da bu yaklaşımı sergilemişlerdir. Örneğin, Münevver Kari'nin Taşkent'teki öğrencilerine Kafkasya, İdil ve Kırım bölgelerinin de Türk Yurdu olduğunu anlatması, ceditçi ideolojinin Müslüman kimliğine bağlı olmanın yanında Türk kimliği için de mücadele ettiğinin, etnik-millî kimliğin güçlendirilmesi için çalıştığının kanıtı niteliğindedir (Öztürk, 2016:106).

Hiciv yahut satir bir kimseyi, grubu, fikri yerme yöntemiyle eleştirel bir bakış açısı sunan en yaygın mizah türlerinden biridir. Türk Dil Kurumu (t.y.) Güncel Türkçe Sözlük'te hiciv sözcüğü için yergi; ilgili kısımda ise yergiyi "Bir kimseyi, bir toplumu, bir düşüneyi, bir nesneyi, bir göreneği yermek için yazılmış yazı veya söylenmiş söz; hicviye, hiciv, satir" olarak açıklamaktadır. Entelektüel birikim ve zekâ ürünü olan, aynı zamanda acımasızlık, alay etme, zaafalara saldırı temelinden kaynaklanan hiciv, sosyal, kişisel ya da kamusal (toplumsal) aksaklıkları, sapkınlıkları keskin, sert bir üslupla ve sanatkârane tarzda ortaya koyar (Eker, 2009:67). Hiciv kavramı hakkında çeşitli görüşlerin var olması tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Henri Bergson (2014:82), gerçeğin idealmiş gibi davranılmasına ironi, idealin gerçekte olanla aynı olduğuna inanma taklidine mizah diyerek bu ikisini hicvin birer biçimi olarak adlandırır. Ferit Öngören (1998:32), ok ile tanınan hicvi, suçlama ve küfre dönüşmeye çok yakın olduğu için hoşgörü yönünden en ağır mizah çeşidi olarak nitelendirmektedir.

Arapçadan Türkçeye geçen bu sözcüğün etimolojisi ile ilgili Arapça köpekleri korkutup kaçırmak anlamına gelen hec – هج kökünden türemiş olup küfür anlamına geldiği ve methiyenin karşıtı olarak kullanıldığı bilgisi yer almaktadır. Arapların en eski şiir türlerinden biri olarak da bilinmektedir (Kılıç, 2012:1742-1743). Hiciv sözcüğünden farklı olarak satire kavramı için farklı görüşler vardır. Kimileri Romalıların bu kelimeyi antik Yunan edebiyatındaki satyr¹ oyunundan aldığını söylerken Latince "çeşitli meyvelerle dolu bir kap" anlamına gelen satura sözcüğünden hareketle kelimenin kökeninin Latince olduğu görüşü de

¹ Antik Yunan Mitolojisinde yarı insan yarı keçi olarak tasvir edilen efsanevi yaratık "satyr" olarak bilinir.

vardır. Romalı Lucilius yazdığı *alaylı şiirlerini* “saturae” diye adlandırmış, satyra sözcüğü alaylı şiir anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Baypınar, 1978:31).

Daha çok şiirle özdeşleşen bu tür hakkında Arthur Koestler (1997:17), “Hiciv ya da taşlama gibi daha yüksek, sürekli mizah türleri tek bir etkiye değil, bir dizi küçük patlama ya da azalmayan tatlı bir eğlence durumuna yaslanır.” fikrini belirtmektedir. Bu *süreklilik ve bir dizi küçük patlama* durumu aslında hicvin şiirde kullanımı için uygunluğuna da vurgu yapmaktadır. Hicvin üç temeli olduğunu söyleyen Jürgen Brummack, onun bireysel, toplumsal ve estetik yönünden bahseder (Baypınar, 1978:32).² İncelememizde esas olarak kullandığımız şiirlerde “ele alınan konuyu/sorunu düzeltmek amacı taşıyan hicvin toplumsal yönü” kendini göstermektedir.

Çalışmamızda Mirza Ali Möcüz’ün şiirlerinde ceditçiliğin temel ilkelelerinden olan eğitimin, kız/kadın hakları, cehaletle mücadele gibi konuların hiciv yoluyla nasıl işlendiği incelenerek 20. yüzyılın başlarında harekâtın İran sınırları içerisindeki Azerbaycan Türklerinin hayatına etkileri, edebiyatla bağları araştırılmaya çalışılmıştır.

1. Güney Azerbaycan’da Yenileşme

Güney Azerbaycan coğrafyasında yenileşme konusunu ele alacak olursak burada iki önemli etken söz konusudur. Öncelikle, 1828 tarihinden sonra iki ayrı siyasi güç himayesine geçen Azerbaycan Türk toplumunun net olarak bu yıllarda bir-birinden ayrılmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Zira 19. yüzyılda (20. yüzyılda da bu durum devam etmiştir) belli düzeyde kuzeydeki olaylar güneyi, güneydeki olaylar ise kuzeyi ilgilendirmekte ve etkilemekteydi. Dini eğitim için kuzeyden güneye gidenlerin yanında faaliyetine güneyde de devam eden kuzeyliler³ olmuştur. Babası Tebrizli, anesi Şekili olan Mirza Fethali Ahundzade, hayatının bir kısmını güneyde, bir kısmını kuzeyde geçirmiş, 1825 yılında ailesi ile Gence’ye taşındıktan sonra eğitimine burada devam etmiş, Mirza Şefi Vazeh’ten de dersler almıştır. Yenileşmenin öncülerinden olan Ahundzade’nin çocukken eski usul okulu sevmediği de bilinmektedir (Axundzadə, 2005:4). “Molla Nəsrəddin” dergisinin yayın editörü Celil Memmedguluzade’nin eserleri ve çıkarttığı dergi de Tebriz’de bilinmekte ve okunmaktaydı. 1921 yılından sonra Tebriz’de yayınlanan bu derginin sayılarında Möcüz’ün farklı mahlaslarla yazdığı şiirlere de rastlamak mümkündür. Kısacası Kuzey-Güney arasındaki bu etkileşim doğal olarak Rusya Müslümanları arasında hızla yaygınlaşan ceditçilik harekâtı fikirlerinin “sınırları” aşmasına da vesile olmuştur.

² Birincil kaynak için bakınız: Brummack, Jürgen (1971). *Zu Begriff und Theorie der Satire*, DV js. Sonderheft, s. 282.

³ Burada kuzey ve güney tanımları herhangi politik yahut ayrıştırıcı amaçla değil, daha açıklayıcı olması adına kullanılmıştır.

İkinci etken ise, İran İnkılabı yıllarında (1905-1911) modernleşme düşüncesinin Güney Azerbaycan sahasına da etkileridir. Meclis-î Mebusân'ın açılması, yeni eğitim sistemine Kaçar hükümetinin kısa süreli destek vermesi yenileşme düşüncesinin aydınlar arasında yayılmasına vesile olmuştur. Yine de bu meşrutiyetin düşünüldüğü gibi olmaması bir hayal kırıklığına neden olmuştur. Bu inkılap Türk Edebiyatı'nda Şair Eşref'in hicivlerine yansıdığı gibi Muhammed Hadi, Mirza Ali Akber Sabir gibi Azerbaycanlı şairlerin de eserlerinin konusu olmuştur (Erol, 2012:151). Bir taraftan Mirze Ali Ekber Sabir, Settar Han'a ithafen şu mısraları derken:

“Ta ki millət məcməin Tehranda viran etdilər,
Türklər Səttarxan ilə əhdü Peyman etdilər.”

Diğer yandan Bayram Ali Abbaszade meşrutiyetin sonuçlarının istenilen gibi olmamasını şöyle dile getirmiştir:

“Məşrutə bizim canımızı aldı, dadaşcan,
Avarə edib çöllərə də saldı, dadaşcan.” (Erol, 2012:155)

Meşrutiyetin istenilen sonucu doğurmaması, Meclis'teki mebusların halktan seçilmesi yerine yine hâkim sınıfın üyelerinden oluşması, hatta İran İnkılabı yıllarında kapatılıp tekrar açılması gibi konular Möcüz'ün şiirlerinde de işlenmiştir. “Ya rəb” başlıklı şiirinde o, sanki Tanrı'ya bu durumdan *şikâyet* ederek Allah katında Müslümanlar arasında hiçbir fark olmamasına rağmen, halkla mebuslar arasındaki sınıfsal farka değinmiştir.

Mən də qılıram sahibi-milyanda namazı,
Axır mənilə fərqi filan xan nədi, ya Rəb?
Üç yüz tümən aylıq yeyər o, mən qəm ü qüssə
İllət nədi, hikmət nədi, bürhan nədi, ya Rəb?
Məbusi-çilovxarə bizi etmə həvalə,
Bilməz o qəm ü qüsseyi-çaydan nədi, ya Rəb? (Möcüz, 2006:131)

Aslında burada bir etken de Osmanlı'da gerçekleşen meşrutiyet sonrası gelişmelerin Kaçar İran'ı için bir örnek teşkil etmesidir. Bu dönemde Möcüz gibi birçok Güneylinin şu veya bu şekilde yolu Rus Çarlığı'ndan olduğu gibi İstanbul'dan da geçmiştir. Mirza Ali Möcüz'ün abilerinin İstanbul'da yaşadığı bir dönem kendisinin de bu şehre gittiği bilinmektedir.

İran'da ilk üsul-i cedit okulu, 1883 yılında İrevan'a gidip oradaki Azerbaycan Türkü çocuklar için okul açan Mirza Hasan Rüşdiye tarafından 1888 yılında “Debistan” adıyla açılmıştır (Bayramzadə, 2020:97-98). 1894 yılında “Vətən dili” adında derslik de yazan Mirza Hasan Rüşdiye'nin Güney Azerbaycan'da, hatta bütün İran'da yeni eğitim alanında hizmetleri onun kimliğini oldukça önemli kılmaktadır.

2. Mirza Ali Möcüz'ün hayatı ve eserleri

Həqiqəti deyən şair⁴

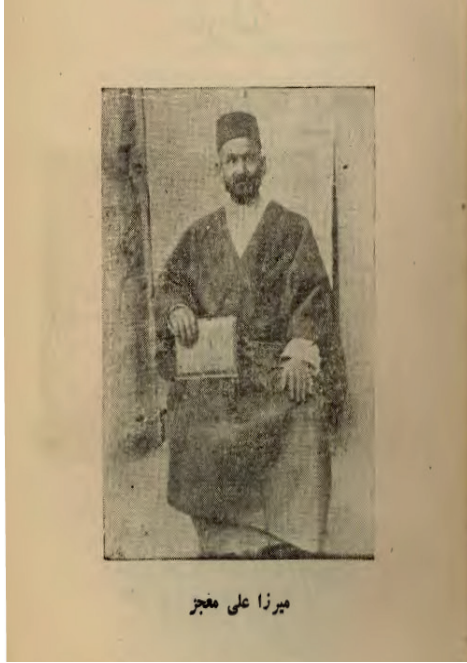
Mirza Ali Möcüz (Şekil 1) 1873 yılının mart ayının 29'da (h. ş. 1252) Tebriz'e yakın Şebüster kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Hacı Ağa sonradan işleri yolunda gitmeyen, iflas etmiş bir tacir (ASSRMEA, 1983:75) olarak İstanbul'da çalışmaya gitmiştir. Mirza Ali'nin ağabeyleri Hasan ve Hüseyin de İstanbul'da çalışmış ve burada vefat etmiştir (Möcüz, 2006:4). On altı yaşında babasını kaybeden şair, bu olaydan sonra çalışmak için İstanbul'a gitmiş, burada kitap ve okul malzemeleri satarak hayatını devam ettirmiştir. Kendi yazdığına göre, on altı yıl burada kaldıktan sonra 1905 yılında vatanına-Şebüster'e dönmüştür. Eski usul okulda eğitim olsa da kendini geliştirmiş, İstanbul'da olduğu zaman edebî ve tarihî okumalar yapmıştır. Zamanının çoğunu yalnız geçirerek hikâye, roman okumuş, ilk şiirlerini de buradayken yazmıştır (Möcüz, 1945:4). Bu yıllarda İran'daki siyasî olayları da takip etmiş, muhacir İran gazetelerini okumuştur. Tüm bunlar şairin dünya görüşünü ve olaylara bakış açısını etkilemiş ve gerçekleşen olayları eleştiren şiirler yazmasına olanak tanımıştır.

Şair 1933 yılında kendi sözleriyle hayatını şu şekilde açıklamıştır:

“Mahlasım Möcüz, adım Alidir. Babam Şebüster'in tacirlerinden imiş. Ben 16 yaşındayken o vefat etmiştir. Aynı yıl İstanbul'a gittim, orada 16 yıl kaldıktan sonra döndüm ve vatanımın ağlanacak halini görüp növhaxanlığa⁵ başladım. Benim bu növhaxanlığım ahundların hoşuna gitmedi, bana savaş açtılar. 26 yıl bir-birimizle mücadele ettik. Hayrat verdiler – beni çağırmadılar, toy oldu ben gitmedim. Buna rağmen sona kadar vuruştum, yazdım, hem de ana dilinde yazdım... Yazılarımı tutmadım, dostlara yoldaşlara verdim. Bazıları toplayıp saklamışlar. Farsçayı pek de iyi bilmiyorum, bu dilde az yazdım. Aynı zamanda ben böyle gözlemledim: Azerbaycan ahalisi Farsçayı pek sevmez. Bunun yanında maksadım erkeklerin ve kadınların yazılarını okuyup amacı anlamalarıydı. Şiirlerimin çoğu mizahî tarzda yazılmıştır. Bu nedenle de seviliyor, yoksa pek de kabil değildir.” (Möcüz, 2006:5)

⁴ Gulam Memmedli'nin 25 Şubat 1942 tarihinde Vətən yolunda gazetesinde Möcüzle ilgili yayınladığı makalede yer alan “Həqiqəti sevən şair” altbaşlığından ilham alınmıştır.

⁵ Növhaxan yahut növhaxan – Ağıt, mersiye okuyan kimse, ağıtçı, mersiyehan.

Şekil 1. Mirza Ali Moeüz

(میرزا علی معجز (۱۳۳۱-۱۳۹۱). سنجیلمش اثرلری. تبریز: چاپخانه رضای، س. ۱۱.
(Mirza Ali Moeüz (1324-1945). Seçilmiş eserleri. Tebriz: Çaphana Rezayi, s. 11.)

Moeüz'ün belirttiği gibi bazı şiirlerinde yer yer teknik hatalar olsa da konularının çok güncel, anlamının sert ve keskin olması bu şiirleri hem döneminde hem de günümüzde önemli kılmaktadır. Şairin yaşadığı yıllarda şiirlerinin yayılmasının yasaklanması da ne kadar güçlü hicivleri barındırdığının kanıtıdır.

Şebüster'e döndükten sonra zamanının çoğunu yine tek başına ve daha çok Şeyh Mahmud Şebüsteri'nin türbesinin yanında geçiren şair İran inkılabından meşrutiyete kız çocuklarının eğitiminden dini kullanarak insanları kandıran mollalara kadar çeşitli konularda şiirler yazarak toplumun eksik yönlerini bu yolla eleştirmiştir. Sade bir evde (Şekil 2) yaşayan Mirza Ali hayatının bir kısmında ağabeylerinden de destek almaya devam etmiştir. Farklı kaynaklara göre (1983 ve 2006) 1931 veya 1932 yılında Şebüster'de kız mektebi açılması fikrini öne sürmüş uzun uğraşlardan ve engellerden sonra kız mektebinin açılmasını başarmıştır. Mirza Ali Moeüz 1933 yılında Şebüster'den İran'ın kuzey-doğusundaki Şahrud şehrine taşınmış, 25 Eylül 1934 (h. ş. 1313) tarihinde burada vefat etmiştir (Moeüz, 2006:12).

Mirza Ali Moeüz Şebüsteri'nin şiirleri siyasî ve toplumsal konuları yan-

sıtmasıyla bilinmekte ve uzun yıllar halk arasında ağızdan ağıza söylenerek yayılmaktaydı. Güney’de bilinse de Aras’ın kuzeyinde pek bilinmeyen şair kendisinin Sabir’in yaptığı gibi halkını uyandırma misyonu olduğunu dile getirmiştir. “Qələm” şiirinde Sabir’e verdiyi dəğeri şu mısralarında yansıtmıştır:

Əcəl bağlayıb Sabirin gözlərin,
Qoyub yalqız oğlanların, qızların,
Diri saxlayan “Hop-hop”un sözlərin
Qələmdir, qələm, bərəkallah qələm! (Möcüz, 2007:10)

Sabir’e nazire olarak yazdığı “Əmoğlu” başlıklı şiirinde ilim, hüner, sanat, teknoloji gibi aslında gerekli olan kavramları gereksizmiş gibi göstərərək hiciv sanatını ustalıklı kullanmıştır. Şiirin son mısralarında Sabir’e hitabən şu dizelere yer vermektedir:

Möcüz danışar bal kimi, aç ağzuvi, dinlə,
Qəndi⁶, rütəbi⁷, şərbəti neylərsən, əmoğlu? (Möcüz, 2007:111)

Şekil 2. Şebüster’de Mirza Ali Möcüz’ün evi

(MİRZA ALİ MÖCÜZ (1831-1891). Səçilmış əsərləri. Tebriz: Çapxanə Rəzayi, s. 10.)
(MİRZA ALİ MÖCÜZ (1324-1945). Seçilmiş əsərləri. Tebriz: Çapxanə Rəzayi, s. 10.)

Kaleme, dolayısıyla yazıya bu kadar önem veren şair, yasaklar, baskılar nedeniyle hayattayken şiirlerini yayımlayamamış, hatta kendisinin de belirttiği gibi

6 Qənd - Kütü şeker.

7 Rütəb - Hurma.

yazılarını dostlarına vermiştir. “Molla Nəsrəddin” dergisinin Tebriz’de yayınlandığı yıllarda şiirlerini bu dergide de yayınlamıştır. Bu derginin 6. sayısında “tazə şair” mahlasıyla “Olsun gərək” şiiri yer almaktadır (Molla Nəsrəddin, 1921:№6).

İstanbul’dan döndükten sonra ömrünün sonlarına yakın Şahrud’a ablasının yanına gidinceye kadar Şebüstrer’de yaşayan Möcüz, kendisi ile ilgili yazdığı yazıda tahminen üç bin beyt yazdığını, bu yazılarını kendisinin tutmadığını, birkaç yoldaşının topladığını belirtmiştir (Vətən Yolunda, 1942:№27). Ölümünden sonra şiirleri toplanıp yayınlanmıştır. Bu yayınlar Tebriz’de Gulam Memmedli (1945); Bakü’de farklı yıllarda Gulam Memmedli (1948, 1954, 1969, 1982); Tebriz’de, Berlin’de ve Avrupa’nın başka şehirlerinde Yahya Şeyda, Muhammed Ali Nigabi, İsmayıl Mithak ve Behruz (1945, 1948) tarafından yapılmıştır. Möcüz’ün şiirleri hatta 1969 yılında Pavel Pançenko tarafından Rusçaya çevrilerek yayınlanmıştır (Möcüz, 2007:3).

Şairin keşfi ise İkinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelmektedir. Bu yıllarda şah hükümetinin Almanya’ya yakın tavır sergilemesi hem Sovyetleri hem de İngiltereyi bu durumdan pek de memnun etmedi. Nihayet 1941 yılının 25 Ağustos tarihinde Sovyetler Birliği sınırı geçerek İran’a girdi. Bu ordu sıralarında Azerbaycan Türklerinin de olması, Güney Azerbaycan’da Pehlevilerin sevilmemesi gibi faktörler Stalin’in Güney ile ilgili planlarına olumlu etkiler katmaktaydı. İran’a yahut Güney Azerbaycan’a girdiği andan Sovyetler burada “iki kardeş” arasında faaliyetleri başlatmıştı ki, bu faaliyetlerin başını da kültürel ve edebî faaliyetler çekmekteydi. Örneğin, 1941 yılından yayınlanmaya başlayan “Vətən yolunda” gazetesi hem uzun yıllar sonra ana dilinde yayın yapan tek organ hem de SSCB için oldukça iyi bir propaganda aracıydı. İlk sayısı 11 Ekim 1941 tarihinde çıkan ve iki günden bir yayınlanan bu gazetede dönemin şair ve yazarlarından Mirze İbrahimov, Süleyman Rüstem, Osman Sarıvelli, Süleyman Rehimov, Gulam Memmedli, Cafer Handan ve başkaları çalışmışlardır. 1941-1942 yılları arasında 89 sayısı çıkan gazetenin yayınlanması 1944 yılına kadar durdurulmuş; bu yılın Nisan ayından itibaren yayın hayatına geri döndükten sonra ise, 1946 yılının mayıs ayına kadar 317 sayısı yayınlanmış, toplamda 406 sayı ile yayın hayatını sonlandırmıştır (Məmmədli, 2009:85-88).

İşbu mezkûr gazetede çalışan, aynı zamanda orduda yüzbaşı olan Gulam Memmedli, Mirza Ali Möcüz’ü gıyaben tanıdığı zamanı şu şekilde nakletmektedir:

“1942 yılının ilk günleriydi. İran’daki Sovyet ordusunda hizmet ediyordum. Tebriz’de Settar Han Hiyabanı’nda asker arkadaşım Süleyman Rüstem’e rastladım. O elini iç cebine sokup kara ciltli bir defter çıkarıp dedi:

– Gulam, bu deftere bir göz at, bakalım ne düşüneceksin. Bunu bana Tebrizli aydınlardan Ali Bireng verdi. Dedğine göre bu şairin şiirleri hayattayken yasaklanmıştı.

Defteri alıp alelacele bir iki şiiri okudum, çok beğendim. Süleymana sordum:

– Peki bu şiirlerin müellifi kim? Adını söylemediler mi?

– Adı var. Gerçi biz onu tanımıyoruz, ama o şairi burada çoğu kişi tanıyor diyorlar. Mirza Ali Möcüz!” (Möcüz, 2006:13)

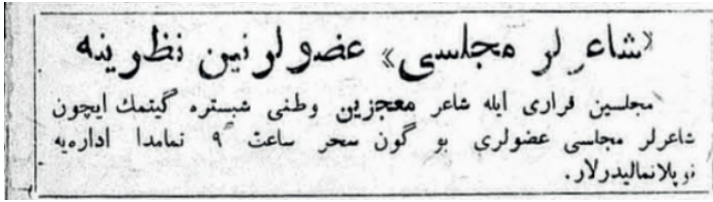
Şekil 3. Şebüsterli Ali Möcüz. Həqiqəti sevən şair.

(01.10.2025, Azərbaycan Milli Kütüphanesinin arşivi)

Aynı kaynakta Gulam Memmedli, Möcüz’ün şiirlerinin bir kısmını şairin eski dostlarından olan Hacı Muhammed Nahçıvanî aracılığıyla temin ettiğini de belirtmiştir. Burada ilgi çekici bir diğer konu ise bu şiirlerin aslında Möcüz’ün kendisi tarafından Şebüsterli arkadaşlarından Müeddeb’e 50 tümen borcunun karşılığı olarak verilmesidir. Şair Şahrud’a giderken birkaç gün Tebriz’de Hacı Muhammed Nahçıvanî’nin evinde kaldığında bu olayı anlatmış, o gittikten sonra ise Hacı Müeddeb’i bulup borcu ödeyip söz konusu şiirleri almıştır. Ömrünün son yıllarında Tebriz’de geçirdiği bu kısa zamanda Hacı Muhammed’in oğlu Aliğağa

Möcüz'ün fotoğrafını (Şekil 1) çekmiştir. Bu fotoğraf 1945 yılında Tebriz'de yayınlanan kitapta da yer almıştır (Möcüz, 2006:13-16).

G. Memmedli, Möcüz ile ilgili ilk yazısını 25 Şubat 1942 tarihinde "Vətən Yolunda" gazetesinde yayınladığıyla ilgili bilgi vermiştir. Bu sayıya dijital kaynak olarak ulaşmasak da arşivde yaptığımız araştırmalar sonucunda 25 Şubat 1942 tarihli 27 sayılı bu nüshada yer alan makaleyi (Şekil 3) deşifre ettik. Burada "Ğ. Mehemmedli" imzasıyla yazılmış bu makalede şairin hayatı ile ilgili bilgiler aktarılmış ve "Günde" başlıklı şiirine yer verilmiştir. Yine aynı kaynaktan bildiğimiz üzere 1945 yılının Ekim ayında "Şairler meclisi" üyelerinin Şebüster'e seferi planlanmış, söz konusu sefer ile ilgili gazetenin 5 Ekim 1945 tarihli sayısında "Şairler meclisi" üyelerine özel ilan (Şekil 4) paylaşılmıştır.

Şekil 4. "Şairlər Məclisi" üzvlərinin nəzərinə

Məclisin qərarı ilə şair Möcüzün vətəni Şəbüstərə gitmək üçün

Şairlər Məclisi üzvləri bu gün səhər saat 9 tamamda idarəyə toplanmalıdırlar.

(Vətən yolunda gazetesi, 1945, 5 Ekim, № 117, Tebriz.)

Şəkil 5. Möcüzün vətəninə “Şairlər Məclisi” üzvlərinin səfəri

(Vətən yolunda gazetesi, 1945, 10 Ekim, № 119, Tebriz.)

“Şairler Meclisi”nin Şebüster’de Möcüz anısına düzenlenen özel toplantısı sonrasında aynı gazetede S. Abbasof imzasıyla bu seferle ilgili bir yazı (Şəkil 5) yayımlanmışdır. Yazıdan anlaşıldığı üzere “Gülşen-i raz” məktəbinin böyük salonunda düzenlenen bu toplantı, Şair Ağayə Etimad tərəfindən yapılan kısa açılış konuşması sonrasında şairin anısına saygı duruşu, G. Memmedli tərəfindən həyatı və fəaliyyəti ilə ilgili konuşmayla davam etmişdir. Ağayə Kəmil Möcüz hakkındakı xatırasını anlattıktan sonra Tebriz şairlərindən Ali Fitrat, Hilal Nasiri, Hüseyin Sahhaf, Mehemedbaqir Niknam Mirza Ali Möcüz’ü ithaf etdikləri şiirleri okumuşlardır. Toplantının sonunda Şebüster’in Maarif Müdüri Ağayə Cemali, şairin yaşadığı mahalləyə “Möcüz mahallesi” adının verilməsini təklif edərək yeni açılacaq məktəbə də Möcüz’ün adının verilməsini ilgililə qurumlardan rica edəcəyinə söz vermişdir (Vətən Yolunda, 1945:№119).

3. M. A. Möcüz'ün şiirlerinin konusu ve yenileşme

*Ey əmu, çək qılıcın, eylə mürəbbayə hücum,
Şirbirincə, xamaya, həm qara qolmayə hücum,
Bicəhət eyləmə çox Möcüzi-şeydayə hücum.
Mən, məgər, ildə beş-on yol sizi güldürməmişəm?
Ey Şəbüstərli dadaşlar, sizə mən neyləmişəm?* (Möcüz, 2006:61)

Yaşadığı yıllarda qarşılaştığı siyasî, sosyal, dinî olayları eleştirmekten hiç bir zaman çekinmeyen Möcüz hayatı boyu İran'da güncel olan konularla ilgili hicivler yazmış, bu şiirleriyle de halkın beğenisini kazanmayı başaran ender şairlerden olmuştur. Şiirlerinde çeşitli konulara değinen, yeri geldiğinde siyasî figürleri eleştiren şair, İran İnkılabı, hükümet yergisi, gerek Kaçar gerekse de Pehlevi şahlarına hicivlerinin yanında farklı milletlere ve dış ülkelerin liderlerine de atıfta bulunarak sert eleştiriler yapmıştır. Örneğin "Arzu" başlıklı şiirinde İngilizlerden bahsederek şunları söylemektedir:

Aman, ingilisin işindən aman,
Yeridir su altından hər gün saman,
Onun öhdəsindən gələmməz cahən
Xuda, ingilisi özün vur yerə! (Möcüz, 2006:49)

Aynı dönemde - Birinci Cihan Harbinin yaşandığı yıllarda yazdığı "Ey Vilhelm" başlıklı şiirinde ise, savaşta Almanya'nın durumunu anlatmakla başlayan şair aslında bu şiiri Vilhelm'e hitaben yazmış gibi görünse de şahsî ve toplumsal sorunlardan, İran'daki cehaletten ve benzer konulardan bahsetmiştir. Sanki İran şahına açık seslenmek yerine söylemek istediklerini dile getirmek için Vilhelm'i bir araç olarak kullanan Möcüz, şiirde bu mısralara yer vermiştir:

Möcüz-i bəxtiqarənin hər nə gəlsə başinə,
Hamısı səndəndi, "Lənallah lək", ey Vilhelm! (Möcüz, 2006:50)

...

Taxtövü tabut edər bir gün sənin də ruzigar
Kimsəyə rəhm etməz o zalim fələk, ey Vilhelm! (Möcüz, 2006:52)

"Prussiya şahı" başlıklı bir başka şiirinde yine Vilhelm'den bahsederek Almanların ve Vilhelm'in savaş suçları gerçekleştirmekte olduklarını, savaşın müsebbibinin de Vilhelm olduğunu dile getiren şair konuyla ilgili şu şekilde eleştiri yapmaktadır:

Belə xəyal eləmə vardı rəhmi almanın,

Əgər belə biləsən, yoxdu dinü imanın. (Möcüz, 2006:52)

İran şahı Muhammed Ali Şah'ı andığı şiirler arasında "Mən Neyliyim?", "Nikalay" gibi şiirler yer almaktadır. Hanedanının son üyeleri olan Muhammed Ali Şah ve Çar II. Nikolay'ı konuşturduğu bu şiirinde bu iki yöneticinin halkı nasıl zor duruma soktuğunu ve bunun sonucunda yaşanan kayıpları aktarmıştır.

Mirza Ali Möcüz'ün hayatının bir kısmını İstanbul'da geçirmesi nedeniyle "Qürbət", "Qürbət qurbanları", "Məktublaşma" gibi şiirlerinde gurbette yaşamakla ilgili motiflere de rastlamak mümkündür. Belki de bu yılların etkisi ve şairin kendini geliştirmesinin doğal bir sonucu olarak öz yurdu Şebüster'i sevsə de sert eleştiriler yapmaktan da çekinmemiştir. "Sizə mən neyləmişəm?", "Şəbüstərdə", "Dedilər" başlıklı şiirlerinde Şebüster halkının düşünce açısından geriliği, burada yaşamının maddi ve manevi zorlukları dile getirilmiştir:

Nə tar var, nə kamança, nə dəf Şəbüstərdə,

Amandır, eyləmə ömrün tələf Şəbüstərdə! (Möcüz, 2007:96)

Şebüster'de yaşadığı baskıları, hayatının sonlarına doğru Şahrud'a ablasının yanına gitmesini daha iyi açıklar niteliğinde olan "Sizə mən neyləmişəm?" şiirinden Möcüz'ün seveni olduğu kadar sevmeyeni de olduğunu, yenilik istemeyenlerin düşmanlık ettiğini anlamaktayız:

Küfrimə hökm elədiz hansı günah ilə mənim?

Cürmümü⁸ sabit edən bircə güvah⁹ ilə mənim.

Nə tələq¹⁰ ilə işim var, nə nikah ilə mənim... (Möcüz, 2007:95)

Görüldüğü üzere çeşitli konulara değinen şairin şiirlerinin çoğunda yenilik isteği, modernleşme arzusu, halkı bilinçlendirme gibi temalar yer almaktadır. Kendi sözleriyle söylersek "halkı uyandırmak istemiş"tir.

Kamil Veli Nerimanoğlu'nun 2007 yılında Möcüz'ün şiirlerini yayınladığı kitapta (278-282) şiirler "Toplumsal siyasi şiirler"; "Hurafat ve fanatizmi tenkit eden şiirler"; "Kadınların özgürlüğü"; "Vatansever şiirler", "Doğa konulu şiirler"; "Mersiyeler" gibi başlıklarda kategorize edilmiştir. Bu çalışmada şiirlerinden yola çıkarak en sık işlenen eğitim/cehalet, kadın hakları ve din tüccarlığı konularının üzerinde yoğunlaştık.

8 Cürm - Günah, suç.

9 Güvah - Şahit.

10 Tələq - Boşanma.

3.1. Eğitim

Hemen hemen her şiirinde cehalet veya eğitim konusuna değinen şair, toplumdaki cehaleti eleştirmiş ve eğitimin önemini vurgulamıştır. Bu bağlamda Möcüz'ün şiirlerinde yenileşme ideolojisinin alt başlığı olarak eğitim/cehaletle mücadele konusunu ele aldığımızda şairin kadın erkek eşitsizliği, toplumda kadına verilen değerin, rol dağılımının adaletli olmaması, din adıyla insanların kandırılması, Şebüster özelinde toplumun herhangi bir problemle karşılaştığında çareyi mollalarda araması vb. gibi tüm sorunların cehaletten kaynaklandığı görüşünde olduğunu görmekteyiz. Ceditçilik ideolojisinin adını aldığı “Usûl-i cedit” mekteplerini, İsmail Beg Gaspıralı'nın Türk milletinin gelişiminin önünde engel olan bütün sorunları çözmek için önce eğitimden başladığını anımsayarak Mirza Ali Möcüz'ün görüşlerinin de bu mefkureyle örtüştüğünü söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Bu açıdan düşünüldüğünde eğitim başlığı bir üst kavram olarak aslında Möcüz'ün şiirlerinde ele aldığı diğer sorunların varış noktası olarak da değerlendirilebilir.

Möcüz “Millət”, “Ey dustan”, “Yat görək” gibi şiirlerinde topluma seslenerek hab-ı gaffette olduklarını söylemiş, “Qələm”, “Oğul və ana”, “Olacaq” şiirlerinde ise eğitimin önemini vurgulamıştır. “Yat görək” şiirinde hem kadınların okuryazarlık ve giyim kuşam açısından geride kaldığını aktarmış hem de mollaları insanları kandıran kimseler olarak göstermiştir. “Uyu bakalım” dediği İranlıları uykudan doymayanlar olarak nitelendirmiştir:

Yox səvadın, ta deyəm: Al bu kitabi bir oxu!

Sakit əyləşmə, xanım, eylə biraz qeybət, görək!

...

Millətin torba vurammaz başına hər bihünər

Mollalıq asandı gər, sən də birin allat, görək!

...

Xabi-qəflətdən ayıldı milləti-Çinü Xəta¹¹,

Doymamışsan sən hələ, iranlı qardaş, yat, görək! (Möcüz, 2007:44)

20. yüzyılın başlarında gelişen siyasî olayların doğal sonucu olan sosyal gelişmeler (sosyal gelişmelerin tetiklediği siyasî olaylar olarak da tanımlanabilir) doğrultusunda çeşitli açılardan farklı kesimlerde değişimlerin olduğunun farkına varan, halkın yer yer uyanışını gözlemleyen Möcüz, eleştirilerinin yanı sıra geleceğe ümitli olduğunu “Millet” adlı şiirinde şu dizelerle belirtmiştir:

¹¹ Çinü Xəta - Muhtemelen Çin ve Hitay/Xıtay kastedilmektedir.

Ümidin kəsmə, məyus olma istiqbali-millətdən¹²,

Təmam eylə sözün, Möcüz, ayılmış bir qədər millət! (Möcüz, 2007:19)

Eğitime verdiği önemi en bariz şekilde yansıttığı şiirlerden biri ise “Oğul və ana” şiiridir. Ana ile oğlunun diyalogu şeklinde yazılmış bu şiirde oğul cehaleti temsil ederek mektebi sevmediğini söyler ve sitem eder. Anne ise oğlunu eğitime teşvik etmek için çeşitli fikirler seslendirir, iki kıtada “hab-ı cehaletten uyan” ve “hab-ı gafletten uyan” diyerek oğlunu tahsile yönlendirmeye, cehaletten uzaklaştırmaya çalışır. Sabir’in “Oxutmuram əl çəkin” şiirinden farklı olarak burada ebeveynin - annenin cehaleti değil yenilikçi düşüncüyü, eğitimi temsil etmesi, zannımızca Möcüz’ün toplumda kadını görmek istediği konumu yansıtmaktadır. Bu açıdan değerlendirdiğimizde, anne karakteri, H. Bergson’un hicvin bir türü olan mizahın “idealin gerçekte olanla aynı olduğuna inanma taklidi” görüşüne de uymaktadır. Yani, Mirza Ali belki dönemi için ideal olan anne imajını toplumdaki bir anneye indirgeyerek, onun dilinden eğitimin önemini vurgularken aynı şiir içinde kadınların toplumdaki konumuna da değinmiştir. Şiirinin sonunu ise yine annenin oğluna öğütü ile, onun dilinden toplumdaki kadınlara seslenmekle bitiren şair okurla arasındaki “beşinci duvar”ı kaldırmıştır:

Pul gedər bir gün əlindən kişinin pərdə düşər,

Bisavad hacının axır işi namərdə düşər,

Yazı bilməz gedə mirzalıq edə, dərdə düşər,

Bəs nə etsin?

Ya gərək böylə hacı daş yığa, bağda qanada,

Ya ki bir bel götürüb işliyə Ərx-i-banada,

Oğlunu çox oxudar, mərifət olsa anada! (Möcüz, 2007:104)

Cehaletle mücadele eden şair, aynı zamanda ana dilinin önemini de şiirlerinde vurgulamıştır. Kendisinin de belirttiği gibi sade, yalın bir dille yazmasının nedeninin insanların onu anlaması olduğu gibi aynı nedenden dolayı öz ana dilinde yazmıştır. “Anan təlim edən dildə” şiirinde Türk soylu olan Kaçar şahının Türkçeye önemsiz yaklaşımını hicvederek buna rağmen ana dilinde yazacağını belirtmiştir:

Özü türk oğlu türk, əmma deyir türki cəhalətdir,

Xudaya, müzməhil¹³ qıl təxtidən bu ali-Qacarı!

Ümidin kəsmə, Möcüz, yaz anan təlim edən dildə!

Gəzər bir ərməğantək dəftərin bil Çinü Tatarı. (Möcüz, 2007:67)

¹² İstiqbali-millət - Milletin geleceği.

¹³ Müzməhil - Yok edilmiş, alt-üst olmuş, çökmüş.

“Qələm” şiirinde kalemin, yazının kudretinden bahseden şair “Oxuyun” şiirinde de halka seslenerek kendi milletini Avrupa halkları ile karşılaştırır, onların kadınları okuma yazma bilirken İran’da hacıların kendi adını bile yazamadığını, teknolojiden ve üretimden uzak bir hayat yaşanmasının eğitimsizlikten kaynaklandığını sitemkâr bir tavırla şöyle dile getirir:

Oxuyur urus qadını,
Anlar elmin dadını,
Bizim hacı kişilər
Yazammaz öz adını. (Möcüz, 2007:202)

...

İranlı qənd qayırsa,
Möhtac olmaz Prusa.
Axund¹⁴ deyər: Müsəlman
Kafər olar, oxusa. (Möcüz, 2007:203)

Belirttiğimiz gibi kendi milletinin uykuda olduğunu birden çok şiirinde farklı biçimlerde dile getiren Möcüz, yine aynı şiirinde halkın dünyadan bîhaber yaşadığını, eğitimsizlik ve cahillikle dolu bir hayat sürdüğünü uykuda olma durumuyla özdeşleştirerek kendi şehrinden gidip döndükten sonra bile¹⁵ halkın uykuda olduğunu bu mısralarla hicvetmektedir:

Mən gedirəm Mərəndə¹⁶,
Tamaşadı gələndə.
Bizim millət yuxlayıb,
Ayılacaq öləndə. (Möcüz, 2007:203)

Görüldüğü üzere Mirza Ali Möcüz, bu şiirleriyle halkı cehaletten uzaklaştırmaya, gaffet uykusundan uyandırmaya, muasır dünya ile uygunlaştırmaya; insanları yazıya, okumaya teşvik ederek eğitimin önemine dikkat çekmiştir. Bunu yaparken kimi zaman ideali gerçek olarak göstermiş kimi zaman da eleştirdiği kişilerin dilinden gerici düşünceleri söyleyerek bu fikirleri güldürü ögesine dönüştürmekle toplumsal hicvi yansıtmıştır.

¹⁴ Axund - Din adamı.

¹⁵ Bu mısraları şairin uzun yıllar İstanbul’da yaşadıkdan sonra Şebüster’e dönmesi ve eksiklikleri görüp eleştirmesiyle benzerdir.

¹⁶ Mərənd - Tebriz’in kuzeybatısında, Şebüster’in kuzeyinde yer alan bir şehir.

3.2. Din tüccarlığı

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Müslüman Türk toplumunun karşılaştığı en büyük sorunlardan biri de İslam dininin içine cehaletle birlikte hurafatın karışmasıyla din tüccarlarının saf insanları kolayca kandırması, dinin yanlış yaşanmasıdır. Bu başlıkta aslında belirtmek istenilen hem insanların cehaletini kullanıp onları kandıran “din adamları”nın hem de dinin aslında ne kadar yanlış yaşandığının eleştirisidir. Belki de maddi sıkıntılar içinde yaşamasını hesaba katmazsak Möcüz’ün öz vatanı Şebüster’de zorluklarla karşılaşmasının en büyük nedenlerinden biri de hicivlerinde bu konuya değinmiş olması, bu insanları sert eleştirmesidir. Kendisi hakkında yazdığı yazısında da bu yüzden dışlandığını, düğünlere davet edilmediğini, cenazelere çağırılmadığını belirtmiştir.

“Məscidə” (bu başlıkla iki şiiri vardır), “Yahu”, “Ziyafət və fəlakət”, “Olaçaq bu?”, “Seyyid” gibi şiirlerinde din adı altında mollaların yalanlarından, sahtekarlıklarından bahsederek insanların dış görünüşüne göre dindar olup olmamasına karar vermeyi, fakirler ihtiyaç içinde yaşarken lüzumsuz masraflara maruz bırakılmalarını eleştirmiştir. Gerçek dini “dinsiz”lerin yaşattığını söylemekten bile çekinmeyerek konu ile ilgili “Məscidə” başlıklı şiirlerinde bu mısralarına yer vermiştir:

Saxlayıbdır dini dinsizlər desəm, etməm xəta,

Can tərəqqixah edib hər vəqti qurban məscidə. (Möcüz, 2007:151)

...

Qanı çün napakdır şər’ən, üzü qırxıqların,

Qorxuram sinə vurub, töksünlə qanı məscidə.

Növhexanın saqqalı olsun gərək arşın çərək¹⁷,

Xər¹⁸ səsi versin səsi, salsın fəğanı məscidə. (Möcüz, 2007:144)

Bazı şiirlerinde mısraların tamamını mecaz anlamında yazmayarak, sonlara doğru sert bir dille gerçeği de söylemiştir. Örneğin “Möminlik əlamətləri” başlıklı şiirinde döneminde İslam’ın nasıl yaşandığını gözler önüne seren Möcüz, gerçekte yaşananları mübalağa sanatını da kullanarak olması gerekenmiş gibi tasvir etmesine karşın sonda gerçek düşüncesini doğrudan aktarmıştır. Bu durumu hicivlerinin bir diğer özelliği olarak da değerlendirebiliriz. Möcüz, bu şiirinde müslümanların yahut kendini müslüman adlandıranların dış görünüşlerine verdiği önemle birlikte aslında yozlaşmış İslamı yaşadıklarını, genelde Kərbela olaylarının anıldığı Muharrem ayında yapılan ayinlerde halkın cehaletinin kullanıldığını, insanların Kərbela’nın felsefesini anlamak yerine kafasını, gözünü

17 Çərək - Çeyrek.

18 Xər - Eşek.

yardığını, nihayet bunları yapan insanların başında aqlın kalmayacağını aktararak bu durumu kendine mahsus bir dille eleştirmiştir:

Gərək möminlərin əqli qısa, qəddi bülənd¹⁹ olsun,
Kəməndi-əmrü məruf²⁰ ilə məxluqatə bənd olsun.
Qoyubsan başuva şəmsi-sipehr-Cəmşidi kafərtək²¹,
Müsəlmanın gərək börkü beşəkli-kəllə qənd²² olsun.
Utanma ingilisü rusdən, yar başuvi, oğlan,
Gərək mömin kişi amaci-tiri-rişxənd²³ olsun!
O başdan ki axar hər sal min misqal²⁴ qan, ey dust,
O başqa əql qalmaz, Möcüza, Allaha and olsun! (Möcüz, 2007:117)

“Ziyafət və fəlakət” başlıklı şiirində ise bir kış günü camide sobalar yanarken mersiye meclisindən sonra kurulan ziyafetin akabinde dışarı çıkınca görülen yalınayak, ince giysili birisi tasvir edilmiş, bu durum okura İslam coğrafyasında bir tarafta dinî gereklilikleri yerine getirmeye çalışanların diğer tarafta görmezden geldikleri iyilik, hoşgörü, yardımseverlik gibi kavramları zıtlık olarak aktarılmıştır. Aslında bu zıtlık içinde toplumun acınası durumu, dinin emrinin aslında bu olmadığı anlatılmaya çalışılmıştır:

Rəva deyil baxasan xarici kimi xəlqə,
Gərək məlul olasan sən də bu müsibətlə.

...

O övrətə nəzər et, əyləşib buz üstündə

Başı açıq, donacaq bu gecə o halətlə.

Rəva deyil, baxasan xarici kimi ona sən,

Əbavi salmayasan başına məhəbbətlə. (Möcüz, 2007:138)

Bu şiirlerde de din adamlarının yaşantısıyla halkın yaşadığı hayatı karşı karşıya getirmiş, dinin tekelleşmesi, gerçek amacından sapması gibi konulara değinmiştir. Şairin eleştirdiği bir başka önemli konu, Muharrem ayında yapılan ibadetlerde halkın mantık dışı, düşünmeden davranışlar sergilemesidir. İronik bir biçimde bu durumdan yabancıların kârlı çıktığını “Məhərrəmdə” başlıklı şiirin-deki şu mısralarında dile getirmiştir:

19 Qəddi bülənd - Boyu uzun.

20 Kəməndi-əmrü məruf - Emri bil maruf “ipi”.

21 “Kafir gibi Cəmşid’in gökyüzünün/ufkunun güneşini kafana koymuşsun” anlamına gelmektedir. Cəmşid, “Şahname”de geçen bir hükümdardır, yüksek yere taht kurması nedeniyle güneş tacını parlatmaktadır.

22 Beşəkli-kəllə qənd - Kıtılma şeker biçiminde.

23 Amaci-tiri-rişxənd - Dalga/alay okunun hedefi.

24 Misqal - Tahmini 4,26 grama eşit olan ağırlık birimi.

Çün geyir qarə milləti-İran,
Pul verir ol mətə²⁵ bir milyan.
Pəs firəng, ingilis, həmi alman
Şadü xəndan olur Məhərrəmdə.

...

Hər il İranlıya satar kafər
Yüz min arşın batiskeyi-faxər²⁶.
Ey oğul, o batiskələr axər²⁷

Qanə qəltan olur Məhərrəmdə. (Möcüz, 2007:152)

Bilim yerine hurafata inanarak çözümlü mollalarda, fala bakmakta, dua yazdırmakta arayan insanları sert bir dille hicvettiği şiirlerinde halkın bu yaklaşımını onların kendi gözünden, kendi karakterlerinden yansıtmayı deneyen Möcüz, “Qızılca” başlıklı şiirinde kızamık hastalığından şikâyet etmekte, bu hastalıkla mücadele yöntemi olarak bazılarının doktor yerine mollayı tercih ettiğini belirtmektedir. Neden bu hastalığın Avrupa’da Hıristiyanlar arasında değil de İran’da çok yayıldığı sorgulayarak ironiyle “Herhâlde bu kanunsuz diyar hoşuna gidiyor” demektedir. Şiirde doktorun dilinden şu dizeler aktarılmaktadır:

Dəvanı verməz ana istixarəiz tiflə,
Gərək, hüzurunə əvvəl gedə o, mollanın.
Əgər axund dedi: “Bəddi”, deyər Tükəz xala:
Atın çuvalə bunu, xeyri yox bu dərmanın!
Desə təbib, aparma hamamə oğlanı,
Buyur, görək, sözünə kim baxar ətibbanın²⁸?
Axund deyər ki, “Azaldar nüfusi dinsizlik!”
Qızılcadan xəbəri yoxdu molla Qurbanın. (Möcüz, 2007:134)

Benzer durum olmasa da farklı durumlara halkın gösterdiği benzer, hatta aynı tepkiyi/çözümü eleştirdiği bir başka şiir olan “Ağalar” şiirinde karı-koca arasındaki sorunu halletmek amacıyla fala baktıran dua yazan bir kadının bu işlemini gerçekleştirdiği süreç, olumsuz sonuçları, komşunun meseleyi çözüme kavuşturmasından duyduğu mağrurluğu gibi nüanslar işlenmiştir. Şiir baştan sona manzum hikâye biçiminde yazılmıştır. Önce “bir tümən” verip fala baktıran kadın, “beş qran” verip mollaya dua yazdırmış, akşam yine kocası tarafından dö-

²⁵ Mətə - Mal, eşya.

²⁶ Batiskeyi-faxər - Güzel/övnülmeye layık ince ve düzgün bez (patiska).

²⁷ Axər - Nihayet, sonunda, ahir. Zannımızca şair bir önceki mısradan ve bu mısradan son heceyi kafiyeye uygunlaştırmak için “fahər” ve “ahər” demiştir.

²⁸ Ətibba - Tabipler.

vüldükten sonra ise kanlar içinde komşuya gidip molla “uyumamışsa” artık bu işi bitirmek istemiştir:

Lənət eylər arvad dua yazana

Fatma xala hanı, bassın qazana?

Xəbər verin, molla gəlsin pozana,

Yuxlamasa²⁹, olsa oyax³⁰, ağalar! (Möcüz, 2007:128)

Tüm bu yaşananların, insanların din adı altında yozlaşmasını yahut yozlaştırılmasını da cehaletle ilişkilendiren Möcüz, yine Şebüster’in içler acıtan durumunu eleştirdiği “Bu necə vilayətdir?” şiirinde cehalet kavramı ile Hz. Ali’nin arasındaki zıtlığı, Ali ziyaretine gidenlerin cehaletle gittiğini söyleyerek göstermeye çalışmıştır:

Cəhalət ilə gedirsən Əli ziyarətinə,

Vəli³¹, Əliyyü Vəli düşməni-cəhalətdir. (Möcüz, 2007:155)

3.3. Kadın hakları

Tarihen kadınla erkeği eşit olarak değerlendiren Türk toplumu, çeşitli nedenlerden dolayı geçtiğimiz son yüzyıllara geldiğimizde bu tavrını belli düzeyde terk etmiştir. Burada pek tabii ataerkil toplum sisteminin gelişmesi nedeniyle rol dağılımında erkeğin daha aktif rollere sahip olması, sanayileşme devriyle birlikte değişen dünyada ön plana çıkan erkek figürünün kadını geride bırakması ve böylece bazı kimseler tarafından kadınların sadece erkeğin gözetiminde var olabileceği, çeşitli meselelerde kadınların rol almasının önemsiz olduğu düşüncesi yaygınlaşmıştır. Durum böyleyken bir taraftan halkı eğitim almak için teşvik etmeye çalışan yenilikçilerin karşısında kadınların eğitim alması; erkekler gibi fikrini beyan etme, topluma hizmet eden görevlerde çalışma gibi haklarının savunulması sorunu durmaktaydı. Yeni tipli okullara erkek çocuklarını bile göndermeyi reddeden, bunları kafir işi adlandıran ebeveynleri o dönemde kız çocuklarını eğitim almaya ikna etmek oldukça zor bir misyondu.

Kadınların o dönemdeki yaşantısı ve ideal olan, görmek istenilen kadın imajı Möcüz’ün hicivlerinde sık sık karşımıza çıkmaktadır. “Oğul və ana”, “Qız”, “Qızım qız doğdu”, “Qızlar”, “Gəlin” gibi şiirler bu konuda örnek teşkil etmektedir. “Gəlin” şiirinde kız çocuklarının erken evlendirilmesi konusuna değinen şair, “Gərək” başlıklı şiirinde eleştirdiği insanların dilinden kadınların eğitim almaması gerektiğini savunan fikirleri bu şekilde aktarmıştır:

Saqiya, əhli-savad olmaya övrət də gərək,

29 Yuxlamaq - Uyuqlamak.

30 Oyax (Oyaq) - Uyanık.

31 Vəli - Fakat.

Bilmiyə, anlamaya, yazmaya, əlbəttə, gərək! (Möcüz, 2007:130)

Sanki yuxarıda söylənenlərə cavab niteliğinde sonraki mısradə dīnen kadının eğitim alması gerektiği konusunda Peygamberin hadisinin olduğunu belirtir. Ama dönemin din adamlarının bu hadisi uygulamadıklarını ve tam tersi eğer kadının eğitimsiz olursa eşinden gelen herhangi bir yazıyı okutmak için namahrem bir erkekten yardım almak zorunda kalacağını vurgular:

Tələbi-elm edib fərz Peyğəmbər dişiyyə,

Leyk³² axutlar³³ atıbdır bu hədisi eşiyə,

Namə gər gəlsə ərindən, oxudanmaz kişiyyə,

Verə naməhrəm ilə baş-başə xəlvətdə, gərək. (Möcüz, 2007:130)

Kızların da erkekler gibi eğitim almasının olumsuz değil de olumlu sonuçlar doğuracağını, ülkeyi geliştireceğini, kadınla erkeğin haklarının eşit olduğunu savunan şair, “Olar, olmaz?” başlıklı şiirinde bu durumu şöyle özetlemektedir:

Əgər qızlar da oğlanlar kimi bir imtəhan versə

Bir olsa mərdü zən³⁴, İranımız İran olar, olmaz? (Möcüz, 2007:23)

Mirza Ali Möcüz’ün kadın konulu şiirlerinde döneminin en büyük sorunlarından biri olan kızların erken yaşta evlendirilmesi meselesi de ele alınmıştır. Erken yaşta evlendirilen kızların birer çocuk olduklarını, daha aşkın, evliliğin ne olduğunu bile idrak etmediğini savunan şair birçok şiirinde bu görüşlerini savunmuş, bu fikre karşı olanların en güvendiği argümanı olan din ve şeriata aslında bunu emretmediğini anlatmaya çalışsan bile bu insanların sana karşı çıkacağını “Yazıq qızlar” şiirindeki bu kıtada bu şekilde dile getirmiştir:

Biri söyləsə: Ey şəriətməlaz³⁵,

Deyil bu əməl misli-sövən³⁶ ü nəmaz,

Nədir eşq - bu sinnidə³⁷ qız anlamaz,

Yarar başımı, qanə qəltan edər. (Möcüz, 2007:199)

Kızların eğitim almasına karşı çıkan, erken evlilik için küçük kızları büyük addedenler dolayısıyla kadını ikinci planda gören kişiler, kız çocukları ile erkek çocukları arasında da fark koymuşlardır. Bunu yaparken dinî gerekçeler sunan yahut sunduğunu sananlaraysa dinin/şeriata aslında olduğu gibi değil, bidat olarak uygulandığını söyleyen Möcüz’ün eleştirdiği konuların özünde birbiriyle ne kadar da ilintili olduğu görülmektedir. “Qızım qız doğdu” şiirinde bu konudan

32 Leyk - Lakin.

33 Axut - Axund.

34 Mərdü zən - Erkek ve kadın.

35 Şəriətməlaz - Şeriati kendine sığınma yeri yapan kişi.

36 Sövən - Oruç.

37 Sinni - Yaş.

bahseden şair, erkekler kadar kızların da hayatta önemli rolü olduğunu belirterek erkek çocuklarına tanınan fırsatların kızlara da tanınması gerektiğini savunmuştur:

Gərək azad ola oğlan kimi qız,

Çi dər sənət, çi dər fənnü kitabət³⁸! (Möcüz, 2007:193)

“QIZ” başlıklı şiirinde ise kadın ile erkek arasındaki eşitsizliği eleştirmek amacıyla kızların toplumdaki konumunun erkeklere göre daha aşağıda olduğunu düşünen kişilerin dilinden alaylı bir dille kıza seslenerek “Eğer sen okuyup eğitim alırsan yemeği kim yapacak” diye sormuştur:

Sən qələm alsan ələ, kim təbx edər³⁹ şorbanı, qız,

Kim tikər yırtıx-yamağı, doldurar qəlyanı⁴⁰, qız? (Möcüz, 2007:195)

Kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizlik durumuna sadakat kavramı açısından yaklaştığı “Kişilər və arvadlar” şiirinde zamanında Rum mollasının eşinin ona sadakatsizlik yapması, aldatması üzerine tüm kadınları vefasız diye nitelendirmesine karşı çıkarak gurbette çalışan erkeklerin eşlerinin onlara sadık olmasına karşın söz konusu erkeklerin ise her gün bir kadınla eğlencede olduğunu belirtmiştir:

Altı yüz evli kişi qürbətdədir,

Əhli-beyti⁴¹ atəşi-fırqətdədir⁴².

Səbr edir on il fəraqi-şovhərə⁴³,

Əcnəbi soxmaz otaqi-şovhərə.

Hər gecə əmma “vəfalı” şovhəri

Eyşü nuş eylər yanında bir qəri. (Möcüz, 2007:185)

Doğal olarak ceditçilerin bu kadar uğraşı, çabası sonuçsuz kalmamış, farklı şehirlerde kız okullarının açılması başarılmış, toplumda da kız çocuğunu okumaya gönderenlerin sayında artış olmuştur. Möcüz’ün bu konuda yazıp çizmiş olduğu şiirlerden başka, 1930’lu yıllarda kız okulu açılması için uğraştığı ve başarıyla sonuçlandığı bilinmektedir. “Gəl, ey Əzrail!” şiirinde nihayet eğitilmiş kızları gördüğüne sevinen şair artık rahat ölebileceğini söylemiştir:

Aç gözün eylə nəzər mədrəseyi-nisvanə⁴⁴,

Gör necə namə yazır qızlarımız hər yanə,

38 İster sanatta ister fen bilimlerinde.

39 Təbx etmək - Pişirmək.

40 Qəlyan - 1. Nargile; 2. Pipo. Burada büyük ihtimalle pipo anlamında kullanılmıştır.

41 Əhli-beyt - Ev ahalisi.

42 Atəşi-fırqət - Ayrılık ateşi.

43 Fəraqi-şovhər - Eş ayrılığı.

44 Mədrəseyi-nisvan - Kadın medresesi.

Ver xəbər mürdəşir⁴⁵, rozaxana⁴⁶, gurkanə⁴⁷,

İndi rahət verərəm can, gəl, ey Əzrail. (Möcüz, 2007:49)

Göründüğü üzere kadın konusu Möcüz'ün şiirlerinde önemli bir konuma sahip olmasıyla birlikte bu meseleye kadın-erkek eşitliği; kadınların eğitimi; erken yaşta evlendirilen kızların durumu gibi çeşitli açılardan yaklaşılarak bu sorunu farklı yönleriyle eleştiren Mirza Ali Möcüz Şebüsterî toplumda farkındalık oluşturmak için uğraşmıştır. Bütüncül bir incelemeyle kadın hakları meselesi belirtilen başlıklarda değerlendirilebilir. Yakın tarihte Möcüz'ün şiirlerinde kadın teması üzerine bağımsız bir çalışma yapılmıştır.

Sonuç

1873-1934 yıllarında yaşamış Şebüsterli Mirza Ali Möcüz'ün Şebüster'de, Tebriz'de yenileşme hareketi sürecinde ve sonrasında devam ettiği hiciv tarzındaki şiirleri toplumu uyandırmak için bir araç işlevi görmüştür. Aynı zamanda kritik bir dönem olan bu yıllarda 1905-1911 İran İnkılabı, Çar Nikolay'ın tahttan indirilmesi, Birinci Dünya Savaşı, Pehlevilerin hanedan olması gibi olaylar Möcüz'ün mısraları arasında kendine yer edinmiştir. Şiirlerinin konusundan anlaşıldığı üzere tam bir Ceditçi düşüncede olan Möcüz, fiilen faaliyetlerde bulunmasa da kız okulu açılması için uğraştığı ve bunu başardığı bilinmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde hayatının bir kısmını gurbette geçiren, Şebüster'e döndükten sonra kendi kasabasındaki halkı uyanışa çağıran Möcüz'ün şânı, bir âşık gibi dilden dile dolaşarak başka şehirlere de yayılmıştır.

Mirza Ali Möcüz'ün Ceditçi ideoloji açısından önemini üç açıdan ele almak mümkündür:

1. Ceditçilik akımının uzantısı olarak Güney Azerbaycan yenileşme hareketi içerisinde en güçlü edebî temsilcilerden biri olması;
2. Şahsi hayatı, eserleriyle dönemin yenilikçi karşıtı görüşlerini daha anlaşılır kılmaları;
3. Sabir'in tarzını devam ettirerek tüm ceditçilerin mücadele ettiği benzer konuları dile getirmesiyle Ceditçilik coğrafyasının sınırlarını belirginleştirmesi.

Sonuç olarak, Möcüz'ün şiirlerinde yer alan konular Ceditçilerin mücadele ettiği sorunların Güney Azerbaycan'da İran Türkleri içinde de varlığını sürdürdüğünü söylemeye olanak tanıyor, bu sorunlarla mücadelede şairin seçtiği yolun en etkili yöntemlerden biri olduğu yaşadığı sıkıntılardan, gördüğü baskılardan anlaşılıyor. Rusya müslümanları arasında ceditçilerin karşısında kadimcilerin ol-

45 Mürdəşir - Ölü yıkayan, gassal.

46 Rozaxan - Kərbela olaylarını öyküleyerek anlatan kişi.

47 Gurkan - Mezar kazan kimse, mezarıcı.

duğu gibi, Celil Memmedguluzade'nin tenkit ettiklerinin ona dış bilemediği gibi MÖcüz'ün de karşısında aslında değişmesini, gelişmesini umduğu Şebüster halkı dayanmaktadır. Belki Şebüsterlinin hicivlerinden daha ironik olan durum da budur.

Bu çalışmada MÖcüz'ün bazı şiirleri ele alınarak tümevarım yöntemiyle belirlenen başlıklardaki konular üzerine düşünceleri, eleştirileri incelenmiş olup hicvin toplumsal yönü açısından değerlendirilmiştir. Toplumdaki sorunların birbiriyle ilişkili olması nedeniyle söz konusu başlıklara özel ayrı şiirler bulunmamakta, bir şiirin içinde birden fazla konuya eşzamanlı değinilmektedir. Bu yönüyle MÖcüz'ün yenilikçi görüşleriyle belirtilen konuları eleştirdiği, kendi sözleriyle halkı bu gaffet uykusundan uyandırmaya çalıştığı söylenebilir. Bu bağlamda nitel inceleme metoduyla yapılan bu çalışmanın yanında bilinen tüm şiirlerinin nicel ve nitel araştırmaya tabii tutularak incelenmesi de mümkündür. Mirza Ali MÖcüz'ün şiirlerinin yenileşme bağlamında değerlendirildiği bu çalışma şairin şiirleri üzerine yapılmış ve yapılacak çalışmalar için örnek teşkil etmekte, yeni bir bakış açısı sunmaktadır.

Kaynakça

- Axundzadə, M. F. (2005). *Əsərləri*. I. Cilt, Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan SSR Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu (1983). *Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası*, II. cilt, Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- Baypınar, Y. (1978). Hiciv Kavramı Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29(1-4), 31-37.
- Bayramzadə, S. (2020). Azərbaycan Gəncliyinin Milli Kimliyinin Əsasını Qoyan İlk Şəxs – Mirzə Həsən Rüşdiyyə. *Şərq Araşdırmaları*, (2), 94-103.
- Bergson, H. (2014). *Gülme*. (çev. Devrim Çetinkasap). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erol, A. (2012). İran İnkılâbı'nın (1906-1911) Azərbaycan Edebiyatındaki Yansımaları Üzerine Bir İnceleme. *Karadeniz Araştırmaları*, 34(34), 147-162.
- Kılıç, Z. (2012). Türk Edebiyatında Birbirine Yakın Üç Kelime: Hiciv, Medih ve Hezel. *Journal of Turkish Studies*, 7(3 Summer), 1741-1750.
- Kılıoğlu, M. E. (2019). Çarlık Rusyasında Ceditçilik/Yeni Usul Hareketi. *Journal of Awareness*, 4(1), 65-90. <https://doi.org/10.26809/joa.4.006>
- Koestler, A. (1997). *Mizah Yaratma Eylemi*. İstanbul: İris Yayıncılık.
- Məmmədli, P. (2009). *Cənubi Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*. Bakı: Elm.
- Molla Nəsrəddin dergisi, 1921, № 6.
- معجز، میرزا علی (۱۳۲۴-۱۹۴۵). سنجیلمش اثرلری. تبریز: چاپخانه رضائی، س. ۴.
- (Möcüz, M. A. (1324-1945). *Seçilmiş eserleri*. Tebriz: Çaphana Rezayi.)
- Möcüz, M. Ə. (2006). *Seçilmiş Əsərləri*. (ed. Qulam Məmmədli). Bakı: Avrasiya Press.
- Möcüz, M. Ə. (2007). *Şeirləri*. (yay. haz. Kamil Vəli Nərimanoğlu). Bakı: Oskar Nəşriyyatı.
- Öğüt Eker, G. (2009). *İnsan Kültür Mizah Eğlence Endüstrisinde Tüketim Nesnesi Olarak Mizah*. Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- Öngören, F. (1998). *Cumhuriyet'in 75. yılında Türk Mizahı ve Hicvi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztürk, G. (2016). Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri. *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 95-115.

Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Yergi*. *Sozluk.gov.tr Güncel Türkçe Sözlük* içinde. 20 Eylül, 2025 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/?ara=yergi> adresinden erişilmiştir.

Vətən yolunda gazetesi, 1942, 25 Şubat, № 27, Tebriz.

Vətən yolunda gazetesi, 1945, 5 Ekim, № 117, Tebriz.

Vətən yolunda gazetesi, 1945, 10 Ekim, № 119, Tebriz.

<https://www.millikitابخana.az/newspapers/search?name=V%C9%99t%C9%99n+yolunda&year=1945&month=10&day=>

ORTAK YAZI DİLİNDEN GÜNÜMÜZE KIRGIZ METİNLERİNDE GÖRÜLEN MAHALLİLEŞME ÖRNEKLERİ

MEDER SALİEV / NiĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ FAKÜLTESİ

medersaliev1985@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5800-570

Giriş

Günümüzde Türkçenin yazı dili olarak kullanıldığı en eski örneklerinden biri olan Eski Türkçe dediğimiz dönemden itibaren Türk toplulukları buldukları geniş coğrafya içerisinde kurmuş oldukları devletlerde birbirinin devamı niteliğinde ama birbirinden bir takım farklılıkların bulunduğu ve farklı alfabelerle yazılmış yeni yazı dilleri oluşturmuşlardır. Bu yazı dilleri zamanla Doğu ve Batı Türkçesi olarak iki grupta yazılmaya devam etmiştir.

Bunlardan Doğu Türkçesi, Türkistan coğrafyasında 13. yüzyıldan 20.yüzyılın ilk çeyreğine kadar ortak yazı dili olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu coğrafyada Karahanlı Türkçesinden sonra en uzun süre ile kullanılan yazı dili Çağatay Türkçesidir. 14. Yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Çağatay Türkçesi 20.yüzyılın ilk çeyreğine doğru bu bölgede her Türk toplumunun kendi konuşma diline dayalı yazı dili oluşturmaya başlamasından itibaren kendisini Özbek Türkçesine bırakmıştır (Ergin, 1992: 14).

Türk dilinin yazımı Türklerin tarihi ile başlamaktadır. Çünkü yazı olmadan bir milletin tarihini öğrenmek mümkün değildir. Bunun için Türkler isimlerinin ilk geçtiği yazılı kaynaklardan bugüne farklı yazı dilleri farklı yazı sistemleri kullanmışlardır. Bunlardan en yaygın olarak kullanılan yazı sistemleri Göktürk, Arap, Latin ve Kiril alfabeleridir.

Bu yazı sistemleri içerisinde Türklerin İslam dinini kabulünden sonra yaygın olarak kullanmaya başladıkları alfabe Arap alfabesidir. Türkistan coğrafyasında uzun süre ortak yazı dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesinin yazımında da Arap alfabesi kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinin yazı dili olarak kullanılmaya başladığı ve en gelişmiş sürecinden son dönemine kadar eserler veren yazarlar bu coğrafyanın ortak eserleri ve ortak yazarları olarak bilinmektedir. Çünkü o dönemde yaşamış olan yazarlar kendilerini Türk, eserlerini de Türkçe kaleme aldıklarını belirtmiştir.

Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru Çağatay Türkçesinde yeni yazı dillerine geçiş sürecinde mahalli özellikler barındıran eserlerin yazıldığı geçiş dönemi eserleri dediğimiz eserlerin yazarları eserlerini Kırgız Türkçesiyle ya da Kazak Türkçesiyle kaleme aldıklarını belirtmeye başlamışlardır.

19. yüzyılın sonlarına doğru İsmail Gaspıralı tarafından Türk toplulukları arasında eğitim üzerinde reform amaçlı ortaya atılan Cedit hareketi Türkistan coğrafyasında da yaygınlaşarak yeni usulde eğitim veren okullar açılarak gündün güne sayıları artmaya başlamıştır. Bu gelişmelerin sonucunda Kırgızlar arasında 1917 yılına gelindiğinde ilk olarak Bişkek'te "Medrese-i İştidad", Tokmok'ta "Medrese-i İkbaliye", Kemin'de "Medrese-i Şabdaniya", Karakol'da "Gasprinskiy" gibi medreseler olmak üzere otuzaya yakın yeni usulde eğitim veren merkezlerin açıldığı görülmektedir.

Cedit hareketi altında bütün Türk topluluklarını tek yazı dili üzerinde toplamaya çalışan Gaspıralı, ortak yazı diline geçmeden önce her Türk toplumunun kendi ana dilinde eğitim alması gerektiğini ve üç, dört yıl içinde toplum içerisinde okuma yazma oranının artmasından sonra ortak yazı diline geçilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Gaspıralı, 2008: 102-104).

Doğuda yaşayan Türk toplulukları arasında yaşanan bu yenileşme hareketinin bütün bölgelere kadar genişleyerek gelişmeye başladığı süreçte Çarlık Rusya'nın da Türk topluluklarının bu gelişim ve birleşimine karşı bir takım çalışmalar ileri sürdüğü görülmektedir. Bu çalışmaların en önemlisi de o dönemde Türkler üzerinde uygulanan dil politikalarıdır. Bu dil politikaları Çarlık döneminde ortaya atılarak Sovyetler Birliği kurulduktan sonra da devam etmiştir.

Türkler Cedit hareketi altında yeni usulde eğitim veren okullar ve neşriyat işleri ile uğraşırken Çarlık yönetimi Türk toplulukları için birbirinden uzak yazı dili ve birbirinden farklı yazı sistemleri geliştirme peşindeydiler. Bu görevi de o dönemde Arapçası, Farsçası, Türkçesi iyi olan İlminskiy, Ostroumov gibi misyonerlere teslim etmiştir.

Bunların düşüncelerine göre alfabe ile din her zaman birbirini tamamlayan unsurlardı. Bu nedenle Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra Arap alfabesine geçtiklerini ileri sürerek Türk topluluklarını İslam’dan uzaklaştırmak ve bölüp parçalamak için yeni bir alfabeye geçilmesi gerektiğini ve bu alfabenin de Kiril alfabesi olması gerektiğini, bu alfabe üzerinden Türkler arasında eğitim, kültür, dil, din dönüşümünün gerçekleşebileceğini savunmuşlardır (Öztürk, 2020: 55).

Rusların uyguladıkları dil politikasının iki önemli amacı vardı. Türkçenin bu coğrafyada tek dil olmasını engellemek ve Türkçeye karşı Rusçanın yaygınlaşmasını sağlamaktı. Bunu gerçekleştirebilmek için de yerel lehçeleri vurgulayarak farklılıkları körüklemek, mevcut kullanılan alfabenin değiştirilmesi ve Rusça öğrenmeyi önemli statülere ve iş edinmeye şart koşarak zorlama gibi üç temel politika izlenmiştir. Bu politikalar etrafında İlminskiy, yerel dilleri derleyerek yazı dili olarak yasallaştırmaya çalışarak milletler arasında kullanılan aracı dilleri de kırmaya çalışmıştır (Gökdağ, 2018: 53). Fakat Çarlık Rusya uyguladığı bu politikayı tam olarak gerçekleştiremeden Ekim Devrimi’nden sonraki Sovyet yönetimine miras olarak bırakmıştır.

Çarlık Rusya’nın miras bıraktığı toplumsal zorluklar ve çelişkiler Lenin döneminin ilk yıllarında da etkisini sürdürmüştür. Özellikle Türkistan coğrafyasında yaşanan ulusal kimlik bilincinin canlanmaya başlaması Lenin dönemi dil politikalarında bir takım değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Fakat bu sürecin ilk yıllarında daha demokratik ve insancıl bir yönetim biçimi uygulanmıştır. 3 Aralık 1917 tarihinde “*Rusya ve Doğu’daki Müslüman Emekçilerine Çağrı*” ismi altında bir bildiriye imza atılmıştır. Bu bildiri ile Sovyetlerin, Çarlık Rusya’nın uyguladığı politikaların aksine Sovyetler içerisinde yaşayan Müslümanların ulusal kimlikleri, dini inançları üzerinde daha yapıcı, hoşgörülüyle yaklaştığını göstermeye çalışmıştır. Sovyetler içerisinde bulunan etnik gruplara kendi dilleri çerçevesinde gelişme, kendi dillerini konuşma fırsatı tanınmıştır (Öztürk, 2020: 50).

Ancak Sovyetlerin gelişmesiyle birlikte içerisinde bulunan milletlerin birbiriyle olan iletişimlerini sağlamak için herkes tarafından kullanılabilir ortak bir dile ihtiyaç duyulmaya başlamıştır. Bu ihtiyaçtan dolayı da Rusça zamanla ortak dil olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. Aynı zamanda bu dönemde Türkler tarafından kullanılan Arap alfabesine karşı bir tavır alınarak bu da geri kalmışlıkla ilişkilendirilmiştir. Arap alfabesi yerine kimileri doğrudan Kiril alfabesine geçilmesi gerektiğini savunurlarken kimileri Türk toplumlarını korkutmamak için ilk başta Latin alfabesine geçmeleri gerektiğini savunmuşlardır.

Sovyet yönetiminin asıl amaçlarından olan azınlıkları birleştirme, toplumu standartlaştırma çalışmaları zamanla yerel dillerin ve kullanılan alfabeler üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Bu çalışmalar şu konular üzerinde gelişmiştir: her yerel ağzın standartlaştırılması, standartlaştırılan bir ağzın ortak dil statüsüne getirilmesi, okuryazar oranının artırılması, sözlüklerin hazırlanması ve yeni bir alfabe yaratılması (Öztürk, 2020: 67).

Bu çalışmaların sonucunda 14.yüzyıldan beri ortak yazı dili olarak kullanılan gelen Çağatay Türkçesinin yazımında kullanılan Arap alfabesi yerine her Türk toplumunun kendi ağız özelliğine uygun ıslah edilmiş yeni Arap alfabesi kullanılmaya başlamıştır. Islah edilmiş Arap alfabesine geçişle birlikte son dönem Çağatay Türkçesi ya da geçiş dönemi eserleri dediğimiz eserlerde görülen bazı mahallileşme örneklerinin sayısı daha da artarak Türk toplulukları arasında anlaşma oranı düşmeye başlamıştır. Ancak zamanla Arap alfabesiyle yazılan eserler yasaklanarak Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılması ileri sürülmüştür. Devamında da 1926 yılında Bakü Türkoloji Kongresi'nde bir araya gelen Türk aydınları ortak bir Latin alfabesine geçilmesini onaylamışlardır ve 1927 yılından itibaren uygulamaya başlamışlardır.

Stalin'in başa geçmesiyle birlikte Lenin'in uyguladığı politikalar terk edilerek ulusal dillere karşı savaş açıldığı bir süreç başlamıştır. Devamında da Rusça devletin zorunlu ve resmi dili haline getirilmiştir. Sovyetler içerisinde yaşayan Türk toplulukları tarafından kullanılan Latin alfabesi yerine zorunlu olarak Kiril alfabesine geçilmesi gerektiği ile ilgili 23 Kasım 1939 tarihinde karar alınmıştır. Bu karara binaen ortak Latin alfabesi kullanan Türk toplulukları tamamen birbirinden farklı Kiril alfabesine geçmişlerdir.

Gaspıralı'nın her Türk toplumunun kendi ağzına dayalı yazı dilini geliştirmesi gerektiğine dair ileri sürdüğü fikri, ilk bakışta Çarlık ve Sovyet yönetimi tarafından uygulanan dil politikalarına benzer bir uygulama gibi görünse de asıl amacı Türk toplumları arasında hızlı bir şekilde okuma yazma oranını arttırmak ve bunun sonucunda tekrar ortak bir yazı dili altında birleştirmek olmuştur.

Çarlık Rusya ile Sovyet yönetimin uyguladığı politikalar ise tam tersine Türk toplulukları arasındaki farklılıkları tespit ederek birbirinden uzaklaştırma, her birinin ayrı bir millet olduğunu körükleyerek her biri için birbirine benzemeyen alfabeler oluşturmak olmuştur.

1. Kırgızlar Tarafından Yayınlanan Arap Harfli Eserler ve Ders Kitapları

Sovyet döneminde yazılan bilimsel kitaplarda Kırgız yazılı edebiyatının 1924 “*Erkin Too*” gazetesinin yayınlamaya başladığı dönemden itibaren ortaya çıktığı ve bu döneme kadar Kırgızlar arasında yazı ve devlet sisteminin olmadığına dair bilgiler mevcuttur (Artıkbaev, 2004: 261). Çünkü Sovyet yönetimi eski dönemi karalamak ve yeni dönemi üstün göstermek için kendisinden önce kaleme alınmış eserleri tamamen reddetmiştir (Duman, 2015: 2).

Oysa Kırgızlar arasında şu ana kadar elimizde bulunan Arap alfabesiyle yazılmış ilk yazılı örnekler mektup şeklinde olup 18. yüzyıla dayanmaktadır. 1785 yılında Atake Batır tarafından iki mektup yazdırılarak biri Omskiy’deki Sibirya Valiliği’ne diğeri de Petersburg şehrine gönderilmiştir (Koylubayev, 2010: 12).

Bunun dışında nazım ve nesir şeklinde yazılmış daha hacimli Moldo Niyaz, Moldo Kılıç, Osmonaali Sıdık Uulu gibi hem eski usulde hem de yeni usulde eğitim görmüş yazarlar tarafından ıslah edilmemiş Arap alfabesiyle yazılan eserlerin olduğunu söyleyebiliriz.

Bunlar içerisinde Kırgızların ilk yazar şairi olan Moldo Niyaz, Kaşgar’da eski usulde eğitim veren medresede eğitimini tamamlamış olup “*Sanat-ı Diga-rast*” isimli eserini kendi el yazısı ile çoğaltmış biri olduğu için eseri herhangi bir matbaada basılmamıştır (Alahan, 2004: 7).

Kırgızlar arasında eserini ilk olarak matbaada bastıran yazar şairi Moldo Kılıçtır. Moldo Kılıç ilk başta alfabeyi, yazmayı kendi köyünde bulunan Bayan isimli bir orta seviyeli bir molladan öğrenmiştir. Devamında Çüy’e gelerek burada nam salmış Mambetalı, Ak Molla gibi kişilerden bilimini geliştirmiştir. Bu eğitimlerinin ardından Tokmok’taki medresede eğitim veren Zakir kalfadan da ders almıştır. Fakat sürekli eğitimini devam ettiremediği için kendi kendini geliştirerek Kazak, Tatar Türkçesiyle yayınlanan gazete ve dergileri takip etmeye başlamıştır. Bunun sonucunda halk arasında doğaçlamalı olarak anlatmaya çalıştığı şiirlerini yazıya geçirmeye başlamıştır (Alahan, 2004: 66). İlk eseri olan “*Kıssa-i Zelzele*” 1911 yılında Kazan’da basılmıştır.

Osmanaali Sıdık Uulu, küçükken ağabeyi olan Carınbay Molla’nın eğitiminde Arap harflerini tanıyarak okuma yazmayı erken yaşta öğrenmiştir. Ardından Tokmok şehrine gelerek Tatarca, din, coğrafya, tarih gibi alanlarda eğitim veren Şakir kalfadan eğitim almıştır. Beş senelik bir eğitim süresinden sonra 19.yüzyılın sonlarına doğru Üç Turfan’da eğitimine devam ederken Kaşgar’da meydana gelen depremden dolayı Buhara’ya geçmiştir. Buhara’dayken Şabdan’ın Kemin ilçesinde kendi çocukları için medrese açarak dışarıdan hocalar getirdiği-

ni duyan Osmonaalı, Kemin'e gelerek Ufa şehrinden getirtilen hocalardan ders almaya başlamıştır. Burada çalışan Yamliha, Zakir gibi Tatar hocaların önerisiyle 1911 yılında Ufa şehrindeki Medrese-i Aliye'ye gitmiştir. Öğrencilik yıllarında 1913-1914 yıllarında “*Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*”, “*Tarih-i Kırgız Şadmaniya*” adlı kitaplarını bastırılmıştır.

Sovyet öncesinde yazılan eserlerin yazımında dönemin ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesinin yazımında kullanılan Arap alfabesi kullanılmışsa da yazarların buldukları bölgelerde farklı hocalardan eğitim almalarından, aynı zamanda Kırgızlar arasında daha yeni yeni okuma yazması olan yazarların ortaya çıkmaya başlamasından kaynaklı yazarlar Çağatay Türkçesinin imla özelliklerini eserlerinde tam olarak yansıtamamışlardır. Aksine eserlerinin ses, şekil özelliklerinin yanında söz varlığında da kendi mahalli ağız özelliklerinin yansımalarını da görmek mümkündür.

Bununla ilgili Tenişev, Osmonaalı'nın eserlerinin dil özellikleri Çağatayca, Kazakça, Kırgızca (Çağatayca-Kırgızca mektuplarda) ve saf (nukura) Kırgızca özellikler taşıdığını belirtmiştir (Tenişev, 2014: 86). Fakat Osmonaalı ise eserini *nagız* “saf” Kırgız Türkçesiyle yazdığını şu cümleleriyle belirtmektedir:

“*Кыргыз иسمىн көтеріп калган туғанларны евелде yazdum ата-Әизлардын һурмети үчүн һем иسمىн унутмаған şekildi тили де унутмасун деп нағыз Кыргыз тилинде yazdum arasında başka tilden һем аз кирди (Кыргыз адынын taşıян карdeşleri önce yazdım. Atalarının һурмети için һем иسمىн унутулмадығы gibi dili де унутулмасын diye saf Кыргыз тилинде yazdım. Arasında başka дilden аз кирди)*” (Sıdıkof, 1914: 123).

Karasayev ise yazarın, eserlerini çok zor bir imla ile yazdığını, eserin yazıldığı dönemlerde Arap alfabesi kullanılmışsa da, yazıda kendi dilinin ses özelliklerini Arap alfabesine uyarlayamadığından, eserlerin yazımında ortak imla kuralına dikkat etmeden kendince bir imla kullandığını söylemektedir (2016: 167).

Bu dönemde henüz Kırgızistan topraklarında matbaanın olmayışından dolayı kimi yazarlarımız eserlerini Kazak ve Tatar Türkçesiyle o bölgelerde çıkan “*Kömök*”, “*Uşkın*”, “*Tilşi*”, “*Ak Col*” gibi gazete dergilerde yayınlamak zorunda kalmışlardır.

Sıdık Karaçev, Çağdaş Kırgız edebiyatını oluşturan isimlerin en başında gelmektedir. Karaçev, henüz Kırgız Türkçesiyle yayımlanmış gazete ve dergiler olmadığından ilk eserlerini Tatar Türkçesiyle yazmıştır. Yazarın ilk hikâyesi 1919 yılında “*Kömek*” gazetesinde “*Evlenmekten Kaçtı*” adıyla Tatar Türkçesiyle yayımlanmıştır. 1919-1920 yılları arasında aynı gazetede yazarın Tatar Türkçesiyle Kaleme aldığı “*Süygenine Koşula Albadı*”, “*Armanduu Eki Caş*”, “*Isık-Köl*

Boyunda”, “*Aldangan Nur Kızı*”, “*Kükük menen Zeynep*” adlı hikâyeleri vardır (Söylemez vd., 2018: 218).

Bu dönemin diğer bir önemli yazarı ve dilbilimcisi Kasım Tınıstanov’dur. Tınıstanov’un ders kitapları dışında yazmış olduğu ilk şiirleri 1920 yıllarında Taşkent’te yayımlanmakta olan Kazakça gazetelerde yayımlanmıştır. İlk şiir külliyatı da 1925 yılında “*Kasım Irlarının Cıynacı*” adıyla Moskova’da yayımlanmıştır (Başkapan, 2017: 229).

1920-1924 yılları arasında “*Öris*”, “*Ak Col*” gazeteleri ile “*Cas Kayrat*”, “*Sana*” adlı dergilerin yayımlanmasında aktif rol üstlenmiş, kendi eserlerini Kazak Türkçesiyle yazarak eserlerinin sonunda bazen “*Kıt*” şeklinde mahlas kullanmıştır. Yazarın Kazak Türkçesi ile yazmış olduğu şiirleri “*Bügingi Kün*”, “*Alaçka*”, “*Bulbulga*”dır (Artıkbaev, 2004: 112-113).

Kırgızistan toprakları içerisinde matbaanın olmayışından dolayı ortaya çıkan sıkıntıları 1911 yılında Kazan’da basılan Moldo Kılıç’ın “*Kıssa-i Zelzele*” isimli eserinin önsözünde Arabayev şu şekilde dile getirmiştir:

“*Şarbağış ruğından şaf tilniñ tunıgından Kara Koçkar turuğundan çıkkan meşhür şâyır (aşın) Molla Kılıçniñ 20ma cıldan berli aşındık menen köp gazâl yazıp çığarğan idi. Hayrân kitâbçelerdi basma hâne ırak bolğandan hiç birin baştralmay kol mén yazıp til menen süylep curtka körsetivçi idi, bizdiñ Kırgızdın başma hāneni körgeñ bir ādem bolmayturgan idi, bizder ilde cürgende Molla Kılıçniñ gazālın işitüp biraz hayāt-ı köñül köterilip bu ‘ālemde néler bar ikeni köz aldımızğa kélivçi idi. Oylavçu idim -қап сéни (yazar burada matbaadan bahsediyor) Hudāy Ta ‘ālā bizde yarık dünyāğa çığarsa Kılıçniñ (Sar Zamānın) bastırsam halkıma taratsam deçü idim hem de baldarğa elifbā okutup baldar ma ‘nāsın bilmey Molla Ake bu ne dégen söz dep şurağanda özibiz de ma ‘nāsın bilmey kalğandıktan ne aytardı bilmeyinçe aldapğına bir cevāp berip baldar kettüp yalgız kalğanda közleribizden yaşlar çıkkan vahti bolğan idi. Atta öz tilimizde balalar okurlıq kitāp bastırsaқ ey dep. Muna bu cıldarda inşā’allah azı köp Ufa (Medrese-i ‘Āliye)de okup yatқан Kırgız (Қазақ) şakirdleri şol oylarımızdı çıғаруға кириşкен idik; Molla Kılıç bizdiñ hareketti uğup uşbu “Қысса-и Зилзала” dégen gazāldı yazıp berip cibergen, köz menen körgeñ vāq’a tārih bolup қalsun dep yazған iken!”(Törekeldin, 1911: 1).*

Türkistan coğrafyasında diğer Türk topluluklarına göre Kırgızların neşriyat konusunda daha geride kaldığını anlayan İşanalı Arabayev, halk arasında okuma yazmayı hızlandırmak amaçlı ders kitapları hazırlamaya başlamıştır ve ilk olarak Kazak bilim adamı Sarsakeyev ile birlikte 1911 yılında “*Alip-bee Yaki Tötö Okuu*” adıyla Ufa’da “*Şark*” basımevinde yeni bir ders kitabı yayınlamış-

lardır. 1912 yılında da Orenburg şehrinde “*Cazuu Örnöktörü*” adlı ders kitabını yayımlatmıştır (Baygaziev, 1998: 6).

1923 yılına gelindiğinde Sovyetlerin uyguladığı dil politilalarının sonucunda Çağatay döneminde kullanılan Arap alfabesi üzerinde değişiklikler yapılmaya başlamıştır. Kırgızcanın konuşma dilindeki fonetik özellikleri esas alınarak kullanılmakta olan Arap albesine bazı diyakritikler eklenerek yeni ıslah edilmiş Arap alfabesi oluşturulmaya başlamıştır. Bu yeni ıslah edilmiş Arap alfabesi ilk defa 1924 yılında Taşkent’te “*Erkin Too*” gazetesinin yayınlanmasıyla birlikte kullanıma sunulmuştur.

Kırgız Türkçesinin ses özelliklerine göre oluşturulan bu yeni alfabeyle halk arasında tanıtmak ve yaygınlaştırmak için yeni ders kitapları hazırlanmaya başlamıştır. İlk başta Arabayev tarafından 1924 yılından itibaren Taşkent’te “*Alip-bee*”, 1925 yılında “*Kırgız Alip-beesi*”, 1925 yılında “*Cazuu Colunda Saamalık*”, 1925 yılında “*Sabatsızdıktı Coyu Kuralı*” (Baygaziev, 1998: 6) gibi ders kitapları hazırlanmışken Kasım Tınısitanov tarafından da Kırgızca olarak “*Okuu Kitebi*” adlı bir kitap hazırlanarak 1924 yılında Taşkent’te yayımlanmıştır. 1926 yılında “*Çoñdor Üçün Alip-bee*”, 1927 yılında “*Bizdin Til*” kitapları basılmıştır (Baygaziev, 1998: 13).

1924 yılından önce Kırgızistan’ın çeşitli bölgelerinde kaleme alınmış eserlerin Kırgız Türkçesinin henüz ortak bir imla kuralının olmayışından dolayı imla ve dil özelliklerinin birbirinden farklılıklar taşıdığını söylemek mümkündür. Bu karışıklıkları ortadan kaldırmak için Kırgız Türkçesinin ses özelliklerine dayalı yeni bir yazı dili oluşturmak gerekiyordu. Yeni alfabeyle yeni imla oluşturulması gerektiği ile ilgili 15 Aralık 1924 tarihinde “*Erkin Too*” gazetesinde “*Öz İmlabızdı Bilüügö Tırışalı (Kendi İmlamızı Bilmeye Gayret Gösterelim)*” başlıklı bir makale yayımlanmıştır. Makalede şunlara değinilmektedir:

“Sözdün rasın aytkanda Kırgız arasınan çığıp, kerek eski, kerek cañı zamanda kat okup, kara taanıgan caş qarının barı uşul vaqıtka deyre oozubuzdan çıkkan tabışızdın tamğasın katka salğanğa cañılışıp, ar kaysı canaşa oltuğan koñşulaş uluttun tamğaların salıp keldik. Maselen: Fergana Kırgızdarı Özbek tamğalaş, Ceti Suu hem Sırderya Kırgızdarı Qazaq imlasın, Qazaq tamğaların salıp tamğalaş bolup keldi.

Kündördön kün ötüp Kırgız özünçö ökümöt bolğondo Kırgızdın oozunan çıkkan tabışın, tamğasın saluubuz kerek.

Al tamğalar Kırgız alipesinde cazılıp çıktı. Ar bir kat okup, kara taanı turğan Kırgız azamattarı uşul alipbesin alıp cana da mına bu “*Erkin-Too*” gezitin alıp, oozunan çıkkan sözdörünün tamğaların taanıp, mindan kiyinki cazgan cazularında öz tamğaların saluu tiyiş.

Maselen: Kırgız “töö, bee, saan, too, taan” deyt eken, mına uşul sözdördü Qazaqça “taw, biye, sawn, tüye”, dep Qazaqça söz tamğasın salsaq, ce Özbekçe “too”nu “tağ” dep cazaşaq, arine cañılış tamğa salğan bolobuz. Arine, ar bir cañı çıqqan nerse curtqa oldokson işitilet, cat körünöt, söz anda emes, uşul cañı çıqqan buyumdu curtun tiriçiligine cumşap üyür aluuda. Bolboso mınabu tiriçilikke cumşap, paydalanıp olturğan sözübüzdün tamğaları “Arap” sözünün tamğaları. Bular boyubuzğa siñip abdan üyür bolğonduktan közübüz üyür, kadimki özübüzdün töl malıbizday körünöt. Uşul üçün Kırgızdın oozunan çıqqan 23 tıbışqa biz uşul Arap tamğalarının tuura kelgenderin terip alıp olturabız. Cana da başqadan oop kelip Kırgız sözünün içine kirip kalğan sözdördü Kırgız tilinin zañına hem Kırgız elinin erdinin küsünö bağındırıp, Kırgız tilinin iykemine kirgizebiz. Maselen: Araptın “tahart” degenin Qazaqça “darat”, Kırgızça “daarat” deyt. Mındaylarda Kırgız tilinin zañınan çığıp “tahart” cañı Qazaqça “darat” dep cazuu abdan cakşı. Araptın “ha”sı, ekinçi Qazaqtın “a”ga kıyaçı “e” bolup içkertüüsü Kırgız elinin tuasa coq. “A” tuasa coon, anı eç nerse içkerte albayt.

Ekinçi misal: Kırgız sözünün içine Orusça sözdör da kirip ketken. Maselen: “Nikeley, Fedor” sıyaqtuular. Bulardı naq Orustun özündöy kılıp cazğanda “Nikolay” dep cazuu kerek bolot. Mınday kılıp ayтууға Kırgızdın tili astı qoşboyt. Oşol üçün Kırgız tiline iykemdüü bolğon zañ menen Fedor, Nikeley sıyaqtuu Kırgız tamğasın saluu kerek. Azırınça tekşerip karağanabızda Kırgızdın oozunan çıqqan tabıştın tamğaları (aripteri) 23 bolup olturat. Alar mınabu: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, қ, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, э, ё, ю, я.

Bayatan beri aytıp ketken sözümdün uyutqusu mına bu: “caman küyöö kaynına barıp kelip, öz üyün çanat” degen sıyaqtuu bolup ar qaysıbız aralaşqan curtubuzdun tiline eerçip cazğanda oşonun tamğasın (aribin) saluubuz, cana da ar bir qalem tartıp, qat oquğan oqumuştuularıbız oquğan örişünö qaray Orusça oquğandar Orus tilinin, Arap, Farsi oquğandar alardın zañına, Tatar, Qazaq hem Özbek mektepterin oquğandarıbız oşolordun tilindeki zañğa bağınabız dep özübüzdün tilibizdi mensinbey cürböylük. Bir curtun curtçulugu dilinin, cana da oşol dildi birbirine uktura turğan tilinin hem oşolordu calpı baarına cetkirip birbirine nıq baylay turğan cazuu tamğaların bir türdüü bolup, bir zañğa moyun sunuu şart.

Bizden başqa koñşulaş curtardın imlaları tubbatuura bir colgo tüşüp ketti dep olturğanı coq. Ar kün kemtigin taap, özgörtüp baracatat. Biz bolsoq cañı baş kötörüp, kedeydin dübürtü, komünistin kıyırığı menen qalem alıp, birdi carımdı oquu kitebi hem mınobu “Erkin-Too” gezitin çıgaruğa kiriştik. Murun közgö çalınbağan sözdör bolor, cana da imlası, sözdün tirkelişi, sözgö calğanı calğoo hem qoşumçaları toñdoosun sıyaqtuu körünör. A-degende ar nerse uşunday kö-

rünörün Kırgız halkı caqşı bilet, erikbey oqup, ebi kelgen artıq öksügün körsötüşünör kerek” (Erkin Too, 1924: 3).

“Doğrusunu söylemek gerekirse Kırgız arasından çıkararak gerek eski gerek yeni zamanda okuma yazmayı öğrenen hem gençler hem de yaşlılar bu zamana kadar ağızımızdan çıkan seslerin harflerini yazıya geçirirken yanlışlık yaparak komşu yaşayan herhangi bir milletin harflerini kullana geldik. Örneğin Fergane Kırgızları Özbek harflerini, Yedi Su ve Sır Derya Kırgızları Kazak imlasını, Kazak harflerini kullanarak geldi.

Uzun bir aradan sonra Kırgızlar kendi halinde hükümet olduktan sonra Kırgızların ağızından çıkan seslerin harflerini oluşturmamız gerekir. Bu harfler Kırgız elif-besinde yazıldı. Her bir okuma yazması olan Kırgız gençleri bu elif-be kitabının yanında “Erkin-Too” gazetesini de alarak ağızından çıkan kelimelerin harflerini tanıyarak bundan sonraki yazılarında kendi harfleriyle yazmak zorunladır.

Örneğin Kırgızlar “töö ‘deve’, bee ‘kısrak’, saan ‘sığır’, too ‘dağ’, taan ‘ala karga’” derler, bu kelimeleri Kazakça “taw, biye, sawn, tüye” diye Kazak harfleriyle yazsak ve ya Özbekçe “too” kelimesini “tag” şeklinde yazarsak kelimeyi yanlış yazmış oluruz. Elbette her bir yeni çıkan şey halk tarafından kaba işitilir, farklı görülür, söz bunlarda değil bu yeni çıkan eşyalar halkın gündelik hayatında sık kullanılmaya başladı. Oysa bu gündelik hayatta kullanmakta olduğumuz kelimelerin harfleri Arapça kelimelerin harfleridir. Bunlar halk arasına sindiği için gözümüz alışarak kendi malımız gibi görünür. Bunun için Kırgızların ağızından çıkan 23 ses için bu Arap alfabesindeki uygun olanlarını seçtik. Yabancı dillerden girerek Kırgızca kelimeler arasında bulunan kelimeleri Kırgız dilinin kuralına ve Kırgızların dudak uyumuna uydurarak Kırgız dilinin uyumuna uydururuz. Örneğin Arapça “taharat” kelimesini Kazakça “darat”, Kırgızca “daarat” derler. Böyle durumlarda Kırgız dilinin uyumundan çıkararak “taharat” yeni “darat” olarak yazılması çok iyidir. Arapların /h/sı Kazakların /e/ şeklinde incilmesi Kırgızlarda aslında yoktur. “A” aslen kalındır, bunu hiçbir şey inceltemez.

İkinci örnek: Kırgızcanın içerisinde Rusçadan da kelimeler girmiştir. Örneğin “Nikeley, Fedor” gibi. Bunları tam Rus imlasıyla yazacak olursak “Nikolay” diye yazmamız gerekir. Bu şekilde telaffuz etmeye Kırgızların dili asla uyuşmaz. Onun için Kırgız diline uyan uyum ile Fedor, Nikeley gibi Kırgız harflerine uydurulması gerekir. Şimdilik incelediğimizde Kırgızların ağızından çıkan seslerin harfleri 23. Onlar bunlardır: a, b, t, c, ç, d, r, z, ş, s, h, g, k, k, n, l, m, o, ö, u, ü, f, y.

Deminden beri anlatmak istediğim sözümün temeli budur: “Kötü damat kayınından gelince öz evinden vaz geçer” denildiği gibi her birimiz ilişki içeri-

2.1. Esrelerde Görülen Ses Olayları

2.1.1. Arapça ve Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları

h-, h-, h-; -h-, -h- >θ-, -θ-

Sovyet öncesi yazılı metinlerden Osmanaalı'nın¹ eserlerinde Arapça kelimelerde görülen /h/ ünsüzü genellikle orijinal imlasıyla yazılmışken bazı kelimelerde günümüz Kırgız Türkçesinde olduğu gibi /h/ ünsüzü düşürülerek yazıldığı örnekler de bulunmaktadır.

Hacı (M65, M66, M70, M73, Ş38, Ş39)~ acı (M52, Ş78, Ş82, Ş126), Hasan (M48)~ Asan (Ş91, Ş95, Ş96), hāzır (M29, M71)~ azır (M72)

Moldo Kılıç'ın² eserinde ise Arapça ve Farsça kelimelerde görülen /h/ ünsüzü korunarak yazıldığı görülmektedir.

Günah (s. 7), hāl (s. 10), āhır (s.10), behiş (s.12).

Kasım Tınıstanov'un³ eserinde ise /h/ ünsüzü bulunan her> ar (18, 26, 37, 51), haq> aq (91), hava> ava (17, 88), hāl> al (7, 16), haqikat> aqıykat (3) kelimeleri günümüz Kırgız Türkçesinde olduğu gibi /h/ ünsüzü olmadan yazıldığı görülmektedir.

“Kırgız Alipbesi”nde de helāl> adal (8), harf> arip (7), harām> aram (27) şeklinde /h/'siz yazıldığı örnekler de bulunmaktadır.

h > k

Arapça kelimelerde görülen /h/ ünsüzü günümüz Kırgız Türkçesinde bazı kelimelerde /k/'ye dönüştüğü görülmektedir. Osmanaalı'nın eserlerinde ise /k/'ye dönüşmeden orijinal imlalarıyla yazıldığı görülmektedir.

Hayāl (M53), haṭ (Ş74, Ş106, Ş106), haṭa (M4, Ş117), haş (M7, M30), hizmet (Ş67, Ş127), hiyānet (M68), huṭbe (Ş63).

Tınıstanov'un eserinde āhırgi> aqırki (39, 110), taḥt> taq (50), baḥt> baq (32, 33)~ baqıt (71), haṭ> kat (29), haber> kabar (65), halk> kalq (37), ḥalāyık> kalayık (94), ḥancer> kancar (101), ruḥsāt> ruqsat (107) örneklerinde olduğu gibi tamamen günümüz Kırgız Türkçesinde olduğu şekilde yazıldığı görülmektedir.

1 Osmanaalı'nın 1913 ve 1914 yılında çıkan iki kitabı bulunmaktadır. “Muhtasar Tarih-i Kırgızıya” ve “Tarih-i Kırgız Şadmaniya”. Eserde geçen ses özellikleri bundan sonra M ve S şeklinde sayfa numarası ile birlikte verilecektir.

2 Çalışmanın devamında eserden alınmış örnekler Moldo Kılıç'ta ya da “Kıssa-i Zelzele”de şeklinde gösterilecektir.

3 Kasım Tınıstanov'un eserinden yapılmış olan alıntılar bundan sonra Tınıstanov'un eserinde şekilde verilerek sayfa numaraları gösterilecektir.

ArabayeV'in hazırladığı “Kırğız Alipbesi”nde ise /h/ harfini yabancı kelimelerden giren harf olarak belirterek şu kelimelere yer vermiştir: hat, habar, basmağana, huriyyat, halk, hayrattuu (43).

v-, -v->ø-, -v-

Arapça kelimelerde görülen /v/ ünsüzü günümüz Kırgız Türkçesinde kelime başında bazı kelimelerde düşerek yanındaki ünlüyü yuvarlaklaştırarak uzatırken bazı kelimelerde ise kelime başında ve içerisinde /b/’ye dönüştüğü görülmektedir.

İncelediğimiz metinlerden Osmonaalı’nın eserlerinde vafa “vefa” (M65)> ofa (Ş66, Ş70), vefat (M15, M18, Ş24, Ş25)~ ofat (Ş104, Ş104, Ş107) şeklinde hem /v/’li hem de /v/’siz şekilde ikili biçimde yazıldığı görülmektedir.

Tınıstanov’da ise kuvvet> kuvvat (44), kervān> kerven (66), vaqit (3, 9)> baq (26)~ vaq (83), vaqim> vayımduu (79)~ uayımsız (76, 109), vebāl> ubal (98), va’de> uuada (86) şeklinde görülmektedir.

-t>-ø

Sovyet öncesi yazılı metinlerinden Osmonaalı’nın eserlerinde Farsça tek heceli kelimelerin sonundaki /t/ ünsüzü günümüz Kırgız Türkçesinde olduğu gibi düştüğü görülmektedir.

Dost> dos (M22, M48, Ş38), pest> baş (Ş122), rast> ras (Ş91), dürüst> durus (M50).

Moldo Niyaz’ın⁴ eserinde ise dost> dos (2, 134), rast> ras (9) kelimeleri günümüz Kırgız Türkçesinde olduğu gibi yazılmışken past (74, 84)~ pas (77) şeklinde ikili şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Kasım Tınıstanov’un eserinde *dost* (27) şeklinde orijinal imlası ile yazılmışken rast> ras (19), baht> baq (32, 33) kelimelerinde /t/’nin düştüğü görülmektedir.

f-, -f-, -f> p (b)-, -p-, -p

Osmonaalı’nın eserinde kelime başında /f/’li olan fāide> payda (M71, Ş23) şeklinde geçmektedir. Bunun dışında alıntı kelimelerin sonunda görülen /f/ ünsüzü hem /f/’li hem de /p/’li şeklinde ikili biçimde yazıldığı görülmektedir. İnşaf (M33, M57)> inşap (M16, Ş25), aţraf (M27, M31, Ş40)> atrap (Ş122), ţaraf (M31, M39, Ş33, Ş35)> tarap (Ş52, Ş57, Ş58), şarf (M38, Ş47)> şarıp (Ş109).

⁴ Moldo Niyaz’ın eserinden alıntılanan örnekler bundan sonra Moldo Niyaz’ın eserinde şeklinde verilerek sayfa numaraları gösterilecektir.

Moldo Kılıç'ın eserinde insaf (7)> insap (15) şeklinde ikili biçimde görürken ferişte (12), fi'il (14) kelimeleri orijinal imlalarıyla yazılmıştır.

Arabaye'v'in eserinde alıntı kelimelerde görülen /f/ harfi ile ilgili açıklama kısmında faydasız (44), fakır (44), fikirli (44), safar (44), cafa (44), fahamlı (44) gibi /f/'li şekillerine yer verilmişken harf> arıp (7), sefer> sapar (24), âfet> apat (24) kelimelerini ise /p/'li şeklinde göstermiştir.

Kasım Tınıstanov'da ise kefen> kepen (41), sefer> sapar (89), faide> payda (35), kafes> kapas (104), taraf> tarap (43), fi'il> beyil (60, 97) şeklinde /p/ ünsüzü ile yazılmıştır.

'(ayn)-> ğ-, -ğ-; '(ayn)> (elif+ vav)

Günümüz Kırgız Türkçesinde Arapça kelimelerde görülen '(ayn) işareti kullanımdan düşmüştür. İncelediğimiz metinlerde '(ayn) sesinin telaffuz zorluğundan dolayı /ğ/ ünsüzüne değiştirilerek yazıldığı örneklerin yanında ıslah edilmiş Arap alfabesiyle yazılmış eserlerde ise orijinal imlasında '(ayn) ile yazılan kelimelerin kimi kelimelerde (elif) ile kimi kelimelerde (elif+vav) ile yazıldığı görülmektedir.

Osmonaali'nin eserinde 'aziz (M9, Ş18/01, Ş72)> ğaziz (Ş18), 'ādil (M29, M29, M39, Ş9, Ş43)> ğādil (Ş7) şeklinde ikili biçimde yazılan örnekler dışında diğer kelimeler orijinal imlası ile yazılmıştır.

Kasım Tınıstanov'un eserinde de Arapça ma'nā> mağna (3, 4, 78), tab'iat> tabiğat (98) kelimelerinin /ğ/ ile yazıldığı görülmektedir.

Arabaye'v'in eserinde belirtmiş olduğu alfabeler içerisinde '(ayn) işaretine yer verilmemesine rağmen ma'arif (1), mu'allim (3) gibi kelimelerin orijinal imlasına uygun olarak yazıldığı görülmektedir.

Yukarıda gösterilen örnekler dışında Moldo Niyaz'da 'aқıl (39, 94), Osmonaali'nin eserlerinde 'aқıl (Ş12, Ş13, M64), Moldo Kılıç'ta da 'aқl (8) şeklinde '(ayn) ile yazılan bu kelime ıslah edilmiş Arap alfabesiyle yazılan eserlerden Arabaye'v'de aқıl (54), Tınıstanov'da da aқıl (48, 84, 81), 'adalet> adalettüü (93), 'ālem> aalam (79) kelimeleri '(ayn) yerine (elif) ile yazıldığı görülmektedir.

Arapça 'ömür kelimesi Sovyet öncesi yazılı metinlerinde orijinal imlasına uygun olarak yazıldığı görülmektedir. Kasım Tınıstanov'un şiirlerinde ise '(ayn) ile değil (elif+vav) ile ömür (87, 102) şeklinde yazıldığı görülmektedir.

-θ->-ı-, -i-

Sovyet öncesi yazılı metinlerden Osmanaali'nin eserlerinde Arapça çift ünsüzlerle biten tek heceli kelimeler hem orijinal imlasıyla hem de Kırgız Türkçesinde olduğu gibi çift ünsüzlerin arasına bir ünlü türetilerek ikili şekilde yazıldığı görülmektedir.

‘Aql (M30, M30, Ş04, Ş13)>‘akıl (Ş18, Ş41, Ş57), ‘arş (Ş61)~ arıs (Ş79, Ş124), şarf (M38/, Ş47/)> şarıp (Ş109), ‘ilm (M11, M30, Ş8, Ş9)> ‘ilim (Ş15, Ş19, Ş32), ism (Ş27, Ş30, Ş93)> isim (M16, M76, Ş23, Ş106).

2.1.2. Türkçe Kelimelerde Görülen Ses Olayları

y->c-

Günümüz Kırgız Türkçesinde Türkçe kelimelerin başında bulunan /y/ ün-süzü tamamen /c/’ye dönüşmüş olup Sovyet öncesi Kırgız yazılı metinlerinden ikili biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Moldo Kılıç’ın “*Kıssa-i Zelzele*”sinde curt (16), cüz (12) kelimeleri /c/ ile yazılmışken yer (6, 7), yar (6), yok (7), yoruğ (7), yıgaç (8) gibi kelimeler Çağatay Türkçesinin imlasına uygun olarak kelime başı /y/ ile yazılmıştır.

Bu durum Osmonaalı’nın eserlerinde de aynı şekilde ikili şekilde kullanıldığı şu örneklerde görülmektedir: yeti (M18, M41, M62, Ş35, Ş37, Ş50)~ ceti (M26, M46, Ş26), yan (M62, Ş9, Ş81)~ can (M32, M75, Ş120), yılkı (M41)~ cılkı (M49, M52, Ş43, Ş64), yigit (M43, M56, Ş8, Ş14)~ cigit (M56, M57, Ş8, Ş120), yer (M5, Ş4, Ş14, Ş42)~ cer (M59, M60, M68), yolbars (M37, M65, Ş120)~ colbars (M25, M53, Ş125), yol (M21, Ş49, Ş54, Ş62)~ col (Ş6, Ş17, M49, M76), yurut (Ş39, Ş45, Ş126)~ curut (M27, M34, M70, Ş44, Ş51), yür- (M30, M68, Ş69)~ cür- (M56, M58, Ş75), yorğa (M66, Ş55)~ corğa (M68, M68, Ş67).

Moldo Niyaz’da da ikili şekilde karşımıza çıkmaktadır: yer (96)~ cer (13, 53), yol (111)~ col (8, 28), yüz (10, 29)~ cüz (28, 50), yok (80)~coğ (3, 18).

Kasım Tınıstanov’da ise günümüz Kırgız Türkçesinde olduğu gibi kelime başındaki /y/’lerin tamamen /c/ şekline dönüştüğü görülmektedir: caş (3), cıl (3), cazıl- (3), col (3), cıyırma (4), cıldız (44).

o->a-

Sovyet öncesi yazılı metinlerde üçüncü şahıs zamiri Moldo Niyaz’ın eserinde “ol” (99, 100, 122) şeklinde kullanılmışken Osmanaalı’nın eserlerinde ol (M73, M73, Ş3, Ş23, Ş24)> al (Ş63) ikili şekilde görülmektedir.

Kasım Tınıstanov’un eserinde ise sadece al (33, 38, 48) şeklinde günümüz Kırgız Türkçesinde kullanıldığı şekilde yazıldığı görülmektedir.

-a->o-

İncelediğimiz metinlerden Osmanaalı’nın eserlerinde aşağıdaki örneklerde kelimelerin günümüz Kırgız Türkçesinde olduğu gibi yuvarlak ünlülü şekilleriyle ikili biçimde yazıldığı görülmektedir.

Bolat (§75)> bolottur (M34), Koçkar (M18, M28, §33, §37)> Koçkor (§37), Tokmak (§35, §47, M31, M44)> Tokmok (§61), oşal “o” (M67)> oşol (§71, §72), corğa (M68, §67)~ corgo (M68), şorğa “zorla” (§30)~ şorgo (M7), yorğa (M66, §55)~ yorgo (§61, §75).

-ğ-, -ğ > -v-, -v > -ø

Eski Türkçede görülen /ğ/ ünsüzü Çağatay Türkçesinde /v/’ye dönüşürken günümüz Kırgız Türkçesinde ise /v/ ünsüzü düşerek yanındaki ünlüyü yuvarlaklaştırarak uzatmaktadır.

İncelediğimiz metinlerden Osmonaali’nın eserlerinde ağıru (§02)> avru (M75, §73), tağ (§117, §118, §124)~ tav (5, §17, §60, §61), tirig (M13, §23)~ tiriv (§97) şeklinde ikili şekilde yazımların yanında oğl (M70, M70, M71, §023, §024)~ ul (§30, §51, §107), avru (M75, §073)~ oru (§63), pavr (§064)~ bor (§82, §81) kelimelerinde de /g/ ve /v/ ünsüzlerinin düştüğü şekilleri de görülmektedir.

Aynı eserde birav (M07, M51, §061), beşav (§036), törtav (§108) şeklinde /v/ ünsüzünün korunduğu örnekler de bulunmaktadır.

1924 yılından sonra yayınlanan eserlerden Kasım Tınıstanov’ın şiirlerinde ise Eski Türkçede görülen /g/ ünsüzünden gelişen /v/ ünsüzünün Türkçe kelimelerde kullanımdan düşerek günümüz Kırgız Türkçesinde olduğu gibi yazılmaya başladığı görülmektedir: uul (83), tuuğan (82), ooz (86), too (83), biröö (51).

Arabavev’in eserinde de beşöö (41), muzoo (35), too (39) örneklerinde olduğu gibi günümüz Kırgız Türkçesinde olduğu gibi yazılmıştır.

2.2. Şekil Bilgisinde Görülen Varyantlaşmalar

2.2.1. Yapım Eklerinde Görülen Varyantlaşma

+hğ, +luğ, +tuğ, +h/+li, +lu/+lü, +dı/+di, +du/+dü

Çağatay Türkçesinde +hğ/+lig, +luğ/+lüg (Eckmann, 1988: 34) şeklinde kullanılan bu ek günümüz Kırgız Türkçesinde +LUU şeklinde sadece yuvarlak şekilleriyle kullanılmaktadır (Kasapoğlu Çengel, 2020: 117).

Osmonaali’nın eserlerinde ‘Adâletli (M24, §50), ‘ağıllı (M15, M24, §24, §25), azılı (§69), bahtlı (§77), şorlu (M7), Finikeli (M14, §23), mizlü (§26), kurağdı (§121), köñildi (M21), müyüzdü (§92, §92), körümdü (§82), soğdu (§76), şordu (M8), bilümdü (§107), kuttuğ (M73, §127), ottuğ (M71)

+lik/+hık, +hğ, +luğ/+luğ, +dık/+dik, +tık

Çağatay Türkçesinde +Hık/+IUğ şeklinde kullanılarak vasıf isimleri türetir (Eckmann, 1988: 35). Günümüz Kırgız Türkçesinde ise +LİK/+LUğ şeklinde on iki varyantlı biçimde kullanılmaktadır (Kasapoğlu Çengel, 2020: 115). İnceledi-

ğimiz metinlerden Osmonaali'nin eserlerinde +llk/+lğ, +luğ/+luğ, +dlk, +tık, +tuğ/+tuğ şeklinde kullanıldığı örnekler bulunmaktadır.

Osmonaali'nin eserlerinde Boluşdıķ (M7), 'ādillik (M32, Ş25), ğaştık (Ş69), ħanlıķ (M31, Ş16), artıķlıķ (Ş14), artıķlıĝ (M5), aştık (M64), beldik (Ş63), busuķlıķ (Ş12, Ş127), busuķlıķ (Ş128, M9), yaşıķ (M24, M22, M30).

Bu ekler Tınıstanov'un şiirlerinde saymaluu (50), azuuluu (88), armanduu (93), adalettüü (93), cırgalduu örneklerinde olduğu gibi günümüz Kırgız Türkçesindeki uyuma uygun olarak yazıldığı görülmektedir.

2.2.2. Hâl Eklerinde Görülen Varyantlaşma

2.2.2.1. Yükleme Hâlinde Görülen Varyantlaşma

Yükleme hâli eki Çağatay Türkçesinde +nı/+ni, iyelik üçüncü şahıs ekinde sonra da +n şeklinde kullanılmaktadır (Eckmann, 1988: 63). Günümüz Kırgız Türkçesinde +DI/+DU şekilleriyle birlikte birinci ve ikinci teklik şahıs iyelik ekinde sonra ek kısalarak +I/+U şeklini alırken, teklik üçüncü şahıs iyelik ve çokluk ekinde sonra da +n şeklinde kullanılmaktadır (Abduvaliev, 2008: 67).

Osmonaali'nin eserlerinde Çağatay Türkçesinden farklı olarak /d/'li şekilleri de görülmektedir. +n, +nı/+ni, +dı/+di, +du/+dü.

Ādetlerin "adetlerini" (M35, Ş10), ādetlerini (M35), aĥmaķlıķdı "aĥmaķlıĝı" (Ş19), Alaydı (Ş68), bizlerdi "bizi" (M7), cigitdi "yiĝidi" (Ş69), çibıķnı "çubuĝu" (Ş48), çoranı "yoldaşı, arkadaşı" (M67, Ş89), oyundu "oyunu" (Ş81), ölümdü "ölümü" (Ş82), sözümdü "sözümü" (M64), sözün "sözünü" (M9, Ş54), körüngendi "önüne geleni" (Ş13, Ş68), aĥundarın "şairlerin" (M66).

2.2.2.2. İlgî Hâlinde Görülen Varyantlaşma

İlgî hâl ekinin Çağatay Türkçesinde +nıÆ/+niÆ, yuvarlak ünlülerden sonra da +nuÆ/+nüÆ bazen de +nı/+ni şeklinde kullanıldığı görülmekle birlikte (Eckmann, 1988: 57) günümüz Kırgız Türkçesinde ünlüyle biten kelimelerden sonra +nIn/+nUn, tonlu ünsüzlerden sonra +dIn/+dUn, tonsuzlardan sonra da +tIn/+tUn şeklinde nazal n'siz kullanılmaktadır (Kasapoĝlu Çengel, 2020: 166).

Osmonaali'nin eserlerinde ise +dın/+din, +diñ, +nın/+nin, +niñ/+niñ, +nıÆ/+niÆ, +ıÆ şekilleri görülmektedir.

'Ālimbekdin (Ş31), bāırdın (M42, Ş47), baydın (M69), biydin (M73, Ş115), yerdin (Ş5), İşan'aliniñ (Ş89), atasının (M15, Ş25), atasınıñ (M32, M49), atasınıÆ(Ş110), oĝulların (M17), tārihniñ (M11, Ş21), tavniÆ (Ş62), uçavniÆ (Ş118).

2.2.4. Çokluk Ekinde Görülen Varyantlaşma

Çokluk eki Çağatay Türkçesinde -lar/-ler şeklindeyken günümüz Kırgız Türkçesinde -LAR/-LOR şeklinde uyuma göre 12 varyantlıdır.

İncelediğimiz metinlerden Osmonaalı'nın eserlerinde +lar/+ler şeklinin yanında +dar şekline de rastlamam mümkündür. Ermenler (M14, Ş23), erlikler (M37), Fransuzlar (M14, Ş24), Hıttaylar (M76), Kıalmuqlar (M14, Ş24), Kıaşkarlıkdarda (Ş112), balbandardın (Ş81), maldardı (Ş68), çaldarı (Ş80), baldarı (Ş67, Ş80).

Moldo Kılıç'ta ise -lar/-ler şeklinde görülmektedir. Yerler (5), Taş kıoralar (5), ballar (6), kıuşlar (6), mollalar (7), bimegenler (7), cānlar (8), üyler (8), ādemler (8).

Moldo Niyaz'da -ler/-der, -tar şeklinde zālimder (118), avırsuqtar (66), 'azīzder (77), ādemder (132), 'ālimler (76)~ 'ālimder (108), bağlar (118) geçmektedir.

Kasım Tınıstanov'un eserinde -lar şeklinin yanında ünlü ve ünsüz uyumuna göre -lör, -tar şeklinde günümüz Kırgız Türkçesinde olduğu şekilde kullanılmaya başladığı görülmektedir. Baatırlar (86), comoqçular (92), biröölör (51), caa tartkıçtar (97), aqılmandar (98).

2.3. Edatlar

Osmanaalı Sıdıq Uulu'nun eserlerinde vaybay (M8), hā (Ş10), ay, ey (M6, M48; Ş8, Ş78, Ş89), hey (M6; Ş16), yā (Ş66, Ş73), 'acep (Ş91), 'acaba (Ş32, Ş72, Ş125), tā ((M10, Ş26), birle (M14, M68, Ş23, Ş28), birlen (Ş55, Ş58, Ş62, Ş124), bilen (Ş33), hem (Ş20, Ş21, Ş38, Ş41), min (Ş67, Ş74, Ş77), ve (M22, M70; Ş2, Ş47), yā (Ş11, Ş127), yāki (Ş24, Ş58, Ş106), alay bolsa/olay bolsa (M12, M49; Ş29, Ş32), şol sebepli/şol sebepten (Ş68), ya'ni (M15, 17, 56; Ş55), elbette (Ş108; M32, M75), lekin (M24, M35, M42; Ş38, Ş48), çünkü (M15; Ş62), el hāşıl (Ş54), hatta (Ş123), belki (Ş22), dağı/dağı (M6, M7, M32; Ş73, Ş78) ve ki (M21; Ş46, Ş107, Ş116), birlen (M38, M51, M55; Ş61), birle (M71, 72), ilen (M31), ile (M28), min (Ş7, Ş16, Ş69, Ş106), mertebe (M42, M54; Ş128), yene/yine (M6, M29, M37; Ş28, Ş68, Ş86, Ş89, Ş114), kebi/kebiç (M15, M51; Ş8, Ş25, Ş62), kıadar (M29; Ş20), evvel (M36; Ş46, Ş117), çemeli/çeme (M18, M27; Ş65), şoıra~şoĀera (M22, M61; Ş18, Ş22, Ş44), üzre (M11), şekildi (Ş5, Ş21, Ş106), hākkında (M2), boyunçe (M42, M45; Ş46), yüzinan (Ş29), başlap (M15; Ş60), arı (Ş67), ğana/kana (M2; Ş23), tartıp (M45; Ş117), beri/berü (M10, 73), keyin (M2), tağı ((M5), çaklı (Ş61), şoñ ~şoĀE (M63; Ş19, Ş48, Ş66), burun (M18; Ş48), üçün (M12, M15, M21; Ş61), başka (M42, M40; Ş123), toğrulu/toğralı (M76; Ş54) edatları görülmektedir.

Moldo Kılıç'ın “*Kıssa-i Zelzele*”sinde de evvel (4, 13), dağı (6, 10, 11), āy (8), yā bolmasa (11), da (12), turalı (12), menen (13, 14), uşu yolğı/uşku yolku (8), şoñ (7, 8), öñdengen (6, 10), birle (11) gibi edatlar görülmektedir.

Moldo Niyaz'ın “*Sanat-ı Digarastar*”ında da ‘acep (34), elbette (10, 21), bilen (1), birle (8), dağı/dağın (10, 33, 15, 17), ger (3), egerde (29), hem (7, 23), mahal (10), meger (10), menen (6, 7, 10), sıra (19), üçün (8, 10) gibi edatlar görülmektedir.

İşanaalı Arabayev'in “*Kırgız Alipbesi*”nde hem (ı), menen (ı), al emi (ı), birok (ı), albette (ı), misalı (ı), cana (ı), şunıñ üçün (ı), cana da (ı), calgız (ı), kışkasın aytkanda (ı), şonduktan (ı), caki (ıı), sıyaqtu (ıı), boyunça (ıı), ayrıqça (ıı), murun (ııı), şunuñ üçün (ııı), ğana (ııı), kiyin (7), cana (8), tek (12), da (41), men (42), hadta (43), andan körö (47), barğan sayın (51), ali (54), soñ (55), tuvralı (55), menen (ıı), başka (ıı), hem (ıı) edatları görülmektedir.

Kasım Tınıstanov'un yazmış olduğu şiirlerin yer aldığı eserde de sıyaqtuu (3), sayın (3, 105), üçün (43, birak (3), cana (4), hem (4), men (10, 11), ali de (13, 63, 105), dağı (32, 49, 59, 82), soñ (32, 35, 81, 86), da (33, 58, 76), menen (34, 59, 63), birağda (35, 73, 91), agerde (37) calgız ğana (38, 48, 109), ager (47), ce (47, 68), çeyin (58). karay (62, 92), murun (62), ğo (93)~ ço (106), andan körö (105) gibi edatlara rastlanmaktadır.

3. Latin Harfli Metinlerinde Görülen Mahallileşme Örnekleri

1927 yılında Kırgızistan Muhtar SSC Sovyetlerinin ilk kuruluş kongresinde Latin alfabesine dayalı Kırgız yazısına geçme kararı alınarak yeni alfabeği uygulamaya geçirme zamanı beş yıl olarak belirlenmiştir. Latin alfabesine geçiş işi İşenaalı Arabayev tarafından üstlenerek onun başkanlığında hazırlanan yeni alfabe ve ders kitapları 1928 yılından itibaren yürürlüğe girmiştir. 1 Ocak 1930 tarihinde Kırgızistan Muhtar SSC'nin Merkezi İcra Komitesi Arap alfabesine dayalı Kırgız yazısının tamamen ortadan kaldırılmasına ve bu tarihten itibaren bütün devlet işlerinin Latin harfleriyle yürütülmesine dair karar almıştır. Bu girişimlerin sonucunda 1929 yılında Tınıstanov tarafından Latin alfabesiyle Kırgız Türkçesinin ilk gramerini yayınlamıştır (Baytok, 2021: 187).

1926 yılında Bakü'de gerçekleşen Türkoloji Kurultayı'ndan sonra 1928 yılında Kırgızlar tarafından kullanılan Latin alfabesi şu şekilde a, b, p, ç, c, d, ı, z, s, ş, q, oı, k, g, l, m, n, ı, o, u, ı, e, j, ı (inceltme işareti) olmak üzere 24 harften oluşmaktaydı. Görüldüğü gibi ilk kabul edilen Latin alfabesinde Kırgız Türkçesinde görülen ö, ü, i harfleri için ayrı bir işaret gösterilmemiştir. Ancak Kırgızistan'daki gelişmelerin sonucunda yabancı dillerden giren kelimelerin yazımında bu 24 harfin yeterli olmayışından dolayı 1928 yılında bu alfabe tekrar gözden geçirilerek

°(inceltme işareti) kullanımdan kaldırılarak yerine ö, y, i ünlüleriyle birlikte Kırgız Türkçesinin yapısında olmayan v, x, h, f harfleri de kullanıma sunulmuştur ve kullanılan harfler 31'e ulaşmıştır. 1930 yılının Haziran ayında yapılan toplantıda /h/ harfi tekrar kullanımdan çıkartılmıştır. 1938 yılında tekrar incelemeye alınan imlaya yabancı kelimelerin yazımı için de /j/ harfini karşılamak için /z/ harfi ilave edilmiştir. Böylece Kırgızlar tarafından kullanılan Latin alfabesindeki harf sayısı yirmi dörtten otuz ikiye ulaşmıştır (Dıykanov vd., 1958: 46-47).

Latin alfabesindeki /h/ harfini çıkardıktan sonra geriye kalan /v/, /x/, /f/ ünsüzleri sadece Rusça üzerinden giren yabancı kelimelerin yazımında kullanılmaya devam etmiştir.

Latin alfabesine geçildikten sonra Kasım Tınıstanov tarafından 1933 yılında “*Til İliminin Terminalogiyalık Sözdüğü*”, 1934 yılında “*Kırgız Adabiy Tilinin Cañı Orfografiyasının Dolbooru*”, “*Kırgız Tilinin Morfologiyası*”, 1936 yılında da “*Kırgız Tilinin Sintaksisi*” adlı ders kitapları yayınlanmıştır (Baygaziev, 1998: 13). Latin alfabesiyle hazırlanan bu gramer kitaplarının sonucunda Kırgız Türkçesinin dil özelliklerine dayalı yeni imlası, Kırgız Türkçesinin Arap alfabesiyle yazımında görülen zorluklarla birlikte kelimelerin, eklerin yazımındaki farklılıkları ortadan kaldırmıştır.

Aslında Kırgız Türkçesi üzerinde geniş bir şekilde araştırma ve inleme çalışmaları daha çok Latin alfabesine geçiş aşamasında daha da artmıştır. Artık Kırgız Türkçesinin ayrı bir yazı dili olması yönündeki çalışmalar sistemli bir şekilde araştırılma ihtiyacını gün yüzüne çıkarmıştır. Bununla ilgili Yudahin şunları dile getirmiştir:

“Devrime kadar Kırgız diline sadece eğitimliler merak salmış ve onu ancak teorik bilgiler cihetinden ele almışlardır. 1924 yılından sonra ne zaman ki Orta Asya'daki halkların millî sınırları bölünmüş, Kırgızların kendi ana dillerinde gazete, dergi ve kitaplar basılmıştır; işte o zaman Kırgızca'yı araştırmak zorunluluk hâlini almıştır. Bu durum, her şeyden önce Kırgızcanın kendine mahsus alfabesini oluşturma ihtiyacını göstermiştir. Alfabeyi oluşturmak için dilin ses yapısını tespit etmek gerekti. Yazma aşamasına gelindiğinde, ses bilgisinden başka şekil bilgisine dair araştırmalara ihtiyaç duyuldu. Sonrasında noktalama işaretlerini belirlemek gerekti. Noktalama işaretlerini doğru kullanmak için cümle ile ilgili araştırmalara ihtiyaç duyuldu (Aşçı, 2009: 85).

Latin alfabesine geçildikten sonra Türkçe kelimelerin yanında Arapça ve Farsçadan geçmiş kelimelerin de tamamen günümüz Kırgız Türkçesinin ses özelliğine uygun şekilde orijinal imlasından çıkılarak yazılmaya başladığını 1936

yılında Latin harfleriyle yazılmış ilk Kırgız romanı olan “*Uzak Col*”⁵ romanı örneğinde gösterilmeye çalışılmıştır.

Arap harfli metinlerde görülen ağır>avru, oğrı, ekav, elig, bağ, bavr, tağ> tav, tirig> tiriv, tüye, sağ şeklinde yazılan Türkçe kelimeler “*Uzak Col*” romanında ooru (67, 80), ooz (33, 45), uuru (74), boo (82), boor (12), elüü (9, 11), altoo (3, 6), biröö (9, 10), eköö (52, 58), too (59, 66), tirüü (8, 61), töö (79), soo (47, 69) şeklinde yazılmaya başlamıştır.

Alıntı kelimeler de “*Uzak Col*” romanında hava> aba (24, 110), aḥvāl> abal (98, 112), ḥaḫ> ak (120), aḥir> akır (14, 54), her> ar (4, 8), ḥāzır> azır (3, 10), cevap> coop (7), ḥisāp> esep (30), iḥlās> ıklas (85), raḥim> ırayım (69, 97), ḫahr> kaar (31, 50), maḥal> maal (40, 50), baḫt> bakıt (102), felāket> balaket (6, 122), fi’il> beyil (78), beyhude> böödö (81), cihet> caat (55), devlet> döölöt (9), divane> dubana (90), ḥiç> eç (70, 79), ḥaber> kabar (24, 35), ḡayret> kayrat (24, 91), ḥidmet> kızmat (26, 124), ḡunah> künöö (52, 74), vefa> opa (86), vebal> ubal (79), vaḫit> ubakit (40, 79), zehir> zaar (8, 117) günümüz Kırgız Türkçesinin ses özelliklerine uygun şekilde yazıldığı görülmektedir.

4. Kiril Alfabeti

Kırgızların Latin alfabesine geçmesiyle birlikte halk arasında okuma yazma oranı artarak eğitim seviyesinin gelişmesine büyük katkılar sağlamış olsa da Sovyetler içerisinde bulunduğu süre içerisinde gazetelerde, ders kitaplarında yayımlanan yazıların hem Latin alfabesiyle hem de Kiril alfabesiyle yazılması karışıklara neden olmuştur. Çünkü öğrenciler tek bir sesin hem Latin hem de Kiril alfabesi ile yazılış şeklini öğrenmek zorunda kaldıkları için 10 Temmuz 1939 tarihinde Kırgız Dili ve Yazısının Bilim Araştırma Enstitüsü tarafından “*Kızıl Kırgızistan*” gazetesinde “*Rus Alfabesine Geçiş*” adlı bir makale yayınlanmıştır. Bu makalede sadece Kiril alfabesine geçiş konusu ele alınmakla kalmamış, Kiril alfabesinin projesi, rolü ve bu alfabeye ne zaman, nasıl geçilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur (Dıykanov vd., 1958: 48).

Kiril alfabesine geçilmesi gerektiği üzerine yapılan tartışmalar 1939 yılından 1940 yılına kadar sürmüştür. Bu yıllar içerisinde eski Frunze şimdiki Bişkek şehrinin işçileri ve aydınları tarafından toplantı düzenlenerek Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçiş meselesi ortaya atılmış ve herkes tarafından kabul görmüştür. Bu uzlaşmanın sonucunda Kırgız hükümeti, 1 Eylül 1940 tarihinde Kırgız Türkçesinin Kiril alfabesi ile yazılması konusunda karar almıştır (Dıykanov vd., 1958: 49).

Kiril alfabesine geçilmesi gerektiği ile ilgili dönemin aydınları, Lenin ile Stalin’in konuşmaları Kiril alfabesiyle Rusça yazıldığını, Rusçanın Sovyetler

5 Muqay, Elebayev (1936) *Uzaq Col (Roman)*, Frunze: QIRMEMBAS.

içerisinde bulunan diğer milletler arasında uluslararası iletişim dili haline gelerek aralarındaki dostluğun, yakınlaşmanın aracı haline geldiğini, onun için Rusçayı öğrenmek istediklerini ve kendi yazılarını Rus alfabesinin temelinde oluşturmak istediklerini savunmuşlardır. Artık Latin alfabesinin önemini yitirdiğini, Latin alfabesine göre Kiril alfabesinin daha avantajlı olduğunu, aynı zamanda Rusçayı öğrenme sürecini kolaylaştıracağını ve yazılı kaynakların alt yapısını geliştirme bakımından büyük üstünlükler kazandıracığını savunmuşlardır (Kırgız Tilinin Cañı Alfaviti Cana Orfografiyası, 1940: 5).

Kırgızların sosyal, iktisadi ve kültürel gelişmelere Rusların sayesinde ulaştığı fikrine Sovyet gazete ve dergilerinde geniş bir şekilde yer verilerek Kiril alfabe sine geçişi, uygarlığa giden bir yol olarak göstermişlerdir (Çakın vd., 2017: 288).

Kırgızistan Bilim Araştırma Enstitüsü tarafından Kırgız Türkçesinin ses özelliğine göre hazırlanan Kiril alfabeti ve imlası projesi, Aralık 1940 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyi tarafından görüşülerek yeni alfabe ile imla projesi, heyet tarafından kabul görülerek 12 Eylül 1941 tarihinde Kırgız Türkçesinin yeni alfabeti ve imla kuralları onaylanarak kullanıma başlanmıştır (User, 2006: 303).

Diğer Türk toplumlarında olduğu gibi Kırgızların da Kiril alfabetine geçiş süreci 1870 yıllarından itibaren İlminskiy'in Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma çalışmalarının sonucunda ortaya atılmıştır. İlminskiy'in bu konuda en önemli programı bu bölgelerde eğitim merkezlerinde yerli dil ve Kiril alfabetine göre hazırlanmış olan yeni yazı dilinin kullanılması olmuştur. Bu doğrultuda her Türk lehçesi için farklı Kiril alfabeti hazırlanacaktı (Yılmaz, 2014: 334). İlminskiy'in girişimleri Ekim Devriminden sonra Lenin'in "*Birleşmek için bölünmek*" (Tınıstanop, 1936: 6) sözleri ile devam ettirilmiştir.

Lenin döneminde Arap alfabesinden Latin alfabetine geçiş sırasında göreceli olarak uygulanan ve toplumun farkındalıklarına sistemli bir şekilde yaklaşan politikaların aksine, Stalin döneminde Kiril alfabetine geçiş sürecinde toplumsal gerçeklikler dikkate alınmamıştır. Kiril alfabetine geçiş kararı bu bakımdan genel bir kamusal oybirliği ile uzlaşmış ortak bir karar değildir. Bunun yanında Kiril alfabetine geçiş kararı Stalin döneminde Sovyet halkının ortaklaşa bir kararı gibi sunulmuş ve bu taleplerin sosyo-ekonomik gelişmenin bir gerekliliği olduğu vurgulanmıştır (Öztürk, 2020: 69). Latin alfabetinin değiştirilmesine ilişkin gerekli olan karar ise 23 Kasım 1939 yılında alınmıştır. Buna göre, 1941 yılında Latin alfabetiyle yazılan diller tümünden Kiril alfabetine geçirilmiştir. Böylelikle Kiril alfabeti Sovyetler Birliği içerisindeki halkların yazı dili haline getirilmiştir (Öztürk, 2020: 74).

Uygulanan bu siyasetin sonucunda Kırgızlar da yeni Kiril alfabesine geçmek zorunda kalmışlardır. Kırgızlar tarafından kullanılan Kiril alfabesi Rus alfabesinin temelinde 1940 yılında kabul edilmiştir. Rus alfabesinde kullanılan 33 harf olduğu gibi kabul edilerek Rusçada olmayan н “ñ”, ө “ö”, ү “ü” harfleri ilave edilmiştir. Rus alfabesinin bu şekilde hiç değiştirilmeden kabul edilmesini, Kırgızların Rusçayı net ve aksansız konuşabilmesine zemin hazırlayacağı düşünülmüştür. Aynı zamanda bu alfabenin temelinde Kırgız alfabesinin de bilimsel temellerinin net, açık ve doğru tespit edildiğini savunmuşlardır (Karasaev, 2009: 8).

Kiril alfabesi şu prensipler üzerine oluşmuştur: Rus alfabesi olduğu gibi kullanılarak harflerin okunmasındaki bütün kurallar korunacaktır. Kırgız Türkçesinde kullanılan sesleri göstermek için orfografik özellikler kullanılarak Rus alfabesinin temelinde hazırlanmakla birlikte gerekli işaretler kullanmak için Sovyetler içindeki diğer milletlerin kabul ettikleri harfler kullanılmıştır (Kırgız Tili-nin Cañı Alfaviti Cana Orfografıyası, 1940: 4-5).

Kırgızlar tarafından kabul edilmiş olan Kiril alfabesinde Latin alfabesinde gösterilen /ğ/, /k/ gibi kalın ünsüzler için kullanılan harfler kullanımdan düşerek kalın ve ince şekilleri sadece /k/ ve /r/ “g” şeklinde teke indirilerek kendisinden sonra gelen ünlülerin özelliklerine göre kalın veya ince okutulması tercih edilmiştir. Kiril alfabesinde görülen bu tarz değişiklikler Rusçada görülen y’li harflerde de yaşanmıştır. Alfabenin ilk kabulünde Rusçadan girmiş olan kelimelerde görülen /ë/, /e/, /ю/, /я/ harfleri sadece Rusça kelimelerin yazımında kullanılırken Kırgızca kelimelerin yazımı /ë/ “yo”, /ю/ “yu”, /я/ “ya”, /e/ “ye” şeklinde değil /ño/ “yo”, /ñy/ “yu”, /ña/ “ya”, /e/ “ye” şeklinde yazılıyordu. Fakat Batmanov tarafından Kırgızca kelimelerin yazımında da Rusça kelimelerde olduğu gibi bu iki sestem meydana gelen sesler için /ë/, /ю/, /я/, /e/ harflerinin kullanılması gerektiği ileri sürülmüştür (Dıykanov vd., 1958: 51).

Batmanov’un ileri sürdüğü bu görüş, öncelikle yazıda anlaşılır, iki harfle yazmaktansa tek harfle yazmanın kolay ve çabuk olduğunu ve aynı zamanda kâğıttan da tasarruf yapılacağını diğer yandan harflerin azalacağını ve Rusçanın yazımını ve öğrenilmesini kolaylaştıracağını ileri süren bilim adamları tarafından kabul edilmiştir (Karasaev, 2009: 9). Bu alınan kararların sonucunda Kırgızca kelimelerde de sonu /ñ/ “y” ile biten kelime köklerine /a/, /e/, /o/ ve /u/ ile başlayan ekler eklendiğinde kökün sonunda bulunan /y/ ünsüzü sonraki ünlü ile birleşerek /ë/, /e/, /ю/, /я/ şeklinde yazılmaya başlamıştır (Karasaev, 2009: 23).

Sovyetler içerisinde yaşayan Türk toplulukları için birbirinden farklı Kiril alfabeleri oluşturulduktan sonra bu alfabeyle dayalı yeni imla kılavuzları oluşturulmaya başlanmıştır. Oluşturulan yeni alfabe ve yeni yazım kurallarının sonucunda temeli Çarlık döneminde atılan ve Sovyet yönetimi tarafından da devam ettirilen dil politikalarının sonucunda Sovyetler içerisinde yaşayan Türk topluluklarının ağız özelliklerine dayalı birbirinden uzak yeni yazı dilleri ortaya çıkmıştır.

5. Örnek Metinler

5.1. İslah Edilmemiş Arap Harfleriyle Yazılan Metin Örnekleri (Çeviri Yazı İşaretleriyle)

Tāriḥ bilgen ādemler evvelkilerdin ḥāllerin körgeñ şekildi bilür. Bir kez orında olturup néçe miñ yaşğa çıkqan ādem şekildi bilür. Qışqası zamandın evvelinen aḥrineçe bilür. Tāriḥ oqumağan kimdi bilür. Tāriḥ oquçı erler zamandın evveline şol vaqtğaçe bilür hem dāsdān qılur (Sıdıkof, 1914: 21).

Hükümü küşti Hudāydan
Ötkere kıyın iş boldu
Ölümdü eske tüşürüp
Allahnıñ işi uşınday
Amānat bende qurusun
‘Aql çıqmaz qarasa
Qudiretdin cumuşun
Yer dünyānı tuylatup
Kördüñbe munday qılışın
Dāvış tartıp dürildep
Cāniñ çoçup zirildep
Ölümden başqa oylabay
‘Aqlıñ kétdi birindep
Āh Hudāylap yalbarup (Törekeldin, 1911: 5).

5.2. İslah Edilmiş Arap Harfleriyle Yazılmış Metin Örneği (Çeviri Yazı İşaretleriyle)

Cañıl kız- erdin eri, şerdin şeri
Cañıldan dalay erdin sınğan beli
Kir cuuğan, kindik kesken kiçineden
Qaşaal too kız Cañıldın tuuğan ceri
Qaşaalda qayğısı coq köçüp qonup
Erkindep mal ösdürgön Uyğut eli (Tınıstan Uulu, 1925: 87).

5.3. Latin Harfleriyle Yazılan Metin Örneği (Çeviri Yazı İşaretleriyle)

Bir top kündör öttü. Cakın ayıldarga barıp, baldar menen aralaşıp, az kündö üyür alıp kettim.

Bir künu erteñ menen tay enem kelinine aytıp, bir kiçine könöçökkö maga ayran kuydurup berdi da:

-Bar kağılayın, kozu kaytarıp kel. Uygö ciberüçü bolbo, - dedi.

Tayenem közü bacıraygan, balpaygan, çoñ kara baybiçe. Çekesinin tak ortosunda çoñ meni bar. Tay atam cetimişke çıgıp, bılıtır ölgön. Anın kümbözün turguzabız dep on çaktı kişige kış kuydurup catkan eken (Elebayev, 1936: 6).

Sonuç

Türkistan'da yaşayan Türk toplulukları Karahanlı Türkçesinden sonra 13. yüzyıldan 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaklaşık 7 yüzyıllık bir süre içerisinde Arap alfabesine dayalı ortak bir yazı dili olan Çağatay Türkçesini kullanmışlardır. 18. yüzyılın yarısından itibaren bu coğrafyanın Çarlık Rusya tarafından işgal edilmesinin sonucunda burada bulunan Türk toplulukları üzerinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası uygulanmaya başlamıştır. Bu politikalar da Çarlık Rusya'nın belirlemiş olduğu bazı misyonerler aracılığıyla yapılmaya çalışılmıştır. Bu Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası öncelikle dil ve bu dilin yazımında kullanılan alfabe üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun için de uzun süre tek bir yazı dili üzerinde birleşen Türk topluluklarını birbirinden ayırmaları gerekiyordu. Uygulanan bu politikaların sonucunda belirlenen misyonerler tarafından her Türk topluluğunu birbirinden ayıran konuşma dilinde görülen farklılıklar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çarlık Rusya'nın işgal ettikleri bu coğrafyada uygulamaya çalıştığı bu politikalar karşısında ilk olarak Türklerin gelişmesine engel olan eğitim sistemleri üzerinde yeniliklerin getirilmesi konusunda Gaspıralı'nın da Cedit Hareketi üzerinden içtihat alanında başlattığı bir süreç vardı. Çarlık yönetimi bu coğrafyada yaşayan Türkleri bölüp parçalayarak her Türk toplumu için ayrı ayrı yazılı dili oluşturarak birbirinden uzaklaştırmaya çalışırken İsmail Gaspıralı'nın niyeti ise Türkler arasında okuma yazma oranını arttırmak için öncelikle her Türk toplumunun kendi ana dilinde okuma yazmayı öğrenmesi gerektiği ve bunun sonucunda da bütün Türkleri tek bir yazı dili üzerinde birleştirmek olmuştur.

Bu zamana kadar bu coğrafyada yaşayan Türk toplulukları ortak yazı dili olarak Çağatay Türkçesini kullanmışsa da 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki süre içerisinde yazılan eserlerin imlasında ve dil özelliklerinde bir takım karışıklıklar ve mahalli özellikler görülmeye başlamıştır. Her

Türk toplumunun ilk başta kendi ana dilinde okuma yazmayı öğrenmesi gerektiği ile ilgili Gaspıralı'nın ortaya atmış olduğu bu görüşünün sonucunda Ekim Devriminden sonra o dönemde yetişen aydınlar Çağatay döneminde kullanılan Arap alfabesi üzerinde kendi dil özelliklerine uygun olmayan harfleri çıkararak yeni ıslah edilmiş Arap alfabesi oluşturmuşlardır. Fakat bu ıslah edilmiş Arap alfabesi de Türk toplulukları arasında okuma yazmayı öğrenmek açısından yeterli olmamış aksine ilk olarak Çarlık Rusya'nın uygulamaya çalıştığı dil politikalarına zemin hazırlamıştır. Türk toplulukları kendi ana dillerine uygun Arap alfabesine dayalı yeni imlasını oluşturdukça geçiş döneminde görülen farklılıklarla mahalli özellikler daha da artarak Rus misyonerlerinin uygulamaya çalıştığı bölüp parçalama politikası amacına ulaşmaya başlamıştır.

Ekim devriminden sonra Sovyetler içerisinde bulunan Türk toplulukları mevcut kullanmakta oldukları Arap alfabesinin kendi dil özelliklerini tam olarak yansıtamadığını ve dünyada yaşanan gelişmelere karşı engel olduğunu düşünerek Sovyet yönetiminin de destekleriyle uzun süren bir tartışmaların sonucunda Latin alfabesine geçilmesi gerektiğini kabul etmişlerdir. Türk topluluklarının Latin alfabesine geçişleri Sovyet yönetiminin Çarlık yönetiminden miras aldıkları dil politikaları doğrultusunda ilerlemesine katkı sağlamıştır. Türklerin asırlardır kullandıkları Arap alfabesini bırakarak Latin alfabesine geçişleri Sovyet yönetiminin işine gelmiştir. Çünkü Latin alfabesini Kiril alfabesine geçişin bir basamağı olarak görmüşlerdir.

Bu alfabe değişimlerinin sonucunda hazırlanan ders kitapları, imla kılavuzlarının sonucunda Türk toplulukları arasındaki farklılıkları daha ileri seviyeye taşımıştır. Bu farklılıkları inceleme kısmında olduğu gibi Türkçe kelimelerin yazımında, eklerin varyantlaşmasında, alıntı kelimelerin yazımında, kullanılan edatlarda görmek mümkündür.

Sonuç olarak temelinin Çarlık Rusya ile atıldığı alfabe değişimi ve her Türk toplumu için kendi ağız özelliğine dayalı yeni yazı dillerini oluşturması gibi dil politikalarının sonucunda uzun süre ortak bir yazı dili üzerinde birleşen Türk topluluklarında birbirinden farklı alfabe ve birbirinden uzak ağız özelliklerine dayalı tamamen mahallileşmiş yeni yazı dilleri ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Abduvaliev, İ. (2008). *Kırgız tilinin morfologiyası*. Bişkek.
- Alahan, S. (2004). *Beş moldo (Moldo Niyaz, Nur Moldo, Moldo Kılıç, Aldaş Moldo, Moldo Bağış)*, Bişkek.
- Arabay Uulu, E. (1924). *Kırgız alipbesi*, Taşkent: Orta Asya Mamleket Basması.
- Artıkbaev, K. (2004). *XX Kılım kırgız adabiyatının tarihi*. Bişkek: “TAS” CÇK.
- Aşçı, U. D. (2009) Wilhelm Radloff Kırgız lehçesini neden söz başı y- tarafında bir Türk lehçesi olarak göstermiştir, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (2), 77-97.
- Başkapan, F. (2017). Kasım Tınıstanovdun ömür bayanı cana çıgarmaçılıgı cönündö bibliografialık iliktöo. *Nauka, Novie Tehnologii i İnnovatsii Kırgızdana*, (10), 228-232.
- Baygaziev, S. (1998). *Kırgız elinin birinçi mugalimderi*. Bişkek: Respublikalık Uluttuk Cumuşçu Kadırların Dayardoo Borborunun Basması.
- Baytok, Aysel (2021, Mayıs 24-27). *Kırgızistan’da alfabe meselesi* [Tam Metin], Uluslararası Türk Dünyası Yunus Emre Sempozyumu, Denizli Pamukkale Üniversitesi, 179-200.
- Çakın, Ö., Akman, E. (2017). Kırgızistan’da kiril alfabesine geçiş süreci ve gazetelere yansımaları, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (38), 287-297.
- Dıykanov, K., Kudaybergenov, S., Yanşansin, Y. (1958). *Kırgız cazusuununun tarihınan*. Frunze: Kırgız Mamlekettik Okuu-Pedagogikalık Basma
- Duman, G. B. (2015) 19. Yüzyıl Kırgız şiiri ve dönemin sosyal ve siyasi gelişmelerinin şiirdeki yansımaları. *Bilig*, (75), 1-22.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Elebayev, M. (1936). *Uzaq col* (Roman), Frunze: QIRMEMBAS.
- Ergin, M. (1992). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayın Evi.
- Erkin Too, 15 Dekabr 1924, Düyşenbi, “Öz İmlabızdı Bilüügö Tırışalı”, S.3, s.3.
- Gaspıralı, İ. (2008). Til ve lisan senesi, (Tercüman, S.142, 18 Aralık 1906) *Dil-Edebiyat, Seyahat Yazıları, Seçilmiş Eserleri*:3, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Gökdağ, B. A. (2018), Dil planlaması bağlamında Türk yazı dillerinin görünümü, *Türklerin Dünyası, Dil, Kimlik, Siyaset*, (ss. 51-89). Akçağ Yayınları.

- Karasaev, H. (2009) *Kırgız tilinin orfografiyalık sözdüğü*, Bişkek: Mamlekettik Til Cana Entsiklopediya Borboru.
- Karasaev, K. (2016). Muhtasar tarih kırgızia cana anın tüzüüçüsü. *Osmanaalı Sıdkov “Muhtasar Tarih Kırgızıya”*, “Tarih Kırgız Şadmaniya” (ss. 166-169). (Ed. M.Ç. Kocabekov). Turar Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2020). *Kırgız Türkçesi grameri, ses ve şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kırgız tilinin cañı alfaviti cana orfografiyası* (1940). Frunze: Kırgızmambası.
- Koylubaev, K. (2010). *Cazgıç akındardın çıgarmaçılığı* (Moldo Niyaz, Moldo Kılıç, Aldaş Moldo). Karakol.
- Moldo Niyaz, Sanattar, www.academia.edu (Erişim tarihi 15.09.2024).
- Öztürk, Z. (2020). *Özbekistan’da dil politikası: standartlaşma ve modernizasyon* (Yayın No.625146) [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Sıdkı Oğlu, O. (1913). *Muhtasar tarih-i kırgızıya*. Ufa: Biraderan Kerimoflar’ın Şark Matbaası.
- Sıdkıof, O. (1914). *Tarih-i Kırgız Şadmaniya*. Ufa: Biraderan Kerimoflar’ın Şark Matbaası.
- Söylemez, O., Samet .(2018). *Türk dünyası çağdaş edebiyatları el kitabı*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Tenişev, E. (2014). Eski Kırgızca (çev. Orozbayev, M, Moldaliyeva, N). *Türk Dünyası*, (37), 51-90.
- Tınistan Uulu, K. (1925) *Kasım ırlarının cıynagı*, Masko: SSSR Kalktarının Borbor Basma Mekemesi.
- Tınistanop, K. (1936). *Kırgız tili imlasının meseleleri*. Frunze: KİRGİZGOSİZDAT.
- Tökeldin, M. K. (1911). *Kıssa-i Zelzele*, Kazan.
- User, H. Ş. (2006). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yılmaz, M. Y. (2014). İşgal dönemi Türkistan’da Rus dil planlaması ve cedid hareketi. *JASSS*, 339-349.

LİSAN MESELESİ VE NESİP BEY YUSUFBEYLİ'NİN GÖRÜŞLERİ

MERYEM DOĞANER/ EGE ÜNİVERSİTESİ

meryemdoganer0@gmail.com

Azerbaycan'ın önemli devlet ve siyaset adamlarından olan Nesip Bey Yusufbeyli, 5 Temmuz 1881'de Gence'de dünyaya gelmiştir. 1900 yılında Gence klasik gimnazyasını bitirdikten sonra yükseköğrenim için sırasıyla Petersburg Teknoloji Enstitüsü, Novorossiysk Üniversitesi (Tıp Fakültesi) ve Odessa Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne devam eder ancak öğrenimini tamamlayamaz. Öğrencilerin ihtilalci hareketleri dolayısıyla Çarlık yönetimi üniversiteyi geçici olarak kapatınca¹ (1907) Kırım'a geçen Yusufbeyli, burada İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesinde (1906-1912) faaliyet gösterir. Daha öncesinde Bahçesaray'a ziyaretleri sırasında tanışmış olduğu İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Hanım ile evlenip bir süre Kırım'da kalır. 1908 yılında İstanbul'da bulunan Yusufbeyli, İttihat ve Terakki Partisi'nin ileri gelenleri ve Türkçülük akımının önderleri ile yakın ilişkilerde bulunur.² 1917 yılında Rusya'da vuku bulan ihtilal sonrasında Nesip Bey arkadaşlarıyla birlikte Gence'de Türk Âdem-i Merkeziyet Partisi'ni kurmuştur. Parti daha sonra Mehmet Emin Resulzade'nin önderliğindeki Müsavat partisiyle birleştirilmiştir. Yusufbeyli, 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde önce eğitim ve din işleri bakanı daha sonra da başbakan sıfatıyla görev yapmıştır.³ Başbakan olduğu dönemde gerek devlet kurumlarında gerek sosyal ve kültürel alanda çeşitli reformlar hayata geçirilmiştir. Bakû Devlet Üniversitesinin kurulmasında, yüze yakın Azerbaycanlı gencin Avrupa'nın çeşitli

1 "Nesip Bey Yusufbeyli", Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Cilt: 2, Baş Redaktör Yakub Mahmudov, Lider Neşriyat, Bakı, 2005, s.448.

2 Süslü, İ., Azerbaycan Siyasi Tarihinde Nesip Bey Yusufbeyli (1881-1920), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

3 Özkaya, Y., "Nesip Bey Yusufbeyli'nin Tercüman'daki Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme", *Yeni Türk Edebiyatı Dergisi*, S. 9, 2014, s. 38.

üniversitelerine gönderilmesinde, toprak ıslahatları hakkında kanun layihalarının hazırlanmasında Yusufbeyli hükûmetinin önemli bir yeri vardır.⁴ 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Sovyet-Rusya tarafından hâkimiyet altına alınmış ve Yusufbeyli kendisini takip edenler tarafından Kürdemir'de öldürülmüştür.

Yusufbeyli, yürüttüğü siyasi faaliyetlerle bir devlet adamı olarak öne çıkmasının yanında ülkesinde milli bilinci uyandırmaya çalışan aydın bir şahsiyettir. *Tercüman* gazetesinde kaleme aldığı ideolojik, sosyal ve kültürel içerikli yazılar da bunun ispatıdır. Kendisi sadece ülkesindeki meselelere dair yazılar kaleme almakla yetinmeyip Türk dünyasındaki gelişmeleri yakından takip etmiş ve düşüncelerini belirtmekten geri durmamıştır. Ele aldığımız lisan meselesi de bu konulardan birini teşkil etmektedir.

Nesip Bey'in dil konusunda İsmail Gaspıralı'nın düşüncelerine yakın bir yerde durduğu bilinmektedir. Bu sebeple İsmail Bey'in fikirlerine de değinmek gerekir: Gaspıralı'nın hayatı boyunca uğraştığı meselelerden biri, ortak bir Türk kimliği ve kültürü oluşturma gayesidir. *Tercüman*'ın da sloganı olan "Dilde, Fikirde, İşte birlik" ifadesi bu hedefini işaret eder. Kendisi bu doğrultuda "ortak edebî dil" oluşturma konusunu gündeme getirmiş ve şu üç temel fikir üzerinde durmuştur:

- 1- Türk dilini yabancı unsurlardan arındırmak
- 2- Dildeki Arapça ve Farsça tabirleri terk etmek
- 3- Mahallî tabirler yerine Osmanlıcadakilerini kullanmak.⁵

Gaspıralı, dünya üzerindeki bütün Türklerin kültürel bir birlik kurabilmesinin ön koşulunu ortak bir dil oluşturmaya bağlıyordu. Böylece geniş bir coğrafyaya dağılan Türkler farklı şivelere sahip olsalar bile oluşturulacak ortak edebî dil sayesinde tek bir çatı altında toplanabileceklerdi. Ancak İsmail Bey'in kastettiği bu ortak edebî dil, halihazırda imparatorlukta kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri bünyesinde barındıran, halkın anlamakta zorluk çektiği dil değildi. Onun arzuladığı dil, kendi ifadeleriyle "*İstanbul'daki hamal ve kayıkçı ile Doğu Türkistan'daki deve sürücüsü ve koyun çobanının*"⁶ da anlayabileceği sadelikte olmalıydı. Kendisi bu düşüncelerini başta *Tercüman* olmak üzere farklı yayın organlarında ve gittiği her yerde dile getirmiştir. Ayrıca İstanbul'da bulunduğu sırada Şemseddin Sami, Mehmed Emin Yurdakul, Ahmed Mithat Efendi ve Necip Asım Beylerin fikirleri ile tanışmış⁷ ve dönemin dil tartışmalarına şahit olup

4 "Nesip Bey Yusufbeyli", Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Ensiklopediyası, s. 448.

5 Devlet, N., *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988, s. 57.

6 Saray, M., *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851- 1914)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 49.

7 Kırmırcı C. S., *Gaspıralı İsmail Bey*, (Haz. Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 42.

sadeleşme hareketini desteklemiştir. İşte Nesip Bey'in de dil hususundaki görüşlerinin bu zemin üzerine inşa edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kendisi *Tercüman*'da faaliyet gösterdiği 1906-1912 yılları arasında N. Y. imzasıyla kaleme aldığı⁸ yazılarında Rus hükümetinin baskılarına rağmen millî meselelere sıkça değinir ve dilin önemini vurgular. Yusufbeyli'nin dil tartışmalarına katılması ve konu hakkındaki düşüncelerine geçmeden önce tartışmanın seyri konusuna değinmek yerinde olacaktır.

Bizde Tanzimat dönemi itibarıyla başlayan Batılılaşma hareketi neticesinde meydana gelen medeniyet değişikliği siyasî, sosyal ve kültürel alanda kendini göstermiş, bunun sonucunda da dil ve edebiyat sahasında bir yenileşme sürecine zemin hazırlamıştır. Dönemin aydınlarında halka ulaşma, onlara yeni fikirler aşılama ihtiyacı doğmuştur. Ancak mevcut yazı dili bu fikirleri halka ulaştırmak için yeterli değildi⁹ çünkü konuşma dili ile yazı dili arasında kopukluk vardı. Böylece dil sahasında sadeleşmeye gitmek zarurî bir ihtiyaç haline gelir. Bu ihtiyaç doğrultusunda ilk değişimler nesir dilinde göze çarpar. Özellikle dönemin gazeteleri halkı eğitmek için bir araç görevi görür. Esasen köklü bir değişiklik meydana gelmese de Tanzimat dönemi dilde yenileşme için bir arayış ve deneme devri olmuştur.¹⁰ Daha sonra Servet-i Fünûn ve Fecr-i Ati dönemlerinde dilde sadeleşme çalışmaları sekteye uğramış gibi görünse de tartışmalar devam etmiştir. Ancak asıl köklü değişim II. Meşrutiyet dönemine denk gelir. Bu dönemde yükselen milliyetçilik akımı beraberinde Arapça ve Farsça unsurlardan arındırılmış millî bir dil arayışının kapılarını aralar. 1911 yılında Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem ve Ziya Gökalp Selanik'te çıkardıkları *Genç Kalemler* dergisi ile Yeni Lisan Hareketi'ni başlatırlar. Yıllarca devam eden dilde sadeleşme tartışmaları sistematik bir çerçevede ele alınır. O zamana kadar daha çok fikrî alanda kalan sadeleşme çalışmaları kendine uygulama alanı bulur.

Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi öncesinde sadeleşme fikrini ortaya atan pek çok isim olduğu gibi elbette bir de sadeleşme karşıtları vardır. Bu görüş ayrılığı içinde bulunanlar savundukları dil anlayışı bağlamında iki grupta toplanırlar: İlk grupta bulunanlar lisanın güzelliğini tamamladığı düşüncesinde oldukları için Arapça ve Farsça ifadelerle yüklü dili devam ettirme fikrindedirler. Diğerleri ise dilden yabancı kelime ve kaideleri atıp Türkçe karşılıklarını bulmayı teklif eden ve tasfiyeciler olarak adlandırılan gruptur.¹¹

8 Nesip Bey'in *Tercüman*'da N. Y. (Nun Ya) imzasını kullandığını hocamız Yılmaz Özkaya çalışmasında ortaya koymuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Özkaya, "Nesip Bey Yusufbeyli'nin *Tercüman*'daki Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme", *Azerbaycanşünaslığın Aktual Problemleri, III Beynelhalq Elmi Konfransın Materialleri*, Bakı Slavyan Universiteti, 2-5 May 2012, Bakı ss. 535-539.

9 Özkan, M., "Yenileşme Sürecinde Türk Dili", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı 32, 2004, s. 92.

10 Özkan, M., a.g.y., s. 94.

11 Öksüz, Y. Z., *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 66.

Bu çerçevede 1909 yılında 'lisan meselesi' genel başlığı altında toplanabilen bu tartışmaların alevlendiği ve her iki tarafın da birbirine hücum ettiği görülmüştür. 1908 yılında Yusuf Akçura önderliğinde kurulan Türk Derneği, Türkoloji çalışmalarına hizmet etmek ve Türk kültür-medeniyeti üzerine çalışmalar yapmak amacıyla faaliyete başlar. 1909 yılında kurucu üyeler¹² *Türk Derneği* dergisini çıkarmaya başlarlar ve derginin ilk sayısında bir beyannameye yer verirler. Bu beyanname; Osmanlı Türkçesinin bütün Osmanlı içinde bulunan unsurlar arasında konuşulan millî bir dil olması için Türkçe öğrenimindeki güçlüklerin kaldırılmasını ve bunun için de Türk lisanının eskiden beri geçirdiği safhaların incelenmesi¹³ gerektiğini ifade ederler. İleri sürülen bu fikirlere ilk tepki derneğin kurulduğu dönemde Halid Ziya Uşaklıgil'den gelir.

Uşaklıgil, *Serveti Fünûn* dergisinde yayımladığı "Servet-i Lehçe" adlı yazısında dilden Arapça ve Acemce kelimeleri atıp yerine başka bir menbadan ödünç alınan kelimeler koymanın makul bir sebebi olmadığını dile getirir. Diğer taraftan atılan kelimeler yerine Türkçe karşılığını getirme fikrinin de dilde tahribata yol açacağını ve bunun boş bir çaba olacağını savunur. Lisanı sadeleştirmeyi halk için yapılması gereken bir fedakârlık olarak gösterenlere "*lisan seviyye-i irfan-ı halka inmez, seviyye-i irfan-ı halk lisana yükseltilmeye çalışılır*"¹⁴ sözleriyle izlenmesi gereken yolu işaret eder. Onun gibi düşünenlerden biri de Tevfik Fikret'tir. *Servet-i Fünûn*'da yayınlanan "Tasfiye-i Lisan" başlıklı makalesinde Fikret, lisandan Arapça ve Farsça kelimeleri atıp yerine Türkçe karşılıklarını getirme faaliyetinin dilde kargaşaya ve zorluğa sebep olacağını iddia eder. Bu müdahalenin dilin genişlemesini kesintiye uğratacağını dile getirir ve "*atacağımız kelimelere iyi halefler bulup bulamayacağımız da başka mesele. Doğrusu muhafazakârlığın o derece taraftarı değilim, fakat insan istiyor ki yapılan şey bozmaktan ibaret olmasın*"¹⁵ ifadeleriyle bu konudaki endişelerini vurgular.

Daha sonraki dönemde derneğin faaliyetlerini küçümsemeyle karşılaşan Süleyman Nazif'in bir yazısıyla tartışmaların fitili ateşlenir.

Halil Rüşdü, dil hakkında yazdığı bir yazıyı yayınlanması için *Yeni Tasfir-i Efkar*'a gönderir.¹⁶ O tarihte gazetenin başyazarı olan Süleyman Nazif, dilin sadeleştirilmesini teklif eden bir makalenin *Yeni Tasvir-i Efkar*'da yayınlanmasını

12 Yusuf Ziya Öksüz, derneğin kurucusu sıfatıyla Ahmet Mithat Efendi, Emrullah Efendi, Necip Asım, Bursalı Tahir Bey, Agop Boyacıyan Efendi, Arif Bey, Akyığıtoğlu Musa Bey, Fuad Raif Bey, Rıza Tevfik Bey, Ferid Bey, Celal Bey isimlerini zikreder. Ayrıca dergi, üçüncü sayısında "Bugün Türk Derneğinde Âzâ Bulunan Zatlar" başlığıyla bir liste yayımlar; İsmail Gaspralı ve Nesip Bey'in de aralarında bulunduğu listede kırk iki kişinin ismi zikredilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 60.

13 Levend, A. S., *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK Yay., Ankara 1972, s. 300.

14 Uşaklıgil, H. Z., "Servet-i Lehçe", *Servet-i Fünûn*, Nr. 916, 4 Kânun-ı evvel 1324/ 1908, ss. 83-87.

15 Fikret, T. "Musahabe-i Edebiye-55, Tasfiye-i Lisan", *Servet-i Fünûn*, Nr. 422, Nisan 1315/13 Nisan 1899, s. 87.

16 A. S. Levend'in verdiği bilgiye göre Halil Rüşdü'nün bahsi geçen yazısı tam anlamıyla sadeliği savunan bir yazı değildir. Farsça tamlamalardaki kuralların Türkçe kelimelere de uygulanmasını teklif eden bölümler vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Agah Sırrı Levend, a.g.e., s. 306.

uygun görmez ve Halil Rüştü Bey'e ithafen yazdığı "Lisan Meselesi" başlıklı yazısında şunları dile getirir:

"Lisânlar; akvâmın il-câ-yı makedderâtıyla teşekkül eder, efrâdından bazı acâib endişenin âmâl ve tasavvurâtıyla değil. Bilmem hangi tarihinden beri bir 'lisân sadeleştirme' meselesi ortada dönüp duruyor. Neyi, kimi sadeleştirelim?... Bir kelimeyi beğenip diğerini terk etmeye ve bir tarz-ı tebliği – kendi şahsi zevk ve temyizimizde temerküz ettirmek istediğimiz – zevk-i millîye mugâyyir addeylemeye ne salâhiyetimiz vardır!.. Eğer o nâ hoş gördüğümüz kelimenin kudret-i hayâtı olmasaydı, yaşamaz, doğduğu gün kendiliğinden ölürdü. Mademki yaşadı ve mademki lisânın, itiraz ve tarizden masûn olan kelimât-ı sâiresi sırasında kendisine bir mevki' te'mîn etti, artık onu geldiği yere göndermek bizim hakkımız ve had-dimiz değildir" (Yeni Tasvir-i Efkâr, Lisan Meselesi, 12 Temmuz 1909, Nr. 43).

Süleyman Nazif, dilde sadeleşmeye karşı bir duruş sergiler ve dilimize giren yabancı unsurların yüzyıllar boyu işlenerek Türkçeyi zenginleştirdiğini ifade eder. Bu yüzden Arapça ve Farsça kelimelerin dilden atılması halinde yüzyıllar boyu işlenmiş ve en güzel ifadesini bulmuş Osmanlıcanın zarar göreceği kanaatinindedir. Halit Ziya Uşaklıgil gibi Nazif de avam-havas seviyesinin farklı olduğuna değinir ve dili sadeleştirerek havasın zevkini aşağı çekecek faaliyette bulunanlara, avamın düşük idrak seviyesini yükseltmek için uğraşmalarını tavsiye eder.

Nazif'in Türk Derneği'nin faaliyetlerine de pek sıcak bakmadığını belirtmiştik. Kendisi Türkçe'yi eski dönemlerine götürmeyi ve o dönemlere yakınlaştırmak için halihazırda kullanılan dilden kelimeler çıkarmayı sunî ve zararlı bir müdahale olarak görür; dilin kendi doğal seyri içinde gelişeceğini dile getirir:

"Kavmiyet muhabbetini şayân-ı takdîr bir derece-i ifrada vardırıran bazı zevâtın teşkil ettikleri Türk veya Türk Derneği'nden lisânımız inşaallah faide-yab olur. Ecdadımızın Asya-yı Vustadan fî-rar ederken kargaşalığa tesadüfle götüremedikleri elfâz ve kelimâtı bulmak bir hizmettir. Fakat bu kelimeleri yerleştirmek için bizim altı asırlık kedd-i yemîn ve hem de vefâ kârinimiz olan elfâzı "tensikâta uğratmak" muvaffak-ı insâf olamaz.

(...)Tekrar edelim ki biz bugün Buharalı değiliz. Ve olamayız. O maziye iadeye çalışmak mühlik bir irticâdır. Bırakalım, Şark ve Garb'ın sermayeleri, icatları, bedâi'-i efkârıyla beraber birçok yeni kelimeler ve terkibler lisanımızın fakir servetini tezyîd veya tâdîl et-

sin. Vâsf-ı terkiplerle Arabî ve Fârisî terkiât-ı tavsîfiyye ve izâfiyye bu lisânın yalnız ziyneti değil, hayatıdır.” (Yeni Tasvir-i Efkâr, Lisan Meselesi, 12 Temmuz 1909, Nr. 43).

Süleyman Nazif bu yazıyı yayımladıktan sonra kendisine destek verenler olduğu gibi karşı çıkanlar da olmuştur. Bunlardan Ayaz İshaki, *Sırât-ı Müstakim*'de yayımlanan Süleyman Nazif'e ithafen kaleme aldığı “Lisan Meselesi” adlı makalesinde ona karşı çıkar. Nazif'in savunduğu edebî dilin belirli ve azınlık halinde bulunan bir zümreye hitap ettiğini halbuki “*Mekâtib-i âliye görmeyen ve lisan-ı Fârisî ile kavâidi Arabiye bilmeyen, fakat Türkçe okuyup yazabilen 15 milyon Osmanlı Türkünü*” bu tutumlarıyla dışarda bıraktıklarını ifade eder. Ona göre milletin fikirlerini uyandırıp onları eğitmek kalem erbabının görevidir ve millete hizmet etmek için elbette onların anladığı sadelikte bir dil kullanılmalıdır. Bu noktada edebî dil-sade dil ayrımı yapmak sakıncalıdır.

Ayaz İshaki aynı yazısında meselenin siyasî boyutuna da dikkat çeker. Bir milleti ilgilendiren her konuyu zümre ayrımı yapmadan herkesin anlayacağı şekilde gündeme getirmek ve konuşmak demek o milleti bir araya toplayabilmek demektir. Gerek Rusya Türkleri gerek Osmanlılar arasında siyasî, içtimâî ve medenî ilerleme için mühim fikirlerin halkla buluşturulması gerektiğini bunun da ancak sade lisanla mümkün olduğunu belirtir. Süleyman Nazif ve onun gibi düşünönlere de meselenin siyasî boyutlarını irdelemelerini tavsiye eder:

“Üç paşa, bir padişah, bir şair ile koca bir memleketi idare zamanları geçtiği gibi İstanbul'un üç şairi, beş kâtibi, altı muharri-ri ile efkârı umûmiye uydurmak vakitleri de geçti. Memleketimizin idare-i siyasîye ve içtimâiyesi avamın elinde olduğu gibi edebiyatınız da avamın anladığı tarzda yazılıp onların menfaatini muhafaza etmeli ve onların edebiyatı olmalıdır.

Şunun için bu mesele sizin Osmanlı Türkleri için hayat meselesidir. Siz lisanınızı sadeleştirip de edebiyatınız vâsıtasıyla avamınıza icrâyı tesîre muvaffak olursanız istikbâliniz temin edilmiştir. Eğer buna muvaffak olamazsanız ol vakit sahîfei tarihten namunuz silinmiş olacaktır.” (Sırât-ı Müstakim, Lisan Meselesi, 22 Temmuz 1909, Nr. 46)

Lisan tartışmalarını takip eden İsmail Gaspıralı da Nazif ve İshaki'nin o günlerde devam eden atışmalarına atıfta bulunarak konu hakkındaki düşüncelerini dile getirir. *Tercüman*'da yayımlanan “Beldetü’ş-Şems mi Veled Değil Oğul mu?” başlıklı yazısında Gaspıralı, lisan meselesi hakkında yaşanan fikir ayrılığına dikkat çeker: Osmanlı muharrirlerinin İstanbul şivesini, Kaban Gölü demok-

ratlarının¹⁷ ise avam şivesini ileri sürdüklerini fakat arada koca bir Türk lisanını unuttuklarını dile getirir. Gaspıralı, aynı yazıda Süleyman Nazif'in *Yeni Tasvir-i Efkar*'ın 45. sayısında yayınlanan bir mektubuna da eleştiride bulunur. Nazif, bahsi geçen mektubunda Heliopolis kelimesini tercüme ederken 'beldetü's-şems' veya 'şems-âbad' terkiplerini önerir. İsteğe göre 'güneş ili' tamlamasının da kullanılabilceğini belirtir. Gaspıralı bunun üzerine, Nazif'in önceliği Arapça-Farsça terkiplere vermesine, kelimenin Türkçe karşılığı olan güneş ili tamlamasını küçümsemesine öfkelenir ve şu ifadelerle yer verir:

"Efendim, arzu eden değil, Arap oğlu Beldetü's-şems ve Fars oğlu Şems-âbad ile tercüme ettiğini Türk oğlu, mutlak Güneşili ile tercüme etmeye borçludur; ama, İstanbul aristokrati Heliopolis suretinde kabul etmeye muhtardır; fakat haklı değildir.

*(...) Eğer İstanbul'da bir encümen yaki lisan ve edebiyat akademisi vücut bulursa 'Türkçesi mevcut oldukta elfâz-ı ecnebiyye kullanıp ana dilinin metrüklemek büyük Türk ırkının istikbalini tehlikeye kaldıracağından hiçbir vech ile caiz görülemez' gibi karar-ı hakimane vereceğine eminiz"*¹⁸ (Tercüman, Beldetü's-Şems mi Veled Değil Oğul mu, 6 Kasım 1909, Nr. 45).

Süleyman Nazif'e hücum edenlerden başka yanında duranlar da olmuştur. Bunların başında gelen Ali Nusret, İshaki'nin "Lisan Meselesi" adlı yazısını karşılar. Ali Nusret, *Serveti Fünûn*'da yayımlanan "Tezyîn-i Lisân ve Üslûbı Beyân" başlıklı makalesinde, Süleyman Nazif'in görüşlerini destekler. Türk lisanının güzelliğinin Arapça ve Farsça unsurlarla beraber vücuda geldiğini ve ifade zenginliği için buna muhtaç olduğunu belirtir. Dilde sadeleşme taraftarlarının ise bu zararlı icraatlarını 'hamiyyet-i milliye' adı altında sunmalarını eleştirir. Arapça ve Farsça unsurların dilden çıkarıldığı takdirde lisanımızın sefil ve çıplak kalacağını düşünür.

Kendisi de Nazif gibi avam-havas ayırımına gider ve halka yönelik yazmak gibi bir zorunluluk olmadığını, her iki zümreye de hitap edenlerin olacağını kabul eder. Nasıl ki sade dil taraftarlarına *"Siz pek âdi, pek bayağı yazıyorsunuz! Biraz erbab-ı kemâlin eserlerine bakarak onlardan güzellik ve ihtişam iktibas ediniz"* denilmiyorsa Süleyman Nazif gibi dilin imkanlarını kullanarak Arapça ve Farsça terkiplerle zenginleştiren ve edebî ziyafet sunan kişileri de avamın anlamadığı dil kullandığı için suçlamanın yersiz olduğunu dile getirir. Zira *"lisânımızda letâfet ve ihtişamı ancak kelimât-ı Arabiye ve Fârişiye ile onların mezcinden mutahassıl terâkib-i mütenevvia"*nın temin edeceği fikrindedir. Yazının devamında Ali Nus-

¹⁷ Kaban Gölü: Kazan'da bulunan bir göldür. İsmail Gaspıralı bu ifadeyi Kazan muharrirleri için kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Akpınar, Y., *İsmail Gaspıralı (Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları)*, Ötügen Neşriyat, Ankara 2008, s. 148.

¹⁸ Akpınar, Y., a. g. e., s. 149.

ret, sade dil ile yazılmasına karşı çıkmasa da bazı yüksek ve derin fikirlerin basit ifadelerle anlatılamayacağını, bu fikirleri avamın idrak derecesine indirmeye çalışmanın ise beyhude bir çaba olduğunu şu sözlerle ifade eder:

“Avam, elfâz ve terâkib-i mutantanayı anlayamazsa emin olmalıdır ki onların tazammun ettiği maânî-i âliyeyi de –ne kadar açık ve bayağı elfâz ile söylenmek mümkün olursa söylensin– yine idrak edemez, yine idrak edemez! Avamın seviye-i idrâkı ile mütenasip mebâhis-i basîte zaten kendi besâteti ile mütevâzin elfâz-ı sade ve hayîde ile kanaat eder. Fakat efkâr-ı bülend-i hikmet ve siyâseti o elfâz-ı hâyîde ile edâya kalkışmak mevzuun ulviyetine karşı ihânet-i fazîhadır!” (Serveti Fünûn, Tezyîni Lisân ve Üslûbı Beyân, 5 Ağustos 1909, Nr. 948)

Nusret, dilden Arapça ve Farsça unsurların atılması yerine halkın eğitilmesini ve bu sayede havasın seviyesine yaklaştırılmasının daha doğru olduğunu düşünür. Dilde sadeleşmeyi tasfiyecilikle eşdeğer gören Nusret, bunu savunan kesimi ise lisanımızı “*Asya beyâbânlarındaki Türk ve Tatar akvamının lisanına benzetmek*”le suçlar. Mademki lisan yıllarca terbiye ola ola işlenerek ve Arapça Farsça kelimeleri bünyesine katarak bir seviyeye ulaşmıştır, o halde lisanın ziy-neti haline gelen bu unsurları ayıklamak mümkün değildir. Yazının sonunda ise Ali Nusret tıpkı Süleyman Nazif gibi lisanı kendi haline bırakmakla en doğru çözüm yolunun bulunacağını ifade eder:

“Lisân-ı Osmânî’de istiklâl arayanlar bu lisanın ne Arapça ne Acemce ne Fransızca ne de Çağatayca olmasını arzu etmeyenlerdir. Bu lisan, icabına göre, bunların hepsinden mahlût, kendi zevkine göre bir üslûb-ı ifâdeyi hâiz, iktibâsât-ı güzîdesi ile günden güne güzelleşmeye müsait bir lisân-ı latiftir. Bunun kendine has bir tavr-ı millîsi olmasını kim arzu etmez? Ama bu tavr; lâfzen ve mânâen Çağatayca’dan iktibâs edilmeye kıyâm olunursa bütün hüsn-i tabiat erbâbı isyan eder.” (Serveti Fünûn, Tezyîni Lisân ve Üslûbı Beyân, 5 Ağustos 1909, Nr. 948)

Süleyman Nazif, bu makaleyi “Ali Nusret’e Teşekkür” başlığıyla kaleme aldığı kısa bir yazıyla birlikte *Yeni Tasvir-i Efkar*’da yayımlar ve Ali Nusret’in meseleye dair en doğru şekilde açıklama yaptığını bildirir. Bunun üzerine sırasıyla Ayaz İshaki ve Nesip Bey Yusufbeyli’den hem Nazif’e hem Nusret’e cevap gelir. Ayaz İshaki, *Sırat-ı Müstakim*’de yayınlanan “Lisan Meselesine Dair” başlıklı yazısında ilk makalesinde öne sürdüğü fikirleri devam ettirir. İshaki, Nusret’in yazısını defalarca okuduğunu, düşüncelerini anlamak için bile uzun Arapça, Farsça terkipleri ayıklamak zorunda kaldığını ancak o şekilde yazıyı tahlil ettiğini ha-

fif alaycı bir tavırla eleştirir. Sonuç olarak Nusret'in yazısını iki başlıkta özetler:

1. *Türk lisanının fesâhati “Arabî ve Farisî lisanlarının cevâhir-i güzîde-i elfâz ve esmâr-ı berçîde-i meânîsi ile temin edilebilmesi”.*
2. *Ne kadar açık ve bayağı elfâz ile söylense avamın yine idrâk edememesi.”* (Sırât-ı Müstakim, Lisan Meselesine Dair, 19 Ağustos 1909. Nr. 50).

İshaki, birinci maddeye “*Bir dilin fesahati, o dilin başka lisanlara esir kalmasıyla olduğunu dava edecek sizden başka âlemde hiçbir muharrir gelmemiştir; diyebilirim. Hem de gelmeyecektir. Bu fikrin ihtirâî şerefi, tabii size, yalnız size mahsustur.*” (1909/50) sözleriyle karşı çıkar. O, Arapça ve Farsça kelimelerin dilden atılmasını ya da Türkçe'nin eski devirlerine döndürülmesini savunmaz. Bir dilin genişlemesi için yabancı dillerden kelimeler alınabileceğini, bunun dünya dillerinde de örnekleri olduğunu ifade eder. Ancak lisanın fesahati, dilin türlü mecazlarla genişlemesi için yabancı kelimelerin dile girmesi gerekiyorsa bu kelimeleri dilin kendi kuralları içinde kullanmak gerektiğine dikkat çeker. Dilde sadeleşmeye gitmek demek yabancı unsurların dilden çıkarılması demek değildir; mühim olan bu unsurların ‘misafir’ olduğunun bilincinde olarak Arapça Farsça kaidelerini dilimize egemen kılmamaktır. Bunun yerine yabancı dillerden alınan tüm kelimeleri Türkçenin kurallarına uydurarak kullanmayı teklif eder.

İkinci maddeye de karşı çıkan İshaki, Avrupa'nın siyasi durumuna işaret eder: Orada yükselen sosyal ve demokrat partilerin temellerinin halkın fikirlerine dayandığını öne sürer. Sadece siyasete değil, güzel sanatlara ve edebiyata da avamın fikirlerinin sirayet ettiğini dile getirir. Bu gelişmeyi Türk halkının göstermemesinin sorumlusu olarak önemli fikirleri halka aktaramayan kalem sahiplerini işaret eder: “*Bu vakte kadar avamınızın anlamadığı şeylerden siz yazıcıları, siz “edebî lisan” muharrirlerini ta'yîb ediyorum. Bunların bu vakte kadar medeniyetinizin aleyhine yaptıkları hareketlerin en büyük fâilleri siz diye itikad ediyorum ve bu suretle sizi şâyân-ı muâheze görüyorum. Hiç şüphesiz bu hususta en büyük kabahat avama anlatmak vazifesi olan muharrirlerimizin vazifelerini ifa etmemeleridir.*” (1909/50)

İshaki'nin ardından Süleyman Nazif ve Ali Nusret'e bir cevap da Nesip Bey'den gelir. Yusufbeyli'nin “Lisan Meselesi ve Süleyman Nazif Beyler” başlıklı yazısı önce Kırım'da *Tercüman* gazetesinde yayımlanır. Ardından ‘Lisan Meselesi İçin Rusya’daki Din Kardeşlerimiz Ne Diyor?’ notuyla beraber 9 Eylül 1909 tarihinde *Sırât-ı Müstakim*'de basılır. Yusufbeyli yazısına dilin sadeleşmesi meselesine dair görüşlerini dile getiren Nazif ve Nusret'in kullandığı Arapça

ve Farsça terkiplerle dolu makalelerini eleştirerek başlar. Nusret’in ileri sürdüğü “*Lisanımızda letafet ve ihtişamı ancak kelimât-ı Arabîye ve Farsîye ile onların mezcinden mütehasıl terakib-i mütenevvia temin eder*” tezine karşı çıkar ve “*İşbu ‘ecille-i üdeba’ beyefendilerin psikolojileri bellidir. Bunlar bütün ömürlerini elfâz kulluğun[d]a geçirerek ‘terâkib-i mutantana-i Arabiye ve Farisiye’ içinde boğulup kalmışlar... Bütün maharetlerini burada sarf etmişler...*” (1909/33) sözleriyle bu fikrin bilinçsiz bir inanca dayandığını ifade eder.

Yusufbeyli, Nazif ve Ali Nusret gibi düşünenlerin yalnız Osmanlılar arasında bulunmadığını dile getirir. Eğitim gördüğü sırada tanıştığı bazı arkadaşlarının fikirlerinden örnek vererek kendileri Türk olsalar bile Rusça konuştuklarını, Türkçe’nin ilim dili olacak kudrette bir lisan olmadığına inandıklarını belirtir. Nesip Bey, bu fikirlerin bozuk bir psikolojinin ürünü olduğu düşüncesindedir. Bu fikirde olanların aksine kendisi Türkçe okuyup yazmanın önemini vurgular. Zira “*yabancı lisanı öğrenmek ve o lisanın vasıtasıyla ilm-ü fen okumak pek az adama müyesser olabilir.*” Herkes bu imkana sahip olmadığından yabancı lisan bilen azınlık yerine Türkçe lisan ile eğitim imkanına kavuşabilecek çoğunluğun hakkını savunur.

Diğer taraftan Arapça ve Farsça kelimeleri dilden çıkarınca “*avamın zincir-i cehline bağlanıp girdab-ı iztimhilale doğru sürükleneceğiz*” gibi abartılı sözler sarf eden Nazif ve Nusret’i de eleştirir: Tıpkı Rusya Türkleri arasında bulunanlar gibi bunların da psikolojilerinin bozuk olduğunu söyler. Bunun sebebi Osmanlıların bile yüzde doksan dokuzunun anlamadığı bir lisanda ısrar etmeleri ve Arapça Farsça terkipler olmadan dilin güzelliğini kaybedeceğini düşünmeleridir.

Nesip Bey, meselenin yalnız eğitim boyutuna değil siyasî ve içtimâî cihetlerine de dikkat çeker: Yalnız Osmanlı Türkleri için değil dünyanın dört bir yanına dağılmış diğer Türk kavimlerinin geleceği için de dil meselesi mühimdir. Tüm Türkler arasında fikir birliğini sağlamak ancak sade bir lisan vasıtasıyla yayılacak olan kavmiyyet bilinciyle mümkün olacaktır. Bu bilinci aşlamak ise eğitimle mümkündür. Ancak havas-avam ayrımı yaparak halka mühim fikirler aşlamak yerine küçük bir azınlığa hitap eden muharrirler Yusufbeyli’ye göre halkı cahillığe mecbur bırakanlardır:

“*Osmanlı kavminin yüzde doksan dokuzunu kelimat-ı Ârabîye ve Farisîyeden istidla-ı’ male gayr-ı muktedir olduklarından ziyafet-i edebiyenize ve elfâz-ı şairanenize kurban ediyorsunuz, efrad-ı milletten bahsetmeye sizin ne hakkınız var? Sizin neyinize lazımdır, Osmanlıların efradıdır ki cehilde sürünüyor mu sürünmüyor mu?*”

(...) Kendi kendinize edib-i muktedir 'ecille-yi üdeba' namı verin... Daha tantanalı namlar bulun... Birbirinize 'ziyafet-i edebiye' edin... Şimdi kullandığımız lisanla değil tamamı Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca yazın. Ancak içi boş 'edebiyat-ı alfiye'nizden bizi halâs edin!.. Gündelik gazetelerin, hayat-ı siyasiye ve içtimâiyemizi aks etmesi lazım gelen matbuatın başından çekilin!.. Yahut lütfen bizim anladığımız lisanla yazın... Şimdi bize ziyafet-i edebiye değil, birçok mühim ictimâi ve siyasi meseleler halletmek lazımdır. Hem bizim iştirakımızla lazımdır. Yoksa kendi başınıza bir şey yapamazsınız da mahv ve nabud oluruz." (Tercüman, Lisan Meselesi ve Süleyman Nazif Beyler, 14 Ağustos 1909, Nr. 33)

Yusufbeyli'nin dil ve eğitim arasında kurduğu ilişkiyi eleştiren Ali Nusret olmuştur. "Lisan-ı Müzeyyen ve Sanat (3)"¹⁹ başlıklı yazısında halkı eğitmenin muharririn değil muallimin işi olduğunu dile getirir. Bu konuda suçlanacak kişiler muharrirler olmadığı gibi kullanılan lisan da değildir. Halkın cahil kalmasının ana sebebini ülkedeki eğitimin eksikliğine bağlayan Nusret, bunun çözümünün lisanı sadeleştirmek olmadığını ifade eder. Meselenin çaresini yanlış yerde arayanları, bu sebeple dili sadeleştirmeye uğraşanları ise pire için yorgan yakmakla suçlar. Öte yandan böyle bir teşebbüsün yüzyılların birikimiyle meydana gelen edebiyata karşı bir suikast girişimi olduğunu ifade eder:

"[...] bilhassa Fatih asrından beri bunca erbâb-ı himmetin, ashâb-ı sebat ve kanaatin bi-hakkın ırk-ı cebîni eseri olarak kitap-hânelerimizi doldurmuş bulunan bunca musannefât-ı kâmile ve fâzılamızı, 'mâziden kalma cümle-i ilmiye ve edebiyemiz'i zayıf etmek 'âtî-i lisân ve millet itibarıyla' hiçbir ehemmiyeti hâiz değil, bilâkis hakarettir; ihanettir; zulüm ve cinayettir!" (Servet-i Fünûn, Lisân-ı Müzeyyen ve San'at" (3), 21 Ekim 1909, Nr. 959)

Ali Nusret gibi Süleyman Nazif de sorunun dil değil eğitim tarzında olduğu fikrindedir. Arapça ve Farsça kuralların öğretildiği takdirde dilin mevcut haliyle anlaşılmasında engel kalmayacağını dile getirir. Ona göre "zeki ve çalışkan bir Türk genci için Arapça ve Farsçanın sarf ve nahiv bilgisini üç ayda öğrenmek mümkündür." (1912/55) Nusret ve Nazif'in aksine Yusufbeyli her şeyden önce eğitim vasıtası olan dilin öğrenilmesinin güç olduğunu savunur: "Arabî ve Farisînin lafz-u nezaheti arâyîş-pezir-i cemâl olan lisan-ı latifleri tahsil-i ulûm u fûnûna muhtaç milletin vaktini israf ediyor. Mektebe ilim ve fen öğrenmeye gi-

19 Ali Nusret, 3 Eylül 1325-31 Kânûn-ı Evvel 1325 (16 Eylül 1909-13 Ocak 1910) tarihleri arasında "Lisân-ı Müzeyyen ve San'at" başlığıyla beş makale kaleme almıştır. Temelde bu makale serisi Celal Sahir'e hitaben yazılmıştır ancak konunun diğer muhaliflerine de cevap vermiş olur. Serinin üçüncü makalesinde eğitim-dil ilişkisi hususunda Ayaz Ishaki ve Nesip Bey Yusufbeyli'yi de hedef aldığından bahsi geçen bölüme değinilmiştir.

den çocuklar birtakım elfâz-ı terakib-i ecnebiyenin altından çıkamıyorlar. Ulûm u fûnûndan mahrum kalıyorlar. Neticede olsa olsa ruhsuz, cansız iki ayaklı elfâz torbası oluyorlar.” (1909/33) ifadeleriyle düşüncelerini dile getiren Nesip Bey, Arapça Farsça ve Türkçeden oluşan bir dil olan Osmanlıca'nın mevcut haliyle halkın eğitimine katkısı olmayacağını belirtir.

Diğer taraftan Süleyman Nazif, Nesip Bey'i hedef alarak lisan meselesi hususunda Osmanlı muharrirlerinden başka kimselerin fikir beyan etmesine şu ifadelerle karşı çıkar:

“Tasfiye-i lisan gayretkâranının bir takımı da (!) Sırat-ı Müstakim'in Kıvrımlı bazı muharrirleridir (!). Ben, lisanımın terakkiyat-ı latifesi huzurunda mahzuz ve müftehir olduğum zamanlar 'lisan meselesi için Rusya'daki din kardeşlerimiz ne diyor?' demem, elimden gelirse o ihvan-ı imana: Bizi takip ediniz, biz sizi beklemek için duramayız, fakat siz koşunuz, koşunuz bize yetişinceye kadar koşunuz hakikatini bilâ-riya söylerim.

Dünyada hiçbir kavim görülmemiştir ki hutuvat-ı istidadını arkasında kalan akvam-ı der-mandenin kabiliyet-i meşy ve hareketine tevfiik etmeği bir vazife, bir mecburiyet addetsin. Bizim veche-i azimetimiz afak-ı diğerdedir.”²⁰ (Tercüman, Matbuat, 2 Ekim 1909, Nr. 40)

Nazif'in bu dışlayıcı tavrının ardından Nesip Bey, *Tercüman*'da yayımlanan “Matbuat” başlıklı yazısında Süleyman Nazif'e cevap verir ve Rusya Türklerine karşı yukardan bakan bir üslup kullanmasını eleştirir. Nazif'in “*biz sizi beklemek için duramayız*” ifadesine karşı “*bizim arzumuz da durmamanızdır*” sözlerini kullanan Yusufbeyli, ilerleme kaydetmek için dil vasıtasının sadeleşmeye muhtaç olduğunu bir kez daha vurgular: “*Kırk senede öğrenemediğimiz öğrenemediğiniz lisanı iki senede öğrenilecek dereceye getirmesiniz koşmayacaksınız, koşmayacağız diyoruz... Lisan maksad-ı terakki olmayıp vasıta-i terakki olduğunu arz etmek istiyoruz.*” (1909/40)

Nazif'in Osmanlı Türklerini merkeze alan ayrıştırıcı üslubuna karşı Yusufbeyli, özellikle ‘biz’ dili kullanarak birliktelik vurgusu yapar. Sadeleşme hareketini savunmakla maksadının lisanın zenginliğine kasd etmek olmadığını belirtir. Ancak Arapça-Farsça unsurları kendi dilinden sayan ve bu dili kullanan muharrirleri hırsızlıkla suçlar:

“Lisanınızın, lisanımızın efkâr ve mekasıd-ı aliyeleri istiab edebilecek derecede zengin olmasının taraftarıyız. Fakat başkasının

²⁰ Bu bölüm Nesip Bey Yusufbeyli'nin Tercüman gazetesinin 40. sayısında kaleme aldığı “Matbuat” makalesinden alınmıştır. Yusufbeyli, yazısının başında itirazlar notuyla birlikte Süleyman Nazif'in hem kendisini hem de makalesini yayınlayan Sırat-ı Müstakim idaresini eleştirdiği ilgili bölüme yer vermiş ardından cevabını kaleme almıştır.

malını çalanlara zengin değil hırsız, çapkın diyorlar. Tabii değil mi? Bu hususta hem mesleğimiz olan Osmanlı Türklerinin ekseriyetle beraber biz de hırsız olmak istemiyoruz, bu çapkınlıktan mümkün kadar halas olmak istiyoruz.” (Tercüman, Matbuat, 2 Ekim 1909, Nr. 40)

Sonuç

II. Meşrutiyetin hemen sonrasında 1909 yılında yoğunlaşan dil tartışmalarında sadeleştirmeye karşı olan bazı Osmanlı aydınları, Osmanlıca'yı kavmi bir lisan olarak görmüşler ve dilin gelişimine müdahale edilmemesini savunmuşlardır. Dilde sadeleşme taraftarları ise Osmanlıca'nın kavmi bir dil değil Arapça, Farsça ve Türkçeden müteşekkil bir dil olduğunu, millî bir lisan vücuda getirmek için dilin yabancı unsurlardan temizlenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Eski lisan taraftarı aydınlara karşı Gaspıralı'nın ve onu takip eden Nesip Bey Yusufbeyli gibi ceditçi aydınların sade lisan hakkındaki düşünceleri Osmanlı aydınlarını da etkilemiş, bir tartışma konusu yaratmıştır. Zaten Millî Edebiyat döneminde gündeme gelen halka yönelme ve dilde sadeleşme isteği bu düşüncemizi desteklemektedir. Ancak Servet-i Fünûn zevkiyle yetişmiş olan Süleyman Nazif ve onun gibi düşünen bazı Osmanlı aydınlarının muhitleri dışında bulunan Türk aydınlarının fikirlerini önemsemediği görülmektedir.

Dönemin tartışmalarında gündeme getirilen sadeleştirilmiş Türkçe fikri, Yeni Lisan Hareketi'ne de hizmet etmiştir. Öyle ki Yeni Lisan Hareketi'nin fikir babalarından olan Ziya Gökalp de *Türkçülüğün Esasları*'nda Lisanî Türkçülük bahsinde Osmanlı'da yaşanan bu ikiliği '*lisanî bir hastalık*' olarak niteler. Bu durumun ancak konuşma dilini yazı dili haline getirmekle çözüleceğini savunur.²¹ Dilde yaşanan bu ikiliğe Millî Edebiyat dönemi başlamadan çok evvel 19. yüzyıl sonlarında Gaspıralı tarafından dikkat çekilmesi mühimdir. Kendisinin ortaya attığı sadeleştirilmiş ortak edebî yazı dili (sadeleştirilmiş Türkçe) ortak edebiyata, ortak tarihe, ortak kültüre ve hepsinin bir sonucu olarak ortak bir Türk kimliğini oluşturma fikrine hizmet eder.

21 Gökalp, Z., *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınevi, Ankara 1968, s. 101.

Kaynakça

- “Nesip Bey Yusufbeyli”, Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası, Cilt: 2, Baş Redaktör Yakub Mahmudov, Lider Neşriyat, Bakı, 2005.
- Akpınar, Yavuz (2008). *İsmail Gaspıralı (Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları)*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Devlet, Nadir (1988). *İsmail Bey (Gaspıralı)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, Bilge (2013). *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Fikret, Tevfik (1899). “Musahabe-i Edebiye-55, Tasfiye-i Lisan”, *Servet-i Fünûn*, Nr. 422, 87.
- Gökalp, Ziya (1968). *Türkçülüğün Esasları*. Ankara: Varlık Yayınevi.
- Gür, Muhammed (2017). “Asırlık Bir Tartışma: Tasfiye-i Lisan”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, ss. 7-32.
- İshaki, Ayaz (1909). “Lisan Meselesi”, *Sırat-ı Müstakim*, Nr. 46, 316-317.
- İshaki, Ayaz (1909). “Lisan Meselesine Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, Nr. 50, 380- 381.
- Kırimer, Cafer Seydahmet (1996). *Gaspıralı İsmail Bey*. Haz. Ramazan Bakkal, İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları.
- Levend, Agah Sırrı (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Nazif, Süleyman (1909). “Lisan Meselesi: Halil Rüsdü Beyefendiye”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nr. 43, 4.
- Nazif, Süleyman (1909). “Yine Lisan Meselesi”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Nr. 100, 1-2.
- Nazif, Süleyman (1912). “Bir Mesele-i Müebbede”. *Şehbal*, Nr. 55.
- Nusret, Ali (1909). “Tezyîn-i Lisan ve Üslûb-ı Beyân”, *Servet-i Fünûn*, Nr. 37, 179-182.
- Nusret, Ali (1909). “Lisân-ı Müzeyyen ve San’at (3)”, *Servet-i Fünûn*, Nr. 959, 355-358.
- Öksüz, Yusuf Ziya (2004). *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özkan, Mustafa (2004). “Yenileşme Sürecinde Türk Dili”. İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 32, Sayı:1, ss.81- 109.

- Özkan, Mustafa (2011). “Türkçenin Çağdaşlaşma Ekseninde Yeni Lisan Hareketi”. *100. Yılında Yeni Lisan Hareketi ve Milli Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, haz. Hülya Argunşah ve O Karaburgu, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, ss. 205-217.
- Özkaya, Yılmaz (2014). “Nesip Bey Yusufbeyli'nin Tercüman'daki Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Yeni Türk Edebiyatı: Hakemli Altı Aylık İnceleme Dergisi*, Sayı: 9, ss. 135-150.
- Saray, Mehmet (1987). *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851- 1914)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Uşaklıgil, Halit Ziya (1908). “Servet-i Lehçe”, *Servet-i Fünûn*, Nr. 916, 83-87.
- Yusufbeyli, Nesip Bey (N. Y.) (1909). “Lisan Meselesi ve Süleyman Nazif Beyler”, *Tercüman*, Nr. 33, 3-4.
- Yusufbeyli, Nesip Bey (N. Y.) (1909). “Matbuat”, *Tercüman*, Nr. 40.

YENİ TIPLİ İLK AZƏRBAYCAN ROMANLARI

SALİDE ŞƏRİFOVA / AMEA, AZƏRBAYCAN
MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏDƏBİYYAT ENSTİTÜSÜ

ssharifova@rambler.ru
ORCID: 0000-0001-8788-6366

Giriş

Avropa ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da yeni tipli roman yaratmaq məsələsi elə XIX əsrdən özünü göstərməyə başlamışdı. M.Ə. Talıbov xələflərim məni “yeni nəsrin mühəndisləri”ndən saysınlar, Z. Marağalı “Şərqdə bu tipli əsər yazan ilk yazıçıyam” – deyəndə də bunu nəzərdə tuturdular. F. Köçərli 1889-cu il sentyabrın 21-də dostu Həsənəli Qaradağiyə məktubunda yeni tipli romanı belə təsəvvür edirdi: “Xahişim var ki, dirlik və zindəngənliqımıza dair roman kimi bir əhvalat tərtib və təxnif edin. Və lakin bu ziyadə mühüm olan bir əmrdir ki, üstündə çox tədbir və təfəkkür lazım gəlir. Məlum olsun ki, o romanda əvvəlinci şəxsin təzə və yetişən cavanlardan birinin hüsn və əxlaqı, nəfis işləri təhrirə gətirilsin. O cavan gərək biz istədiyimiz kimi hər bir işində və fikrində köhnə əqidəli və köhnə işli müsəlmanlardan seçilsin” (Həsənova, 1991) Elə bu zaman N. Nərimanov, S. M.Qənizadə kimi yazıçıların həmin tələblərə əsasən cavab verən “Bahadır və Sona”, “Məktubati - Şeydabəy Şirvani” romanları meydana çıxdı. “Məktubat” ənənəvi janrlarda yeni məzmun və ideyanın ifadəsi idisə, “Bahadır və Sona” həm forma və biçim, həm də ideyası ilə yeni idi. Bunların ardınca A.Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları” (1909-1918), “Bədbəxt ailə” (1912), Ə.Səbrinin “Solğun çiçək”, M.S.Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan firəngiməab” (1914), Y.Vəzirin “Günah” (1914),

İ.Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində (1917) və başqa çeşidli romanlar və roman adı ilə əsərlər meydana çıxdı. A. Yusifzadənin “Həyatın qəhri altında, yaxud xainin sonu” (1912), N.Bəsirin “İki nakam” (1912), B.Cabbarzadənin “Bir yetimin naləsi yaxud qardaş qardaşa etdiyi xəyanət” (1915) və başqa əsərlər də roman adı ilə çap olunurdu. Ancaq onlar nəinki həcmcə M.Ə.Talıbov, Z.Marağalı, C.Məmmədquluzadə kimi yazıçıların haqqında danışdığımız romanlarından çox kiçik idi, həm də bunların çoxu ideya və məzmunca sönük olduğu kimi, süjet və kompozisiyası da bəsit idi, orijinal deyildi, təbiiliyindən, həyat həqiqətlərinin geniş və realist təsvirindən uzaq idi. Qondarma, Avropa və türk aşiqanə - macəra romanları və xalq dastanlarımız əsasında yazılan R.Zakinin “Nakam qız” (1911), “Zavallı Cavad” (1912), “Fədayi-eşq” (1912), “Kərəm və Əsli” (1913), “Koroğlu” (1913), B.Cabbarzadənin “Aşiq Qərib” (1913), Ə.Müznibin “Yusif və Züleyxa” (1913) kimi əsərləri isə çox vaxt ya iqtibas, ya da dastanın zəif şəkildə bədii nəsrə gətirilməsi idi. Nə həcmi, nə də sənətkarlığı, obraz və xarakterləri ilə roman kimi qəbul edilmir, tez də unudulurdu. R.Z.Lətifbəyov “Sovqat”ın mühərriri olub, “Vətən” qəzeti çıxarmaq istəsə də, nə o sahədə, nə də bu cür ucuz romanlar yazmaqda ad qazana bilmədi və ədəbi mühitdə unuduldu. Ə.Müznib isə yalnız Cümhuriyyət dövründə ictimai-siyasi fəaliyyəti və istiqlal şeirləri ilə parladi, roman janrında isə uğur qazana bilmədi. R. Zaki “Fədayi-eşq” romanında Avropa romanlarının lirik süjetini qələmə almışdı. Fatma və Yusif adlı iki gəncin məktəbdə oxuyarkən bir-birilərini sevmələri və bədbəxt talelərini fəci şəkildə qələmə alan R. Zaki Azərbaycan adət-ənənəsinə uyuşmayan macəralara geniş yer verir. Tənqidçi Seyid Hüseyn göstərirdi ki, R. Zaki “Əsli və Kərəm”, “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu” dastanlarını osmanlı türkcəsindən iqtibas edib, öz adına roman kimi çap etdirirdi. O, “Nakam qız”, “Zavallı Cavad” və “Fədayi-eşq” əsərlərini isə Avropa və türk yazıçılarının romanlarının süjeti əsasında qələmə almışdır. Odur ki, Azərbaycan məişətinə yabançı, real hadisələrindən uzaq, qondarma bir şey alınmışdır. Tənqidçi belələrini sənətdə xalturadan qaçmağa çağırırdı. O, “Fədayi-eşq” romanının müəllifinə üz tutaraq deyirdi: “Siz ya rusca və yaxud fransızcadan türkcəyə tərcümə edilmiş bir roman oxudunuz: onun mövzusu və havi olduğu məzmunu xoşunuza getdi. Elə bir əsər yazmaq məqsədilə nəzirəmi və yaxud iqtibasımı “Fədayi-eşq”i yazdınız. Daha burasını nəzəri-ətina almadınız ki, axı, Fatmalar ilə Yusiflər bir məktəbdə oxumazlar. Bizim mühitimiz buna müsaidə verməz. Demək, əslində Mariya ilə Jorj bir məktəbdə oxumuşlar. Bəs sizin Süleyman bəy adlandırdığınız Fridrix Mariyanı Antoniya təzvic etmiş. Avropada adət olan kimi yeni təzvic etmiş Mariya ilə Antoniya təzvic etmiş. Mariya ilə Antoni ki, siz Əhməd bəy adlandırırınsınız, düyün səyahəti yapmışlar. Demək, bu mövzu sizə qayət xoş göründüyü üçün “Fədayi-eşq”in təh-

ririnə zəhmət sərf etmişsiniz. Onu türkləşdirmək istəmişsinizsə, yalnız şəxslərin adlarını dəyişdirmisiniz” (Hüseyn, 1914). S.Hüseyn R.Zakinin “Zavallı Cavad” əsərindəki Leyla xanım, Fatma, İsmayıl bəy və Cavad surətlərində də Avropa əxlaqına uyğun keyfiyyətlər görürdü. Burada şəhərlərin görünüşünün və xanımların davranışının təsvirini “Qafqaz şəhəri, müsəlman xanımları” üçün səciyyəvi olmadığını bildirirdi. Həm də Seyid Hüseyn həcmi və süjeti, kompozisiyası ilə “Zavallı Cavad”ı, “Fədayi-eşq”i iqtibas hekayə sayırdı (Hüseyn, 1914). Odur ki, yazırdı: “Sizin roman adlandırdığınız bu hekayə tədqiq edilsə, əslən ufaq olan bu əsərinizdə müəllifinin romançılığa qeyri-aşına olduğunu bildirən bir çox qiyələr bulunur” (İqbal, 1913). Rza Zaki ayrıca məktubla S. Hüseynə “Fədayi-eşq” romanı haqqında fikrini soruşur. Seyid Hüseyn Rza Zakinin “Bəsirət” qəzetindəki yazısına cavab yazır: ““Fədayi-Eşq” və “Şəbi-hicran”larda tənqid ediləcək yer belə yoxdur. Onların neçəsi tənqid edilmiş ki, heç bir əhəmiyyət və məziyyətləri yoxdur” (Hüseyn, 1915).

Seyid Hüseyn Bağır Cabbarzadənin “Bir yetimin naləsi yaxud qardaş qardaşa etdiyi xəyanət”ini də roman tələblərinə cavab verməyən, bəsit bir əsər hesab edirdi. Tənqidçini razı salmayan bu idi ki, real həyat həqiqətlərini inandırıcı şəkildə ustalıqla qələmə almaqdansa, “Tahir və Zöhrə” dastanını on altı vərəqdə zəif şəkildə nəql edirdi. Xalq ədəbiyyatını yaradıcılıq çeşməsi sayan tənqidçi folklor nümunələrini bəsit romanlaşdırmanın, onun təhrifinin əleyhinə idi. Belələrinə məsləhət görürdü ki, “bacara bildiyi bir sənətə girişib də bu kimi kitabçalar təsnifindən əl çəksin” (Hüseyn, 1915). 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda və Türkiyədə ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatda oxşarlıqlar çox idi. Bu, ədəbiyyatda, romançılığın yaranma, inkişaf yolunda da duyulur. Odur ki, ədəbiyyatşünas Mehmet Rauf Türkiyədə roman janrının təkmilləşməyə, inkişafa başladığı vaxtda bizdəki kimi qondarma, bəsit romanların çoxalmasından, onların milli xüsusiyyətlərindən uzaq olmasından şikayətlənir və bildirirdi ki, onlardakı (romanlarda – S.Ş.) hadisələr və insanlar türk həyatına yaddır, surətlərin hərəkət və davranışları, fəaliyyət və təsəvvürləri, arzu və əməlləri türk psixologiyasına uyğun deyil. “Onlarda həyatımızın əksi yoxdur, bizi biz edən, başqalarından fərqləndirən və ayıran, içində yaşadığımız, iztirab çəkib, şad olduğumuz, əzildiyimiz həyat yoxdur” (Saracılı, 1983:173). Bu sözlər Seyid Hüseynin əsrimizin əvvəllərində Azərbaycanda yaranan qondarma, zəif, düzəltmə romanlar haqqında dediyi fikirlərlə üst-üstə düşür.

Seyid Hüseyn XX əsrin əvvəllərində artıq yeni tipli romanlar yazmağın vacibliyindən danışırdı. O, roman ustalarının qarşısında müasir həyatın mürəkkəb sahələrini əks etdirməyi, dövrün vacib problemlərini qaldırmağı, adamların münasibətlərini, psixologiyasını və mənəvi aləmini realistsəsinə və ya romantik

şəkildə göstərməyi tələb edirdi. Romanı dövrün aktual janrı sayırdı. Bu keyfiyyətlərin ən çox “Bahadır və Sona” (1896-1900), “Can yangısı” (1903), “Solğun çiçəklər” (1913), “Əsrimizin qəhrəmanları” (1909-1918), “Bədbəxt milyonçu...” (1914), “Neft və milyonlar səltənətində” (1917) kimi romanlarda görürdü. O, bu əsərləri milli və Avropa roman ənənələri üzərində yaranan yeni tipli roman örnəkləri sayırdı. Onun fikrincə, bunlar Avropa romanları kimi böyük olmasa da, yeni ideya və məzmunu uyğun yeni forma və biçim gətirməsi, yeni janr xüsusiyyətləri, rəngarəngliyi, müasirliyi və təbiiliyi ilə yadda qalır. Odur ki, deyirdi: “Hərçənd mədəni millətlərdə 1800-2000 səhifəlik, bəlkə daha böyük romanlar çoxdursa, lakin bizim mətbuatımız və nəsr babında ədəbiyyatımız daha mütbədi olduğundan zənnimcə, böyük romanlarımız şimdilik yalnız bunlar olurlar” (Hüseyn, 1914). Həqiqətən, bu əsərlərdə şifahi və yazılı nəsr ənənələrimizlə dünya roman poetikası təcrübəsinin müsbət təsiri duyulur. Bunu onların janrında, üslubunda və ideya məzmununda da görmək olar. Vaqif Yusifli çağdaş Azərbaycan romançılığına həsr etdiyi məqalələrdə qeyd edir ki, “ilk romanlarımız olmasaydı, Azərbaycan sovet romanının öz milli ənənəsindən söz açmaq çətinləşərdi. Onlar Azərbaycan sovet romanları üçün ilk mənbədir” (Yusifli, 1987:164). Vaqif Yusifli həm də yaranan romanlarımızın sanballığı və siqlətini artırmaq üçün yazır: “Azərbaycan romanının ilk nümunələri bədii kamillik baxımından, janrın bu günkü yüksək tələbləri nöqtəyi-nəzərindən araşdırılsa, heç şübhəsiz onların bir çoxunun zəif, hətta bəsit səviyyəli olduğu nəzərə çarpacaq” (Yusifli, 1987:164). V.Yusifli bu fikri daha da tündləşdirərək, “onları süjet və konflikt, mövzu və qəhrəman baxımından orijinallıqdan uzaq” (Yusifli, 1987:164) sayması bizi inandırmır. Bu fikri “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, “Bahadır və Sona”, “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”, “Bədbəxt ailə”, “Can yangısı”, “Əsrimizin qəhrəmanları”, “Neft və milyonlar səltənətində” kimi romanlara aid etmək olmaz. Hələ 1904-cü ildə “Kavkaz” qəzeti diqqəti bu cəhətə yönəldərək, “Bahadır və Sona”nın Avropa və rus ədəbiyyatının qabaqcıl ənənəsinin təsiri ilə yarandığını göstərirdi (Kavkaz, 1904). Əlbəttə, çox şişirtmə şəklinde deyilmiş bu fikri əsərin janrına aid etmək olar. Məzmunu isə sırf Azərbaycan həyatı, xalq dastanları ilə bağlıdır.

“Bahadır və Sona” indiyə qədər bir çox Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimlərin diqqətini cəlb etmiş, haqqında ən çox müsbət fikir deyilən ilk romanlarımızdandır. Qeyd etməliyə ki, romanın birinci hissəsi 1896-cı ildə Bakı şəhərində, ikinci hissəsi isə 1899-1900-cü illərdə Bakı-Yelendorf (indiki Xanlar) şəhərlərində Axundov mətbəəsində çıxıb. Seyid Hüseyn hələ 1914-cü ildə bu əsəri roman kimi səciyyələndirirdi (İqbal, 1914). Cəfər Xəndan, Mir Cəlal Paşayev, Qulu Xəlilov, Əflatun Saraçlı (Məmmədov), Teymur Əhmədov və başqaları da “Bahadır və Sona”dan roman kimi söhbət açmışlar. Mehmet Fuad Köprülü isə

“İslam Ensiklopediyası”na yazdığı “N. Nərimanov” məqaləsində “Bahadır və Sona”-nı islam dünyasına mühüm roman kimi çatdırır (Köprülü, 1961:148). Nədənə Məmməd Cəfər Cəfərov (Cəfərov, 1957:109) və Kamal Talıbzadə (Talıbzadə, 1955) onu povest adlandırmışlar. Kamal Talıbzadə sonralar bu fikrindən daşınaraq, doğru olaraq yazırdı ki, “Bahadır və Sona” “...bütün qüvvətli və zəif cəhətləri ilə roman yaradıcılığının başlanğıcı kimi qiymətli idi və öz növbəsində, ədəbi prosesə də öz müsbət təsirini göstərirdi” (Talıbzadə, 1966:472). Hidayət Əfəndiyev isə onu gah “ictimai roman”, gah “problemlər romanı” adlandırmışdır. Vəli Nəbiyev də düz deyir ki, “o, janr qarışığının, eyni zamanda ənənəvi poetikadan istifadənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən “balaca romanlar”dan biri, bəlkə birincisidir” (Nəbiyev, 1992:121). İndiyə kimi bu roman məhəbbət mövzusunda yazılan, xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik ideyası təbliğ edən bir əsər kimi təhlilə çəkilmişdir. Burada məhəbbət fonunda daha böyük ictimai-siyasi məsələlər, maarifçilik ideyaları, insanın mənəvi və məfkurəvi yüksəlişi, elm, maarif və intibah problemləri ön plana çəkilir. Bizcə, burada Nəriman Nərimanov Sonanı erməni qızı kimi verməklə bir maarifçi kimi onu müsəlman qızlarına nümunə göstərmək istəmişdir. Sevib-sevilmək, ləyaqətli ömür-gün yoldaşı tapmaq istəyirsinizsə, oxuyun, maariflənin, savadlanın. Yoxsa qismətiniz yabançı qızlara qismət olacaq. Bizcə, Bahadırın faciəsi bir də onun niyə sevməsi deyil, kimi sevməsidir. Çünki Nəriman Nərimanov tarixən Qafqaz türklərinə qarşı erməni fitnəsini yaxşı bilirdi. Və burada diqqət düşmən xalqa dostluğa, qardaşlığa çağırışdan çox, onunla qardaşlığın faciəsinə yönəlir. Düzdür, Sona gözəldir, ağıllıdır, “millət qeyrəti” çəkəndir. Ancaq Bahadırın gözünü məhəbbət o qədər pərdələyir ki, o hansı millətin qeyrətini çəkdiyinin fərqinə varmır. “Əqidə yoldaşı” axtaran, öz milləti yolunda çalışmaq istəyən, “mən millətimi sevirəm, çünki anamı sevirəm” – deyən isə gərək bunu da bilsin. Bahadır ağıllı, vətənevər, millətsevər olduğu qədər də təcrübəsiz, qızgın və romantik görüşlüdür. Onun bütün günahları dini ayrılıqda, “uçurum dərələrdə” görməsi də bizi inandırmır. Əvvəla, Kərəm də ah-nalədən çox, hünərə arxalansa Əsliyə çatardı, Aşıq Qərib kimi, Tahir kimi. Leyli Məcnunlara da din ayrılığı səd deyildi ki? İlk romanlarımızdakı bir çox maarifçi gəncin nakam eşqində dinayrılığı suçlu deyildi. Nəriman Nərimanovun 1919-cu ildə yazdığı bir məktubda Bahadıyla Sona məhəbbətləri ilə “millətlərinin arasında dostluq yaratmaq üçün ciddi əlləşirlər” (Nərimanov, 1956:200) sözlərini də romanda reallığını görmürük. Onlar yalnız “ah, bu uçurum dərələr” deyə ah-nalə çəkirlər. Odur ki, qovuşa bilməyəcəklərinə əmin olan bu “dinayrı gəncələr” get-gedə bədbinləşirlər. Romanda da bundan sonra romantik cizgi və üslub özünü göstərir. İş o yerə çatır ki, romantiklərin dumanlı şəkildə dediyi “həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” ideyasına gəlib çıxır. Nəriman Nərimanovun dediyi kimi,

“arzularına çatmamış məhv olurlarsa da, ancaq hər ikisinin etiqadı bu olur ki, bu millətləri bir-birindən aralayan hər bir səbəb gələcəkdə ortadan götürülər, yeni bir işıq parlar ki, bunun sayəsində hər bir qurama səbəb qaldırılar... O zaman türk, erməni və gürcü kəlmələri artıq ortadan çıxar”. Onun “Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya büdpərəst adlansınlar?” (Nərimanov, 1956:200-201) – kimi sözləri hər bir millət üçün qəbuləilməzdir və din ayrılığı normal şəraitdə ciddi maneə ola bilməz. Uzaqgörən milli ziyalı dini etiqadı, milli ayrılığı aradan götürmək yox, şəraiti düzəltmək üçün çalışmalıdır. Heç bir imkanı, cəsarəti olmayan bu təcrübəsiz gənclər isə dini ayrılığa hücum çəkib, şikayətlənməklə kifayətlənirlər. Teymur Əhmədov “Bahadır və Sona” əsər boyu mütəfəkkir kimi təsvir edilir” (Əhmədov, 1971:156) – deyəndə çox sol gedir. Bahadır elə mütəfəkkir olsaydı, özünü öldürməzdi, mübarizə aparardı.

Bahadırın ölümü, Sonanın bu xəbərdən dəli olması romana bir bədbinlik gətirir. Ancaq bu bədbinlikdə də bir ümid görünür. O da gəncliyin elmə, maarifə, millətin oyanışına, vətənin dirçəlişinə çalışmasıdır. Burada Bahadır, Sona, Novruz, Yusif və başqaları belə gənclərdir. Romanın mövzusu tək məhəbbət xətti deyil. Burada gəncliyin özünüdərkli, elmə, maarifə, mədəniyyətə həvəsi, milli intibah məsələsi elə məhəbbət fonunda verilir. Feyzulla Qasımzadə düz deyirdi ki, “romanın məzmunu daha geniş, daha dərin, maraqlı və sırf müasirdir”. Əsəri “miniatür roman” (?) sayan Qulu Xəlilov isə yazırdı: “Yazıçı məhəbbət macərəsi fonunda bütün süjetə hopdurulmuş başlıca məsələni – milləti düşündürən ciddi problemlərin bədii həllini verir” (Xəlilov, 1973:101).

Bahadırla Sonanı həm məhəbbət, həm də mənəvi azadlıq yaxınlaşdırır. Onların “uçurum dərələr”ə, dinayrılığına etirazları dövrün ictimai-siyasi bəlaları ilə bağlıdır. Bahadırla Sona öz faciələri ilə mühitə, şəraitə meydan oxuyurlar.

Yusif, Novruz, Soltan və başqaları da işıqlı gənclərdir. Hər kəs bacardığı işi görür. Xüsusilə adi bir faytonçu olan Novruzu yazıçı məhəbbətlə təsvir edir. Onun humanizmi burada daha aydındır. Novruz yoxsul təbəqənin nümayəndəsi kimi həyatdakı, cəmiyyətdəki ziddiyyətləri Bahadırdan daha yaxşı anlayır. Kəbinli qızın qaçırılması zamanı mollaya şikayət etməyi məsləhət görən Bahadıra Novruzun cavabı həyatidir, kəskindir: “Mollalarımızın da xarabı çıxıbdir”. O, ölkədə qaçaq-quldurun çoxalmasında da, “ağa, bunları bu yola qoyan böyüklerimizdir” – deyərək, hakim dairələri suçlayır. Bir çox məsələdə Novruzla həmfikir olan, Bahadır kimi “hərdən nağıl və hekayə” yazan Soltan da ayıq görünür. Məhəbbət ağuşunda çırpınan Bahadırın baxışları romantika dumanları ilə örtülür, əməli fəaliyyətdə buluna bilmir. Elə məhəbbəti də get-gedə ülviləşir, romantikləşir, eşqi də, ruhu da göylərdə qovuşur.

“Bahadır və Sona”nın maraqlı süjeti yeni forma biçimində lirik müəllif təhkiyəsi, cazibəli dialoq və obrazların nitqi ilə müşayiət olunur. Məhəbbət xətti ilə ictimai məsələlər paralel aparılır. Həcmi və süjeti ilə “Səyahətnamə” və “Məktubat”a çatmasa da, yeni tipli milli roman olması ilə dəyərlidir. Odur ki, Nəriman Nərimanov özü hamıdan əvvəl onu “balaca roman” adlandırmış və bu ad altında çox roman yazmaq istəyənlər daldalanmışlar. Əlbəttə, bu romanda süjetin birləşməliliğini və sadəliyini, obrazların fərdi nitqinin seçilməməsi, təhkiyənin yeknəsəkliyi kimi qüsurlar da göstərmək olar. Bu baxımdan, Vəli Nəbiyevin bir az da şişirtmə kimi deyilən aşağıdakı fikrini qəribliyə salmaq olmaz: “Romandakı sxematiklik, bəzi təsvirdəki naşılıq, personajların xarakterinin açılmasında müəllif qələminin gücsüzlüyü, xüsusən baş qəhrəmanın – Bahadır və Sonanın milli xarakter kimi təqdimində uğursuzluqlar və s. əsərdə sənətkarlıq qüsurlarıdır və bu əsərə indiyə qədər verilmiş qiymətlərin şişirtmə olduğunu göstərir” (Nəbiyev, 1992:128). Ancaq bunlar ilk romanlarımız üçün bağışlanılandır. Doğru olaraq Vəli Nəbiyev bu şişirtməni siyasi mülahizələrlə, onun beynəlmiləçilik və xalqlar dostluğunu təbliğ etdiyini aləmə car çəkməklə Nəriman Nərimanova yapışdırılmış “millətçi” damğasından qurtarmaqla bağlayır. Vəli Nəbiyevin maarifçiliyin “Bahadır və Sona”da milli səciyyəli olması fikri də doğrudur. Ancaq “Bahadır və Sona” romanındakı tragik intonasiya estetik tutumca “Hədiqətüs-Süəda” (Məhəmməd Füzuli) əsərindəki faciəvi pafosun (?) eyni deyildi” (Nəbiyev, 1992:27-28) fikri mübahisə doğurur. Axı, “Bahadır və Sona”dakı tragik intonasiya nəinki “Hədiqətüs-Süəda”kı pafosla (?), oradakı tragik intonasiya ilə də eyni ola bilməz. Bunlar arasında üç yüz ildən çox zaman məsafəsi var. “Estetik tutumca”, ideyaca və janr, metod baxımından başqa-başqa əsərlərdir. Biri orijinal, biri iqtibasdır.

1915-ci ildə Nəriman Nərimanov romana bir də qayıtmış, onu səhnələşdirmişdir. Qulu Xəlilov bunu əsərin “dərini faciə, dramatik kolliziyası” ilə izah edirdi (Saraçlı (Məmmədov), 1983:153). Teymur Əhmədov isə bunun səbəbini müəllifin “romanda irəli sürdüyü mütərəqqi ideyalarda” axtarır (Saraçlı (Məmmədov), 1983:153). Əlbəttə, bunların hər ikisində həqiqət var. Ancaq yaddan çıxarmamalıyıq ki, 1905-ci ildən sonra çar Rusiyası Qafqazdakı milli oyanışı, azadlıq hərəkatını boğmaq üçün milli, dini qırğını törətmək, burada “at oynatmaq” (Ə. Hüseyinzadə) siyasəti yürüdü. Buna qarşı Azərbaycan və gürcü ziyalıları birgə çıxış edirdilər. Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança”, Yusif Vəzirin “Dinayrı qardaşlar”, Abdulla Şaiqin “İntiharmı, yaşamaqımı?” və başqa əsərlər bu məqsədlə yazılmışdı. Çox güman ki, Nəriman Nərimanov bir də buna görə romanı səhnələşdirmək qərarına gəlmişdir.

“Bahadır və Sona” kimi “Bədbəxt milyonçu...” da yeni forma və məzmunu, fəci ruh çilənmiş lirik psixoloji üslublu ilk romanlarımızdandır. Burada da yeniliyin çarçısı gənclərdir. “Bahadır və Sona”dan sonra o dövrdə ədəbi mühitdə ən çox əks-səda oyadan əsərlərdən biri məhz “Bədbəxt milyonçu...” olmuşdur. Roman haqqında mətbuatda ilk çıxış edən Seyid Hüseyn oldu. Əsəri “bütün həqiqəti ilə bir roman” adlandıran tənqidçi yazırdı: “Məmməd Səid Ordubadi əfəndinin “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab” ünvanlı bir romanı əlimizə keçdi. Bu roman da doktor Nəriman bəyin “Bahadır və Sona”sı və Əli Səbri Əfəndinin “Solğun çiçəyi” kimi kimi böyükdür. Zira kəndi məhsuli – fikrimiz olan əsərlər, hekayə və romanlar arasında böyüklüyü bunlar təşkil edirlər. “Bədbəxt milyonçu...” dəxi bir qədər böyük, yəni 110 səhifəyə bəliğdir” (Hüseyn, 1914). Cəfər Xəndan bu əsəri Azərbaycan bədii nəsrinin ilk romanlarından biri kimi səciyyələndirir (Xəndan, 1955:93). Mikayıl Rəfilisi isə “Bolşevik yazıçı” adlı məqaləsinin bir yerində onu “kiçik roman”, bir yerində isə “kiçik romantik bir hekayə” (?) adlandırır (Rəfilisi, 1947), Mir Cəlal və Məmməd Arif isə roman deyir (Arif, 1958: s.130). Kamal Talıbzadə isə 1955-ci ildə povest (Talıbzadə, 1955), 1966-cı ildə roman (Talıbzadə, 1966:475-476) adlandırmışdır. Məmməd Cəfər də roman adı ilə meydana çıxan bu əsəri “həmin ad ilə ədəbiyyat tariximizdə saxlamağı” (Azərbaycan ədəbiyyatı, 1957:103) məsləhət görürdü. Ümumiyyətlə, bu əsər haqqındakı bütün fikirləri saf-çürük etsək, bir həqiqət meydana çıxar ki, ilk romanlarımızın çoxu öz dövründə Firidun Köçərli, Seyid Hüseyn kimi ədəbiyyatşünas və tənqidçilər tərəfindən roman kimi də qəbul olunub. 50-ci illərdə onların çoxu hekayə və povest kimi təqdim olunmuşdur. Nəhayət, 70-ci illərdən həqiqət yerini aldı. Həmin əsərlər də yenidən roman kimi qiymətləndirildi.

Öz müəllimləri M.F. Axundzadə, M.Ə. Talıbov, Z. Marağalı, Ə. Hüseynzadə kimi, M.S. Ordubadi də romanın mövzusunun Cənubi Azərbaycan həyatından almışdır. Romandakı hadisə və əhvalatlar beş bölümdə verilir: Əşar, Rzaqulu xanın və Böyükxanımın həyat tarixçəsi, Təbriz şəhərinin, İrəvanın həyatı və üç ildən sonra. Bütün bunlar romanda bir süjet xəttində birləşdirilir. Əsas məqsəd romanda Rzaqulu xanın həyat və məişətini, arzu və düşüncəsini, əməl və macərəsini göstərməkdir. Rzaqulu xan da, Bahadır kimi ziyalı adamdır. İrəvanın Fransadakı səfiri Əminülmülkün oğludur. Qırx səkkiz yaşında Sarbon Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Avropa təhsili görmüş, Avropa mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmuşdur. Bu milyonçu ziyalı öz vətəni İrəvanı da belə qabaqcıl ölkə kimi görmək arzusundadır. Odur ki, vətənin və həmvətənlərinin ağır vəziyyəti onu ürəkdən kədərləndirir.

Ümid edir ki, bilik və bacarığını, milyonunu sərf etsə, vətəni abadlaşdır, xalqı dilənçi kökündən qurtara bilər. Odur ki, Parisdən böyük arzularla, islahat layihələri ilə vətənə gəlir. İlk növbədə, “İslahat” adlı qəzet buraxmaq, dəmiryolu çəkdirmək, sənaye obyektləri tikdirmək, məktəb, xəstəxana və başqa sağlamlıq və mədəniyyət ocaqları açdırmaq istəyir. Rzaqulu xan böyük həvəslə işə girişmək istərkən monarxiya quruluşu, istibdad nazirləri, ruhanilərdən tutmuş tacirlərə qədər mühafizəkar qüvvələr onun bu arzularının həyata keçməsinin qarşısını alırlar. Əslində roman sırf maarifçilik ruhunda yazılmışdır, bütün əhvalat və obrazlar maarifçilik ideyalarının təbliğinə yönəlir.

Rzaqulu xan nə qədər yenilikçi, ağıllı, rəhmlı və təmiz qəlbidirsə, arvadı Böyükxanım o qədər mühafizəkar, cahil, qəddar və daş qəlbidir. O, Rzaqulu xanı istədiyi işə təhrik edə bilir, qızlarını açıqca şan-şöhrətə qurban verir. Belə hərəkəti ailəni bədbəxtliyə sürükləyir. Rzaqulu xanı İbrahimbəyə yaxınlaşdıran cəhət onun İran təəssübkeşliyidir. O da İbrahimbəy kimi, Avropa mətbuatında İran haqqında yazı oxuduqca ağlayır, nalə çəkir. Böyükxanım “Bu bədbəxt sahibim bir bəla olub, mənim boğazıma keçib... İşi olub ah çəkmək, “yazıq millət, heyif vətən” demək. Ancaq Rzaqulu xan da İbrahimbəy kimi nəinki ağlamaqla vətənin, millətin dərdinə çarə axtarır, əksinə özünü də həlak edir.

Böyükxanım Rzaqulu xanın avropapərəstliyinə, firəngiməablığına qarşı öz Şərq despotu, cəhaləti ilə çıxır. Rzaqulu xan oğlanları Pərviz və Hacıxanı, qızı Münəvvər xanımı fransızca, Böyükxanımı isə Molla məktəbində oxutmaq istəyir. Ər açıq fikirli oğul-qızına arxalansa da, Böyükxanım Qulam xanın və mirzə Rəhimin, onların arxasında duran müstəbid quruluşun və cəmiyyətin qarşısında məğlub olurlar. Bu məğlubiyətin bir səbəbi layihələrin, arzuların qeyri -reallığı, müstəbid mühit və adamlar idisə, bir səbəbi də özünün real cəmiyyətlə dil tapa bilməməsi, passivliyi, yabançı firəngiməablığı idi. O, fransızca kitablar oxumaq – fransız adəti ilə davranmaqla, Fransa həyat tərziini İrana köçürmək istəyirdi. Bu da, baş tutan iş deyildi, onun firəngiməablığı, arvadının nadanlığı Pərviz, Hacıxan, Münəvvər xanım kimi ağıllı, ziyalı gənclərin həyatını da zəhərləyir.

Seyid Hüseyin mətbuatda “Bədbəxt milyonçu...”nu təhlil edərək, onun məzmununu əsl bir roman məzmunu olduğunu göstərir və bildirirdi ki, “oxucuda böyük təsir buraxacağı təbiidir.” Tənqidçi romanda Məmməd Səid Ordubadi bizə İranda müstəbidlərlə demokratik fikirli adamlar arasındakı toqquşma və ayrı-ayrı obrazların daxili aləmi, psixologiyası ilə də tanış edir – deyir. Seyid Hüseyin bu romanı ən çox mövzusu, ideyası və qaldırdığı problemlərə görə qiymətləndirirdi. Ancaq qayğılanırdı ki, proloqda Nəsrəddin və Müzəffərəddin şahların dövründəki istibdadın “İrana nə kimi fəna təsir bəxş etməsini” canlandırmağı söyləsə də, əsərdə bu məsələ lazımı şəkildə həll olunmur. Yazıçı İranın siyasi-ictimai həyatı-

nı, zülm və istibdadı göstərməkdənsə, Rzaqulu xanın və arvadının münasibətləri, ailə faciələri kimi məişət məsələlərinə çox yer verilmişdir” (Hüseyn, 1914). Xalq kütləsinin məişəti, siyasi hadisələr haqqında əsərdə bilgi yox dərəcəsidir. Bir-cə yerdə “Xudavənda, sənə çox şükür edirəm ki, mən bu İranda binasız da olsa bir məşrutə elanını gördüm” sözləri vardır. Bir yerdə isə Təbriz inqilabının şəhidi S. Səlmən anılır. Əsərin sırf məişətlə bağlı olmasını Seyid Hüseyn onun qüsuru sayırdı. Tənqidçi romanda bəzi yersiz, melodramatik, sentimental təsvirləri də süni və uyarsız hesab edirdi. Xüsusilə, Rzaqulu xanın və qızı Münəvvər xanımın yerli-yersiz ah-uf deyib qəşş etməsinin romana yaraşmadığını deyir. “Rzaqulu xanın namaz qılmağı və Mirzə Rəhim ağanın bir yerdə arvadından qorxması, digər bir yerdə əlinə ağacı alıb qorxduğu arvadını döyməsi bir qədər məntiqsizlik olsun gərəkdir... Böyük xanımın bir yerdə gözünün qara, digər yerlərdə mavi olması münasibətsiz hallardandır” (Hüseyn, 1914). Tənqidçi romanın dil və üslubuna, yazı texnikasına aid də qüsurlar göstərirdi. Cümlələrin zamana görə uzlaşmamasını, xüsusilə nəzərə çatdırırdı. Bu qüsurları ilə yanaşı, ““Bədbəxt milyonçu...” Ordubadi yaradıcılığının məfkurə istiqamətini, realizminin xüsusiyyətlərini araşdırmaq, ədibin ictimai-siyasi görüşlərini müəyyən etmək üçün də əhəmiyyətlidir” (Talibzadə, 1966:476). Burada Məmməd Səid Ordubadinin romançılıq yolunda uğuru və Azərbaycan romançılığının düzgün istiqamətdə inkişafı da anlaşılır.

“Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab” romanında diqqəti çəkən bir məsələ də kapitalizmin inkişafı ilə bağlı olaraq, XIX əsr dramaturgiyamızdan gələn “atalar və oğullar” məsələsinin qoyuluşudur.

Bu problem “Bədbəxt ailə”, “Əsrimizin qəhrəmanları” (Abdulla Şaiq), “Neft və milyonlar səltənətində” (İbrahim bəy Musabəyov) daha qabarıqdır. Bu da maraqlıdır ki, epik -analitik üslublu bu romanlarda epik-didaktik çalarlar da var və bu çalarlar elə onların “atalar və oğullar” xətti ilə bağlıdır. Bunu Abdulla Şaiqin “Bədbəxt ailə” (1911) və “Əsrimizin qəhrəmanları” (1909-1918) romanlarında aydınca izləmək olar. 1933-cü ildə nəşr edilmiş “Seçilmiş əsərləri”nə “Dursun” adı ilə daxil edilmiş “Bədbəxt ailə”ni Abdulla Şaiq 1911-ci ildə qələmə almış, 1912-ci ildə “milli roman” adı ilə çap etdirmişdir. Kitabın ön sözündə oxuyuruq: “İş bu milli roman rəfiqəyi-mərhuməmin həyatında pək xoşuna getdiyi üçün şu kitabçayı onun yadigarına ithaf ediyorum” (Şaiq, 1966:552). Bunu da unutmaq olmaz ki, Abdulla Şaiq ömrünün sonuna kimi bu əsəri janr baxımından roman kimi təqdim etmişdir. Özü onu 1912-ci ildə “milli roman”, 1936-cı ildə “kiçik roman”, 1948-ci ildə isə adicə roman kimi çap etdirmişdir. Yazıcının beş cildliyini hazırlayan oğlu Kamal Talibzadə də doğru olaraq qeyd edir ki, “həmin əsəri roman janrının tələblərinə tamamilə cavab verməsə də, yaranmış ənənəni pozmamalı üçün müəllifin romanları içərisinə daxil etdik” (Şaiq, 1966:552). Biz

də həmin ənənəni pozmayıb, bu əsərdən roman kimi söhbət açır, onun roman xüsusiyyətlərinə toxunmağa çalışırıq. Romançılıq sənətini yaxşı bilən, buna qədər “İki müztərib, yaxud əzab və vicdan” romanını yazan, “Əsrimizin qəhrəmanları”nda təcrübə keçən Abdulla Şaiq “Bədbəxt ailə”ni elə-belə roman adlandırmırdı. Çox güman ki, burada o, əsərin geniş, şaxəli süjetini, kəskin konfliktini, həyatın müəyyən bir sahəsinin əhatəli təsvirini və obrazların, xarakterlərin təbiiliyini nəzərdə tuturdu. Bunu romanın lirik-epik və epik-analitik üslubunda, xalq dilini, dastan dilini andıran təhkiyə, dialoq və nitqlərdə də görmək olar.

Əsərin ilk abzasından əsl romanlara məxsus ləngərli, tutumlu epik təhkiyə ilə tanış oluruq. “Kiçik və yoxsul daxmasının səkisi üzərində ortaboylu, sağlam, yaşlı bir adam oturmuşdu. İri, dərin papağını qaşlarının üstünə çəkərək düşünürdü...” Bu düşüncələr çözləndikcə çeşidli, ağırlı, acılı həyat lövhələri ilə qarşılaşırlar. “Bədbəxt ailə” həcmcə kiçik olsa da, öz quruluşu, strukturu ilə də roman səciyyəlidir. Roman hadisələrin tən ortasından başlayır. Dursun ikinci arvadı Güllünü arvadı Ballı ilə birlikdə yaylağa göndərir. Amma biz Güllü üçün dəli-divanə olması, onu alması və bunun üstündə baş verən faciələri sonra görürük.

Borçalı qəzasının Candar kəndində Pirverdi kişinin ailəsində qənaətçi və xəsis kimi tərbiyələnən, axırda əyyaş, xudpəsənd bir gənc olan Dursunun xarakteri əsər boyu gərgin və cazibəli hadisələr daxilində açılır. Atası öldükdən sonra, daha çox əyri yollara uyan Dursun Ballı adlı bir qızın eşqi ilə yaşayır. Ancaq el içində əyyaş, oğru kimi tanınan Dursuna qız verməmək üçün çoxlu başlıq istəyirlər. Dostları ilə birlikdə Ballını götürüb qaçan Dursun ata yurdunu abadlaşdırır, oğul, qız atası olur. Oğlu Səfər mülayim, izzət-nəfsini qoruyan, yeri gələndə “qızmış bir aslan kimi coşan” gənc olmuşdu. Borçalının Qaracalar kəndindən Zəhra adlı qızı sevirdi. Qaracalar kəndinə gedən, “qocaldığından saçı-saqqalı ağarmış, çalışmaq qabiliyyətini xeyli itirmiş” Dursun oğlu Səfərin toyu ərəfəsində Güllü adlı bir qıza vurulur və onu götürüb qaçır. Bununla da ailə ziddiyyəti, toqquşma və savaş başlayır. Bu dramatizmlə yanaşı, başqa bir faciə başlanır. Çox çəkmir ki, hər gün “of, bu qıllı meymundan yaxamı nə zaman qurtaracağam” – deyən Güllü həmin Qaracalar kəndindən Vəli adlı bir oğlana qoşulub qaçır. Bu hadisə Dursunun ailəsini, Ballını, qızları Gülsənəmi, Günəşi, kiçik oğlu Əkbəri sevindirir də, böyük oğlu Səfər buna namus məsələsi kimi baxır. Odur ki, Vəlini öldürüb, atasının intiqamını alır. Nadan atanın günahından on il Sibirə sürgün edilir, üstəlik sevgilisi Zəhradan ayrılır, toy təxirə salınır. Dursun Tiflisə qovun-qarpız satmağa gedərkən, Tiflisdə kazaklar onun belində xəncər görüb həbs edirlər. Ancaq altı aylıq həbsxana həyatı da ona dərs olmur. Həbsdən buraxılan kimi yenə “Güllü! Güllü! – deyə-deyə özünü evə salır. Tərətdiyi müsibətlər onu kölgə kimi izləyir. Vəlinin qardaşı Əhməd onu öz qapısında vurub öldürür. Ancaq altı ay əvvəl onu

ölmüş bilib yas da vermişdilər, ehsan da. Həm buna, bəlkə həm də Dursunun əlindən müsibətlər görünən Ballı ailə dincliyi üçün “Yaxın getməyin, yaxın getməyin, atanız xortlayıbdır! – deyə bağırırdı. Hamı çəkildi. Dursun son nəfəsdə də nə evdəkiləri, nə də Sibirdəki oğlunu andı, yalnız Güllünü soruşdu.

Həlim bir təhkiyə ilə başlayan romanda hadisələr drammatizmlə davam edir, faciə ilə qurtarır. Bu drammatizmdə və faciəlikdə bir nikbin ovqat var. Qeyrətli Səfərin sürgündən qayıtma ümidi də bu nikbinliyi artırır. Romanın axırında müəllifin “Ballı yatağında oturub, əlində corab toxuyur, o gün Səfəri xatırlayıb kırıqlarını isladan göz yaşlarını önlüyünün ətəyi ilə qurudurdu” – sözləri də rəmzi şəkildə buna işarədir.

Romanda ictimai problemlərlə ailə-məişət məsələləri qovuşuq şəkildə təsvir olunur. Çünki ailə-məişət mövzusu, atalarla oğullar arasındakı əkslik bütöv cəmiyyətlə, dövrün əxlaq normaları ilə təmasdadır. İnsanın əxlaqı, davranışı, görüşləri ətraf mühitə, nəticədə bütün cəmiyyətə təsir göstərir. Abdulla Şaiq bunu əyani şəkildə göstərmək üçün romanda bizi üç nəslin nümayəndəsi (Pirverdi–Dursun–Səfər) ilə tanış edir. Bunlardan biri baba, birisi ata, digər nəvədir. Pirverdi “çalışqan olduğu kim də” son dərəcə pulpərəst və xəsis bir adam idi. Arvadının ölümündən sonra evlənməmiş, on üç yaşlı Dursunu böyütmüşdü. Pirverdi qocalıb əldən düşdükcə Dursun böyüdü, xudpəsənd, əyyaş və oğru oldu. Abdulla Şaiq bunun əsas səbəbini ailə tərbiyəsinin düzgün olmamasında görürdü. Dursunun həyat yolu atasınınkindən da betər olur. Üçüncü nəslin nümayəndəsi Səfər həm xarakteri, həm də hərəkət və davranışı, danışığı ilə müsbət surət kimi yadda qalır. Bütün ailə ümidini ona dikirsə, atanın xatası onu sürgün həyatına salır.

Əsər boyu bir-birinə əks obrazların qarşılaşdırılması və toqquşması süjetə bir gərginlik, cazibədarlıq gətirir. Müəllif obrazların mənəviyyatını, daxili aləmini hadisələrin təsvirində açır. Psixoloji təsvir və təhkiyə dialoq və monoloqvari danışıqlarla növbələşir. Ailə, məişət hər cür illüziyadan uzaq realistsəsinə əks etdirilir, təsvirdə psixoloji detallara da üstünlük verilir.

Abdulla Şaiq romanda siyasi məsələlərə toxunmağı qarşısına məqsəd qoymamışdır. Ancaq əsərdə yeri gəldikcə siyasi-ictimai hadisələrə toxunmaq romanda hadisənin daha canlı, real və təbii catdırılmasına xidmət edir. Dursunun Tiflisdə tutulması dövrün siyasi həyatı, gərginlik, təqib və tətillərlə bağlanılır. Romanın kiçik bir bölümündə, 1905-ci ilin fevralında “bütün Rusiyanı bürüyən tətillə və inqilab hərəkəti”nin çarizmi qorxuya salması, inqilab dalğasının “qoca Qafqaza” qədər gəlib çatması, ölkədə hərbi vəziyyət elan olunması və başqa siyasi hadisələrin bədii təsviri əsərə analitik ruh verir, onun ictimai dəyərini artırır. Ancaq müəllif belə hadisələrə çox uymur, romana, məsələnin açılışına lazım olacaq dərəcədə yer ayırır.

Roman təsirli və oxunaqlıdır. Dil və üslubu aydındır, xalq dilinə söykənir. Burada rast gəldiyimiz “Araz aşığındandır, Kür topuğundan”, “Mənə oxşamadın, südüne çəkdin”, “Ağ at arpa yeməz”, “Gözəl bir qız almaq qocalığın əl əsasıdır” kimi məsəllər və deyimlər də romanın dilinə bir şirinlik gətirir. Bununla belə, burada Dursunun Məcnunsayağı şit eşqi, Güllü ilə nəfəs alması, onun yolunda ölməsi, doğma oğluna, qızlarına etinasızlığı, sevib aldığı arvadı Ballı ilə ağır rəftarı bizi o qədər də inandırmır. Müəllif Dursunun xarakterindəki naqislikləri açmaqda bəzən illüziyaya qapılır, reallıqdan uzaqlaşır.

“Bədbəxt ailə” haqqında bunu deyə bilərik ki, Abdulla Şaiqin arxivində Borçalı mahalının Candar kəndinin sakini A. Mansurovun bir məktubu saxlanılır (Şaiqin fondu, Ф. 126, 345). Müəllif Abdulla Şaiqdən soruşur ki, kəndimizdə, XIX əsrdə, həqiqətən Dursun və Səfər adlı adamlar olmuşdur. Romandakı əhvalatlar onların başına gəlmişdir. Xahiş edirik ki, deyəsəniz romanınızdakı surətlərin prototipi onlardırmı? Abdulla Şaiqin A. Mansurova cavabını bilmirik. Amma bunu bilir ki, Abdulla Şaiqin baba yurdu Sarvan kəndi Candara çox yaxın idi ki, kənd adamları bir-birini tanıyırdı. Ola bilsin ki, Abdulla Şaiq Sarvana gedəndə bu əhvalatı orada eşidib, qələmə almışdı. Bu məktubun özü romanın mövzu və süjetinin qondarma deyil, o dövr Azərbaycan həyatı üçün səciyyəvi və təbii olduğunu göstərir. Bunun özü də Abdulla Şaiq sənətinə şərəf gətirir. Ədibin “Əsrimizin qəhrəmanları” romanı daha səciyyəvidir. O, romanın mövzusunu bildiyi hadisələrdən almış, şahidi olduğu əhvalatları süjetə gətirmişdir. Romandakı bəzi obrazların həyatda öz prototipləri var idi. Abdulla Şaiq onları görmüş, tanımış, onlarla təmasda olmuşdur.

“Əsrimizin qəhrəmanları”nın maraqlı yaranma və çap tarixi var. Müəllif özü yazırdı: ““Əsrimizin qəhrəmanları” adlı bu roman 1909-cu ildə başlanmış və o zamanlar bir qismi qəzetdə nəşr edilmişdir. Bəzi səbəblərə görə əsər yarımçıq qalmışdı. Süleyman Sani Axundovun təkidi ilə tamamladım” (Şaiq, 1948:245). Məsələ belə olmuşdu. Abdulla Şaiq romanın ilk parçasını 1909-cu ildə hazırladığı “Gülzar” dərslyinə salmışdı (Gülzar, 1912:74-81). Buradakı qeyddə yazırdı ki, “14-cü əsrimizin qəhrəmanları tam romanından bir parçadır.” 1913-cü ildə isə romanın birinci hissəsini “İqbal” qəzeti çap edir. Son parçada deyilir: “Romanın birinci hissəsi burada qurtarır. Məbəqisi birinci hissə ilə kitab şəklində təb olunacaqdır” (İqbal, 1913; 1914). Romandan bir parça da 1910-cu ildə “Həqiqət” qəzetində çıxmışdır. Ancaq S.S. Axundovun “Əvvəlcə mən elə güman etmişdim ki, Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanları” sərlövhəli romanına nəzirdir. Heç bir oxşarı olmaya-olmaya sərlövhəsini neçin elə qoymusan?” – sözləri çaş - baş salır. M.Y. Lermontovun həmin əsərini tapıb oxuyur və əmin olur ki, bu əsərlərin adı təsadüfən oxşar olsa da, məzmunu və quruluşu tamamilə başqadır. Ədib yazır ki, “bu o zaman gənc yazıçı kimi mənim izzət-nəfsimə toxundu, həvəsim və iradəm qırıldığından, başlamış olduğum bu roman gözümdən düşdü”

(Şaiq, 1978:266). Ancaq romanın çap olunan hissələri ədəbi ictimaiyyətdə xoş təsir oyatmışdı. Görkəmli ədəbiyyatşünas Abdulla Sur “Həqiqət” qəzetində çıxan “Lövhəyi-məsumanə” parçasını oxuduqdan sonra Gəncədən Abdulla Şaiqə yazırdı: “Zəki (Zəki-romanın obrazlarından biridir – S.Ş.) adaşım, lövhənizi həqiqətən bəyəndim... Təbrik edirəm. Müvəffəqiyyətiniz pək əsaslı... Üslubunuz pək lətif... Təsviriniz pək bədii!...” (Şaiq, 1966:552) Bakıdan, Kazandan, Aşqabaddan gələn oxucu məktubları da (Şaiq, 1978:266) onu əsərə qaytara bilmir. Yəni də S.S.Axundovun təkidi ilə o, romanı 1918-ci ildə, Azərbaycanda ilk Müstəqil Demokratik Respublika qurulduqdan sonra tamamlayır. Üç siyasi hadisə – 1905-ci il inqilabından sonra irtica illəri, Birinci dünya müharibəsi və Cümhuriyyət dövründə qələmə alınan bu roman nədənsə az öyrənilmişdir. Hətta 1957-ci ildə Abdulla Şaiqin üçcildliyinin birinci cildində povest kimi verilmişdir. Halbuki kitabın önsözündə roman adlandırılmışdır (Şaiq, 1957:15). Nədənsə Yaqub İsmayılov da bu əsərdən povest kimi danışır (İsmayılov, 1962:111). Ədibin oğlu Kamal Talıbzadə, eləcə də Qulu Xəlilov və Əflatun Saraçlı (Məmmədov) doğru olaraq, onu roman kimi öyrənilib təqdim edirlər. Geniş şüjetli, maraqlı kompozisiyalı bu romanda hadisələr on fəslə əhatə edir. Hər fəsildə qəhrəmanların ayrı-ayrı sərəgüştə qələmə alınsa da, bütövlükdə hamısı bir süjet ətrafında birləşir.

Abdulla Şaiq “Bədbəxt ailə”də kənddə üç nəslin Pirverdi – Dursun – Səfər kimi nümayəndələrinin həyatını veriridə, buradakı Hacı Kərim – Ağa Mürsəl – Əşrəf artıq Bakı kimi iri sənaye şəhərinin sakinləridir. Onlar bir kəndin rəmzi mənada “Əsrimizin qəhrəmanları”dır. Pirverdi adı kənd bostançısı idisə, Hacı Kərim “Bakıda məşhur bazzaslardan idi”. Onun neft sahəsi də, kontoru da var. Hər ikisi Hacı Qaranın xələfləridir. Ancaq biri qəpik, o birisi isə milyonlar yığır. Müəllif Hacı Kərimin xasiyyət və xarakteri ilə bizi əsərin əvvəlindən tanış edir. O, ailəsinə, qohum-əqrabasından mənən uzaq düşən, varlığını sərvətə bağlayan, bununla belə heç saymadığı oğluna da dövlətli qız axtaran Hacı Kərimin əxlaqı feodal və formalaşmağa başlayan kapitalizm qayda-qanunları ilə yoğrulmuşdur. Odur ki, Abdulla Şaiq hacı kərimləri dövrün, zamanın yetirməsi kimi səciyyələndirir və gəncliyin taleyində onların bir əngələ çevrildiyindən narahatlığını bildirirdi. Ağa Mürsəl atası kimi xəsis olmasa da, daş qəlblə, ailə-övlad qədri bilməyən, ata-ana saymayan, gününü kazinolarda keçirən, əyyaşlığa və qumara qurşanan bir gəncdir. “Hər zaman atasının üzünə onda ölüm əlaməti görmək üçün baxan” boş mənaviyyətli, əqidəsiz, məsləksiz Ağa Mürsəl atası üçün acıqla “qəpik-qəpik yığdığı bu sərvəti mən ovuc-ovuc, ətək-ətək dağıtmasam kişi deyiləm” – deməklə öz həyat yolunu müəyyənləşdirir. Atasının ölümündən sonra o, daha iyirənc əməllərə qoşulur, azğınlaşır, atasının yığdığı pulları qumara qoyur, müflis vəziyyətə düşür. Anasını, ömür-gün yoldaşı Məryəmi çərləyib öldürür, körpə oğlu Əşrəf də

ata qayğısı görmür. Axırda bu iyrenc yollarda Ağa Mürsəl çox uzağa gedə bilmir. Bir əlində qumar, bir əlində qədər ürəyi partlayır. Yazıçı bu səhnəni belə təsirli təsvir etməklə maarifçilik görüşlərinə uyğun olaraq, bu yola düşənlərə ibrət dərsi vermək istəmişdir.

Feodal əxlaqlı Hacı Kərimdən, kapitalizm münasibətlərinin inkişafı dövründə özbaşına həyat sürən Ağa Mürsəldən fərqli olaraq, bu nəslin üçüncü nümayəndəsi Əşrəf artıq burjuaziya münasibətlərinin Bakıda da inkişafa başladığı bir zamanda həyata atılır. Ailədə tərbiyə görməyən, ana sözünə baxmayan, ata nəsihəti eşitməyən erköyün böyüyən Əşrəf atasından betər olur. O, oxumaq adı ilə Moskvaya gedir, atasının pullarını “sürəkli müsamirələrdə”, “alagöz qızlar”ın yolunda səpələyir, günlərini kazinolarda, otellərdə, teatrlarda keçirir. Atasının ölümündən sonra Bakıya gəlir. Uşaq vaxtı birgə oynadığı Sona ilə həyat qurur. Atasını yazıq Məryəmi çərlətdiyi kimi, o da Sonaya əzab verir, günlərlə evə gəlmir, atasından da betər pozğun həyata düşür. Axırda Yelena adlı bir rus qadınının aşnasının gülləsinə hədəf olur. Əyri yola düşən, həyatda öz yerini tapa bilməyən, bir nəslin “fərəhsiz tarixinin ən müdhiş və qaranlıq səhifələri” belə tamamlanır.

Romanda “əsrimizin qəhrəmanları” müxtəlif zümrənin, müxtəlif nəslin müxtəlif görüşlü adamlarıdır. Bunlar özlərini həyatın axarında, qarşılıqlı münasibətlərdə, danışıqlarında, əməllərində tanıdırlar. Burada gənclik və gənc obrazlar ayrıca qayğı və məhəbbətlə qələmə alınır. Onlar iyrenc əxlaq qaydalarına, israfçılığa, maarifsizliyə qarşı qoyulur. Odur ki, Abdulla Şaiq Əşrəf, Əhməd və Zəki kimi gəncləri uşaqlıqdan izləyir, onları gələcək azad, müstəqil bir dövlətin qurucuları kimi görmək istəyir. Ancaq lazımı ailə tərbiyəsi, ənənəsi və arxası olmayan bu gənclərin çoxu yollarda bürəyib yıxılıb qalır, müəllifin umduqlarına çata bilmirlər. Əvvəllər onlar vətən, millət, ana dili, maarif və məktəb haqqında maraqlı fikirlər irəli sürürlər. Hətta siyasi təşkilatlarla əlaqə saxlayırlar. “Maarif ocağı”ndan “neft və milyonlar səltənəti”nə düşdükdən sonra Əhmədin xarakterinin o biri üzünü də açılır. O, iş tapdıqdan, Əşrəflə tanışlıqdan, varlı bir qızla həyat qurduqdan sonra hər şeyi unudur. Əvvəllər xoş arzularla yaşayan, vətənə, millətə xidmət etmək istəyən Əhmədin uşaqlıqdan gəncliyə qədər yolunu izləyən Abdulla Şaiq onun bu xasiyyətini “alışmış qudurmuşdan yaman olur” sözləri ilə damğalayır. Əşrəf əyyaşlığın, Əhməd sərvətin qoynuna atılmaqla, milli intibah uğrunda çarpışan gənclər sırasından çıxdığı olurlar.

Romanda bu gənclərdən yalnız Zəkini axıra qədər mübariz, mətin və işıqlı görürük. Moskva universitetində tələbə olarkən, siyasi təşkilata üzv olan Əhməd və başqa yoldaşlarını da buraya cəlb edən Zəki çaxnaşmalı illərdə bərkədən-boşdan çıxır, bütün maddi çətinliklərə, dostlarının dönüklüyünə baxmayaraq, öz məsləkindən, öz yolundan dönmür. Bakıya qayıtdıqdan sonra daha fəal görünür,

inqilabi hərəkatda iştirak edir. Ancaq bütün bunlarla, adı müəllif təhkiyəsi ilə tanış oluruq. Oxucu Zəkinin inqilabi fəaliyyətinə görə universitetdən qovulmasına, İran inqilabında iştirakına o qədər də inanmır. Onun “Yumruğumla bu istismar dünyasının taxt-tacını alt-üst edəcəm!” – sözlərini də şüar kimi qarşılayır.

Burada ən süni görünən əhvalat Zəkinin sosial-demokratlara, Bakıda isə bolşeviklərə qoşulmasıdır. Bu nə Abdulla Şaiqin, nə də onun qəhrəmanlarının təbiətinə, görüşlərinə uyğun gəlir. Qulu Xəlilov onu “mükəmməl surət saymayanda” (Xəlilov, 1973:95), Yaqub İsmayılov onun inqilabi təşkilatın tapşırığını necə yerinə yetirdiyi, “hansı fədakarlıqlara dözdüyü” konkret göstərilmiş (İsmayılov, 1962:122) – deyəndə də bunu nəzərdə tuturdu. Zəki milli azadlıq hərəkatına qoşula bilər, bolşevik inqilabına yox. Onun Cənubi Azərbaycan inqilabçılarına köməyə getməsi və orada şəhid olması da bu mənada, inandırıcıdır. Odur ki, Abdulla Şaiq romanın sonunda Mustafanın dili ilə deyir: “Əşrəf də öldü, Zəki də. Ancaq o yubka qurbanı, bu isə azadlıq və inqilab qurbanı oldu. Aralarında nə böyük fərq var! Namuslu ölüm də namuslu həyat qədər şərəfidir!.. Namusla yaşayanların ölümü də namuslu və şərəfli olurmuş!” (Şaiq, 1957:255)

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Abdulla Şaiq bu romanda gəncləri “əsrimizin qəhrəmanları” kimi təqdim etməklə, 1918-ci ildən yaranan Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə milli kadrlara olan ehtiyacı da hiss etdirirdi. Əşrəf, Əhməd kimi gənclərin milli dövlətçiliyə xidmət edə bilməməsindən təəssüflənir, Zəkinin həyat yolunu nümunə göstərirdi. Sona, Məryəm, Nəzakət kimi uğursuz ailə quran gənc xanımları da yeni quruculuğun fəal üzvləri kimi görmək istəyirdi. Romanda “atalar və oğullar” xəttinin bariz nümunəsi Məhərrəm əmi – Zəki xəttində açıqlanır. Burada da, “Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab”da olduğu kimi, “atalar və oğullar” konfliktə yox, əlbir münasibətdə, fəaliyyətdə verilir. Konflikt isə bunların arzu və ümidləri ilə cəmiyyət arasındakı uğursuzluqdan yaranır.

“Əsrimizin qəhrəmanları”nın ən qocaman, işıqlı və vətənsəvər adamı Məhərrəm əmidir. Ağrılı-acılı günlər görəndə bu ağsaqqal ziyalının həyatı ilə romanın ikinci fəslində tanış oluruq. Gəncə mahalının Palçıqlı kəndindən olan Məhərrəm əmi ata-anasını vaxtsız itirdikdən sonra iki bacısını dolandırmaq üçün şəhərə köçür. Əvvəlcə adi yük daşıyıcı pul qazanır, sonra əttar dükanı açır. Kəsib olduğu üçün Molla onu ana dilində təhsil almağa qoymadığına görə rusca təhsil alır. Odur ki, bütün məhəllədə “rus Məhərrəm” kimi tanınır. Bacılarını köçürdükdən sonra bu acınacaqlı həyatdan canını qurtarmaq üçün yenicə evləndiyi Firuzə xanımınla birlikdə Peterburqa köçür, “tam qırx il orada ticarətlə məşğul oldu. O, yalnız ticarət adamı deyildi; eyni zamanda cəmiyyət adamı idi də” (Şaiq, 1957:155). Ticarət işləri ilə yanaşı, onu Peterburqda oxuyan “Qafqazın məhkum xalqları-

nın siyasi və mədəni həyatı da düşündürürdü” (Şaiq, 1957:155). Universitetlərdə oxuyan Azərbaycan türkləri ilə görüşür, onlara maddi kömək edir, tələbələr üçün yardım kassası açmağa çalışırdı. Buradakı gənclərə böyük ümid bəsləyirdi. Xalqının bacarığına və qalibiyyətinə inanan Məhərrəm əmi onları da inandırır ki, “Bizim xalqımız rus mədəniyyətinə yiyələnersə gələcəkdə böyük adamlar yetişdirə biləcəkdir” (Şaiq, 1957:155). Başqa bir yerdə isə gənclərdən danışarkən fəxrlə “bu fırtınalı dənizin qudurmuş dalğaları ağzından gəmimizi ancaq bu gənc sükançılar salamat sahilə çıxaracaqlar” (Şaiq, 1957:171) – deyirdi.

Məhərrəm əmi Bakıda ədəbi-mədəni mühitlə daha sıx əlaqə saxlayır, məktəbləri gəzir, şagirdlərin təhsili, ailə vəziyyəti ilə maraqlanır, yoxsulları özünə gətirib məktəbə düzəldir, başqa şəhərlərdə, ali məktəblərdə oxuyanlara maddi yardım göstərirdi. Əşrəfi beləcə məktəbə, Əhmədi işə düzəltdi. Ağa Mürsəli isə oğluna düzgün tərbiyə verməməkdə danlayaraq deyir: “Sən bir ailə üzvü olduğun kimi müəyyən bir cəmiyyətin üzvü və vətəndaşsan. Bir ailə üzvünün etdiyi yaramazlıq ailə üzvlərinə nə qədər ziyan verərsə, onun yaramazlığı mənsub olduğu cəmiyyətə, yaşadığı mühit və ölkəyə də bir o qədər ziyanlıdır” (Şaiq, 1957:152). Odur ki, ölkə elmlə, məktəblə, maariflə abad olar deyir, “Ziyayi-Qafqasıyyə”, “Tərcüman”, “Əkinçi”, “Kəşkül” kimi mətbuat orqanlarının işini alqışlayırdı.

Məhərrəm əmi tərəqqi yolunda gəncliyə Avropanı nümunə göstərirdi. “Bizim iki böyük düşmənimiz var: biri İranda, Ərəbistanda təhsil almış ruhanilər və İranı aşıb gələn mərsiyəxanlardır. İkincisi isə xalqı istibdad pəncəsində əzməkdə olan əyyaş və başsız İran padşahlarıdır” (Şaiq, 1957:156). O, çarizmin azgün milli siyasətinə də toxunurdu. Bir yerdə bu mənfur siyasəti pisləyərək deyirdi: “Bu Nikolayın taxtı görüm öz başına uçsun. Bizim başımızın altına yastıq qoyur, ingilis siyasəti aparır... Onu (çar üsul-idarəsini – S.Ş.) kor qalsın. Ən çox qorxduğu, ən çox düşmən tutduğu da bizim ziyalılardır” (Şaiq, 1957:198). Məhərrəm əminin yüz il bundan əvvəl dediyi bu sözlər həmişə aktualdır, Qarabağ dərdimizi də yada salır. Ölkə və xalqın abadlığı üçün Napoleon və I Pyotr kimi rəhbərlər diləyən Məhərrəm əmi Qərb mədəniyyətinə meyilli adam kimi, gah “rus Məhərrəm”, gah “qazotaran” kimi qarşılanır, onun xeyirxah arzuları, bəzən əməlləri xalq kütləsinə çatmırdı. Hətta oxutduğu, arxa olduğu, işə düzəltdiyi Əhməd belə “Məhərrəm əmi doğru deyir. Mən o kişinin sözlərinə indi qiymət qoyuram. Gedib gözəl bir rus qızı ilə yaşamaq belə qızlar ilə ömür keçirməkdən on qat yaxşıdır” (Şaiq, 1957:213) – sözləri ilə onun səhv düşüncəsini açıqlayır. Məhərrəm əmi bu əqidəni təbliğ etdiyindən ona arada “rus xəfiyyəsi” də deyirdilər.

Məhərrəm əmi ömrünün qırx ilini Peterburqda yaşadığından öz xalqının keçmişini, ədəbiyyat və mədəniyyətini yaxşı bilir. Ancaq bu onun nöqsanından çox faciəsidir. Məhərrəm əmi Peterburqa kefi üçün yox, dolanacaq üçün getmişdi. Odur ki, heç olmasa vətən torpağında ölmək üçün Azərbaycana qayıtmışdır.

Bir faktı da xatırlayaq ki, Məhərrəm əminin o zaman həyatda real prototipi olmuşdur. Onun adı da Məhərrəm idi. Abdulla Şaiq özü onunla dostluq etmişdir. Hətta o, bir neçə dəfə Abdulla Şaiqin yanına məktəbə düzəltmək üçün kasıb uşaqları da gətirmişdir. Müəllif onu necə tanıyır, necə bilirdisə eləcə də həyat yolunu, xasiyyətini və əməllərini Məhərrəm əmi obrazına köçürmüşdür. Abdulla Şaiq xatirələrinin bir bölümünü “Qeyrətli qoca” adı ilə Məhərrəm əmiyə həsr etmişdir. Burada Məhərrəm əminin Gəncədən Peterburqa, oradan Bakıya qədərki həyatını romanda olduğu kimi cızır, onun xeyirxah arzu və əməllərindən konkret faktlarla danışır, onu vətənsəvər, qeyrətli ziyalı kimi tanıdır. Buradan Məhərrəm əminin qeyrətini göstərən bir nümunəyə diqqət yetirək: Bakı şəhər dumasında üç sinifli qız məktəbi açmaq məsələsi qalxanda deyirlər ki, bizim müsəlmanlar məktəbə qız verməzlər... Qızlarını oxutmaq üçün 25 ata bizə ərizə versə məktəb açarıq”. Bu işi heç bir müəllim görə bilmir. Bunu eşidən Məhərrəm əmi ataların dilindən bir ərizə yazaraq qapı-qapı düşüb qol çəkdirmişdi. Bu əhvalatı danışan Abdulla Şaiq yazır: “O cümlədən mənim də yanıma gəlmişdi. O zaman övladım olmadığı (1906-cı il anılır – S.Ş.) halda mənə də imza etdirmişdi” (Şaiq, 1978:245). Məhərrəm əmi dünyasını dəyişəndə onu “Nicat” cəmiyyəti dəfn etmişdi.

Görünür, bir obraz kimi Məhərrəm əminin xeyli zəif çıxması, nitqinin bəzən şüarçılıq təsiri bağışlaması, faktların çox olması da, elə bununla bağlıdır. Müəllif istəyib ki, onu necə tanıyıbsa, eləcə də əsərə gətirsin, onu xeyirxah işlərinə görə yaşıtsın.

Abdulla Şaiqin Məhərrəm əmini “vətənsəvər, qeyrətli qoca” (Xəlilov, 1973:95) kimi vermək cəhdi romanda bəzən canlı bədii lövhələrdən çox, adi təhkiyə üsulu ilə təqdim edilir. Romanın səkkizinci fəslində Məhərrəm əminin bir obraz kimi sünüləşdirilməsi də inandırıcı deyil. Məhərrəm əminin Allah axtarıcılığı, yolda qoçuların onu bağa aparması, Rəşid adlı bir oğlanın Allah simasında qarşısına çıxması, Nəsirqulu və Abdulla Həmid İrən padşahı simasında döydürməsi və s. romana uyuşmur, uydurma əhvalat təsiri bağışlayır. Qulu Xəlilov düz deyir ki, bütün bunlar “sünidir, reallıqdan uzaqdır” (Xəlilov, 1973:95).

Abdulla Şaiq “Əsrimizin qəhrəmanları” romanını ikinci dəfə çapa hazırlayarkən, sovet quruluşunun istəklərinə, senzuranın tələblərinə uyğun olaraq, bəzi dəyişikliklər aparmış, rəyçilərin məsləhəti ilə ixtisar və əlavələr etmiş, adını da “Əsrimizin adamları” qoymuşdur. Görünür, Zəkini az qala bolşevikləşdirmək, onu Bakıda rus inqilabçıları ilə qardaş kimi təsvir etmək, rus çarizminin tənqidini azaltmaq və s. də məhz bununla bağlıdır. İş o yerə çatıb ki, Abdulla Şaiq Məhərrəm əminin ömür-gün yoldaşı Firuzəni də Anna adlı rus qadını ilə əvəz etmişdir. Bu təhrifləri Kamal Talıbzadə ədibin beş cildliyini çapa hazırlayarkən, qismən bərpa etmişdir. Amma əsərə xəttər gətirən əməliyyatın çoxu qalmışdır. Təəssüf

ki, ədibin “Əsərləri”nin beşinci cildində verilən “Xatirələrim”də də Məhərrəm əminin ömür-gün yoldaşının adı bərpa olunmamış, Anna kimi qalmışdır.

Abdulla Şaiq romanın ilk variantında təsadüf edilən bir çox ərəb və fars sözlərinin bir qismini dəyişdirmiş, əsərin dil və üslubunu sadələşdirmişdir. Roman hələ hissə-hissə mətbuatda çıxarkən, F. Köçərlinin diqqətini cəlb etmiş, bu barədə müəllifə açıq məktub yazmışdır. Burada bilinir ki, görkəmli ədəbiyyatşünas Abdulla Şaiqin başqa əsərləri ilə yanaşı, “Əsrimizin qəhrəmanları” romanını da oxuyubmuş. Məktubun bir yerində oxuyuruq: “Göndərdiyiniz kitabçalar (“Əsrimizin qəhrəmanları” da -S.Ş.) yetişdi və məni artıq dərəcədə xoşhal etdi. Bir qismi sadə dildə yazılmış və mövzusu öz məişətimizdən götürülmüş əsərlər yenicə başlayır meydana gəlməyə və bu yolda sizin xidmətinizin qədrü-qiyməti yoxdur... Sizin yazdığınızı gözəldir, amma qüsur tərzi-kələmdə və sözlərdədir” (Şaiqin fondu, №. 126, 345). Firidun bəy Köçərli romanı mövzusu məişətimizdən alındığı, həyatı realist şəkildə əks etdirdiyi üçün qiymətləndirir, dilindəki bəzi qüsurları düzətməyi məsləhət bilirdi. A.Şaiq bunlara gec də olsa əməl etmişdi.

“Atalar və oğullar” problemi İ. Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində” (1917) romanında da geniş şəkildə öz həllini tapır. İ. Musabəyov da bir maarifçi pedaqoq kimi bütün bələlərin islahını təlim-tərbiyədə, maarifdə axtarırdı. Müəllif atalar və oğullar arasındakı toqquşmanı da ictimai həyatın yox, şəraitin və tərbiyənin nəticəsi kimi izah edirdi. Ancaq bu əxlaq, təlim-tərbiyə məsələləri romanda yeri gəldikcə mövcud quruluşun əxlaq qanunları ilə bağlanır. “Neft və milyonlar səltənətində” romanında Avropa roman poetikası tələbləri, yeni tipli Azərbaycan romanına məxsus keyfiyyətlər daha aydın görünür. Bütövlükdə bu roman öz sənətkarlıq xüsusiyyətləri, obrazları, həm də əxlaqın ictimai zəmində əksi ilə İ. Musabəyov yaradıcılığında, eləcə də milli romançılığımızda yeni hadisə idi. Bu yenilik əsərin janrında, ideya və mövzusunda, epik-analitik üslubunda, dil sadəliyində də hiss olunur. Ə. Mirəhmədovun 1961-ci ildə lap sol gedərək bu əsərə hekayə (Azərbaycan ədəbiyyatı, 1960: s.544), A. İsmayılov poetik təhlilə çəkmədən povest (İsmayılov, 1964:5) deməsinə baxmayaraq, həmişə roman kimi qiymətləndirilmişdir.

“Neft və milyonlar səltənətində” romanının maraqlı süjet və kompozisiyası var. Romanda altı yaşından atasını itirən, doqquz yaşında molla məktəbində dərs alan, məktəbdən kənar edilən, dükancı yanında xidmətçi işləyən, torpağında təsadüfən neft çıxdığına görə milyonçu olan Cəlilin keşməkeşli, sevincli, kədərli həyat yolu inandırıcı şəkildə, bədii lövhələrlə qələmə alınır. Yeni dünyanın kapitalizm və burjuaziya mühiti dövründə gəncliyi təmsil edən əvvəlki romanlarda Əşrəf, Əhməd (“Əsrimizin qəhrəmanları”), Rzaqulu xan (“Bədbəxt milyonçu...”) və başqaları idisə, burada Cəlil ağıdır. Onlar həyatda bəzən ayrılısalar da, yolları

qovuşur. Əyyaşlıq, pozğunluq və qumara qurşanma həyatlarını zəhərləyir. Xüsusilə Əşrəf və Cəlil Yelenaların, Olyaların felinə düşərək, ailəni dağıdır, özlərini məhv edirlər. Burjuaziyanın inkişafa başlaması çoxlarının həyatında dəyişiklik əmələ gətirir, gözlərini parladır, ömrünü qaraldır. Varlanmaq ehtirası bəzilərinin insani hisslərini boğur, bəziləri isə qəfildən varlanmaqla görmədikləri günə düşürlər, yeni həyata, varə, sərvətə uyuşa bilmirlər, əyri yollara düşürlər. Ona görə də Əhmədlərin, Əşrəflərin və Cəllillərin belə harınlayıb pozulmasında, həyat girdabında, sərvət içində boğulmasında kapitalizmi, burjuaziyayı, pulu, sərvəti söyməkdənsə, bunları sinirə bilməyən, yolunu azan, faciələr törədən insanları qınamaq lazımdır. Burjuə cəmiyyəti varlanmaq, cah-cəlal düzəltmək, bilik və bacarıq üçün şərait yaratmışdı, əyri yollara da imkan var idi. Hər kəs fərasətinə görə ondan bəhrələnirdi. Əslində Cəllilər “milyonlar səltənətində” başını itirən, burjuaziyanın Avropa mədəniyyətinin özü ilə gətirdiyi yaxşılara yox, yaramazlıqlara uyan, ağılı nəfsinə qurban verən dəyanətsiz adamlardır. Abdulla Şaiqin belələri üçün dediyi “Əyyaşlığın sonu yorğunluq və səfalət, səfalətin sonu isə heçlik və fəlakətdir” – sözləri Cəllillərin xarakterinə də uyarlıdır. Həqiqətən də, onların fəlakətinin səbəbini pulda, sərvətdə yox, onların əxlaqında, ailə və məktəb tərbiyəsində, görüşlərində, xarakterində axtarmaq daha doğrudur. İ. Musabəyov da bir maarifçi kimi, bu məsələni qabarıq verməyə çalışırdı. Cəlil körpəlikdən özbaşına hərəkət edib, düzgün tərbiyə verəni, yol göstərəni olmayıb. Bədxah, əyyaş adamlara qoşulub. Sonradan həyatın axarına düşüb, qeyri-ixtiyari sərvət gölündə boğulur.

İ. Musabəyov romanın əvvəlində bu cəhətə işarə edir: “Nə qədər gözəl əxlaqlı bir adamı götür sal bir vəsətə (mühitə - S.Ş.) bədəxlaq adamların mühitinə, bir az vaxtdan sonra görərsən ki, onun əxlaqı çəvrildi, bədəxlaq oldu, öz evini də yıxdı, qeyrilərinin də. Odur ki, hər kəsi bədəxlaq görüb də bilməyən onun özünü müqəssir eləməyə bizim haqqımız yoxdur, çünki təqsir onun təqsiri deyil, ancaq vəsətin, mühitin və tərbiyənin təqsiridir. Belə adamlardan biri də Cəlil ağa idi” (Musabəyov, 1917:11). Cəlil var-yoxunu Avropadan belə Olyaların yolunda tökdükdən sonra dilənçi kökündə qayıdıb ailə bədbəxtliyini görüb, pis əməllərinə görə peşiman olsa da, bütün bunlara dözə bilmir, ürəyi partlayıb ölür.

İbrahim bəy Musabəyov bir daha təsdiq edirdi ki, gəncliyin xoşbəxtliyi üçün milyonlar bəs deyil, əsas nəfs, əxlaq və insanlıqdır. Bunlar olmasa yaşamağa dəyməz.

Romanda konflikt çox gec başlayır. Bu, Cəlilin əyyaşlıq dostu Lütfəli bəylə ömür-gün yoldaşı Şəfiqə arasında qısa şəkildə davam edir və faciə ilə bitir. Mənən boş, içki düşkünü Lütfəli bəy Cəlili Olya ilə Avropa səfərinə göndərməklə Şəfiqəyə sahib olmaq istəyir. Ancaq məqsədinə çata bilmir. Axırda o, cəzasına çatır, Şəfiqənin əli ilə öldürülür.

Xeyirlə Şər arasındakı mübarizəni andıran bu konflikt Şəfiqənin mənəvi və fiziki qələbəsi ilə qurtarır. Məhkəmə də onu, günahını bağışlayır. Əslində romanda məhəbbət xətti yox dərəcəsidir. Şəfiqə sevib-sevilən, namuslu, ismətli bir Azərbaycan qızı kimi yadda qalır. O, Cəlilin düzgün yola qayıtması, ailə xoşbəxtliyi üçün hər əziyyətə dözür, körpəsini saxlamaq üçün saçını belə kəsib satır, ərinə sadıq qalır. Öz qüdrəti, isməti və sədaqəti ilə Şəfiqə xalq dastanlarımızdakı qadın obrazlarını xatırladır, bir ədəbi obraz kimi sevilir. Roman əsasında ilk dəfə 1918-ci ildə kino çəkilməsi bu obrazın uğurlu çıxması ilə bağlı idi.

Düz deyirlər ki, romanın bir janr kimi formalaşması tarix və tarixi hadisələrlə bağlıdır. Bir çox tarixi əsərlər bədii formadadır. Bədii əsərlərin də tarixlə bağlılığı danılmazdır. A.S. Puşkin “bizim zamanədə roman deyəndə uydurma təhkiyədə inkişaf edən tarixi epoxanı başa düşürük” (Puşkin, 1949:102) – deyə vurğulayanda, bunu nəzərdə tuturdu. İlk tarixi romanlar bəzən tam tarix əsərləri səciyyəsinə idi. Sonralar bədii, publisist, didaktik, memuar ünsürləri qazandı.

Azərbaycanda nə dünya roman təcrübəsində olduğu kimi, elə tarixi romanlar yaranmışdı, nə də onun təsnifatı və prinsipləri müəyyən idi. Ona görə də bəzən adi romanları da “tarixi roman” adı ilə çap edirdilər. Mir Cəlal isə Məhəmməd Füzulinin H. Vaiz Kaşifdən iqtibas etdiyi “Hədiqətüs-Süəda” əsərini tarixi povest sayırdı. R. Zaki “Koroğlu”, “Kərəm və Əsli”, “Köhnə Türkiyə” əsərlərini türkiyəli müəlliflərdən iqtibas edərək belə çap etdirmişdi. Ancaq bunlar adi xalq dastanları, “folklor romanları” idi. Onun “tarixi roman” adı ilə buraxdığı “Nakam qız” da aşıqanə-macəra xarakterli idi, tarixilikdən uzaq idi. M.F. Axundzadənin “Hekayəti-Yusif şah”, “Kəmalüddövlə məktubları”, Z. Marağalının “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, A. Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları” və başqa əsərlər az-çox tarixlə, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlıdır. Elə Avropada ilk səyahətnamələr və məktublar hamısı tarixi səciyyəli idi, amma tarixi əsər deyildi. Odur ki, bunları “romana bələdçi kimi də qiymətləndirirlər” (Тимофеев, 1955:225). Ancaq heç biri tarixi roman deyil. 1891-ci ildə gürcücə “ოდგოოს” (“İveriya”, 1891) və rusca “Новое обозрение” (“Novoye obozreniye”, 1891) (Tiflis) qəzetləri çox maraqlı bir xəbər yazmışdı. İlk dəfə Əlifəğa Bağırovun diqqətini cəlb edən bu xəbərdə bildirilir ki, XIX əsrin sonlarında Tiflisdə yaşayan Gəncə mülkədarı Əsgər ağa Adıgözəlov “Qara yel” adlı bir tarixi roman yazmışdır. Burada Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qafqaza hücumları, Şuşa qalası yanında vuruşları, Azərbaycan türklərinin həyatı, məişəti, adət-ənənələri və s. təsvir olunur. Qəzetlərdə oxuyuruq: “Yelizavetpol mülkədarı və mirovoy sudun Tiflisdəki köməkçisi Əsgər ağa Adıgözəlov Ağa Məhəmməd xanın basqını zamanından böyük bir tarixi roman yazmışdır. Farsların və Zaqafqaziya müsəlmanlarının, yəni Azərbaycan türklərinin əxlaqı və adətləri, habelə hərbi toqquşmaların teatru olan yerlər, başlıca olaraq, Şuşa qalası yüksək dərəcədə ətraflı və təfərrüatlı təsvir edilmişdir.

Əsgər Ağanın kitabı başqa cəhətdən də maraqlıdır. Ağa Məhəmməd xan tərəfindən paytaxtları amansızcasına dağıdılmış gürcülər, onlara hücum edən farsları Azərbaycan türkləri ilə eyniləşdirərək, hətta indiyə kimi, bütün şiələrə, onların Azərbaycan türkləri və ya xalis farslar olmalarına fikir verməyib kin bəsləyirlər. Gürcülər Əsgər Ağanın kitabını oxuyub görəcəklər ki, Azərbaycan türkləri onların vətəninə başına farsların gətirdiyi bəlalarda nəinki müqəssir deyillər, hətta onların özlərini şah heç gürcülərdən az fəlakətə düşər etməmişdir.

Adı çəkilən kitab, eyni zamanda, həm rus dilində, həm də Azərbaycan türkcəsində meydana çıxacaqdır... Əgər müəllif öz kitabını gürcü dilində də çap etdirsəydi, yaxşı bir iş görmüş olardı.

Kitabın kifayət qədər oxucusu olacaqdır”(Əfəndiyev, 1936).

Belə bir roman olsaydı, həm romançılığımız tarixi üçün, həm də Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri üçün əhəmiyyətli olardı. Bu xəbərdən görünür ki, roman iki dildə çapa hazırlanıbmış. Hələlik əldə edə bilmədiyimiz belə bir roman haqqında artıq məlumatımız yoxdur. Başqa tarixi roman da tanımırıq. Yusif Vəzirin 1914-cü ildə qələmə aldığı “Günah” əsərindən də bəzən tarixi roman kimi danışirlər.

Yusif Vəzir “Günah”ı 1914-1915-ci illərdə qələmə almış, 1920-ci ilin sonlarında onu yenidən işləyib, adını “Studentlər” qoymuşdur. Qeyd etməliyik ki, romanın birinci hissəsi 1931, 1936-cı illərdə çıxmışdır: “1917-ci il” adlı ikinci hissə isə 1936-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Romanın mövzusu o zaman Kiyev şəhərində ali məktəblərdə oxuyan azərbaycanlı gənclərin həyatındandır. Müəllif vətəndən uzaqlarda vətənə xidmət üçün zəhmət çəkən bu gənclərin arzu və düşüncələrini, təhsil və məişətlərini, hətta siyasi həyatdakı fəaliyyətlərini qayğı və məhəbbətlə qələmə alır. Çünki özü də bu hadisələrin iştirakçısı idi. Odur ki, əsərin 1936-cı il çapına yazdığı “Bir neçə söz”də onu “tarixə qarışmış bir həyat” sayırdı.

Yusif Vəzirin arxivində saxlanılan bir əlyazmasında bu romanla bağlı daha bir məlumata rast gəlirik. Burada deyilir: “Məktəblilərimizin nə kimi mühitdən keçib, həyata hazırlaşmalarını, onların fikri, cərəyanlarının hansı təsir altında doğub, böyüyüb, müəyyən şəkildə düşmələrini təsvir etmək üçün iki roman qələmə alındı: “Bir cavanın dəftəri” və “Günah”. Birinci orta məktəb tələbələrinin, ikinci isə ali məktəb tələbələrinin həyatına aiddir” (Y. Vəzirin arxivi – 126. Г-7 (123)).

İkihissəli “Günah” romanının süjeti zəngin, çoxşaxəli və maraqlıdır. Əsər Kiyev universitetində oxuyan Rüstəm bəyin kirayə ev tutması və ev yiyəsi gənc Sofya Sergeyevna ilə tanışlığından başlanır, get-gedə iyirmi kiçik bölümlərə ayrılır. Hər bölümdə bir hadisə təsvir olunsa da, bütövlükdə bir süjet xəttini tamamlayır. Burada Rüstəm bəy, Salman, Cəlal, Çingiz, Qulu, Mir Cəlal, Əlyar, Əh-

məd, Məcid, Şirin, Xəlil, Pərviz, İsgəndər və başqa azərbaycanlı gənclərin təhsili, istirahət və əyləncələri, müsəmirə və siyasi təşkilatlarda, nümayişlərdə iştirakı, dostluğu, məhəbbəti təbii şəkildə, şirin təhkiyə ilə qələmə alınır. Bu gənclər Kiyevdə müxtəlif universitetlərdə oxuyub, müxtəlif məhəllə və evlərdə yaşasalar da, onları vətən havası, milli təəssübkeşlik, fikir mübadiləsi aparmaq, əylənmək, vətəndən, qohum və tanışlardan söhbət salmaq, gələcəyə planlar tökmək həvəsi və məqsədi bir yerə yığır. Belə yığıncaqlarda “Tövrat”dan tutmuş L. Tolstoya, Qurandan tutmuş “Molla Nəsrəddin”ə qədər ədəbiyyat və sənət, dünya elm və mədəniyyəti, dinlər, məzhəblər, siyasi partiya və cəmiyyətlər haqqında söhbətlər aparır, öyrənir, öyrədirlər. Rüstəm bəy Əli ilə söhbətində dinlərin mahiyyətindən danışaraq bu qərara gəlirlər ki, “həyatın məqsədini anlamalı” (Çəmənzəminli, 1976:18). ...Şirin 1905-ci ildən sonra Azərbaycandakı ictimai-siyasi, mədəni canlanmadan məmnun qaldığını bildirir. Cəlal H.Z. Tağıyevlə Behbudov arasındakı anlaşılmazlığı şişirdir, hətta qərəzli şəkildə “savadsız bir milyon bir türk ziyalısını rüsvay edir kimi yanlış hökm verir” (Çəmənzəminli, 1976:52). Hətta onların bəzisi xeyriyyəçilərin şöhrətinin artmasına qısqanır, bir nəfərin iki qəzetə havadarlıq etməsinə, cəmiyyətlərə maddi yardım göstərməsinə, Azərbaycana muxtariyyət tələb etmək üçün və daşnaksütyuna qarşı “Difai” komitəsi yaradılmasına qarşı çıxırlar. Çingiz kimiləri bu komitəni alqışlayır ki, muxtariyyət məsələsinə, Azərbaycanın birliyinə xidmət edir. Rüstəm bəy isə açıqca deyir: “...Ah, bizim ziyalıların tarixi yazılsa da: ittihad-i-islam... Quran... min bir çarpışma... Axırda öz doğma ölkəmizin siyasi-iqtisadi və mədəni ehtiyacların ödəyəcək, ermənilərlə də barışıq yolu bulacayıq... Xalqımıza fayda verən ziyalılar da yetişəcək” (Çəmənzəminli, 1976:64). Salman öz dostlarını başa salır ki, başqa millətlər kimi biz də mədəni sahədə çalışmaqla siyasi işlərə də qoşulmalıyıq, “siyasi sahə ondan əhəmiyyətlidir.” Beləliklə, onlar siyasi təşkilatlara qoşulur, mitinq və nümayişlərdə fəal iştirak edirlər. Hətta Rüstəm bəylə Salmanı bir neçə günlüyə həbs edirlər. O zaman belə həbs olunmaq gənclər üçün şərəf sayılsa da, bunlar şərəf yox, azadlıq üçün həbs olunmuşdular.

Milli intibahdan, özünüdərkdən söz düşərkən Cəlal dostu Həsənə deyir: “Bəli, indi-indi özünə türk deməyə başlamısan. Camaatımız türk olduğunu bilir-mi?” (Çəmənzəminli, 1976:64). Bu sözlər elə indiki halımıza çox uyğundur.

Romanda ən çox Rüstəm bəy, Salman, Həsən və Qulu kimi müxtəlif xarakterli gənclərlə daha ətraflı tanış oluruq. Bəzilərinin ata-anası, ilk təhsili, uşaqlığı və s. təsvir olunur.

Rüstəm bəy kənddən şəhərə köçən, varlı oğlu idi. Anası da Ağqoyunlulardan Cahangirbəyin qızı idi. Rüstəm bəy qardaşı Səməd bəydən fərqli olaraq, oxumağı və tərbiyəsi ilə seçilən uşaq idi. Odur ki, altıncı sinifdən əmisi şəhərə gətirdi, burada təhsilini davam etdirdi. Realnı məktəbi bitirib Kiyevə getdi.

Rüstəm bəydən fərqli olaraq, Salman kasıb dəllək Qasımın oğlu idi, şəhərdən kəndə köçmüşdülər. Kiçik yaşlarından atasının yanında çalışdı. Kənd məktəbinin bitirib Bakıya gələndən sonra şagirdlər cəmiyyətinin köməyi ilə realnı məktəbdə oxudu, Kiyevə getdi. Burada da ağılı, mədəni davranışı və hazırlığı ilə seçildi. O, həm də dünya elm, mədəniyyətinə maraqlı göstərir. Kitabxanasında İncildən Volterə, Spenserdən Nitşeyə qədər çoxlu kitab var idi.

Qulu Veyləbadlı tacir Hacı Vəlinin oğlu idi. Atasını Rusiyadan kəsik parçalar gətirib satar, girovla pul borc verər, oğurluq edər, xalqı soyardı. Böyük oğlunu öz yerinə hazırlayır, Qulunu isə oxudurdu. Odur ki, Qulunu nə mədəni, nə də siyasi işlər, millət, xalq düşündürürdü. Məqsədi “oxumaq, qazanmaq, sərvət sahibi olmaq” idi. Kiyevə mal aparar, satar, oradan da Şuşaya gətirərdi. Onun pula arxalanan Teymur bəyə qoşulub türk tələbələri cəmiyyətinə təfriqə salması, ara qatması tacir nəfsindən, pul hərisliyindən irəli gəlir.

Həsən Şuşa şəhərinin məmuru Mirzə Səməndərin oğludur. Onlar Bakıya köçdükdən sonra, Həsən də Rüstəm bəy kimi realnı məktəbi bitirir. O, elə bu dövrdən siyasi həyata və tətillərə meyl göstərir, siyasi ədəbiyyat oxuyur. Atasının “padşahla padşahlıq etmək olmaz... məktəb uşağı oxumalıdır. Bizim neft mədənimiz yoxdur. Biz qələmimizin çörəyini yeyirik” – kimi nəsihətləri də onu öz amaldan döndərə bilmir. Ancaq irtica artdıqca o da dəyişdi, müəllimlərinin tərəfinə keçdi. Kiyevdə siyasi həyatdan kənar qala bilməsə də, yoldaşları Rüstəm bəy, Salman və başqaları kimi qorxulu hadisələrə baş qatmır, təhlükədən kənar dolandır. Bu tələbələrin əsl-nəcabəti, ailə vəziyyəti müxtəlif olduğu kimi, xarakter və dünyagörüşləri də seçilir. Salman öz mübarizliyi, siyasi tədbirlərdə fəal iştirakı, sosial demokratlarla yaxınlığı, bir çox mədəni tədbirlərin təşkilatçısı kimi səciyələndirilir. Romanın baş qəhrəmanı Rüstəm bəy onun kimi qətiyyətli olmasa da, mübarizəyə qoşulan, bilikli, bacarıqlı, mədəni və qabaqcıl görüşlü demokratdır. Firqələrin hamısının tədqiqi ilə məşğul olan Rüstəm bəy nə bolşevik, nə də menşevik tərəfdarıdır. Onun amalı öz millətini, xalqını xoşbəxt görməkdir. Çarizmə, onun müstəmləkə siyasətinə düşməndir. Hürriyyət aşığıdır. Çarın öz mövqeyini itirdiyi 1917-ci ildə (Çəmənəminli, 1976:105). Rüstəm bəy “Ruslar çardan əl çəkdi, müsəlmanlar əl çəkmək istəmir” – sözləri ilə Şərqlə mütiliyinə qarşı çıxır, gəncliyi birliyə, mübarizəyə səsləyirdi. O, Kiyevdə türk studentləri cəmiyyətinin yaradıcılarından, idarə heyətinin üzvlərindən biri idi. O, öz xarakteri ilə təmiz, dünyagörüşü və həyat tərzi ilə heç kəsə bənzəməyən gənc idi.

Əslində, romandakı hadisələr Yusif Vəzirin gözləri qarşısında baş vermişdi, özü də bunların çoxusunun iştirakçısı idi. Roman bir növ onun tələbəlik həyatının bədii salnaməsidir. Elə Rüstəm bəy bir çox keyfiyyətləri ilə Yusif Vəzirin özünün Kiyevdə oxuduğu illərdəki karakterinə, təbiətinə uyğundur. Romanda da bütün hadisələr onunla bağlıdır. Ən dolğun, bitkin, sevilən, yadda qalan qəhrəmandır. Çox vaxt gərginlikdən, mübarizədən çəkinən, “hələ şərait olmadığını bildirən” Şirin, Həsən, inqilabdan uzaq gəzən, “millətin bədbəxtliyi üçün yalandan göz yaşı tökən, yoldaşı darda qoyan Teymur, həm dünyəvi elmləri öyrənən, həm də fanatizmə uyan Ocaqverdi, səkkiz il bir universitetdə oxuyan, yenə də sürünən Cəfər, müdhiş və mürəkkəb həyatın çətinliklərinə dözməyib özünü öldürən Əli, eləcə də azadlıq uğrunda mübarizələrə meyilli Cəlal, Xəlil, Çingiz, Pərviz, Fəraməz və başqaları romanın ictimai-siyasi ruhunu canlandıran gənc obrazlar silsiləsidir. Romanda otuza qədər azərbaycanlı tələbələri arasında Fatma xanım adlı tatar qızı da var. Bu məlahətli, ağıllı və hazırlıqlı qız bütün məsələlərdə azərbaycanlılarla həmfikirdir. Birlikdə “Molla Nəsrəddin” də oxuyurlar, müsəmirə də keçirirlər, qurultay və nümayiş də gedirlər. Odur ki, gənclər Fatma xanımı “Millət qızı” adlandırırlar, onu bacı kimi sevirilər. Rüstəm bəy bu qeyrətli qız haqqında məhəbbətlə deyir: “Rusiyada otuz milyon xalqın bircə-ikicə münəvvər qızı var, bütün ümidimiz onlardır” (Çəmənşəminli, 1976:105). Ürəyinin dərinliyində isə, bu qıza qarşı başqa duyğular bəsləyir. Bunu dostları da hiss edirlər. Düzdü, Məcid kimi gənclər heç nəyə qarışmır, kitablara qapılır, Rüstəm bəy hey axtarışlarda və bədrəmələrdədir. Salman, Əhməd mətin olsalar da, təcrübəsizlikdən və irticanın müqavimətindən həlledici mübarizələrə qoşula bilmir, başqa gənclər isə hərəsi ya gözləmə mövqeyi tutur, ya da qazanc, əyləncə və macərə dalınca qaçır, bütövlükdə, onların arzu və əməlləri, həyat və təhsilləri, fəaliyyət və fikirləri romanı daha canlı və mənalı edir, ona analitik ruh verir, bədii - ictimai dəyərini artırır.

“Günah”ın süjetində məhəbbət macəraları və sərgüzəştləri də ayrıca bir xətt kimi verilir. İctimai-siyasi-mədəni hadisələrlə məhəbbət macəraları, sevgi söhbətləri bir-birini əvəz edir, bir-birini tamamlayır. Romanın gənc qəhrəmanları Kiyev kimi böyük şəhərdə gənc qızlarla macəralı həyat keçirir, sevib-sevilən də olur, bu tanışlığa əyləncə kimi baxan da. Rüstəm bəy – Sofya Sergeyevna, Qulamrza – məmur arvadı, Fəraməz – Tosya məhəbbət xətləri daha yaddaqalandır. Kirayənişin Qulamrza məmur arvadını ələ gətirir. Məmur bunu bilərək çarpayı altında gizlənib onları tutur. Arvadını bışaqlayır. Qulamrzadan qorxaraq qaçır, həm qadın, həm də ev Qulamrzaya qalır. Üstəlik kişi ondan üzr də istəyir. “Min bir gecə”, “Dekameron” novellalarını xatırladan bu cür epizodlar tələbə həyatının sirlərini bədii əsər materialına çevirməklə ona bir şirinlik və təbiilik gətirir. Bu epizod cazibəli bir sərgüzəştdirsə, Fəraməz – Tosya xanım xətti kədərli və ibrətli

bir səhnədir. Fəraməz xoş sözlərlə Tosya xanımın qəlbini oxlayır, bir-birini ürək-dən sevir, sevgi ağuşunda xumarlanırlar. Gizli, hürkək ailə həyatı sürürlər. Ana olmağa hazırlaşan Tosya xanım göz yaşı tökür, yalvarır, Fəraməzi sədaqətə çağırır. O, bu sevən qadının qarşısında cılızlaşır, dönüklük göstərir. Qızın cavabları ona sillə kimi dəyir: “İki aylığın dərdi sizə düşməz, o mənim ilk və son eşqimin məhsuludur... Onun anası mən və atası qəlbimdə yaşayan eşqidir” (Çəmən-zəminli, 1976:86).

Romanın əsas ana xətti Rüstəm bəy – Sofya Sergeyevna münasibətləridir. Elə əsərin adı da buradan alınmışdır. Rüstəm bəy evlərində kirayənişin qaldığı gənc və gözəl Sofya xanımı ilk görüşlərdən Qafqazın füsunkar gözəlliyi, adamlarının cəsarəti, şücaəti, məhəbbətdə qısqanclığı kimi söhbətləri ilə ovsunlayır. Tezliklə, bu səmimiyyət məhəbbətə çevrilir. Rüstəm bəy odla su arasında qalır. Nə Sofya xanımın gənc ərinə xəyanət etmək istəyir, nə də eşqindən dönə bilir. Hər görüşdə mənəvi əzab çəkir, günah işlədiyini etiraf edir. Gec də olsa, özündə cəsarət tapır, gecələr vüsəl üçün yatmayan, izzət çəkən Sofya xanımı da “bundan sonra sən mənim bacımsan” – deyər günaha batmamağa, xəyanət etməməyə çağırır. Özü üçün başqa ev tapan Rüstəm bəylə Sofya xanım göz yaşı içində ayrılısalar da, bu ayrılıqda bir rəğbət və xoşhəllik var. Sofya xanım – Rüstəm bəy xətti “əmanətə xəyanət yoxdur” tezisinin əyani təsdiqi, sədaqət, əxlaqi saflıq və insani keyfiyyətlərinin təbliği ilə dəyərlidir. Bu xətt öz sevgi xəttinin səmimi təsviri, ər-arvad, aşiq -məşuq münasibətləri, sevgi, etiraf və anlaşma söhbətləri ilə Sofya Mixaylovna – Şeyda bəy (“Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”) xəttinə çox yaxındır. Hər iki əsərdə əhvalat da, süjet də, qəhrəmanlar da oxşardır. Müəlliflər də bu məsələyə bir bucaqdan yanaşmış, maarifçi, demokrat kimi qərar vermişlər.

Romanda Salmanın da burada ailə həyatı qurduğu bildirilir. Təbiəti, hadisələrə münasibəti kimi evlənməsi də sakit olur. Yoldaşlarının “ata türk, ana rus, uşaq firəng” sözlərini zarafat kimi qəbul edir, heç kəsin xətrinə dəymək istəmir. Evdə də, təhsildə də, cəmiyyətdə də hörmətlə qarşılanır.

“Günah”ı sonralar “Studentlər” adı ilə əvəz edən Yusif Vəzir 30-cu illərdən başlayan təftiş ab-havasında romana əl gəzdirməli olmuş, bəzi dəyişikliklər aparmışdır. Rüstəm bəyin müsavətçilərin “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyasını tənqid edib bolşeviklərə meyl etməsi, H.Z. Tağıyev kimi maarifpərvər, xeyriyyəçiyə sol münasibəti, “Difai” komitəsinin Azərbaycana muxtariyyət tələbi və s. romana sonradan artırılmışdır. Tez-tez tələbələrə bir-birinə “yoldaş” xitabı da sovet təbliğatından irəli gəlir. Roman ilk variantındakı kimi mənalı, məzmunlu və dəyərlidir. Buradakı hadisələri “tarixə qarışmış bir həyat” adlandıran, 1935-ci ildə əsərin son hissələrini qələmə alan Yusif Vəzir gələcəkdə hadisələri, obrazların taleyini izləyərkən, “Tərtər”, “Xaricdə”, “Çarpışma” romanlarını da yazmağı planlaşdırırdı.

Yusif Vəzir əsrimizin əvvəllərində tələbə həyatını belə dərinliklə və məhəbbətlə qələmə alan, bu mövzuda silsilə hekayələr yazan yeganə sənətkardır. Vulqar-sosiologizmin və təbliğat aparatının barmağı Salmanın dili ilə verilən aşağıdakı parçalarda tamamilə aydındır: “Yoldaşlar... sosializmdə xalqı qaranlıqda buraxacaq səbəblərin heç birisinə yer qalmayacaq. Sizi maraqlandıran bütün məsələlərin həlli kapitalın məhvi ilə bitəcək” (Çəmənzəminli, 1976:102). Salmanın Marks nəzəriyyəsi ilə maraqlanması, onu “qurtuluş yolu” kimi qiymətləndirməsi, H.Z. Tağıyevin “Füyuzat”ı Sultan Həmidin işarəsinə görə qapaması kimi fikirlər də əsərə sonradan artırılıb, Yusif Vəzirin 1914-cü il görüşlərinə, məsləkinə uyuşmur.

Maraqlıdır ki, XX əsrdə yaşamış rus yazıçısı Nikolay Qeorqeviç Qarin-Mixaylovskinin tetralogiyasının üçüncü cildi olan “Studentlər” adlı romanı var. O da müxtəlif təbəqədən çıxan müxtəlif dünyagörüşlü gənclərin həyatını, düşüncə və əyləncələrini qələmə almışdır. Ancaq Yusif Vəzirin qəhrəmanları daha fəal və millidir. Rüstəm bəy Qarinin əsərinin baş qəhrəmanı Korneyevdən daha hazırlıqlı, mədəni və ictimaiyyətçidir. O, heç kəsə, heç bir ideyaya inanmadığı halda, Rüstəm bəy mədəni-siyasi tədbirlərdə başda görünür. Bütün bunlar da təbiidir. Çünki Korneyev XIX əsr Rusiyasının oğludur. Rüstəm bəy isə bir Qafqaz türkü kimi 1905-1907-ci il inqilablarının, irtica illərini görüb, mübarizləşmişdir. Yusif Vəzirin N.Q.Qarin-Mixaylovskinin romanından təsirləndiyini göstərməyə əsasımız olmasa da, hər iki roman arasındakı ideya, mövzu və süjet yaxınlığı şübhəsizdir (Saraclı, 1983:163-164).

Əsrimizin əvvəllərində qələm sahibləri yeni tipli məhəbbət mövzulu romanlara daha çox maraq göstərirdilər. Belə gənc qələm sahiblərindən biri İ. Musabəyovun 1911-1914-cü illərdə dalbadal çap olunan “Cəhalət fədailəri”, “Gözəllərin vəfası”, “Xoşbəxtlər” əsərlərində təlim-tərbiyə, maarifçilik məsələləri, gənc nəslin arzuları, sevgiləri, qayğıları, zamanın fırtınaları, sevinc və göz yaşları öz əksini tapır. “Gözəllərin vəfası” və “Xoşbəxtlər” 1914-cü ildə “milli roman” adı ilə çap olunmuşdur. Bu da İbrahim bəy Musabəyovun başqa gənc müəlliflər kimi, roman yazmaq, roman sənətkarı kimi tanınmaq arzusundan yaranmışdı. Əslində bunlar o dövrdə “kiçik roman” kimi tanınan əsərlərdən həm süjet və konflikt, həm obraz və xarakterləri, həm də həyatı əhatə dairəsi ilə aşağı səviyyəli idi, roman tələblərinə cavab vermiirdi. N.A. Ayzənşteyn Türkiyə ədəbiyyatında Nazim Nəbizadənin də hekayə və povestlərini roman kimi təqdim etdiyini söyləyir və bunu “eksperimental roman”a olan həvəslə izah edirdi. Bu proses Azərbaycanda da gedirdi. Çoxları belə həvəyə düşmüşdü. Mətbuatda onlarca tanımadığımız müəllifin roman adı ilə çıxan hekayələrinə rast gəlmək olar. Ə. Naxçıvanlının “Qəlbin sultanı”, Ə. Qasımovun “Şəbü-hicran”, S.Axundovanın “Zülmün səmərəsi”, A. Ağamusayevin və başqalarının əsərləri belə idi.

“Gözəllərin vəfası”nda gənclərin uğursuz sevgisi, sarsıntıları, ayrılıq, həsrət şirin təhkiyə ilə danışılır. Firuz eşqində Bahadırlardan da sədaqətli görünür. Bahadır din ayrılığına görə Sonaya qovuşa bilmirsə, Firuz sevgilisi mülkədar Kamil bəyə ərə getdiyinə görə bədbinləşir, çıxış yolunu ölümdə görür. Aşıqlərin xoşbəxtliyini “gözəllərin vəfası” ilə bağlayan İbrahim bəy Musabəyov nə bu aşıqləri xarakter kimi verə bilmiş, nə də hadisələri geniş həyat lövhələri ilə, inandırıcı şəkildə qələmə almışdır. Əsər ictimai həyatdan uzaq, quru didaktik mahiyyət daşıyır. Bu baxımdan, “Xoşbəxtlər” daha maraqlı görünür. Ənənəvi qan intiqamı və “atalar-oğullar” məsələsi ön planda verilir. Burada da məhəbbət süjetin fəvqündə dayanır. Görünür, əsrimizin əvvəllərində bu cür əsərləri roman kimi verməkdə həm də onun məhəbbət mövzusunda işarə var. İbrahim bəy Musabəyov da öz sələfləri kimi, Cahanla Aslanın məhəbbətini hərarətlə qələmə alır. Gənclərin səadətində atalar bir səddə çevrilir. Cahanı sevgilisi Aslana yox, başqa birisinə verirlər. Ancaq gərgin bir konfliktədən xəbər verən başlanğıc get-gedə öz ictimai-sosial və bədii psixoloji təsir qüvvəsini zəiflədir. Və atalar sakit ölümlə səhnədən çıxır, sevgililər asanlıqla qovuşurlar. Müəllif Aslana “sadə, fikri ayıq” desə də, bunların əməli işdə təsdiqini görmürük. Onun “bədbəxt ittifaqları” “qəbih adətlər”i izahı da təsirsiz qalır. Bütövlükdə, “Gözəllərin vəfası” və “Xoşbəxtlər” nəinki roman, povest kimi də xeyli zəifdir. Süjet sadədir, obrazlar xarakter dərəcəsinə qalxmır, təhkiyə qurudur, çox vaxt hadisələr obrazların deyil, müəllifin nitqi ilə çatdırılır. Odur ki, Qulu Xəlilovun bu əsərləri romanlar sırasına salması (Xəlilov, 1973:68-69) özünü doğrultmur. Bu əsərlər adi məhəbbət mövzusunda, didaktik ruhlu povestlər idi.

Əsrimizin əvvəllərində, aşıqanə-macəra əsərlərindən ancaq B. Cabbarzadənin “Bir yetimin naləsi yaxud qardaş qardaşa etdiyi xəyanət” (1912), A. Divanbəyoglundun “Can yangısı” (1913), Ə.Səbrinin “Solğun çiçək” (1913), A.Yusifzadənin “Sınıq qanadlar” (1919) və s. əsərlər az-çox roman janrının tələblərinə cavab verirdilər. “Can yangısı” 1910-cu ildə hissə - hissə Y. Hacıbəyovun redaktoru olduğu “Həqiqət” qəzetində, 1913-cü ildə isə İ. Aşurbəylinin mətbəəsində kitabça şəklində nəşr edilmiş və ədəbi ictimaiyyət tərəfindən maraqlı roman nümunəsi kimi qarşılanmışdır. Seyid Hüseyn roman haqqında elə həmin il mətbuatda böyük məqalə ilə çıxış edərək, əsəri ən çox qadın azadlığı mövzusunda yazılmasına görə bəyəndiyini qeyd etmişdi. O, Afrika zəncirlərinin həyatından yazılan bir romanı misal çəkərək yazırdı: “Bu gün bizim arvadlarımızın halı həmin zəncirlərin əsarət halları kimidir. Onların hali-əsr ictimaiyyətlərini yalnız roman təriqi ilə düşündürmək mümkündür, zənn edirəm... bu, birinci olaraq Abdullabəy Divanbəyi tərəfindən qələmə alınmış” (Kazımoğlu, 1913). Əslində isə romanda bu məsələ xüsusi problem kimi həll edilmir. Seyid Hüseyn bununla yenə də diqqəti roman janrına yönəltmək məqsədi güdürdü.

“Can yangısı” sonralar da roman kimi araşdırılmışdır. Mir Cəlal hələ 1945-ci ildə “Can yangısı”nın bir çox dini-mistik və aşiqanə romanlardan üstün olduğunu göstərmişdir. Abbas Zamanov və Əflatun Saraclı (Məmmədov) isə onu povest adlandırmışlar. Halbuki əsər roman adı ilə çıxıb, çoxu da onu belə qəbul etmişdir. Biz də ondan roman kimi söz açırıq. Qadın hüquqsuzluğu və vətənsevərlik, yurdsevərlik mövzusunun dağlar qızı Ruqiyyə ilə şəhərli Əhməd arasındakı eşq macərası fonunda belə ustalıqla əksi Abdulla bəy Divanbəyoglu kimi romantik bir yazıcının romançılıq yolunda uğurları sayılmalıdır.

“Can yangısı”nın süjeti çox cazibəli və şaxəlidir. Romanda hadisələr əsasən iki baş qəhrəman arasında cərəyan edir. Başqa obrazlar yardımçı kimi görünür. Süjet bütövlükdə Əhmədin sevgisi, dustaqxanaya düşməsi, qaçması, Ruqiyyə ilə eşq macərası və onun faciəli sonluğu şəklindədir. “Osmanlı şəhərlərindən birində qan töküb, hökümət əlindən dağlara qaçan Əhməd dağlarda, meşələrdə yaşayıb, heyvanlarla ünsiyyətdən tənə gəlir. Özü etiraf edir ki, “göy ot döşəyim, qara daş yastığım, enli yarpaqlar yorğanım idi... Gündüz gün, gecə ay ilə ulduzlar həmdəmə idi... Ormanlar çadırım, qalalar gəzmək yerim idi” (Divanbəyoglu, 1958:13). “Öldürsə də məni qoy öz həmcinsim öldürsün” – deyərək insanlara qarışmaq istəyir. Dağlarda bir köçəri ailəsinə düşür. Buradan onun ikinci həyatı başlanır. Lirik-dramatik təsvir üsulu lirik-psixoloji təhkiyəyə keçir. Əslində bütün olub keçənləri yazıçı Əhmədin dili ilə danışır. Əhmədin gəmidən dənizə atılıb qaçması, köçərilərin yurduna gəlməsi, məhəbbət sevinci, vətən həsrəti, ayrılıq dərdi, Ruqiyyənin ölümündən sonra peşimançılığı, yenidən onu sevməsi, dərindən çöllərə düşməsi, dərviş həyatı, iztirabları haqqında göz yaşı ilə söz açır. Nakam eşqin, uğursuz sevgi macərəsinin iniltiləri ürəkləri göynədir. Bunlar Əhmədin etirafı kimi səslənir.

Əhməd köçərilərin yurduna, üç nəfərlik bir ailəyə düşür. Ər, arvad və on yeddi yaşlı qızları Ruqiyyə onun başına gələnləri eşidib, qayğı ilə yanaşırlar. O, öz qoçaqlığı ilə köçərilər arasında da tanınır. Ər, arvad onu oğul kimi sevir. O, Ruqiyyənin ürəyinə də yol tapır. Get-gedə bu mehribanlıq məhəbbətə çevrilir. İki gənc taleyini bir-birinə bağlayır. Qızın atasına “ya öldür məni, yaxud Ruqiyyəni mənə ver” sözləri varlığı ilə sevən bir aşıqın yalvarışıdır. Qızın gələcək taleyindən narahat olan ata böyük tərəddüddən sonra razılaşır. Aşıq-məşuq bir müddət gözəl dağlarda, təbiət qoynunda hər cür dər-dərd-qəmdən uzaq, asudə yaşayırlar. Ancaq Əhmədin qəlbində vətən həsrəti baş qaldırır, od ilə su arasında qalır. Axırı vətənə getməyi qərara alır. Əhməd əvvəllər “hər nə xətalər olsa, hər nə əziyyətlər olsa boynuma alıb sənin uğrunda durmuşam” - deyib sözünə əməl edirdisə, şəhər mühitinə düşdükdən sonra dəyişir, başqa bir adam olur. “Dağlar qızı”nın onun yolunda etdiyi fədakarlığı, məhəbbəti, andı, əhdi unudur, ona mənəvi əzab verir,

xəstələndirib yatağa salır. Onda nə mərhəmət, nə də sevgi hissi qalır. “Ruqiyyə o saat yanımda ölüb dəfn olsa idi, bir zərrə qədər də qulağıma girməzdi. Hələ bəlkə ürəkdən bir şad olardım” – deyən, mənəvi heçliyə uğrayan Əhməd onu təzə arvadı ilə birlikdə toyuq hininə atır. Buraya qədər Ruqiyyənin “can yangısı” bizi göynədir, sarsıdırsa, bundan sonra Əhmədin “can yangısı” başlayır. Öz səhvini başa düşür, peşimançılıq və əzab çəkir. Bütün bu faciələri hamıya danışır. Bununla belə o, öz səmiyyəti, etirafı, peşimançılığı, dərvişliyi ilə mələk təbiətli dağlar qızı səviyyəsinə qalxa bilmir.

Əhməd əslində nə elə igid, nə də Məcnun, Kərəm, Tahir kimi aşıqdır. Onu insanlara qovuşmaq arzusu köçərilərin yanına gətirmişdir. Bu sakit guşədə Ruqiyyə ilə həyat qurmaq ehtiyacı duymuşdur. Ruqiyyəni həqiqətən ürəkdən sevsəydi, başına o oyunları açmazdı. Əhməd xarakter və təbiəti ilə dönük, dəyanətsiz və etibarsız adamdır. Nəinki Ruqiyyənin məhəbbətini, heç qoca ata-anasını atıb onunla bu vilayətə gəlməsini qiymətləndirə bilmir.

Əhməd köçərilər arasında vətən arzulayır. Əvvəla, onun vətən haqqında təsəvvürü yanlış və dumanlıdır. O, bir dəfə ölkəsinin adını çəkmir, bəlkə heç bilmir də; onun üçün vətən yaşadığı şəhərdir. Elə “vətən dərdi” dediyi də ölkəsi yox, qaynar şəhər dərdidir. Odur ki, Mir Cəlalin “Əhmədin məhəbbəti vətən sevgisi ilə vuruşmağa başlayır” (Mir Cəlal, 1982:380), İnayət Bəktaşinin “yazıçı burada Əhmədin Ruqiyyəyə olan məhəbbəti ilə vətən məhəbbətini qarşılaşdırır” (Bəktaş1984:65) fikri birtərəfli görünür. Əsərdə Əhmədin vətən haqqında elə bir konkret təsəvvürü və fikirləri verilmir. Balıq suya can atan kimi o da böyüdüyü şəhər mühitinə can atır. O, təkcə qanun qarşısında yox, öz vicdanı qarşısında da günahkardır. Doğrudan da, onu vətən çəkirdisə, bəs sonra niyə vətəndən qaçır, Ruqiyyəyə çəkir?! Əslində Əhməd deyilən kimi ağıllı və dəyanətli yox, ziddiyətli və dönük adamdır. Dustaqlıqdan qaçan adi qaçaq bir dustağı, vətənə qayıtdıqdan sonra ömür-gün yoldaşı olan otuz yaşlı bir oğlanı “mütəfəkkir və ağıllı” (Mir Cəlal, 1982:380) adlandırmaq da bizi inandırmır. Əhmədin faciəsi bir də Ruqiyyədən ayrıldıqdan sonra ona qayıtmaq ehtiyacı, ehtirası, özünü anlamasıdır. Ancaq gecikmiş bu yol onu vüsala yox, dəli dərvişliyə, mənəvi boşluğa aparır. O, düşüncəsiz hərəkəti ilə Ruqiyyəni də, özünü də bədbəxt edir.

Ruqiyyə ilk romanlarımız arasında, ümumiyyətlə, o zamankı milli nəsrimizdə ən orijinal azərbaycanlı qız obrazıdır. O, nə mədəni şəhər mühitini, nə də islam Şərfinin qayda -qanunlarını görüb, dağlar qoynunda azad quş kimi böyümüşdür. Bu on yeddi yaşlı gənc qızın qəlbi də, ruhu da, məhəbbəti də dağlar kimi saf və təmizdir. O, qoca ata-anasını qoyub, Əhmədlə getməklə sevgilisinə sədaqət və məhəbbətini bir daha təsdiqləyir. Əhmədin yolunda hər şeyə hazır olduğunu bildirir. “Əhməd hayana gedərsə o yana gedəcəm” – deyir. Bu sadə

“dağlar qızı”nın öz məhəbbəti yolunda belə fədakarlığı köçəriləri ayrılıq üçün kədərləndirsə də, sədaqəti üçün ata-ana, Əhməd də fəxr edir. Ancaq onun ilk və son məhəbbəti uğursuz olur. Canı qədər sevdiyi Əhmədin dönüklüyü Ruqiyyəyə böyük dərd olur. Təhqirlər, “can yangısı”, vərəm, ölüm... – bu faciəli sonluq ürəkləri ağrıdır. İstər-istəməz bu bədbəxt taleli qıza acıyıraq. Ruqiyyə bütün keyfiyyətləri ilə Azərbaycan türküdür. Odur ki, belə bir obrazı İnayət Bəktaşinin “Qaraçılar” (A.S. Puşkin) poeməsindəki Avropa xarakterli şıltaq xristian qızına bənzətməsi yerinə düşmür (Bəktaşi,1984:68).

“Can yangısı” romanı süjeti, təhkiyə şirinliyi, cazibəliyi, süjetin quruluşu, məhəbbətin təsviri, dil və üslub sadəliyi ilə xalq dastanlarımızı xatırladır. Müəllif maraqlı bir üslub işlədərək, Əhmədin məhəbbət macərəsini və faciəsini öz dili ilə verir. Qəhrəman həyatdakı səhvlərinə görə özünü ittiham edir. Başqalarını bu faciədən ibrət almağa çağırır. Romandan bir parçaya nəzər salaq: “Halımı qan, ömrümə yan, ol biiman, xabi-qəflətdən oyan... Ömrümün çırağı, canımın dayağı, kölümün soracağı...” Bu cür mənsur şeir, nəzmlə nəsrin birliyi yalnız oğuznamələrdən, “Dədəm-Qorqudun kitabı”ndan başlanan dastanlarımızda vardır.

“Can yangısı” ədəbiyyatımızda ilk romantik romandır. Əsərin adından, məhəbbət macərəli süjetindən, üslubuna, qəhrəmanların təbiətinə, xarakterinə, düşüncəsinə və danışığına qədər Türkiyə və Azərbaycan romantizmindən bəhrələnir. Burada folklorumuzun təsiri də danılmazdır.

“Can yangısı”nda Əhmədin tez-tez vətən deməsi, ahu-ufu, ruh düşgünlüyü, kədərli ovqatı, ağlayıb inləməsi onun dərvişliyindən yox, romantik aləmindəndir. Ondakı sentimental notlar da buradan irəli gəlir.

Roman başdan-başa məhəbbət mövzusunda olsa da, burada ictimai ruh da yox deyil. Bunu ən çox qadın hüquqsuzluğu motivində görmək olar. Seyid Hüseyn hələ 1913-cü ildə əsəri bu cəhətinə görə qiymətləndirərək yazırdı ki, əsər Ruqiyyə adlı bir arvadın Qafqazlı arvad qədər çəkdiyi zəhmət və müsibəti göstərir: “...Bu gün bizim arvadlarımıza dair nə qədər yazılsa, onların çəkdikləri ənvai-üqubət (əziyyətlər-S.Ş.) və əzab söylənsə azdır”. Seyid Hüseyn Ruqiyyə ilə Əhmədin nakam məhəbbəti fonunda bir sıra siyasi-ictimai məsələlərə toxunmamağı əsərin əsas qüsuru sayırdı. O, romanın, ümumiyyətlə, dil və üslubunu bəyənməklə, alınma və dialekt sözlərin çox işlənməsinə etirazını bildirirdi.

Bəzən maraqlı mülahizələr söyləyən Əhməd – Dərviş axıra yaxın ictimai həyatdan uzaq aşiq-filosof təsiri bağışlayır. O, insan yaşayan məkanı vəhşi təbiətdən, boş çöldən, meşədən üstün tutur. Doğulduğu, böyüdüüyü yerləri sevir, köçəri həyatını, təbiəti şəhərə qarşı qoyur. Bir az da açıqca deyir: “Siz burada, Allahın qoltuğunda, dağların başında hər kəs özünə şah kimi dolandığı halda,

orada (şəhərdə - S.Ş.) varlı-yoxsullar bir-birinə dolaşaraq, əhalinin bir qismini edib sultan, o biri hissəsini qul, möhtac... Bundan zülm törəyir. Bu səbəbə adam - adamı canavar olub yeyir” (Kazımoğlu, 1913). Ancaq bunlar Əhmədin Ruqiyyənin qəlbini alanda dediyi ötəri sözlərdir. Onun əməllərində bunu əyani şəkildə görmürük. Dağların, gözəl təbiətin şəhər mühitindən üstünlüyü bir neçə günlüyə Ruqiyyəyə baş çəkməyə gələn atasının sözlərində daha təsirlidir: “Mən gedəcəyəm. Qara meşə qabağında, göy dağ başımın üstündə olmasa, qara naxırın, ağ sürünün mələrtisini, göyün şaqqıltısını, gurultusunu eşitməsəm mən dolana bilmərəm. Başım üstə yarpaq yarpaq ilə danışırmı? Ayaqlarım altında otlar xı-sıldıışırmı?!” (Divanbəyoğlu, 1958:24). Bütün bunlar həyat kontraktını, kəndli, şəhərli təbiətini göstərməklə əsərin romantik fəci üslubunu da təsdiqləyir.

Azərbaycan yazıçıları yeni tipli aşiqanə-macəra romanlarında ən çox gəncliyin taleyi məsələsini ön plana çəkirdilər. Onların arzu və əməllərindən, məhəbbətlərindən həvəslə söz açıq, “Uçurum dərələr”dən, qaranlıq mühitdən, qan davasından, “atalar-oğullar” toqquşmasından, “solğun çiçəklər”in, “sınıq qanadlar”ın uğursuz taleləri ilə bizləri də kədərləndirirlər. Müəllim, mühərrir Əli Səbri Qasımov, Ağababa Yusifzadə, Nemət Bəsir, Bağır Cabbarzadə və başqa qeyri-peşəkar müəlliflər də bu ənənəni davam etdirirdilər. Əli Səbri Qasımovun “Solğun çiçək” (1913) romanını da Seyid Hüseyn həmişə ilk romanlarımızdan biri hesab etmişdir. Seyid Hüseyn Əli Səbrinin “Şəbi-hicran” (1913) əsərini “məfkurəsiz əsər” kimi ciddi tənqid etmişdi. Müəllif bu tənqidi qeydlərlə və “Solğun çiçək” haqqındakı fikirlərlə razılaşaraq, “İqbal” qəzetində yazmışdı: “Milli münəqqidimiz Kazımoğlu əfəndinin “Solğun çiçək” ətfi-nəzər etdiyindən məmnun qaldığımı izhar edirəm” (Kazımoğlu, 1913). Seyid Hüseyn əsərdən roman kimi bəhs edərək deyir: “Bir romana yakaşar bir tərzdə mətləbi düşündürüyor”.

“Solğun çiçək”də də əsas mövzu gənclərin taleyi və məhəbbətidir. Burada da, müəyyən şəkildə “atalar və oğullar” problemi ilə qarşılaşıyıq. Əfruz və Fərhad, Fəridə və Sərvər yeni zamanın yeni görüşlü gəncləridir. 1905-ci il inqilabından sonrakı hadisələr onların da həyatında, dünyagörüşündə dönüş yaradır. Fərhad və Sərvər böyük arzularla oxuyur, yaşayırlar. Ancaq var-yoxunu qumara uduzan əyyaş ata sərvət xatirinə oğlunu seminariyadan geri çağırıb evləndirmək istəyir. Dostu Sərvərin köməyi ilə pis yoldan çəkinən Fərhad atasının sözünü eşitmək istəmir, sevgilisi Əfruzu sərvətə dəyişmək ona ar gəlir. Gizləncə Əfruzla evlənir, kəbin kəsdirirlər. Elə buradan ata ilə oğul arasında konflikt dərinləşir. Bunları şəninə sığıdırmayan ata onu öldürür.

Bu dərddə dözə bilməyən Əfruz sevgilisinin yanında can verir. Bütövlükdə əsərin süjeti, motivi və təhkiyə üsulu xalq dastanlarımızın və klassik ədəbiyyatımızdakı sevgi motivini xatırladır. Əsərdə oğulların ataları tərəfindən belə cəzalandırılması və sevgililərin fəci taleyi gəncliyin faciəsi kimi mənalandırılır. Ancaq bu fəcilikdə bir nikbinlik də sezilir. O da Fəridə ilə Sərvərin məhəbbətidir.

Fərhad sevən, sədaqətli gənc kimi əvvəlki roman qəhrəmanları Bahadırı, Cavadı, Əhmədi, Rüstəm bəyi və Zəkini yada salsa da, onlardan da seçilir. Bahadır din ayrılığının qurbanı olur. Cavad evli olduğuna görə sevgilisindən ayrılır. Əhməd öz səhvinin cəzasını çəkir, “dəli dərviş” olur, Rüstəm bəyin heç sevb-sevmədiyi də bilinmir. Zəki inqilabda şəhid olur. Fərhad isə inqilabi hadisələrlə maraqlansa da, inqilabçılara qoşulmur, ancaq sədaqətli aşiq kimi, bir roman obrazı Zəkidən daha maraqlıdır.

“Solğun çiçək” əsrimizin əvvəllərində roman yazmaq həvəsinə düşənlərə bir nümunə idi. Odur ki, Seyid Hüseyn “bizim məişətimizdən roman yazmaq mümkün deyildir. Cavan yazıçılarımıza bir yol göstərmək üçün ədiblərimiz Avropa məişətini təsvir edən romanlar yazmalıydılar” – deyənlərə məhz “Solğun çiçək” əsərini oxumağı məsləhət bilirdi (Kazımoğlu, 1913). Qulu Xəlilov, Əflatun Saraçlı (Məmmədov), Vəli Nəbiyev də bu əsərdən ilk “kiçik roman”larımızdan biri kimi danışımlar. H.Nəzərlinin M.S.Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab”ı göyə qaldırıb, “Solğun çiçək” əsərini sentimental ruhlu, sənətkarlıq cəhətdən zəif, “Qərb romanlarına təqlid” kimi qələmə verməsi vulqar-sosiologizm təsirindən irəli gəlir.

Ağababa Yusifzadənin iki hissəli “Həyatın qəhri altında, yaxud xainin sonu” (1912) romanında ənənəvi kasıb-varlı ziddiyyəti fonunda iki ailə və Rüksarə – Zaman bəy münasibətləri açılır. Zaman bəy öz hərəkət və əməlləri ilə Xudayar bəyi yada salır. Xudayar bəy Vəliqulunu öz tərəfinə çəkib anası Zeynəbi almaq istədiyi kimi, Zaman bəy də Teymuru aldadıb anası Rüksarə ilə evlənmək istəyir. Fabulada belə oxşarlıq olsa da, mahiyyət başqadır. Cəlil Məmmədquluzadə “Danabaşlar” mühitini, Xudayar bəylər dünyasını öldürücü satira, yeri gələndə kinayə və yumorla damğalayır, ifşa edirsə, burada yalnız məzlumların naləsi, zalımların gur səsi eşidilir. Müqavimət, mübarizə yoxdur. “Əhvalatlar”ın üslubu satirik-analitik, bu əsərinki isə epik-lirik tərzədir. Ancaq əsərdə lirik-epik təsvir get-gedə drammatizmə qovuşur. Müəllif bizi məşhur “haqq iş yerdə qalmaz” tezisinin təsdiqinə inandırmağa çalışır. Zaman bəy öz cəzasına çatır. Rüksarə onun məngənəsindən qurtarır. Əsərdə bütün bunlar göydəndəndüşmə kimi verilir. Obrazların güclü müqaviməti bilinmir, odur ki, inandırıcı görünmür.

Aşıqanə-macəra romanlarına məxsus uğursuz məhəbbətin ağrı-acıları, varlı-kasıb münasibətləri Ağababa Yusifzadənin “Sınıq qanadlar” (1919) romanında da özünü göstərir. Roman ilk dəfə tədqiqata çəkildiyinə görə təfsilata varmağı lazım bildik. Varlı-hallı bir ailədən olan Məryəm xanım əri və qardaşları Sibirə sürgün edildiyinə, öldürüldüyünə görə oğlu Nadirlə kimsəsiz və köməksizdir. “Bəstə boylu, girdə sifətli, xumar gözlü və çatma qaşlı” Nadir “sahibi-zəkafət və kamallı” bir uşaqdır. Hamı ona məhəbbət bəsləyir. “Bisahib və köməksiz” Məryəm “hər gün Nadiri evdə qoyub, dövlətli evlərində iş görməyə gedir”. Nadir anası gələne qədər ev-əşiyə baxır, iş görür, həyat uşaqları ilə oynayır. Onun arzusu bu uşaqlar kimi oxumaqdır. Məryəmin imkanı olmadığından və atası onu gələcəkdə dəllək görmək istədiyini vəsiyyəet etdiyindən bir qərara gələ bilmir. İsmayıl bəy adlı bir varlı onu görüb xoşlanır və Məryəm xanımdan xahiş edir ki, qoy Nadir də qızı Minurə ilə birlikdə oxusun, xərcini də öz boynuna götürür. İsmayıl bəy “maarif-sevər, səxavətli adam”dır. Nadir Minurə ilə dördüncü sinifdə oxuyarkən Qafqaz canişinliyinin əmri ilə İsmayıl bəyi Tiflisə işə göndərirlər. Bununla da romanda konfliktin əsası qoyulur. Minurə arzu edir ki, Nadir də onlarla birlikdə getsin. Ancaq İsmayıl bəy bu fikirdədir ki, o, qalıb burada şəhər mədrəsəsini bitirsin. Həm də getsə Minurə ilə qardaş-bacı münasibəti məhəbbətə keçə bilər. Minurə və Nadir göz yaş tökür, birlikdə getmək istədikdə İsmayıl bəy onların məhəbbətini duyur, ailə nigarançılığı başlanır. Zaman keçdikcə ayrılıq gənclərin məhəbbətini daha da möhkəmlətməmişdi. Nadir bu dərddən xəstə düşmüşdü. Minurədən gələn iztirablı məhəbbət məktubu da onu sarsıtmışdı. İsmayıl bəyin xətrinə qızının dərddini ürəyinə salır, məktuba cavab yazmırdı. Minurənin beşinci məktubundakı yalvarışından sonra cavab yazır, “dərdim sənin iftiraqın” – ayrılığındır deyir. Bu odlu-alovlu sevgi gələcək faciədən, dramatik hadisələrdən xəbər verirdi. Əsərin dramatik ruhu bunu təsdiqləyir. Müəllif bunu belə bildirirdi: “Ciddi bir cocuqluq, ibtidai cavanlıq məhəbbəti hər ikisini işğal etdiyini hiss edirdilər”. Bunun necə olacağını düşünmürdülər.

“El həyatı” jurnalının birinci və ikinci nömrələrində çıxan, roman janrının ilk nümunələrindən biri kimi diqqəti cəlb edən Ağababa Yusifzadənin “Sınıq qanadlar” romanı burada yarımçıq qalmışdır. Əsərin yarımçıq qalması və sonluğunun əlimizdə olmaması onun haqqında fikir yürütməyə maneəçilik törədir. Tədqiqatçı Alxan Məmmədov tərəfindən “Ulduz” jurnalında nəşr edilmiş “Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat” adlı məqaləsində Ağababa Yusifzadənin “Sınıq qanadlar” əsəri haqqında məlumat verilir. Məqalədə bu əsərin məzmunu nəql olunur. F.e.d. A. Məmmədov göstərmişdir ki, “onun nə əlyazması, nə də dərc olunduğu “El həyatı” jurnalının davamı əlimizdə olmadığı üçün əsər haqqında tam təsəvvür əldə etmək mümkün deyil” (Məmmədov, 1990).

Lakin “El həyatı” jurnalının əldə etdiyimiz sonuncu nömrəsində “Sınıq qanadlar” əsərinin davamı verilməmişdir və bu, Ağababa Yusifzadə tərəfindən əsərin yarımçıq qələmə alınması ilə əlaqədardır. Natamam qalmış əsərin qəhrəmanı İsmayıl bəyin sonrakı fəaliyyətini bilmədən onu “ziyalı vətəndaşlarımızın ümumiləşdirilmiş obrazı” (Məmmədov, 1990) kimi təqdim etmək əsassızdır. Sözügedən əsərdə obrazlar öz məhəbbətləri, xoş duyğuları, iztirab və keçirdikləri həyəcanlarla rəğbət doğursalar da, xarakter səviyyəsinə yüksələ bilmirlər. Əsərin adından da bilinir ki, aşıqləri faciələr gözləyir, “sınıq qanadlar” xoşbəxt ola bilməz.

Əsərin müsbət qəhrəmanlardan biri olan Nadirin aşağı təbəqəyə mənsubluğu o dövrdə qələmə alınmış bədii nümunələrin əksəriyyətində dəb halını almış bədbin sonluğa işarədir. Aşıqanə-macəra romanı olan “Sınıq qanadlar” əsəri sənətkarlıq baxımından, o qədər də kamil bədii nəsr nümunəsi deyildir. Hacıbaba Nəzərli “Solğun çiçək” əsərini sentimental ruhlu, sənətkarlıq cəhətdən zəif, Qərb romanlarını təqlid edən bir əsər kimi qiymətləndirirdi (Nəzərli, 1934).

R. Zakinin “Bədbəxt gəlin” (1911), eləcə də “Nakam qız” (1911), “Fədayi-eşq” (1912), “Zavallı Cavad” (1912), “Kərəm ilə Əsli” (1913) və “Koroğlu” (1913) əsərləri bu baxımdan, daha aşağı səviyyədə idi, qondarma və düzəltmə roman və hekayələr idi. Seyid Hüseyn onları vaxtında ədəbi mühitə qarışmayan süni əsərlər kimi pisləmişdi (Kazımoğlu, 1915).

Seyid Hüseyn Bağır Cabbarzadənin “Bir yetimin naləsi yaxud qardaş qardaşa etdiyi xəyanət” (1915) əsərini də mürəkkəb insan xarakterini əks etdirmədiyinə görə roman kimi qəbul etmirdi. O, xalq dastanını otuz iki səhifədə nağıl edib roman adlandıranları romanın tələblərinə cavab verməyə çağırırdı. Tənqidçi B. Cabbarzadəni real həyatı əks etdirməkdənsə, “Tahir və Zöhrə” dastanını on altı vərəqdə hekayə edərək adını roman qoyduğuna görə tənqid edirdi. Xalq dastanlarını iqtibas edib roman kimi çap etdirən başqa müəlliflərə bacardıqları işdən yapışmağı məsləhət görürdü (Kazımoğlu, 1915).

Bütövlükdə, “Bahadır və Sona”, “Solğun çiçək” kimi əsərləri çıxmaq şərti ilə aşıqanə-macəra romanlarının çoxunun süjeti birşaxəli, obrazları bir xarakter kimi bəsit idi. Bəzən onlar sxematiklik və süni olurdu. Standart mövzu və süjet, quruluş əxz edilirdi. Rza Zakidə olduğu kimi düzəldilirdi. İki gənc ya məktəbdə, ya da qonşuluqda bir-birini sevir, ya ata-ananın mühafizəkarlığından, ya da qızı başqası zorla aldığından onlar bir-birinə qovuşa bilmir, inləyir, taledən şikayətlənirlər. Axırda da vüsəl yolunu intiharda tapırlar. Bu cür hazır süjet, fərqli təsvir aşıqanə-macəra romanlarında hiss olunur. Əsasən, romantik səpkidə olan bu romanlar zəif də olsa, bütövlükdə milli romançılığımızın enişli-yoxuşlu təkamül və inkişaf yolunu, mövzu, süjet, romantik çalar və üslub cəhətdən zənginləşirdi. Ənənəvi məhəbbət mövzusunun yeni formalarda, yeni üslublarda təsvirinin

mümkünlüyünü göstərdi. Ona yeni görüşlü, yeni təbiətli obrazlar silsiləsi gətirdi. Bu forma Avropa roman janrına yaxın yeni tipli janr biçimi idi, obrazları isə bütövlükdə gənclər təşkil edirdi. Bu cür aşiqanə-macəra romanlarının çoxalması bir də “indi romana maraq yoxdur” – deyənlərə də, “bizim məişətimizdən roman yazmaq olmaz” fikrini söyləyənlərə də əyani cavab idi. Bu romanlar bir də əsrimizin əvvəllərində milli nəsrimizin və ümumən ədəbiyyatımızın janrlar üzrə inkişaf istiqamətini göstərmək cəhətindən də əhəmiyyətlidir.

Kaynakça

Kitap

- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1957). II cild. Bakı: EA nəşriyyatı.
- Bəktəşi, İ. (1984) A. Divanbəyoglu. Bakı: "Gənclik".
- Çəmənəminli, Y.V. (1976). Əsərləri. III cildə. II cild. Bakı: "Elm".
- Divanbəyoglu, A. (1958). Can yanğısı. Bakı: "Gənclik".
- Əhmədov, T. (1971). N.Nərimanovun dramaturgiyası. Bakı: "Elm".
- Gülzar. (1912). Bakı.
- Xəlilov, Q. (1973). Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı: "Elm".
- XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, (1955). Bakı: "Azərnəşr".
- İsmayılov, Y. (1962). Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- Məmməd, A. (1958). Ədəbi – tənqidi məqalələr. Bakı: "Azərnəşr".
- Musabəyov, İ. (1917). Neft və milyonlar səltənətində. Bakı.
- Nərimanov, N. (1956). Əsərləri. Bakı: "Azərnəşr".
- Puşkin, A.S. (1949). Əsərləri. X cildə. VII cild. Moskva-Leninqrad.
- Saraçlı (Məmmədov), Ə. (1983). Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri). Bakı: "Elm".
- Şaiq, A. (1948). Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Uşaqgəncnəşr".
- Şaiq, A. (1957). Seçilmiş əsərləri. III cildə. I cild. Bakı: "Azərnəşr".
- Şaiq, A. (1966). Əsərləri. I cild. Bakı: "Azərnəşr".
- Şaiq, A. (1978). Əsərləri. V cild. Bakı.
- Talıbzadə, K. (1966). XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı: EA nəşriyyatı.
- Тимофеев, Л.И. (1955). Проблемы теории литературы. Москва: "Гос. учебно-педагог. изд-во".

Tez

Həsənova, R. (1991). XIX əsrdə Rusiya-Azərbaycan ədəbi əlaqələri tarixindən [Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya]. Bakı: M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun kitabxanası.

Nəbiyev, V. (1992). Azərbaycan bədii nəsrinin janrı və üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər). [Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya]. Bakı: EA-nın kitabxanası.

Editörlü kitaptə bölüm

İsmayılov, A. (1964). Ön söz. İ. Musabəyov. Əsərləri. Bakı.

Mir Cəlal. (1982). A. Divanbəyoglu. M.C.Paşayev., F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif.

Mirəhmədov, Ə. (1960). XX əsrin əvvəllərində ədəbi hərəkat. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı: EA nəşriyyatı.

Rəfili, M. (1982). “Böşevik yazıçı”. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif.

Talıbzadə, K. (1966). Qeydlər. A.Şaiq. Əsərləri. I cild. Bakı.

Zamanov, A. (1958). A. Divanbəyoglu və onun “Can yanğısı” povesti haqqında. Divanbəyoglu A. Can yanğısı. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı.

Ansiklopedi Girdisi

Köprülü, M.F. (1961). N. Nerimanov. İslam Ansiklopedisi. İstanbul.

Makale

Məmmədov, A. (1990). “Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat”. “Ulduz” jurnalı, №5.

Rəfili, M. (1947). “Böşevik yazıçı”. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, №4.

Yusifli, V. (1987). Azərbaycan romanı: dünən, bu gün. “Azərbaycan” jurnalı, №12.

Gazete Makalesi

Əfəndiyev, H. (1936, 7 noyabr). Nəsrimiz yüksək keyfiyyət yollarında. “Ədəbiyyat” qəzeti.

Kazımoğlu, S.H. (1913, 13 oktyabr). Solğun çiçək. “İqbal” qəzeti. № 478.

Kazımoğlu, S.H. (1913, 25 oktyabr). Can yanğısı. “İqbal” qəzeti. № 489.

Kazımoğlu, S.H. (1913, 27 oktyabr). Can yanğısı. “İqbal” qəzeti. № 490.

Kazımoğlu, S.H. (1915, 15 avqust). Bir yetimin naləsi. “Son xəbər” qəzeti. № 15.

Nəzərli, H. (1934, 15 aprel). “Boy atan və ümidverən romançı”. “Ədəbiyyat” qəzeti.

Seyid, H. (1914, 18 aprel). Bədbəxt milyonçu yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab. “İqbal” qəzeti, № 630.

Seyid, H. (1914, 23 aprel). Bədbəxt milyonçu yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab. “İqbal” qəzeti, № 634.

Seyid, H. (1914, 4 sentyabr). Fədayi-əşq. “İqbal” qəzeti, № 29.

Talıbzadə, K. (1955, 14 may). “Bədbəxt milyonçu...” povesti. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, №320.

Arşiv kaynakları

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmaları İnstitutu. Y. Vəzirin arxivi – 126. Г-7 (123).

Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. A. Şaiqin fondu. Ф. 126, 345.

Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Abdulla Şaiqin fondu. Ф. 126, 345.

Qəzet və jurnallar

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. (1955). №120.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. (1955). №320.

“Ədəbiyyat” qəzeti. (1934, 15 aprel).

“Ədəbiyyat” qəzeti. (1936, 7 noyabr).

“Son xəbər” qəzeti. (1915, 15 avqust). №15.

“Azərbaycan” jurnalı. (1970). №2.

“Azərbaycan” jurnalı. (1987, №12).

“İqbal” qəzeti. (1913, 31 avqust). №475; (1913, 9, 13, 25, 27, 30 oktyabr). №468, 478, 489, 490, 492; (1913, 6, 11, 18 noyabr). №498, 502, 508; (1913, 10, 18, 24 dekabr). №521, 532, 537; (1914, 2, 8 yanvar). №545, 548; (1914, 18 aprel, 23 aprel). № 630, 634; (1914, 4 sentyabr). №429.

“İnqilab və mədəniyyət” jurnalı. (1947). №4.

“İveriya” (οδγρος). (1891, 1 iyun).

“Kavkaz” qəzeti. (1904, 17 noyabr).

“Novoye obozreniye” (Новое обозрение). (1891, 2 iyun).

“Ulduz” jurnalı. (1990). №5.

DINIY-MA'RIFIY ASARLARDA INTER- TEKSTUALLIK

SAYYORA RAIMOVA

sayyoraraimova1608@gmail.com

Giriş

Istiqloldan keyingi davr o'zbek adabiyotida ilohiy-irfoniy motivlar butun bo'y-basti bilan namoyon bo'lgani sir emas. Nazmiy ifodalarda mumtoz adabiyotimiz an'alariga murojaat – "Qur'oni karim" oyatlari va hadisi shariflardagi mazmun-mohiyatni she'rga singdirish an'anasi yetakchilik qilgan bo'lsa, nasr va dramaturgiyada shu an'ana muborak zotlar – shayxlar, valiylar, tasavvuf al-lomalari obrazining badiiy talqinlari orqali vujudga keldiki, adabiy olamda diniy-ma'rifiy ruhdagi badiiyat namunalari zohir bo'la boshladi.

Milliy o'zligimizga qaytish jarayonlarida adabiyotning muhim vosita sifatidagi ahamiyati tahsinga sazovor bo'ldi, albatta. O'tmishi, ajdodlari buyuk xalqni ma'naviy merosidan ajratib qo'yish siyosati barham topgandan so'ng milliy urf-odatlar, imon-e'tiqod tushunchalari qayta jonlandi. Badiiy tafakkurda ham ilohiy-irfoniy g'oyalar tashviqotida asosiy omil sifatida buyuk muhaddislar, ulug' pirlar, din peshvolari obrazi vujudga keldi. Sa'dulla Siyoyevning "Ahmad Yassaviy", To'lqin Hayitning "Buroq vodiysi yoxud Bahouddin Naqshband qis-sasi", Asad Dilmurodning "Pahlavon Muhammad", Abdumutal Abdullayevning "Hazrati Attor" kabi asarlari shular jumlasidandir.

O'zbek adabiyotshunosligida badiiyat namunalari aks etgan ulug' pirlar obrazini tadqiq etish borasida ham ilk qadamlar qo'yildi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori Mubora Omanovanning "Istiqloldavri o'zbek romanlarida shayx valiylar obrazining badiiy talqinlari" tadqiqoti fikrimizning isbotidir.

Luqmon Bo'rixonning 2022-yilda chop etilgan Imom Moturidiy asari ham shu yo'lda amalga oshirilayotgan ishlarga munosib hissa sifatida qo'shildi. Asarga so'zboshi yozgan O'zbekiston qahramoni Ibrohim G'afurov ta'biri bilan aytganda: "Yozuvchi Luqmon Bo'rixon qalamiga mansub "Imom Moturidiy"

romani tariximizning qorong'i sahifasini yoritib, o'y-xayollarimizga yaxshi bir ozuqa beradi. Ezgulik, abadiyat, ilohiyat bobidagi fikrlarimizni charxlaydi. Zamon o'quvchilari bu qiziqarli asarni o'qib, uzoq o'tmishimiz, buyuk olim ajdodlarimiz va ularning kurashlari haqida qimmatli ma'lumotlarga, jonli tasavvurlarga ega bo'ladilar" [Бўрихон, Лукмон, 2022:6].

Mazkur roman uch qismdan iborat. Roman talablariga javob beradigan jihatlari ustun. Muhimi, romaniy problema qo'yilgan. Ya'ni "Roman inson taqdiri, uning jamiyat bilan munosabatining badiiy tadqiqi orqali olamu odam mohiyatini anglashga intiladiki, shu romaniy problema deyiladi"[Quronov D., 2018:379]. Demakki, asarda buyuk va sharafli tarix – Somoniylar hukmronligi davri - IX-X asrlar ajdodlarimizning ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniyati, qolaversa, dunyo tamadduniga qo'shgan ulkan hissasi aks etgan. Romanda ilm-irfon gullab yashnagan davrda yurtimizdan yetishib chiqqan ulug' din peshvosi Islom olamida "Imom al-Huda" (hidoyatga boshlovchi imom), "Rais ahli sunna val jamoa" (ahli sunna val jamoa imomi) nomlari bilan tanilgan buyuk bobokalonimiz Abu Mansur al-Moturidiy obrazi mahorat bilan yoritib berilgan. Asarda dinimiz soffligi yo'lidagi fikriy kurashlari, jamiyatdagi buzg'unchi g'oyalarni urchitishga harakat qilayotgan turli firqalarga qarshi ilmiy asosga ega tanqidiy qarashlari bilan dinimiz aslligini muhofaza etib, yot g'oyalardan qutqargan, muhim asosga ega asarlari bilan dong taratgan Abu Mansur al-Moturidiyning buyuk siymosi ko'z oldimizda bir qadar jonli gavdalanadi. Chunki "Romaniy problemaning badiiy idroki uchun qahramon ham shunga mos, ya'ni jamiyatda yashagan holda o'zining individ ekanini teran idrok etadigan, muhit bilan ziddiyatga kirishgan shaxs bo'lishi lozim" [Quronov D, 2018:379]. Demak, Abu Mansur al-Moturidiy obrazi romanning romaniy qahramon talabiga javob beradi.

Roman retrospektiv xususiyatga ega. "Yozuvchi voqealar bayoni va takomilini rivojlantirishda epizodlarning o'zaro uyg'unligi bog'lanishlarda asosan eslash usulidan foydalanadi" [Бўрихон, Лукмон, 2022:6]. Umuman, eslash, ichki monologlar usulining qo'llanishi yozuvchi mahoratining muhim qirrasini bo'lib xizmat qilgan. Asar voqealari roviy tilidan bayon etiladi.

Romanda romaniy problemaga asos bo'lgan turli firqalarning dinni buzib talqin qilishlari yo'lidagi adashishlarining qurboni bo'lgan kimsalarning ayanchli taqdiri ham badiiy bo'yoqlarda aks ettirilgan. Asar muqaddimasida ana shunday adashuv qurboni bo'lgan oila farzandi, aniqrog'i, Samarqand qozisi asli halablik, zimmiylar qavmidan bo'lgan Idris Shomiyning o'g'li otasini izlab Inoyat ibn Vosiqning karvoniga qo'shilgan 17 yoshli Izroning xatti-harakatlari asar kompozitsiyasining asosiy unsuri bo'lgan tugunni tashkil qiladi:

"O'smir sarbonning qulog'iga uzoq shivirladi.

– Shundoqmu?-pichirladi Inoyat ibn Vosiq og'zi yarim ochilib, ko'zlari olayib.
– O'smir bosh irg'adi.
– Xo'p, - po'ng'illadi sarbon, - Samaqrandga qadar qabatimdin jilma! Bu maqsadingni hech kimg'a so'ylama.Uqtingmu?

O'smir yana bosh irg'adi”.

Bunday sirli yashirin holat, albatta, o'quvchini qiziqishga, mulohazakorlikka undaydi, asarga o'zgacha ruh bag'ishlaydi.

Qolaversa, shu tugun romanning 2-qismi intihosida “Falakning gardishi” bobida o'z poetik yechimini topadi. Ya'ni Inoyat ibn Vosiq Idris Shomiyning o'g'lini o'z karvonida olib keladi va Shomiy haqiqatni anglab yetadi, garchi hayoti fojiali yakun topsa-da, uni musulmonlarga qarshi qayragan niyati buzuq, din xoinlarini la'natlaydi va Imom Moturidiyning tafakkuriga yana bir bor tan beradi, umrining shomida bo'lsa-da imon keltiradi.

Shu o'rinda muallifning g'ayriislom hududlik bola obrazini yorqinroq tasvirlash maqsadida uning tilidan buzuq fors tilidagi talaffuzni qo'llashi obrazning jonliligini ta'minlagan:

“– Kimnidir qidirib yuribsanmi, ey bola?-so'radi soqollari chiroyli kuzalgan, yelkalari keng sarbon.

– Menga kerak Samarkond, dedi bola buzuq fors tilida,– men xohlaydi, boradi Samarkond”.

Asarning birinchi qismining birinchi bobi Samarqand hokimi Xolid Xalajning ulamolar bilan tanishish maqsadida Imom Moturidiyga chopar jo'natishi voqealari bilan boshlanadi. Shu o'rinda asarni harakatga keltiruvchi kuch konflikt yuzaga kelishi, ya'ni Idris Shomiyning Imom Moturidiy va Xolid Xalajni bir-biriga qarshi qo'yishida ko'rinadi. Shundan so'ng yozuvchi Imom Moturidiy obrazini “eslash” usuli orqali yoritib beradi. Ya'ni, yozuvchi Imom Moturidiyning o'z hayot yo'lini eslashi asnosida uning yoshlik yillaridagi otasidan olgan ilk saboqlari, madrasa tahsili, uni tugatish arafasidagi nikoh masalalari, eng muhimi ilk karomatlarini tasvirlash orqali Imom Moturidiy ruhiyati, uning ichki olami, din sofligining haqiqiy himoyachisi sifatidagi fazilatlarini yaqqol ochib beradi. Asarni o'qirkanmiz, Imom Moturidiy qarashlarining jonli va haqqoniy ifodasi orqali taniqli turk olimi Bekir To'pal o'g'lining “Dunyoni moturidiya qutqaradi” degan fikrlarining isboti o'z nash'u namosini topganiga guvoh bo'lamiz.

Shuningdek, yozuvchi Imom Moturidiyning fiqh, tafsir, aqida ilmiga oid qarashlarini ifodalash uchun o'zga matn imkoniyatlaridan keng va o'rinli foydalanadi. Masalan, Javodning ilmdan yiroq ekanligi va kelajak taqdiri haqida Imom Moturidiy tilidan aytilgan quyidagi intertekst asarda o'rinli qo'llangan va qahramonning xarakter xususiyatlarini ochish uchun xizmat qilgan: "Kimning hijrati mol dunyo uchun bo'lsa, ani topgay, ki ayol uchun bo'lsa, anga erishg'ay".

Aslida, ushbu "Amallar niyatlarga bog'liqdir" muborak hadisi Zakariyo Imom Muhiddin ibn Sharaf Navaviyning "Qirq hadis"ida quyidagicha keladi: "Umar ibn Xattob roziyallohu anhu rivoyat qiladi: "Rasululloh sollallohu alayhi va sallam bunday deganlarini eshitdim: "Albatta, amallar niyatga bog'liqdir. Kim nimani niyat qilsa, o'shanga erishadi. Kim Alloh va Uning Rasuli uchun hijrat qilsa, uning hijrati Alloh va Rasuliga bo'ladi. Kim mol dunyoga erishish yoki bir ayolga uylanish niyatida hijrat qilsa, u kishining hijrati niyat qilgan narsasi uchun bo'ladi". (Buxoriy, Muslim, Abu Dovud, Nasa'y va Ibn Moja rivoyatlari)" [Нававий, 2021;7-8].

Asarning yigirmadan ortiq o'rinlarida intertekstlardan o'rinli foydalanilgan. E'tibor qaratadigan bo'lsak, bir o'rinda qo'shiq, hadisi shariflar va aksariyati esa Qur'oni karimning "Duxon", "Fath", "A'rof", "Anfol", "Tahrim", "Hujurot", "Moida", "An'om", "Yunus", "Zoriyot", "Balad", "Isro", "Hadid" kabi suralarining ma'lum bir oyatlaridan olingan va asar qahramonining aynan din softligi yo'lidagi bahslarida qo'llanilgan. Bu esa qahramonga yanada ulug'vorlik baxsh etgan: "Ey, imon keltirganlar! Allohga chin tavba qilingiz, shoyadki, Rabbingiz sizlarning gunohlargizni o'chirib, ostidan anhorlar oqib turadigan (jannatdagi) bog'larga kiritsa!". Bu o'rinda asar qahramoni o'z qarashlarini ilgari surar ekan, isbot uchun Tahrim surasidagi oyatlarga tayanadi.

Mazkur intertekstlarning barchasi Imom Moturidiy tilidan aytilmagan. Ba'zilar bahslarda ishtirok etayotgan boshqa personajlarga ham tegishli.

Asardagi konflikt Moturidiyning yoshlikdagi do'sti, mo'taziliylar ta'siriga tushib qolgan Vosiq ibn Qosim bilan o'zaro bahs-mujodalalarida namoyon bo'ladi. Ushbu bahslar bir tomondan Imom Moturidiy obrazini yuksaltirsa, ikkinchi tomondan o'sha davr ruhini – haq va botilni ajrata bilmaslik oqibatida vujudga kelgan turli firqalarning paydo bo'lishi, alal-oqibat musulmonlarning o'zaro ichki nizolari kuchaygan davrlar manzarasini o'quvchi ongiga muhrlashi bilan qimmatlidir. Asarda Imom Moturidiy kabi ma'rifatparvar qahramonlar ham taylagina: Ahmad ibn Ismoil, Jayhoniy, Yahyo Balxiy, Qutlug' Muhammad Nuriy, Surayyo, Izro dovot kabi.

Shu bilan birga Vosiq ibn Qosim, Rizo Tusi, Idris Shomiy kabi dinni noto'g'ri talqin qiluvchi insonlarning umumlashma obrazlari ham mavjud.

Mastonbibi obrazi ham Luqmon Bo'rixon uslubiga xos topilma. Uning ismidan ham xalq og'zaki ijodidan stilizasiya qilinganligi bilinib turadi. Undagi xalq dostonlariga xos, masalan, Surxayl maston kabi obrazlardagidek fe'l-atvori, xatti harakatlari hazrat imomga nomunosib juft sifatidagi jihatlarini nomutanosiblikni yuzaga chiqaradi va o'quvchida norozilik hissini paydo qiladi. Nahotki, shunday ulug' ustoz, birgina rafiqasini to'g'ri yo'lga boshlay olmagan bo'lsa? – degan savol tug'ilishi tabiiy. Chunki voqealar rivojida Mastonbibining xunuk qiliqlari ifodalangan o'rinlar talaygina. Hazrati imom hokim chorlaganda bormagani sababini darg'azab Mastonbibiga “Javoddan maktub yo'lladim. Iliq so'zlar bitdim” deb qutuladi”. Ammo Mastonbibi kechga yaqin Shinaqdan ayuhannos solib qaytdi. U yerda hokim peshvolarga quyuciy ziyofat berganini, karbos chopon, o'n dinordan aqcha ulashganini eshitibdi. “Siz lallayib hammasidan quruq qoldingiz. Kibringiz, qaysarligingiz boshingizga yetgay hali!”– deya yerdan kesak olib otdi” [Бўрихон, Луқмон, 2022:30].

Biroq yozuvchi yuqoridagi e'tirozlarga o'rin qoldirmaydi. Mastonbibining o'limi oldidan aytgan “...Men sizni hashamlarga, zebu ziynatlarga, molu davlatga loyiqsiz, deb o'ylardim. Keyin bilsam ul arzimas matolar sizga loyiq emas ekan. Siz har nedan, har kasdan yuksak ekansiz”. “To'y-hashamlarda atay beodoblik, ochko'zlik qilardim. Barcha meni yomon ko'rardi. Abu Mansurdek alloma zotga nomunosib bu xotun, der edilar. Meni yerga urganlari sayin siz alar ko'z oldida tag'in yuksalardingiz. Men shuni istardim”, degan so'zlari bu masalaga ajoyib yechim bo'la olgan. Asardagi bu kabi ko'plab badiiy to'qimalarni yozuvchi fantaziyasining muhim belgisi sifatida baholash mumkin. Yozuvchi bir o'rinda xattot Nuriy portretini “siyrak soqol, qovoqlari qisq, yonoqlari bo'rtiq” [Бўрихон, Луқмон, 2022:6] tarzida ustalik bilan chizadi. Ta'kidlash joizki, muallif qahramonlarining portretini hamisha ham birma-bir chizib o'tirmaydi, balki ortiqcha takrorlardan qochadi va bir yo'la “pakana tolib”, “tutash qosh talaba”, “do'ngpeshona talaba” tarzida nomlaydiki, o'quvchi tasavvurida obrazning yaxlit qiyofasi namoyon bo'ladi.

Yozuvchi olis tarix voqeligini bayon etishda uni ishonarli tasvirlash uchun realiyalardan unumli foydalanadi. Masalan, qozi, muftiy, kabi diniy unvon, darajalar hamda bek, amir, hokim kabi mansab nomlari bilan bog'liq realiyalar davr ruhini ifodalashga xizmat qilgan.

Asarga funksional yo'nalish nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, roman bugungi millat ma'naviyatiga ta'sir etishi bilan qimmatlidir. Ulug' yozuvchi Odil Yoqubov suhbatlarning birida “Har qanday zamonaviy adib ham uni faqat

bugungi kun muammolari qizg'in hayajonga solgandagina tarixga murojaat qiladi", degan edi. Yozuvchi Luqmon Bo'rixon ham Imom Moturidiy obrazi orqali o'sha davr va kishilari haqida falsafiy konsepsiyani ilgari surgan. Demak, bugungi kundagi yot g'oyalarning ildiz otishining oldini olish uchun ham bizda bunday asarga ehtiyoj bor...

Foydalanilgan adabiyotlar:

Адабиётишунослик луғати // Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. – Тошкент: Академнашр, 2013.

Бўрихон, Луқмон. *Имом Мотуридий*.-Тошкент:Адабиёт, 2022.

Закариё Имом Муҳиддин ибн Шараф Нававий. *Қирқ ҳадис*. –Тошкент: Sharq, 2021.

Quronov D. *Adabiyot nazariyasi asoslari*. –Toshkent: Akademnashr, 2018.

RIZAEDDİN FAHREDDİN'İN “SELİME YAKİ İFFET” ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR TAHLİL DENEMESİ

SELÇUK TÜRKYILMAZ / İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ

Giriş

Bu makalede Rızaeddin bin Fahreddin'in “Selime yağı İffet¹” adlı romanı tahlil edilecektir. Öncelikle yazar ve kitabı hakkında çok kısa bilgiler verilecektir. Aynı şekilde yazar ve dönemi hakkında da oldukça kısa fakat romanın tahlili açısından önemli olduğunu düşündüğümüz bilgiler sunulacaktır.

Rızaeddin bin Fahreddin (1858-1936) Rusya Türklerinin modernleşme tarihinde öne çıkan şahsiyetlerden biridir. Fahreddin, İdil-Ural bölgesinde yaşamış, dinî eğitim almış ve Batı tipinde bir aydın olarak kendi kendini yetiştirmiş bir fikir insanıdır. Aile eğitiminden sonra çok erken bir yaşta itibaren usul-i kadim üzere dinî eğitim görmüştür (Türkoğlu, 2000: 25). Fahreddin usul-i kadim üzere eğitimin dinî ilimlerde öğrencileri yeterli bir düzeye erdirmeyeceğini fark ettikten sonra klasik ilim dallarında da kendini yetiştirmeye gayret etmiştir (Özalp, 2001: 37). Rızaeddin bin Fahreddin dinî ilimlerde eğitim görmüş olmanın yanında modern bilimlere de ilgi duyar. Oldukça üretken bir yazar olarak birçok alanda eserler verir. Dinî sahada verdiği eserlerin yanında ona asıl şöhretini kazandıran tarih alanındaki çalışmalarıdır. Bunlara ilave olarak roman türünde de eser vermiştir. “Selime yağı İffet” onun roman türünde yazdığı bir eserdir.

Rızaeddin Fahreddin'in yaşadığı dönemde Rusya ve Batı Avrupa ülkeleri emperyalist yayımlacılığın zirvesindeydi. İdil-Ural bölgesine ilave olarak Kırım, Kafkasya, Türkistan ve Sibiryâ bölgeleri tamamen Rusya'nın hâkimiyetine geçmişti. Türk dünyası zaten birtakım dâhilî problemler yaşamakta olduğu için Türk

1 Selime yağı İffet, Yrd. Doç. Dr. Metin Demirci'ye ait “İdil-Ural'ın Sesi Rızaeddin Fahreddin” adlı kitapta tam olarak yayımlanmıştır.

devletleri birer birer bağımsızlıklarını kaybetti. İslam coğrafyasında Batı Avrupa ülkeleri hâkimiyet kurmuştu. Kuşkusuz bu durum, Türk ve İslam coğrafyası açısından büyük bir gerileme anlamına gelmekteydi. Bu, elbette bir aksülamel doğuracaktı. 19. yüzyılda neredeyse bütün İslam coğrafyasını etkileyen uyanış hareketlerini bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Uyanış Türk dünyası için de geçerlidir. Uyanış veya modernleşme ya da başka kavramlarla adlandırılabilir olacak gelişmeler içinde dönemine damga vuran şairler ve yazarlar, eserleri ve fikirleriyle Türk dünyasında adlarından söz ettirmişlerdir. Bu sebeple anılan dönemin edebî eserleri farklı açılardan tahlil edilmiştir. Rızaeddin bin Fahreddin'in "Selime yaki İffet" romanı da belli başlı edebî eserlerden biridir. Romanda Doğu-Batı meseleleri bağlamında dile getirilen yenilikçi fikirler oldukça önemlidir. Bu çalışmada "Selime yaki İffet"te öne çıkan belli başlı yeni fikirler üzerinde durmaya çalışacağız.

"Selime yaki İffet" 1904'te Kazan'da yayımlanmıştır. Bu kitap hacmi küçük bir eser olmasına karşın dönemin anlaşılması açısından son derece önemlidir. "Selime yaki İffet" hem anlattığı öykü bakımından ilgi çekici hem de bu kısa öykü ile ifade edilen düşünceler bakımından değerlidir. Rusya Türklerinin modernleşme tarihinde öne çıkan en önemli kavramlar ve konular bu romanda az veya çok yansıma bulmuştur.

"Selime yaki İffet" in Bölüm Başlıkları

"Selime yaki İffet" uzun bir roman olmamasına rağmen bölümlere ayrılmış ve bu bölümlere başlık konulmuştur. Kimi bölüm başlıklarının romanda verilmek istenilen mesajlara dikkat çektiğini söylememiz mümkündür. Bahsi geçen bölüm başlıkları şunlardır: Kazan, Ana Nasihati, Şakirtlik-Öğrencilik, Veda, Gemi, Sefer, İdil-Öğrenci, Bulgar, Muarefe Tanışmak, Tarif, İkinci Tedbir, Samara, Usul-i Cedid, Bir Daha Sefer, Şialar, Türk Kavimleri, Sevda-Ticaret, Bizim Kızlar ve Hatunlar, Muhabbet (Sevmek), Netice.

"Selime yaki İffet" in Özet ve Tahlili

Roman, Kazan'da eğitim gören Ufalı bir Türk gencinin uzak şehirlere seyahat etme arzusunu dile getirmesiyle başlar. Bu genç, çocuk yaşlarında memleketinden ayrılmış ve Kazan'da öğrenim görmüştür. Roman'da ilk önce bu gencin gözünden Kazan'ın özellikleri verilir. Kazan'ın tarihi, güzellikleri, topraklarının verimli olduğu anlatılır. Aynı şekilde Kazanlı tüccarlar ile şehrin ve Müslümanların gelişmişliği arasındaki bağlar öne çıkarılır. Bu şehrin insanlarının ilme verdiği değer de özellikle vurgulanır. Ufalı genç Kazan'a eğitim için giderken annesinin nasihatlerinin anlatıldığı bölüm de oldukça dikkat çekicidir. Bu bölümde ilim tahsil etmeye önem verildiği anlatılmak istenmiştir.

Ufalı genç medresede ilim tahsil ettikten sonra uzun bir seyahate çıkmak ister. Bu gezinin başlangıç noktası Kazan'dır. Ufalı genç Kazan'da İdil Nehri kenarında bulunan iskeleden yola çıkacaktır. Kahramanımız genç ve bekârdır. Romanın daha ilk sayfalarında Kazan şehrinin önemi ve güzellikleri Ufalı gencin gözünden anlatılır. Bu bölümde Kazan tarihi anlatılır, eğitim ve ticaret açısından taşıdığı önem vurgulanır.

Ufalı genç, medresede klasik eğitim görmüştür. Kazan şehrinde ayrılmak için iskeleye vardığında arkadaşlarının onu yolcu etmek için toplandığını görür ve onlarla bir müddet sohbet eder. Bu sohbet "İslam cemiyetinin ilim ve marifet hüner ve sanat hususlarında geri kalması" konu edilmiştir. "Malumatlı ve ahval-i dünyadan haberdar adamlarımız olur ise cemiyetimiz terakki edecektir" fakat "lise ve üniversite görenler" ile "İslam medreselerinde tahsil edenler" bu vasıfların ikisine birlikte sahip olamamaktadır. Bu sebeple de iki ayrı tip de topluma liderlik edebilecek durumda değillerdir.

Romanın ikinci safhası geminin iskeleden ayrılmasıyla başlar. Bu bölümde hem iskeledeki hem de gemideki insan kalabalığı tasvir edilir. Kalabalık tasvir edilirken insanların hâl ve hareketleri, giyim kuşamları üzerinden Batılı yaşam tarzının taklidi eleştiri konusu yapılır. Özellikle insanların kendilerini zengin gösterme isteği ve moda-ya uygun giyim merakı eleştirilir. Romanda ilk sayfa- lardan itibaren başka halklar gibi Avrupa'dan "hüner ve marifet almak" gerektiği üzerinde durulmuştur. İskeledeki ve gemideki kalabalık tasvir edilirken de benzer görüşler dile getirilir.

Gemi kalabalık olduğu için yolcuların kendilerine mahsus bir yer bulması epeyce zordur. Fakat Ufalı gence, gemiye binmeden önce yer ayrılmıştır. O, Selime Tutaş ve annesiyle bu kalabalık ortamda tanışır ve onlara kendine ayrılan yeri verir. Ufalı genç bundan sonra Selime'yi tanıdıkça ona yakınlık hisseder. Çünkü Selime birçok dili akıcı bir şekilde konuşacak kadar bilmektedir. Ufalı genç, Selime ile konuşmak ister fakat onun gibi akıcı bir şekilde Arapça konuşamaz. Hâlbuki Kazan'da medrese eğitimi sırasında Arapça dersi de almıştır. Fakat bu dersler onun akıcı bir şekilde Arapça konuşmasına imkân vermez. Ufalı genç bu durumun kaynağında medresede takip edilen eğitim yöntemi olduğunu söyler ve böylelikle usul-i kadim ve usul-i cedit karşıtlığı gündeme getirilir. Bu bölümde eğitim kadar önemli bir diğer mesele daha gündeme gelir. Selime bir Müslüman kızıdır ve annesiyle birlikte çok uzak yerlere seyahat edebilecek cesarete sahiptir. Bildiği diller, seyahat ettiği uzak yerler ve görgüsü ile Ufalı gence göre oldukça ileridedir. Romanda bu durumun altı özellikle çizilir. Romanda Müslüman toplumlarında kadın meselesine de yer verilmek istendiği anlaşılıyor.

"İdil-Öğrenci" başlıklı bölümde üniversite eğitimini Moskova'da tamamlamış Ufalı başka bir genç karşımıza çıkar. Üniversite mezunu bu genç ile Ufalı medreseli gencin karşılıklı konuşma sahnesi oldukça önemlidir. Üniversiteli genç, medreselinin iskelede arkadaşlarıyla sohbetine şahit olmuştur. İki gencin konuşmalarında üzerinde durulan konular, romanda baştan sona işlenen konularla neredeyse birebir örtüşür. İki Ufalı genç görüşleri itibarıyla birbiriyle ortak fikirlere sahiptirler. Medreselinin üniversiteye, üniversitelinin de medreseye kategorik olarak olumsuz bir bakışı yoktur. Romanın başında "malumatlı ve ahval-i dünyadan haberdar adamlar" denilmiş, hem din hem de dünya bilgisi olan kişilerin liderlik vasıflarına sahip olabileceği ifade edilmişti. Ufalı iki gencin belirtilen niteliklere sahip olduğu anlaşılıyor. Romanda üniversiteli Ufalı gencin de ismi verilmiyor.

"Selime yaki İffet"te roman kişileri karakterden ziyade tip özellikleriyle öne çıkar. Bu da romanda asıl amacın okuyuculara belirli fikirleri vermek olduğunu gösterir. "İdil-Öğrenci" bölümünde "İslam dini ise maişet ve medeniyete müsait bir dindir" cümlesiyle yeniden karşılaşıyoruz. Bu cümlede geçen İslam'ın maişet ve medeniyete uygunluğu düşüncesi romanın ilk bölümlerinde ifade edilmişti. Bu cümle ile döneme damgasını vuran çok önemli bir tartışma konusuna telmih yapılmıştır. Metinde geçen ifade şu şekildedir: "Kuran ve hadis-i şerif fermanları gereğince icra kılınmaz ise de bunun için İslam kusurlu değil, belki eksiklik ettiğimiz için biz kendimiz kusurluyuz". Bu ifade ile gündeme getirilen fikir, en azından Tanzimat'tan itibaren yaygın bir şekilde paylaşılmıştır. Kabahat İslam'da değil, Müslümanlardadır fikri Tanzimat fermanıyla birlikte adeta ideolojik bir seviyede kabul görmüştür. "Selime yaki İffet"te de aynı yönde ifadelerin yer alması oldukça önemlidir.

"Bulgar" başlıklı bölümde İdil Nehri üzerinden yapılan seyahat anlatılır. Bu bölümde Bulgar şehri ve tarihi üzerinde durulmuştur. Bu şehrin tarihî Bulgar devletinin merkezi olduğu belirtilmiştir. Şehir Doğu-Batı ticaretinin merkezinde olduğu için tarihî bir öneme sahip olduğu belirtilmiştir. Bulgar Türklerinin İslamiyet'i kabul eden ilk Türk boyu olduğu üzerinde durulmuştur. Bütün bu bilgilerin romanda çok önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Rızaeddin bin Fareddin'in Türk tarihi, şehirleri, din ve medenî seviyesi hakkında okuyucularda bir bilinç oluşturmak istediğini düşünebiliriz. Zaten roman türünü, yazarın vermek istediği mesajlar açısından tercih ettiği çok açıktır. Romanın öyküsü bu amaçla hizmet ettiği oranda değerlidir. Dolayısıyla bu bölüm de "Selime yaki İffet"te önemli bir yer tutar.

"Muarafe" başlıklı bölümde Ufalı genç medreseli ile Selime Tutaş birbirini daha yakından tanımaya başlar. Bu bölümde Ufalı genç medreseli Selime Tutaş'ı Frank elbisesi içinde görüyor fakat bu durumu yadırgamıyor, onu bu elbise dolayısıyla yargılamıyor. Hâlbuki medreseli genç, daha önce Avrupalılar gibi giyinmeye karşı olumlu bir düşünceye sahip değildir. Düşüncesinde meydana gelen bu değişimin asıl sebebinin Selime Tutaş'a olan sevgisi olduğunu düşünebiliriz. Bundan sonra Medreseli genç Selime Tutaş hakkında bilgiler verir.

Selime annesiyle birlikte Tahran'dan yola çıkıp Peterburg'a gitmiş bir kızdır. Genç bir kızın annesiyle birlikte seyahate çıkması ve romanda bunun övülmesi dönemine göre oldukça önemlidir. Bu genç kız aslında ticaretle uğraşmaktadır. Selime, babası vefat ettikten sonra Kahire'deki eğitimini yarıda bırakır ve ticarî işlerin başına geçer. Genç bir kız açısından bu da dönemine göre oldukça şaşırtıcı bir durumdur. Selime'nin bu özellikleri tesadüflere bağlı değildir. O Fars, Arap, Fransız ve İngiliz dillerini bilmektedir. Ufalı genç bu aşamada kendini Selime ile mukayese eder ve onun üstünlüğüne hayran olur. Romanda Selime tanıtılırken İranlı kadınlara yönelik övgü dolu sözler de oldukça dikkat çekicidir.

Ufalı genç medreseli Samara'da gemiden ayrılacaktır. Fakat daha Samara'ya ulaşmadan Selime ile annesi Ufalı gence Bakû'ya kadar birlikte gitmeyi teklif ederler. Böylelikle Ufalı genç, fikrini değiştirir ve onlarla birlikte Bakû'ya gitmeye karar verir. Yine de Samara'da bir müddet mola verirler.

"Samara" başlıklı bölümde şehirle ilgili ilk izlenimlerden sonra tren garından bahsedilir. Ufa'ya kadar giden tren bu gardan hareket etmektedir. Bu yeni demir yolu hattının içinden geçtiği şehirlere ve Rusya'ya kazandıracağı zenginlikten övgüyle söz edilir. Bu bölümde ayrıca usul-i cedit konusu yeniden gündeme gelir.

Ufalı genç medreseli ve Selime Tutaş, Samara sokaklarında bir Müslüman Türk kızı ile karşılaşır. Kıymetli satmakla geçimini sağlayan bu kızın Zeynep ismindeki kardeşi usul-i cedit üzere eğitim gördüğü için kısa zamanda ana dilinde okuma yazma bilgisi edinir. Fakat kendisi eski usulde eğitim görmüştür. Bu bölümde yeni usul eğitim ile hızlı bir şekilde okuma ve yazma bilgisi edinildiği anlatılmak istenilmiştir. Usul-i cedit eğitimden övgü ile bahsedilir. Bundan sonra "Usul-i Cedit" başlıklı bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde Samaralı bir zengin'in usul-i cedit eğitimin önemini kavraması konu edilmiştir. Bu zengin kişinin daha önce usul-i cedit eğitime karşı olduğu bilgisi de verilir.

"Bir Daha Sefer" bölümünde Bakû'ya kadar devam eden seyahatin son safhası konu edilir. Bu son safhada da olaylardan ziyade belirli konularda vermek istenilen mesajlar öne çıkar. Yenileşme döneminin en başta gelen meseleleri

arasında dine karıştığı düşünülen hurafeler yer almaktaydı. Doğal olarak "Selime yaki İffet"te hurafe konusu da ele alınmıştır. Romanda Şia ve Sünnilik arasındaki farkların üzerinde durulmaya değer olmadığı da ifade edilmiştir.

Şialar bölümünden sonra "Türk Kavimleri" başlıklı bir bölüme yer verilmesi yazarın bakış açısını tespit etmek için önemlidir. Fakat Selime, Türk kavimleri hakkındaki bilgileri Fransızca bir kitaptan okur. Bu, romanda, önemli bir ayrıntıdır. Ufalı genç medreseli Türk kavimleri hakkındaki bilgileri Fransızca bir kitaptan öğrendikleri için kendine kızar. Fakat kitabın yazarını da övmekten geri durmazlar.

Türk kavimlerinden bahis açıldıktan sonra ticaretin önemi üzerinde de durulur. Özellikle Kazan Türklerinin geçmişe nazaran ticarete gerilemesinin sebepleri konu edilir. "Selime yaki İffet"te baştan sona ön plana çıkan en önemli konu başlıklarından biri ticarettir. Ufalı genç medreselinin hayran kaldığı Selime'nin tüccar olması romanda verilmek istenen mesajlar açısından önemlidir. Böylelikle hem ticaretle uğraşmanın önemi vurgulanır hem de Müslüman kadınların sosyal hayatta aktif rol alması gereği üzerinde durulur. Roman bu bölümde de karşılıklı konuşmalarla zenginleşir. Selime'nin Kazan Türkleri hakkında okuduğu kitaplardan ticaretle ilgili bölümlerin seçilmesi de verilmek istenilen mesajlarla doğrudan ilişkilidir. Bu bölümde ayrıca ticarete başarılı olmak için yabancı dil bilmenin önemi üzerinde de durulmuştur.

"Bizim Kızlar ve Hatunlar" başlıklı bölüm de oldukça önemlidir. Yenileşme döneminde İslam'da kadın meselesi başlığı altında incelenebilecek bir konunun romanda işlenmesi "Selime yaki İffet"i oldukça önemli bir roman hâline getirir. Bu bölüm kız çocuklarının eğitimi ve ilim tahsil etmelerinin önemine, İslamiyet'te ve İslam tarihinde kadınlara verilen değere ayrılmıştır. Kadınların sosyal hayata aktif bir şekilde katılmasının önemi vurgulanmıştır. "Selime yaki İffet"te Selime Tutaş hem ticaretle uğraşan hem yüksek eğitim almış hem de birçok dil bilen bir Müslüman kız olarak öne çıkar. Bu bölümde ifade edilen Müslüman kadınların özelliklerini Selime'nin üzerinde taşıdığını söyleyebiliriz. Bu da onu ideal tip hâline getirir. Nihayet Ufalı genç medreselinin Selime'ye âşık olduğu anlaşılır.

"Muhabbet (Sevmek)" başlıklı bölümde aşk, evlilik ve terbiye konularına yer verilmiştir. Aşk ve evlilik hakkında ahlâkî bir çerçeve çizilmiştir. Bu bölümde Ufalı genç medreselinin Selime'ye karşı duyduğu aşk açık bir şekilde ifade edilir. Bu bölümü "Netice" başlıklı romanın son bölümü takip eder. "Netice" başlıklı bölümdeki olaylar Bakû'da geçer. Ufalı genç medreseli bir otele yerleşir ve Bakû'yu tanımaya başlar. Bakû'da tiyatro ve kıraathanelere gider. Kıraathanelerde farklı dillerde gazeteler okunmaktadır. Fakat Ufalı genç medreseli özellikle

Tercüman gazetesini ister ve onu okur. Azerbaycan yenileşme tarihinde tiyatro ve kıraathanelerin rolü büyük olduğu için bunların "Selime yağı İffet"te zikredilmesi şaşırtıcı değildir.

Ufalı genç medreseli Bakû'da bir müddet kaldıktan sonra memleketine dönecektir. Fakat bir gün otelde Selime tarafından telefon ile aranır. Aralarında geçen konuşmada açıkça ifade edilmese de Selime'nin Ufalı genç medreseli ile evlenmek istediğı anlaşılır. Genç medreseli de Selime ile evlenmek istemektedir. Böylelikle Selime'nin evlenme isteğı mürebbiyesi tarafından Ufalı genç medreseliye bildirilir. "Selime yağı İffet" romanı Ufalı genç medreseli ile Selime'nin evlenmesi ile sona erer.

"Selime yağı İffet"te Öne Çıkan Olgular ve Kavramlar

"Selime yağı İffet" adlı romanda öne çıkarılan olgu ve kavramlar şunlardır: Kazan ve İdil Boyu Türkleri, Bulgarlar, Türk tarihi, Türk coğrafyası, Türk boy-ları, halka ve kavme hizmet, Türk ve İslam şehirleri, medeniyet, tarihte kültürel zenginlik, medreseler, eğitim, usul-i cedit ve usul-i kadim, Şiilik ve Sünnilik, ticaret ve yabancı dil bilmek.

Sonuç

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Rusya Türklerinin yenileşme tarihinde yeni bir dönem başlar. İsmail Gaspıralı tarafından 1883'ten itibaren çıkarılan Tercüman gazetesi matbuat tarihinde yeni dönemin en önemli süreli yayın organıdır. Gaspıralı gazeteciliğın yanı sıra modern edebiyat anlayışının temelini de atar. Gaspıralı'nın romanları en az gazetecilik ve eğitim sahasındaki faaliyetleri kadar değerlidir. Rızaeddin bin Fahreddin, Gaspıralı çizgisinde eserler vermiş bir yazardır. Onun bu bildiride tahlil ettiğimiz eseri "Selime yağı İffet" işte bu yenileşme döneminin neredeyse en önemli konu başlıklarını roman türünün sınırları içerisinde işlemeye çalışmıştır. Tahlil ettiğimiz eserde sıralamaya çalıştığımız kavramlardan da anlaşılacağı gibi yazarın tarih, coğrafya ve kültür sahasında bir uyanışa yol açmak istediğini söyleyebiliriz. Bu açıdan "Selime yağı İffet" İslamcılık ve milliyetçilik akımlarının tarihî bir dönemine ışık tutacak niteliktedir. Yazar, Gaspıralı gibi Avrupaî düşünüş biçimine örnek olarak da görülebilir. Bu bakımdan da roman oldukça değerlidir. "Selime yağı İffet" ele aldığı konuların, geniş bir okuyucu kitlesi üzerinde uyandıracığı tesirler göz önünde bulundurulurken yazılmıştır. Yazar roman türünü ve romanda işlenen vakayı bir araç olarak düşünmüş ve asıl söylemek istediklerine ve bunların geniş okuyucu kitlesi üzerinde uyandıracığı etkilere odaklanmıştır.

Kaynakça

- Demirci, M. (2016). *İdil-Ural'ın Sesi Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Türkoğlu, İ. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Özalp, Ö. H. (2001). *Rızaeddin Bin Fahreddin Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim*. İstanbul: Dergah Yayınları.

AZERBAJCAN AYDINLANMA HAREKETİ'NDE CEDİTÇİLİĞİN İZLERİ

SEVİNC GASİMOVA /BAKÜ DEVLET ÜNİVERSİTESİ

qasimovasevinc@mail.ru

Orcid: 0000-0002-5416-5025

Ele alınan dönemde Azerbaycan, Rusya'nın sömürgesi altındaydı. Dolayısıyla, Orta Asya'da, Kırım Türkleri arasında ve Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olan Azerbaycan'da kurulan bu okullar, halkın milli uyanışında ve eğitimin gelişmesinde büyük etki yarattı. Bu hareket güçlenerek hem Kaçar hem de Osmanlı imparatorluklarında yaygınlaşmaya başladı. Doğu ülkelerinde eğitimin medrese ve mollalarda verildiği ve çoğunlukla dini disiplinlerin buralarda öğretildiği bilinmektedir. Bu nedenle, Doğu ülkelerinde laik bilimlerden ayrıştırılan eğitim, bir gerileme dönemi yaşadı. Bu dönemde Batı'da bilimin gelişmesi ve sanayi alanındaki devrim, bu yeniliklerin Doğu'ya nüfuz etmesini ve reformların uygulanmasını zorunlu kıldı. Müslüman Doğu'nun sosyal ve siyasal yaşamında XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başında meydana gelen değişimler, kültürel yaşamını da etkiledi. Çağın gereklerine uygun yeni tipte okulların oluşturulması yolunda ilk adım, Rus Müslümanlarının manevi babası olarak kabul edilen seçkin eğitimci-düşünür İsmail Bey Gasprali (1851-1914) tarafından atılmıştır. "Dilde, düşüncede ve işte birlik" sloganını ortaya atmıştır. Böylece bu slogan, "Yeni Yöntem" okullarının temel felsefesi haline gelmiştir. İ. Gasprali'nin böyle bir örnek okul yaratmadaki başarılarından özellikle bahsetmek gerekir. Onun girişimiyle, bu modern okul ilk olarak 1884 yılında Kırım'ın Bağçasaray şehrinde açılmıştır. Benzer bir okul modeli, kısa bir süre Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, Orta Asya'da, Volga Bölgesi'nde, Sibiry'a'da ve ayrıca Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde oluşturulmuştur. Azerbaycan'da ortaya çıkan yeni ilişkiler, halkın ulusal bilincinin uyanmasına ve yenileşmeye yol açmıştır. O dönemde Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel yaşamında meydana gelen önemli değişikliklerden biri, eğitim hareketine damgasını vuran yeni tipte bir okulun yaratılmasıydı. İlerici

fikirlerle ve seküler bilimlerin öğretildiği benzer okullara “usuli-cedid” veya yeni yöntemler adı verildi. Avrupa eğitim modeline dayanan bu okullar, önceki geleneksel okul sistemiyle çelişiyordu. Bu tür okullarda, öğrencilere seküler eğitimin yanı sıra pratik beceriler de öğretiliyordu. Okulu milleti kurtarmanın bir yolu olarak gören İ. Gaspıralı, geleneksel okullardan farklı bir eğitim kurumunda kısa sürede etkinliğini kanıtladı. Bu okulda okuyan öğrenciler kısa sürede okuma yazma becerisi edindiler. İ. Gaspıralı ve yeni eğitim anlayışı, Rus Müslümanları arasında okuma yazma bilmemenin hüküm sürdüğü bir toplumda en başarılı yöntem haline geldi. “Usuli-cedid” adı verilen iki yıllık bir eğitim döneminin uygulandığı bu okullarda, 9 aylık bir okul yılı ve 6 günlük bir okul haftası oluşturuldu. Günde 5 ders saati vardı ve her ders 45 dakika sürüyordu. Bu sistem ilk bakışta basit ve anlaşılır görünüyordu ve getirdiği yenilikler aslında toplumda bir kültür devrimine eşitti. Zamanının büyük eğitim reformcusu, yılda altı ay, günde üç saat, denetimsiz, kontrolsüz ve disiplinsiz eski eğitim sisteminin 15-20 yıl süreceğine ve bunun sonucunda ne Arapçanın bir fayda sağlayacağına, ne de Türkçenin mükemmelleşeceğine inanıyordu. Bilginin özümseme derecesini belirlemeyen sınavların olmaması, eğitimin sadece Arapça ve İslam hukukunun öğrenilmesiyle sınırlandırılması, altı aylık okul yılı, öğrencilerin günlük işlerle aşırı meşgul olması, onlara zekât ve zekat vermenin öğretilmesi ve öğretmenlerin düşük maaşları, “medresedeki eğitimin istenilen seviyede olmadığı” ve bunun da nihayetinde “halkın İslam’a geri dönmesine” yol açtığı kanıtıydı. Yeni yöntemin en büyük avantajı, öğrencilerin kısa sürede okuma yazma öğrenmesiydi. İsmail Bey’in yeni öğretim yöntemi, Çarlık Rusyası’nın Türkçe konuşan bölgelerinde hızla yayıldı. Aydınlanmanın öncüsü I. Gaspıralı kendi kendine “Çıkış yolu nedir?” diye sordu ve ben de bu karmaşık ve çözümsüz soruna bir çözüm buldum: reformlar yapmak. Yukarıda da gördüğümüz gibi, sadece planladığı reformları dile getirmekle kalmadı, aynı zamanda fikirlerini pratikte de uygulamaya koydu. Tarihe “Cedidizm” adıyla geçen eğitim reformu, eğitim hareketinde derin bir iz bırakarak Kırım’dan Volga bölgesine, Urallara, Kafkasya’ya hızla yayıldı ve Orta Asya ve hatta Hindistan’da destekçiler buldu. İstatistiklere göre, 12 Eylül 1913 itibarıyla yalnızca Rusya’da bu tür okulların sayısı yaklaşık 700 idi (Tahirli, 2011:13). 1914 yılında Rusya’nın çeşitli şehirlerinde bu yöntemi uygulayan okul sayısı 5.000’e ulaştı ve “Yeni Yöntem” öğretim yöntemini uygulayan okulların sayısı her geçen gün arttı. Bakü, Şuşa, Salyan, Şamahı ve Guba’da da bu tür okullar açıldı. Böylece “Yeni Yöntem” okulları Azerbaycan’da milli-laik eğitimin gelişmesine ivme kazandırdı. 1886’dan itibaren dönemin ilerici elitlerinin girişimiyle Bakü, Nahçıvan, Ordubad, Gence, Şamahı, Guba ve diğer bölgelerde kurulan bu okullar, aydınlanma hareketinin daha da genişlemesine yol açtı (Öh-

mədov, 1965:177). Söz konusu okullarda eğitim sürecinin yenilenmesi neydi? Her şeyden önce, bu okullarda yeni derslerin - tarih, coğrafya, fizik, matematik, kimya, fen bilimleri, ekonomi ve teknik bilgiler - öğretilmesinin yanı sıra, Rus ve Avrupa dilleri öğretiliyordu. İkinci olarak, klasik medrese eğitiminden farklı olarak, burada dersler özel olarak hazırlanmış programlara göre düzenlenmiş ve ezbercilikten vazgeçilerek yeni yöntemlerle yürütülmüştür. Öğrenciler derslerde modern öğretim araçlarını kullanmışlardır. Ders süreci öğrenci odaklı olup, öğrencilerin etkinliği dikkate alınmıştır. Ders kitapları ve öğretim araçları öğretmenler tarafından yeni bir şekilde düzenlenmiştir. Bu okulların bir diğer olumlu yönü de kız çocuklarının eğitime verilen önemdir. Bu aynı zamanda bahsettiğimiz dönemde toplumsal cinsiyet eşitliğinin de bir göstergesidir. Bu tür okullar, elbette dindar ve muhafazakâr çevrelerin tepkisini çekmiştir. Yenilikçi okulların ortaya çıkmasını açıkça hoş karşılamamışlardır. Medreselerde ve mollalarda eğitimi açıkça memnuniyetle karşılamış, bu okulları “dini geleneklere aykırı”, “dinde reform”, “zararlı Avrupa tarzı eğitim” olarak damgalamış, bu tür okulların yayılmasını engellemiş ve öğretmenleri takip etmişlerdir. Ancak tüm engellere rağmen, milli aydınlarımız bu okulların yaygınlaşmasını her ne pahasına olursa olsun desteklemiş ve aydınlanma hareketinin genişlenmesi için çaba sarf etmişlerdir. Birçok araştırmacılar 1880’li yıllarda Rus Çarlığı’ndaki Türk-Müslüman halklar arasında Ceditçilik hareketinin ortaya çıktığını kaydetmişse de, 19. yüzyılın 60-90’lı yıllarında Azerbaycan’da “Yeni Metot Okulları” kurulmuş ve burada modern Avrupa öğretim metotları uygulanmaya başlanmıştır (Şəmsi, 1983:122). İlk “Yeni Metot” okulları, 1869 yılında ünlü Azerbaycanlı eğitimci Seyid Azim Şirvani (1835-1888) tarafından Şamahı’da, Memmed Tağı Sıdği Nahçıvan’da, Mir Muhsin Nevvab Şuşa’da, Mirza Hasan Rüşdiyye tarafından İrevan ve Tebriz’de açılmıştır. Alfabe öğretimi yeni (sovti) metotla yapılmaktaydı. Bu okullarda öğrenciler bilgiyi iyice özümsemekte, öğretimin eğitici niteliği artmaktaydı. Dönemin önde gelen aydınları yeni metot okullarında ders vermişlerdir. Azerbaycan’daki ilk yeni metot okulları, Şamahı’da S.A. Şirvani (1870), Ordubad’da M.T. Sıdği (1892) ve Nahçıvan’da (yaklaşık 1894), Şuşa’da M.M. Nevvab (yaklaşık 1895) ve Lenkeran’da M.I. Gasir (yaklaşık 1896) tarafından açılmıştır. Kara-Guruhçular, yeni metot okullarını “kâfir okulları” olarak nitelendirerek kınamış, taraftarlarına hakaret etmiştir. M.A. Sabir, yeni metot karşıtlarını sert bir hicve tabi tutmuştur. 19. yüzyılın sonlarında yaşamış tanınmış bir eğitimci, yazar ve şair olan Mammad Tağı Sıdği (1854-1903), Azerbaycan’da, özellikle Nahçıvan’da okul çalışmalarının reformuna ve yeni metot okullarının kitleleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu okullardan biri de 1892 yılında Ordubad’da Tağı Sıdği tarafından açılan “Akhter” milli okuluydu. Bu okulda anadilde yapılan

eğitim, yeni eğitim kurumuna kısa sürede ün kazandırdı. İravan valisinin 1892 tarihli raporunda “Yerel halkın bu okula karşı o kadar iyi bir tutumu var ki, çocuklarını kilise okullarından alıp “Akhter”e kaydediyorlar” deniyordu (Şəmsi, 1983:122). Memmed Tağı Sidgi, 1894 yılında Nahçıvan’a taşındı ve orada “Tarbiye” adında yeni bir okul kurarak bölgedeki eğitimin gelişmesine destek oldu. 1898 yılına kadar faaliyet gösteren Tarbiye okulu daha sonra Rus-Tatar okulu oldu. M.T. Sidgi okul müfredatına yalnızca anadil değil, aynı zamanda Rusça, Arapça, Farsça, tarih, aritmetik ve coğrafya derslerini de dahil etti. Okullarda ayrıca modern konular öğretildi ve toplumda yeni bir ruhla yetişen yeni bir neslin oluşmasını sağlayan eğitim faaliyetleri uygulandı. Bu dönemde Nahçıvan’da “Mektabi-Heyriyye”, “Mahalli okullar”, “Rüşdiyye” gibi eğitim kurumları da faaliyet gösterdi. “Yeni Tarz” okullar, aydınlanma hareketinin hem Nahçıvan’da hem de genel olarak Azerbaycan’da genişlemesinde ve gelişmesinde önemli rol oynadı. M.T. Sidgi tarafından hazırlanan, önemli bilimsel ve pedagojik değere sahip “Akhtar Denemeleri”, “Kızlara Hediye”, “Kısa Coğrafi Deneme” ve diğer ders kitapları özel bir rol oynadı. Yeni yöntem bilinçli öğrenmeyi sağlamayı amaçlıyordu ve ezber sisteminin zayıflamasına ve öğrencilere karşı insani bir tutumun oluşmasına yol açtı. Bildiğiniz gibi, kadınların eğitim eksikliği, Azerbaycan da dahil olmak üzere o dönemdeki tüm Müslüman toplumlarında en acil ve acı verici sorunlardan biri olmaya devam edirdi. Gerçek bir aydın ve eğitimci olan Sıdgi, kız çocuklarını eğitmeyi ve onları yeni, daha değerli bir hayata zemin hazırlayabilecek aydınlanmaya dahil etmeyi çok önemli görüyordu. Bu amaçla 1896 yılında M.T. Sıdgi “Kız Okulu”nu kurdu (Əliyev, 1964:96). Yeni öğretim yöntemlerine dayanan bu okulların öğrencileri arasında Azerbaycan bilim, kültür ve edebiyatının tanınmış isimlerinin isimlerini gururla anabiliriz: şair,yazar Hüseyin Cavid, hiciv şairi Alikulu Gamkusar, Memmed Said Ordubadi, Azerbaycan’ın ilk profesyonel sanatçısı Behlül, profesörler Aziz Şerif, Rıza Tahmasib, Memmedhüseyin Tahmasib ve daha birçokları. M.T. Sıdgi, öğrencilerini modern çağın ruhuna uygun olarak hayata hazırlamaya çalıştı. Açtığı okulda uygulanan yeni eğitim yöntemi, o yıllarda ilköğretim için gerekenden çok daha geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. Yeni tarz okulların açılmasına öncülük eden düşünürlerden biri Mir Muhsin Nevvab’dır (1833-1918). M.N. Nevvab, 19. yüzyılda Azerbaycan’ın ilerici toplumsal yaşamında önemli bir yer işgal etmiş, yalnızca memleketi Şuşa’da değil, aynı zamanda tüm Azerbaycan’ın kültürel gelişiminde önemli rol oynamıştır. Toplumun kapsamlı gelişimini sağlamak için “Meclisi-farמשay” edebiyat topluluğunu ve “Müzisyenler Cemiyeti”ni kurmuştur. Nevvab’ın adı, Şuşa’da bir kütüphane ve okuma salonunun yanı sıra yeni bir öğretim yöntemiyle “usûl-cedîd” okullarının açılmasıyla ilişkilendirilmiştir. 1895’te Nevvab’ın

girişimiyle “usûl-cedîd” okulları açılmış ve önceki dinî medreselerden farklı olarak edebiyat, tarih, coğrafya gibi dersler okutulmuştur. Hasan Rüşdiye olarak bilinen Hacı Mirza Hasan Tebrizi (1851-1944), Azerbaycanlı bir din adamı, öğretmen, siyasetçi ve gazeteciydi. İran’da özellikle alfabe öğretiminde bazı modern öğretim yöntemlerini uygulamaya koydu. Bu yöntemler, İran’daki ilkokullarda hâlâ kısmen kullanılmaktadır. İlk öğrenimini Tebriz’de aldıktan sonra eğitimine devam etmek için Necef’e gitti, ancak “Akhtar” gazetesinde Farsça eğitiminin zorluklarıyla ilgili bir makale okuduktan sonra Necef’teki dini okullarda eğitim görmemeye karar verdi. Bu konu hakkında şöyle yazmıştır: “Avrupa’da her bin kişiden onu okuma yazma bilmiyorken, İran’da her bin kişiden onu okuma yazma biliyor. Bu eksiklik, alfabenin zorluğundan ve öğretim yöntemindeki eksiklikten kaynaklanıyordu. İran’da da Avrupa tarzı okullar olmalı.” 1880’de Beyrut’a gitti ve orada faaliyet gösteren okulların adını görünce “Rüşdiye” mahlasını aldı. Beyrut’taki Dar el-Muallim’de (Pedagoji Üniversitesi) okurken yeni tarz okulların kuruluşu ve yönetimi hakkında bilgi edindi. Müslümanlar için ilk modern Usuli-Cedid okulunu açmak üzere 1883’te İravan’a gelen Rüşdi, ilk öğretmenlik faaliyetine burada başladı. Alfabetik harfler yerine ses kavramını kullanarak Farsça ve Azerbaycan dillerini öğretti, yeni öğretim yönteminde ise Arapça grafikler kullandı ve İravan’da açtığı okulun müdürlüğünü yaptığı dört yıl boyunca, Güney Kafkasya’daki birçok okulda ana ders olarak okutulan Azerbaycan türkçesinde “Vatan dili”ni yazdı.

Şamahı’da aydınlanma hareketinin yaygınlaşmasında etkili olan aydınlar arasında Habib Bey Mahmudbeyli ve Sultanmecid Ganizade, 1880’den sonra «Rus-Tatar Okulu» adlı bir okul kurdular. Birçok okulun açılması, Azerbaycan’ın bilimsel yaşamında da olağanüstü bir rol oynamıştır. Çarlık yönetiminin Ruslaştırma politikası, bu okullara olan talebi azaltmış ve çocuklara ulusal eğitim sağlayabilecek okullar açmak istemişlerdir. Bu nedenle, ulusal burjuvazinin ulusal ruhla oluşturulan kültürel ve siyasi topluluklara sağladığı maddi destek, 1901 yılında Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in desteğiyle Bakü’de 1. Aleksandrevski Türk Kız Lisesi’nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. 19. yüzyılın sonlarında, Türkiye’den gelen eğitimciler, zenginlerin ve halkın yardımıyla kendi ulusal okullarını açmayı başarmışlardır. Azerbaycanlı hamiler, Türk gazete ve dergilerine maddi destek sağlamış ve öğrencileri burslarla Batı ülkelerine göndermişlerdir. Çarlık rejimi, Türklerin Azerbaycan’da erkek okulları, teknik okullar ve üniversiteler gibi bilim merkezleri açmasını yasaklamıştı. «Saadet» okulu da Türk hayırseverlerinin yardımıyla kurulmuştur. Bu okullarda Ruslaştırma yapılmamış ve Rusça ders olarak okutulmuştur. Bu okullara «yeni tarz» okullar da deniyordu. Şair ve öğretmen Hacı Seyid Azim’in Şamahı’da açtığı yeni tarz okulun devamı Mirza Rıza tara-

fından getirilmiştir. Guba'da Molla İbrahim Halil, Salyan'da Molla Ebulhasan ve Bakü'de Mirza İsmail Kudsi yeni tarz okulların kurucuları olarak kabul edilir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı, halkımızın edebi, kültürel, eğitimsel ve pedagojik hayatında bir uyanış ve yükseliş, daha doğrusu bir rönesans dönemi olarak nitelendirilir. Bahsettiğimiz dönemde halkımızın yetiştirdiği büyük şahsiyetlerden biri de Sultan Mecid Ganizade'dir. F. Koçarlı'nın ifadesiyle, tüm hayatını «düşüncesi, sözü ve eylemiyle» halkının eğitime, yetiştirilmesine, aydınlanmasına ve ilerlemesine adanmış bu evrensel kişilik, büyük bir düşünce ve eylem adamı olarak bilinmektedir. Azerbaycan halkının okul ve eğitim hayatının yeni bir yöne doğru gelişmesinde, Avrupa tarzı eğitim kurumlarının oluşturulmasında, eğitimimizin demokratikleşmesinde, millileşmesinde ve modernleşmesinde olağanüstü bir rolü vardır. Avrupa tarzı öğretim yöntemleri ve eğitim araçlarına dayanan ilk okul, Şamahı'daki «Meclis» okulu olarak bilinen yeni tarz bir okuldu. 1874 yılında faaliyete geçen «Meclis» okulu, Azerbaycan halkının okul ve eğitim tarihinde önemli bir olaydı. Burada Azerbaycan, Farsça, Arapça ve Rusça dillerinin yanı sıra aritmetik, tarih, coğrafya, hat sanatı ve diğer dersler öğretiliyordu. Bu tür okullar doğal olarak dindar ve muhafazakâr çevrelerin tepkisini çekiyordu. Azerbaycan basını, tiyatrosu ve edebiyatı, bu okulların kurulması ve yaygınlaşmasıyla gelişmiştir. Aydınlanma hareketinin bir sonucu olarak, okuma-yazma kursları açılmış ve yeni bir okul sisteminin temelleri atılmıştır. Bu okullar, yeni bir elit-aydın sınıfının oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Demek mümkünse Sovyet döneminde bile, bu seküler eğitim ilkeleri korunmuştur. Yeni okulların mezunları arasından, önde gelen bilim insanları ve aydınlar yetişmiştir. Bugün bu miras, modern eğitim sistemimizde de kendini göstermektedir. Eğitimimizde Batı modeli, Bologna sistemi, yeni tip ders programları, yeni ders kitapları, teknolojik yenilikler, toplumsal cinsiyet eşitliği vb. «Yeni yöntem» okullarının yenilikçi fikirleri canlılığını korumaktadır. Hasan bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani, Muhammed ağa Şahakhtli, Ömer Faig Nemanzade, Firidun bey Koçarlı, Abdulla Şaig, Üzeyir Hacıbeyli, Neriman Nerimanov, Memmed Said Ordubadi, Necef bey Vezirov ve diğerleri başta olmak üzere önde gelen Azerbaycanlı eğitimciler ve okul öğretmenleri sadece «Usuli-cadid» okullarının açılması için çaba göstermekle kalmamış, aynı zamanda okul kurucuları olarak görev yaptılar. Bunlardan biri ve belki de ilki S.A. Şirvani'ydi. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 4 Nisan 2025 tarihli Seyid Azim Şirvani'nin 190. doğum yıldönümü kutlamaları hakkında imzaladığı kararnamede şu ifadeler yer almaktadır: «Seyid Azim Şirvani, yaratıcı çalışmaları boyunca, asırlardır süregelen Doğu şiiri geleneklerini yüksek bir sanatsal ustalıkla sürdürmekle kalmamış, aynı zamanda önemli sosyo-politik değişimler bağlamında Azerbaycan edebiyatını yeni aydınlanma fikirleriyle zen-

ginleştirmede de önemli bir rol oynamıştır. Değerli şiirsel örneklerden oluşan parlak şiirlerinde manevi güzelliği yücelten şair, aynı zamanda gerçekçi hicivlerinde ve öğretici eserlerinde dönemin güncel meselelerine karşı keskin bir tavır sergilemiştir.» Hümanist fikirlerin yaygınlaştırılmasına özel önem vermiştir. Seyid Azim Şirvani, toplumun sosyo-kültürel ilerlemesi için önde gelen aydınların mücadelesinin her zaman ön saflarında yer almıştır. Aydınlanmış düşüncelerini halka hizmet amacıyla hayata geçirme arzusuyla ana dilinde açtığı yeni tarz okul, Azerbaycan eğitim tarihinde derin bir iz bırakmıştır¹. Bu düşünceler, Şamahı çevresinin Azerbaycan aydınlanmasının gelişiminde yetiştirdiği düşünürler arasında, S.A. Şirvani'nin yenilikçi fikirleriyle hem aydınlanma hareketine hem de eğitim sistemine önemli bir hizmette bulunduğunu bir kez daha göstermektedir. 19. ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan aydınlarının karşı karşıya olduğu temel görevlerden biri, ülkedeki geri kalmışlığı ve hurafeleri ortadan kaldırmanın yollarını belirlemektir. Bu nedenle aydın aydınlarımız, ülkeyi saran bu utançtan kurtulmanın yolunun aydınlanmak olduğunu anlamış ve bu geri kalmışlığı ortadan kaldırdıktan sonra, aydın ve özgür bir topluma ulaşma fikrini hayata geçirmeyi düşünmüşlerdir. Akıl ve zekânın galip geleceğine inanan aydın düşünürler, ülkede bilim, kültür ve aydınlanmayı yaymak için her türlü zorluğa göğüs germişlerdir. Çabalarının önündeki her türlü engeli gören Aydınlanma düşünürleri, bu gerçekleri ortadan kaldırmak için mücadele etmekten çekinmemişlerdir. Azerbaycan kamusal düşünce tarihinde önemli bir iz bırakan S.A. Şirvani 19. yüzyılda Aydınlanma fikirlerinin gelişimi ve yayılmasında eşsiz bir yere sahip olmuştur. 10 Temmuz 1835'te, Şamahı'nın saygın din adamlarından Seyid Muhammed'in ailesinde doğan düşünür 53 yıl yaşadı. Babasını küçük yaşta kaybeden Şirvani, anne tarafından dedesi Molla Hüseyin'in himayesinde büyüdü ve Şamahı medresesinde ortaokul eğitimi aldı. Arapça ve Farsça bilen düşünür, 1856'da Irak'ın Necef ve Bağdat şehirlerine, ardından Suriye'nin Şam şehrine giderek yükseköğrenim gördü. Dedesinden Arapça ve Farsça öğrenden Şirvani, Şamahı medresesinde ortaokul eğitimi aldı. Dağıstanda on yıldan fazla kaldıktan sonra memleketi Şamahı'ya döndü. 1869'da o dönem için yeni ve ilerici bir okul açtı ve hayatının sonuna kadar öğretmenlik yaptı. Seyid Azim Şirvani'nin çalışmaları, bu alanda özel bir aşama teşkil ediyor. Azerbaycan'ın edebi ve kültürel gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Onun Aydınlanma fikirleri bugün de güncelliğini korumaktadır. S.A. Şirvani tarihi misyonunu yalnızca yenileşme akımının öncüsü olarak değil, aynı zamanda toplumun entelektüel gelişimi için çalışan bir eğitimci olarak da yerine getirdiği için mirası bugün büyük önem taşımaktadır. Zamanının büyük bir eğitimcisi olarak, şiirlerinin felsefi ve sosyal içeriği, edebi ve sanatsal mirasının

¹ İlham Əliyev. (2025). Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 4 aprel -2025-ci il

ideolojik yönelimleri ve aynı zamanda pedagojik faaliyetleri sırasında ortaya koyduğu fikirler nedeniyle günümüz eğitim politikamız açısından önemli olduğunu görmekteyiz. Toplumun temeli olan eğitim alanındaki yenilikler her dönemde tam olarak anlaşılmadığı için belirli bir yankı uyandırmıştır. Ancak düşünürün yaşadığı dönemde bu daha radikal güçler tarafından kabul edilemezdi. Seyid Azim Şirvani hakkında bilgi edinmemizi sağlayan da budur. Yazarlar, kaleme aldıkları eserlerde ve makalelerde, Azerbaycan aydınlanma hareketine ve geleneklerinin oluşumuna yapılan katkıların Azerbaycan kamuoyunun gelişiminde oynadığı rolün çeşitli yönlerine dikkat çekmişlerdir. S.A. Şirvani'nin bilimsel ve pedagojik görüşlerinin modern eğitim felsefesiyle örtüşen yönleri ve aydınlatıcı şiirinin genç nesillerin dünya görüşünü etkileme olanakları büyük ve çok yönlüdür. Çağın eski düşünce tarzına eleştirel yaklaşımlarının günümüz gençlerinin yetiştirilmesinde ne kadar büyük bir entelektüel etkiye sahip olduğu unutulmamalıdır. Yeni tip okulların benzersizliği, eski molla okullarından farklı olarak, çocuklara dini ilimlerin yanı sıra Azerbaycan ve Farsça dillerinin de öğretilmesi ve aynı zamanda tarih, coğrafya, aritmetik vb. temel bilgilerin de verilmesiydi. Döneminin ünlü aydınlarından Mirza Alekber Sabir ve tanınmış eğitimci Sultan Mecid Ganizade de bu okulda eğitim görmüştür. Seyid Azim Şirvani'nin sanatsal mirası, biri Azerbaycan Türkçesi, diğeri Farsça olmak üzere iki büyük koleksiyondan oluşmaktadır. Hayata bağlılığı, sevgisi, iyimserliği ve dini inancı onun için özel bir yer tutmaktadır. Gazeller şairin eserleri arasında çeşitli Doğu kaynaklarından çeviriler ve Sadi, Hafız ve Fuzuli'nin şiirleri üzerine yazılmış beyitlerin yanı sıra, gerçekçiliğin yaratıcılığının ikinci aşamasında da baskın olduğunu görüyoruz. Ayrıca, düşünürün gerçekçi şiire geçişinde "Ekinçi" gazetesinin rolünün yadsınamaz olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim "Ekinçi" gazetesi, düşünürün aydınlanmış fikirlerini yaymasında bir kürsü rolünü oynamıştır. Böyle bir gazetenin yayınlanmasını takdir ederek, halkı gaflet uykusundan uyandırmaya ve aynı zamanda gazete okumaya çağırılmış ve Hasan Bey Zerdabi'nin bu hayırsever hareketini alkışlamıştır. S.A. Şirvani okulda ders vermekle yanaşı ders kitaplarının ve öğretim araçlarının hazırlanmasına özel önem vermiştir. Bu konuda A. Abdullayev şöyle yazıyor: "Seyid Azim Şirvani, okulunda Azerbaycan dili dersleri vermek ve öğrencilere edebi okuma becerisi kazandırmak amacıyla, Sadi'nin "Gülüstan" ve "Bustan" eserlerinin ve Farsça yazılmış eğitim açısından önem taşıyan diğer eserlerin bazı bölümlerini ustalıkla Azerbaycan diline çevirdi ve kendisi de modern bir ruhla küçük ve ilgi çekici şiirler yazdı ve hepsini ders kitabı olarak kullandı. Seyid Azim Şirvani, birkaç yıl bu şekilde öğretmenlik yaptıktan sonra, çevirdiği eserleri ve kendi şiirlerini bir araya getirerek "Mecmueg-i Asari-Hacı Seyid Azim Şirvani" adlı bir ders kitabı derledi (Abdullayev

1966:121). Derlediği ilk ders kitabı “Rebiül-Atfal” (Çocuk Baharı) adını taşıyordu. S.A. Şirvani bu ders kitabını 1877’de hazırlamaya başlayıp 1878’de bitirmesine rağmen, onu yayınlama girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmakla kalmadı, aksine Seyid Azim bu ders kitabından çok çekti. A. Zeynalov bu konuda şöyle yazıyor: “Daha 1878 yılında, S.A. Şirvani, Kafkas Müslüman okulları için ders kitabı olarak yazdığı “Şeriat” kitabının (kitabına kendi şiirsel hikâyelerini de eklemiştir) el yazmasını Bakü Valiliği Milli Eğitim Müdürlüklerine göndermiş ve yayınlanmasını istemiştir. El yazması eser, izin için Tiflis’e, oradan da Petersburg’a gönderilmiştir. Kitabın yayınlanmasını yasaklayan Yüksek Dini Sansür, Kafkas Eğitim Komiseri’ne, eserinde sıkça “kafir” kelimesi kullanan ve kitaba kendi kurgusal hikâyelerini de ekleyen yazarın öğretmenlikten çıkarılmasını tavsiye etmiştir. Öğretmenlikten çıkarılan S.A. Şirvani, haksız yere işten çıkarıldığını ispatlamak için Tiflis’e gitmek zorunda kalmıştır” (Zeynalov,1990:1/12). Bu tür engeller düşünürü yıldırılmamış, aksine onu yeni bir ders kitabı derlemeye yöneltmiştir. Bu amaçla 1883’te ikinci eseri “Takul-Kutub”u tamamlamış ve basıp müfredata dahil etmek için adımlar atmıştır. S.A. Şirvani tarafından derlenen bu ders kitabı hakkında öyle bir görüş vardır ki, Şirvani kitabı ilk olarak 1883’te Şamahı şehir okulu müfettişine sunmuş ve müfettiş de eseri Kafkasya Eğitim Bölgesi Başkanı K.P. Yanovski’ye görüş bildirmesi için göndermiştir. K.P. Yanovski de kitabın el yazmasını A.O. Çernyayevski’ye göndermiş, böylece kitabın ders kitabı olarak kullanımını hakkındaki görüşünü bildirebilmiştir. A. O. Çernyayevski ise eseri, o dönemde Gori Öğretmen Okulu’nda Şeriat ve anadil öğretmeni olan ve 31 Ocak 1884’te Kafkas Ruhani İdaresi müftüsü olarak atanan Hüseyin Efendi Gayibov’a, Seyid Azim’in ders kitabı hakkındaki görüşünü öğrenmek için gönderdi. H. Gayibov, 4 Ocak 1884 tarihli mektubunda ders kitabı hakkında Çernyayevski’ye şunları yazdı: “24 Aralık tarihli mektubunuza cevaben, Şamahı’da ikamet eden öğretmen Hacı Seyid Azim Seyid Muhammed oğlu tarafından şehir okulunun Müslüman öğrencileri için yazılmış defteri okuduğumda, defterin ilk bölümünün tamamen Azerbaycan Türkçesi olduğunu ve öğrenciler için okunmasının faydalı ve yararlı olduğunu fark ettiğimi saygıyla açıklar ve beyan ederim. İkinci bölüm de Badastur’da faydalı ve yararlıdır, çünkü o dönemde öğrencilere Farsça öğretiliyordu. İkinci bölüm Farsça yazdıklarına dair olmuştur. Ancak sonunda dört sayfa Azerbaycan Türkçesi şiiri ve “Çoban ve Kur’an-ı Kerim” adlı hikâye yer alıyor; bu hikâye karalanmış, okunabilir ve faydalı bir hikâyedir (Gür-cüstan MDTA, fond 422, iş 1752, vnr.73).

Hüseyin Efendi Gayibov, S.A. Şirvani’nin “Tacul-Kütüb” adlı ders kitabını incelemiştir. Çünkü bu bir defterdir. Üstelik, sonundaki dört sayfalık manzum kısım hariç, bu defterdeki sanatsal örneklerin tamamı nesir olarak yazılmıştır. “Tacul-Kütüb”ün de “Rebiul-Atfal”dan daha küçük hacimli olduğu ve nesir örneklerinden oluştuğu bilinmektedir. Seyid Azim’in ölümünden sonra oğlu öğret-

men Mir Cafer, bir zamanlar babasının el yazması olarak 276 sayfadan oluşan bu ders materyallerini derleyip düzenlemiş ve 1895 yılında Tebriz şehrinde bastırmıştır. Bazı kaynaklarda (RƏİ, M-134, 3046 səh.1131-1160), yazarın o zamanki ruh haline uygun olarak “Pərişanname” adıyla anılmaktadır. Düşünürün hem bir ders kitabı hem de çocuklar için bir okuma kitabı derleme arzusu, öğretmenlik mesleğine olan tutkusundan kaynaklanmaktadır. Zamanının diğer aydınları gibi, halkı eğitmek için çok çalıştı ve karşılaştığı engelleri aşmak için elinden geleni yaptı. Hatta derlediği ders kitabının el yazmasını Gori Öğretmen Okulu’nda çalışan A.O. Çernyaevski’ye yayımlanması için gönderdiği, ancak Çernyaevski’nin ders kitabının tamamını yayımlayamamış, bazen ondan ödünç aldığı eserleri kendi ders kitabı “Vatan Dili”ne dahil ettiği bile söylenir (Abdullayev, 1966: 122).

19. yüzyılın ikinci yarısında Şamahı’da aydın bir çevre ve ilerici eğitim kurumları oluşmuştur. Bu dönemde faaliyet gösteren eğitim kurumlarından biri de Said Efendi Ünsizade tarafından açılan “Meclis” okuludur. Said Abdurrahman oğlu Ünsizade’nin (1845-1903) Şamahı’da doğduğunu belirtmek gerekir. Seyid Azim Şirvani, şehrin “Sünni yönetimi” olan Şamahı’daki “Beytüs-Safa” edebi meclisinin bir üyesiydi. Dindar bir aydın olarak “Kıra’et” kitabını yazmıştır. Said Ünsizade’nin eğitim hizmetlerinden biri de Şamahı’da yeni bir okul inşa etti. Okulun tüm çalışmalarını yakın arkadaşı Seyid Azim Şirvani’ye emanet etti. Milli eğitim tarihi ve basın araştırmaları, Said Efendi’nin, doğuştan şair ve dindar bir kişiliğe sahip olan babası Abdurrahman Efendi’nin yanında Şamahı’da ilköğrenimini aldığını, Irak’ta mükemmel bir din eğitimi aldığını ve Arapça ve Farsça dillerine derinlemesine hakim olduğunu göstermektedir. Şamahı’daki Sünni yönetimin üyesi olan Hacı Said, Tiflis’teki Transkafkasya Sünni Yönetimi’ne üye seçildi. Kamuoyunu şekillendiren “Ekinçi”nin aksine, “Ziya”da ılımlı bir tutum benimsedi ve faaliyetlerine liberal bir eğitimci olarak başladı. Yayıncı, gazetenin faaliyetlerini kültürel uyanışa yönlendirdi. Aydınlanma hareketinin talep ve ihtiyaçlarına hizmet ederek bunu güçlendirdi. “Milletimizin ve vatanımızın, insanlık ve İslam dünyasının ilerlemesine” hizmet etmek gazetenin temel amacıydı. Yayıncı, “zamanın ilerleme hareketinin ivme kazandığına” inanıyordu (Əhməd, 2025: 137). Bu nedenle, gerekli hazırlık mücadelesini Gazetenin temel hedefinin ilerleme hareketi için araçlar olması gerekirdi. Okul, alfabe, dil, ders kitapları konuları ön plandaydı. S. Valibeyov, M. Şahtaktli, Sadreddinbeyov, Mahbus Derbendi ve diğerleri de bu konuların tartışılmasına katıldılar. “Meclis” okulu Şamahı şehrinin ruhani konseyine bağlı olmasına rağmen, molla okullarından temelde farklıydı, çünkü burada Şariat’ın yanı sıra laik bilimler de öğretiliyordu. Araştırmacılar “Meclis” okulunun örgütlenme tarihi hakkında farklı görüşlere sahiptir. Ünlü basın tarihçisi Ağarafi Zeynalov okulun örgütlenmesi hakkında

şunları yazmıştır: “O (Said Efendi Ünsizade), Bakü valisi Korgeneral D. Staroselski'nin 1875'te Şamahı'ya gelişinden yararlandı ve yeni bir şehir okulu açmak için hazırladığı fermanı kendisine bizzat sundu ve okulun örgütlenmesi için izin aldı” (Zaxarov, 1890:48). S. Hüseyinov okulun kuruluş tarihini “1873 veya 1874” olarak verirken, A. Bağirov ve N. Nasreddinov ayrı ayrı bu tarihin 1874 olduğunu belirtmektedirler (Bağirov, 1986:82; Hüseyinov, 1987:17; Nəsrəddinov, 1979). Said Ünsizade'nin 1876'da Kafkas ruhani yönetimine üye seçildikten sonra Tiflis'e taşındığı ve “Meclis” okulunun kardeşi Celal Ünsizade, S.A. Şirvani ve Rusça öğretmeni tarafından yönetildiği bilinmektedir. Daha sonra S. Ünsüzade ve Rusça öğretmeni de iş değiştirip Şamahı'dan taşınmak zorunda kaldıklarından okul Seyid Azim'in bakımında kalmıştır. Şair “Meclis” okulu varlığını sürdürbilmek için dayanılmaz mahrumiyetlere maruz kalmıştır. Çünkü ruhani konsey okula hiçbir maddi yardımda bulunmamıştır. Bu bağlamda “Ziyayi-Kafgasiyye”-de “S” imzasıyla yayınlanan “Şamahı'dan Mektup”ta (Said'e atıfta bulunarak) siz (Şamahı'da bulunan Ünsizadeh (Unsizadeh) okulunun mali durumu zordu. Meclis başkanı İbrahimhalil Efendi durumu düzeltmeye çalışıyor. Ancak Gazi Molla Ali Asker bu çalışmayı engelliyor. Kamil Mirbagirov, Sadık Şükürov, Hadi Rahimbeyli, Hüseyin Ahmedov ve Hayrulla Memmedov, “Meclis” okulunun açılış tarihinin 1874 olduğunu söylüyor. Alhan Memmedov ise “Meclis” okulunun 1875 yılında açıldığını belirtiyor.

İndi Şirvanda açmışıq məktəb,
Dərsimiz rusü türkü farsü ərəb.
Zəhmətim çoxdu, hiç nəfim yox,
Leyk həqqə ümidvarəm çox-
Kim, bu zəhmətlər olmaya zayə,
Bəlkə bu macərə ola şayə.
Şeyxül-islamü müftiyi-islam
İkisi bir olub, edə əncam.

Malumdur ki, D. Staroselsky hariç, çarlık yetkililerinin çoğu, açıkça olmasa da, yerlerde ilerici eğitim ve kültür merkezlerinin gelişimini engellemeğe çalıştı. Ancak ilerici kişiler, halkın ilerlemesi için her türlü yolu denediler. Örneğin, Bakü vilayetinin valisi, Ağustos 1883'ün sonlarında Şamahı'ya gelip oradaki durumu öğrendiğinde, Cuma Camii'nde Sünni Meclis üyelerine hitap ederek, düzenli ve düzenli okullar açmanın ve medreseleri layık hale getirmenin önemini dile getirdi. Burada, yeni açılan yeni tip okullarla karşılaştırıldığında cami okullarının gerilemesinden endişe duyan yetkilinin endişesini görmemek mümkün değil. Laik bilimlerin öğretimine öncelik veren yeni tip okulların sa-

yısının artmasının halkın ilerlemesi için yararlı olduğunu çok iyi biliyordu. Bu, çarlığın o bölgelerde izlediği politikanın ruhuna uymuyordu. Yukarıda sıkça alıntıladığımız A.Zakharov'un makalesinden de anlaşılacağı üzere, S.A. Şirvani'nin "Şirvan Hanlığı Tarihi" adlı yayınlanmamış bir bilimsel eseri de bulunmaktadır. Aziz Mirakhmadov, 1882 yılında Tiflis'te yayınlanan "İzvestiya Kavkazskogo obshchestva istorii i arheologii" koleksiyonunda yer alan bu eser hakkında "Seyid Azim Şirvani'nin Bilimsel Bir Eseri" adlı makalesinde ayrıntılı bilgi vermiştir. Bu makaleden de anlaşılacağı üzere, Seyid Azim, vatanının ve halkının tarihi ve kaderi, güzelliği ve zenginliğiyle derinden bağlantılıydı. Bu nedenle, S.Unsizadeh'in ilerleme için yaptığı çalışmalara, özellikle de ulusun tarihini yazma girişimine hayranlıkla değinmekten kendini alamıyor (Mirəhmədov, 1978:40-45). Şamahı'da dokuma ve fabrika sanayisinin, ipek üretiminin gelişmesiyle bağlantılı olarak bazı sorunlar da ortaya çıkmıştı. Bu sorunlar arasında sanayide çalışacak kalifiye işçi yetiştirme sorunu da vardı. Bu ihtiyacı derinden hisseden Şamahı'nın zenginleri de sanat okulları açılması için tedbirler hazırlıyorlardı. Örneğin, "Ziyayi-Qafqasiyy", Bakü vilayetinin Şamahı şehrindeki bir grup kasabalı ve zengin, Şamahı ürünlerinin fiyatı ve şöhreti artsın, bol gelir elde edilsin ve halk işsiz kalmasın diye burada bir kadın okulu açıp palaza dokuma, iplik boyama, ipek dokuma, sanatsal dikiş, sepet örücülüğü vb. sanatlar öğrenmeyi planladıklarını bildiriyordu. Bunun için kadın öğretmenlerin davet edilmesi planlanmıştı. ("Ziyayi-Qafqasiyya". 17 Nisan 1881). Said Abdurrahman oğlu Ünsizade (1845-1903) Şamahı'da doğdu. Seyid Azim Şirvani'nin Şamahı'daki "Beytüs-safa" edebi meclisinin ve şehrin "Sünni yönetimi"nin üyesiydi. Dindar bir aydın olan Hacı Said, "Kıra'et" adlı eserini yazmıştır. Said Unsizade'nin eğitim hizmetlerinden biri de Şamahı'da yeni bir okul açmak olmuştur. Okulun tüm işlerini yakın arkadaşı Seyid Azim Şirvani'ye emanet etmiştir. Milli eğitim tarihi ve basın araştırmaları, Said Efendi'nin ilköğrenimini Şamahı'da şair ve dindar bir kişi olan babası Abdurrahman Efendi'den, Irak'ta ise mükemmel bir din eğitimi olarak Arapça ve Farsça dillerine derinlemesine hakim olduğunu göstermektedir. Şamahı'daki Sünni yönetimin üyesi olan Hacı Said, Tiflis'teki Transkafkasya Sünni Yönetimi'ne üye seçilmiştir. Kamuoyunu şekillendiren "Ekinçi"nin aksine "Ziya" ılımlı bir tutum benimsemiş ve faaliyetlerine liberal bir aydınlanmacı olarak başlamıştır. Gazetenin yayıncısı, faaliyetlerini kültürel uyanışa yönlendirmiştir. Bu sayede güçlenen aydınlanma hareketinin talep ve ihtiyaçlarına hizmet etmiştir. Gazetenin temel amacı "milletimizin ve vatanımızın, insanlık âleminin ve İslam'ın ilerlemesine" hizmet etmektir. Yayıncı, "zamanın ilerleme hareketinin hızlandığına" inanıyordu. Bu nedenle, ilerleme hareketi için gerekli araçların hazırlanması mücadelesini gazetenin temel hedefi olarak görüyordu. Planlarında

okul, alfabe, dil, ders kitapları konuları ön plandaydı. S. Valibeyov, M. Şahtahtlı, Sadreddinbeyov, Mahbus Derbendi ve diğerleri de bu konuların tartışılmasına katıldılar.

Düşüb ol fikrə kim, Şirvanı bir darülfünun etsin
Qıraətxanə açsın, nəşr qılsın elmi-ədyani.
Bilibdir kim, cəhalət mayeyi fəqrü xəsarətdir,
Təriqi-elmə tərgib eyləmək vacibdir insani.

Bir dizi çalışmada, ünlü şair S.A. Şirvani'nin adı Meclis Okulu'nun kurucusu olarak geçmektedir. Ancak S.A. Şirvani, "Ziya" gazetesine yazdığı mektuplarda, bu eğitim kurumunun kurucusu olarak dostu Said Ünsizade'nin adını "Şamahı'da bulunduğunuz dönemde şantiye şefi olarak çalıştığınız okul" sözleriyle saygı ve gururla anmaktadır (Nəsrəddinov, 1991:75/7213; Ziyayi Qafqasiyye 1881:4; . S.Ə.Şirvani, 2005:117-121).

S.A. Şirvani, 1874 yılında Şamahı'da Bakü Bölge Dini Konseyi'nin denetimi altında yarı sivil, yarı dini bir okulda Farsça ve Türkçe (Azerice) dilleri öğretmeni olarak atanmasına rağmen, okul maddi imkânsızlıklar nedeniyle kapatılınca oradan uzaklaştırılmıştır. 1875 yılında Bakü Valisi Korgeneral D.S. Staroselsky'nin izniyle okul faaliyetlerine yeniden başladığında, Seyid Azim tekrar buraya davet edilmiş ve iki yıl sonra maaş almadan öğretmen olarak atanmıştır.

Ey Şeyx Nizami, ey nizamı dağılan!
Ey Gəncədə izzü ehtişamı dağılan!
Olmuşmu səninlə mən kimi aləmdə
Beyti, evi, məktəbi, kəlamı dağılan?

Megrel okulunda öğretmenlik yapan A. Zakharov, Seyid Azim'le 1887'de Şamahı'ya geldiğinde tanışmış ve daha sonra 1890 tarihli Tiflis'te Rusça yayınlanan "Kafkasya Toprakları ve Halklarının Tanımı Üzerine Materyaller Koleksiyonu"nun 9. sayısında ilginç bir makale yayınlamıştır. "Narodnoe obuchenie u kavkazskikh tatar" ("Kafkas Tatarları Arasında Halk Eğitimi") başlıklı makalede şöyle deniyordu: "...Hacı S.A. okulu 18 yıldır yönetiyor. Dağıstan'da eğitim gördü; Farsça, Arapça ve çeşitli Dağıstan lehçelerini biliyor. Birinci sınıf bir şair olarak tanınıyor. Edebi eserlerinden biri olan "İlham Tutanakları" Tebriz'de yayınlandı. Ayrıca henüz yayınlanmamış olan "Şirvan Hanlığı Tarihi" adlı bir eser de yazdı. Okulunda 33 öğrenci eğitim görüyor; bunlardan 12'si Haftada 15; 9 kişi 20; 12 kişi 25 kuruş., yani toplamda 6 manat 60 kuruş ödüyor. Hacı Seyid Azim

Rusça okuyup yazabiliyor; Rusçayı zorlukla konuşuyor ama iyi anlıyor ve hatta Rus edebiyatına ilgi duyuyor. Puşkin'in birçok şiirini Farsçaya çevirmiş. Okulunda çalışanlara Rusça dil eğitimi veriliyor. Çağdaşları tarafından usta bir şair olarak bilinen Seyid Azim, Şamahı'da "Beytüs-Safa" adlı bir edebiyat meclisi kurdu. Bu meclise uzun yıllar başkanlık eden şair, Karabağ'daki "Meclisi-uns" ("Erdemler Meclisi"), "Meclisi-faramuşan" ("Toplantı Meclisi") ve "Mecmaş-şu-ara" ("Şairler Meclisi") üyeleriyle yakın temas halinde olmuş, onlar için şiirler yazmış ve "seramadi doran" (zamana ayak uyduran kişi) olarak öğütler vermiştir. yani usta bir şair. Eğitim alanındaki hizmetleri ve kusursuz çalışmaları göz önüne alındığında, Çarlık hükümeti Seyid Azim'e 1887'de Stanislav kurdelesinde "Za userdie" ("Emek İçin") yazan gümüş bir madalya verdi. Ancak maddi sıkıntılar çeken şair, bu ödülü almak için gereken 7 manat 50 kuruş parayı bulamadı. Bu nedenle hak ettiği madalyayı alamadı. Şair, ölümünden on gün önce, 10 Mayıs 1888'de doğdu. Seyid Azim'in sanat mirası iki büyük koleksiyondan oluşmaktadır. Bunlardan biri Azerice, diğeri Farsçadır. Üç bölümden oluşan Azerice koleksiyon, Şamahı cerrahı Mirza Habib Meşhedi Sadık oğlu tarafından derlenmiş ve 1892'de Tebriz'de yayınlanmıştır. Bu koleksiyonun üçüncü bölümü, 1896'da şairin oğlu Seyid Cafer tarafından ünlü milyoner Hacı'nın parasıyla Tebriz'de yeniden basılmıştır. Zeynalabdin Tağıyev. Yaklaşık 10 bin beyitten oluşan Farsça derleme 4 bölümden oluşmaktadır. Bu derleme de Mirza Habib tarafından derlenip derlenmiştir. Seyid Azim Şirvani'nin zengin mirası arasında lirik şiirler, fabllar, manzum hikâyeler, hicivler, klasiklerden çeviriler ve alıntılar, "Tarihi Şirvanname" (1887) adlı eser, Türkçe (Azerbaycan), büyük ölçekli bir antoloji (1885) ve Osmanlı, Rus ve İran şairleri üzerine bir ders kitabı bulunmaktadır. Şirvan Hanlığı tarihi üzerine çalışmalarının bir kısmı, Tiflis'te yayınlanan "Izvestiia Kavkazskogo obhestva istorii i arkheologii" ("Kafkas Tarih ve Arkeoloji Derneği Haberleri") adlı derlemede Rusça olarak yayınlanmıştır. Yukarıdakilerin tümü, S.A.Şirvani'nin kapsamlı yaratıcılığa sahip bir düşünür ve aydın bir aydın olduğunu doğrulamaktadır. 19. yüzyılda Azerbaycan edebiyatında gazel ustası olarak ünlenen S.A.Şirvani'nin eserlerinde ahlaki ve eğitsel didaktik konular da ön plana çıkar. İlim, okul, eğitim, kültür, basın, okuma ve yetiştirme konularındaki şiirleri, didaktik şiirin en güzel örnekleri olarak kabul edilir. Dünya görüşü açısından bir aydınlanmacı olan şair, toplumun evrimle değişip güzelleşeceğine inanmış ve bunun için insanların manevi gelişimini olmazsa olmaz bir koşul olarak görmüştür. Bu nedenle, sosyal, pedagojik ve sanatsal faaliyetlerinde bilimin, eğitimin, kültürün yaygınlaştırılmasına ve bilgili ve eğitimli vatandaşların yetiştirilmesine özel önem vermiştir. Yazarın "Muntakhabat" adıyla gözden geçirip geliştirdiği ve farklı yıllarda yayına sunduğu bu ders kitabı, resmi devlet

belgelerinde “Mecmu’i-asari-Hacı Seyyid Azim”, “Şeriat Kitabı”, “Tecu’l-Kütüb” (“Kitapların Tacı”), “Rebiül-etfal” (“Çocukların Pınarı”) olarak anılmıştır. Bu kaynaklara atıfta bulunan bazı araştırmacılar, şairin birden fazla ders kitabı derlediğini yanlış bir şekilde belirtmektedir. Aslında bu isimlerin hepsi, daha yaygın olarak “Rebiül-etfal” olarak bilinen aynı kitaba aittir. Firidun Bey Koçarlı bu konuda şöyle yazıyor: “...çocuklara Türkçe ders ve ahlak dersi veren kitaplar tamamen yoktu. Bu eksikliği gidermek için merhum Seyid, ana dilinde, hem manzum hem de nesir olarak, hoş ve öğretici Türkçe hikâyeler yazar ve bunları öğrencilerine okurdu. Hasan Bey Zerdabi ile olan dostane ilişkisi, Seyid Azim’in dünya görüşü ve yaratıcılığı üzerinde olumlu bir etki yarattı. Aydınlatıcı şiirlerinin çoğunu “Ekinçi”, daha sonra “Ziya” ve “Keşkül” gazetelerinde yayınladı. Azerbaycan’da yönetici çevreler ve din adamları, Rus diline ve Rusya’dan uzak bölgelere yayılan her türlü ilerici fikre karşıydı. Bu nedenle halkın Rusça okuması Şeriat yasalarınca yasaklanmış ve Rusça kitap, gazete ve dergi okuyanlara “kâfir” denmişti. İlerici fikirlerin öncüsü olan Seyid Azim, bu muhafazakârlara, Rusça ve Rusça’nın öğretilmesini teşvik ederek karşı çıktı. Avrupa kültürünün ileri düzey başarılarından yararlanmayı bir ilke olarak görüyordu. Günümüzün en önemli ve gerekli meselelerinden biri olan ve bu alanda çağdaşı Hasan Bey Zerdabi ile birlik olan Seyid Azim, yaratıcı bir insanın bu dünyadan fiziksel olarak göçüp gittiğini, eserlerinin ise sonsuza dek kalacağını ustalıkla ifade ederek, hayatı boyunca bu rolüne büyük önem vermiştir. Yurttaşlarımızın aydınlanmasına özen göstermiş ve yerli halkımızın kültürel düzeyde diğer milletlerin gerisinde kalmasını kabullenememiştir. Şair, öğüt ve nasihatlerinde, şiirsel mektup ve hikâyelerinde veya hicivlerinde kitabı, okumayı, bilimi ve okulu teşvik etmiş ve halkın kurtuluş yolunu bu yönde görmüştür. Seyid Azim’in 19. yüzyılda okul, bilim, aydınlanma, kültür ve eğitim hakkındaki birçok fikri bugün de güncelliğini korumaktadır. Şairin aydınlanma odaklı ahlaki ve öğretici şiirleri, genç neslin vatanseverlik ve kahramanlık ruhuyla yetiştirilmesinde her zaman olumlu bir etki yaratmıştır. Bu nedenle, klasik sanatçımızın zengin edebi ve sanatsal eserleri, Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin mirasıdır. modern çağın gerekleri açısından daha derinlemesine araştırılıp incelenmeyi hak ediyor. Aydınlanmacı Firidun Koçarlı haklı olarak şöyle yazmıştı: “Seyid’in temel amacı ve temel arzusu insanlık seviyesine ve insanlığın yüceliğine ulaşmaktır. Bu bağlamda, teorisi ve bilgisi o kadar derin ve kapsamlıdır ki, onu tek Azerbaycan şairi olarak adlandırmak haksızlık olur; belki de evrensel insanlığın tek şairidir (Köçerli, 2005:63-65).

Sonuç

Dünya kültür düşüncesine büyük dehalar kazandırmış ve millî-manevî bilincin yükselmesine olağanüstü katkılarda bulunmuş kadim bir kültür şehri olan Şamahıda, aydınlanma hareketinin izlerinde yeni yöntemin izlerini görebiliyoruz. Görüldüğü üzere, 19. yüzyılın sonlarına doğru «Şirvanın genç şairleri»nde aydınlanma ve kültüre, dünyevi ilimlere, dünya kültürüne hâkim olma eğilimi ve aydınlanma fikirlerine sempati güçlenmeye başlamıştır. 21. yüzyılın eşiğine yaklaşırken, bu şairlerin eserlerinde yeni edebi geleneklerin etkisinin arttığını görebiliyoruz. O dönemde öncülerinden sayılan A. Sahhat'ın eserlerinde, ilerlemeyi çağıran manevi bir temaya sahip şiir örnekleri ortaya çıkmaya başlar. Bu, 19. yüzyılın sonlarında Şamahı'nın edebi ve sosyal çevresinin ne gibi potansiyel fırsatlara sahip olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, 20. yüzyılın başlarında M. A. Sabir, M. Hadi, A. Sahhat, S. M. Ganizade, M. Mahmudbeyov ve diğerleri gibi şahsiyetler ortaya çıktı, kapsamlı faaliyetlerde bulundular ve Azerbaycan edebiyatı ve kültür tarihinde silinmez izler bıraktılar. Bu okulların kurulması ve yaygınlaşmasıyla Azerbaycan basını, tiyatrosu ve edebiyatı gelişti. Aydınlanma hareketinin bir sonucu olarak, okuma-yazma kursları açıldı ve yeni bir okul sisteminin temelleri atıldı. Bu okullar, yeni bir elit-aydın sınıfının oluşumunda önemli bir rol oynadı. Sovyet döneminde bile, bu laik eğitim ilkeleri korundu. Yeni okulların mezunları arasından seçkin bilim insanları ve aydınlar yetişti. Bugün bu miras, modern eğitim sistemimizde de kendini göstermektedir. Eğitimimizde Batı modeli, Bologna sistemi, yeni tip ders programları, yeni ders kitapları, teknolojik yenilikler, cinsiyet eşitliği vb. “Yeni yöntem” okullarının yenilikçi fikirleri canlılığını korumaktadır. Azerbaycan'ın önde gelen eğitimci ve okul müdürleri, özellikle Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani, Muhammed Ağa Şahtahtlı, Ömer Faik Nemanzade, Firidun Bey Köçerli, Abdulla Şaik, Üzeyir Hacıbeyli, Neriman Nerimanov, Memmed Said Ordubadi, Necef Bey Vezirov ve diğerleri, yalnızca “Usuli-cedid” okulları açmak için çaba göstermekle kalmamış, aynı zamanda okul kuruculuğu da yapmışlardır. Böylece, 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni eğitimde “Usuli-cedid” fikrini ortaya atan toplumsal ve pedagojik bir hareketin kademeli olarak oluşması, harf-hece yönteminden daha verimli olan ses yöntemine geçişi de sağlamıştır. Böylece, Azerbaycan okulları tarihinde ilk örnek anadil okulları olarak kabul edilen eğitim kurumları - “Usuli-cedid” okulları - hem halkımızın eğitim hayatında hem de eğitim hareketinde eşsiz bir yer edinmiştir. Son olarak, düşüncelerimi aydın düşünürün şu sözleriyle bitirmek istiyorum: “S.A.Şirvani'nin sesi ve sözleri sonsuza dek yaşayacaktır.

“Mövt-i cismani ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim.

Kaynakça

- Abdullayev A. (1966). *Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən*. Bakı, Maarif. 121səh.
- Bağirov Ə. (1986). S.Ə.Şirvani və məktəb. Bakı. 168səh.
- Əhmədov H. (1965). *XIX əsr Azərbaycan məktəbi*. Bakı: Elm, , 336 səh.
- Əliyev Ə. (1964). *Naxçıvanda MSSR-də maarifin inkişafı*. Bakı: Maarif,150 səh.
- Gürcüstan MDTA, fond 422, iş 1752, vər.73.
- Hüseynov S. (1987). *Seyid Əzim Şirvani*. Bakı.Yazıçı, 121səh.
- İlham Əliyev. (2025). *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti* Bakı şəhəri, 4 aprel.
- Köçərli F. (2005). Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. I cild. Bakı, “AVRASİYA PRESS”, 560 səh.464səh.
- Qayıbov H. *Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir*. RƏİ, M-134, 3046 səh.1131-1160
- Məmmədov A. (1997). *Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit)*. Bakı, Maarif,. 240 səh.
- Mirəhmədov Ə. (1978). *Yazıçılar, talelər, əsərlər*. Bakı, Azər nəşr.
- Nəsrəddinov N. (1979).*Məclis məktəbini kim yaratmışdır? “Azərbaycan müəllimi” qəz.*, 23 fevral
- Nəsrəddinov N. (1991). Müfti Əbdülhəmid Əfəndi və ya maarifə həsr olunmuş həyat. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 04.10. № 75 (7213)
- Şəmsi M. (1983). *Təbrizdə üsuli-cədid məktəblərinin təsis tarixindən*. Azərbaycan məktəbi, 148 səh.
- Şirvani S.Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*, 3cildə. 2-ci cild.səh 117-121 Bakı, , “Avrasiya PRESS” nəşriyyatı
- Tahirli A. (2011). *Bütün türklərin tərcümanı*. Bakı, ”Ozan” nəşriyyatı,. 240 səh.
- Vüqar Ə. (2025). “Ziyayi-Qafqaziyyə və Ünsizadə qardaşları”. *Xalq qəzeti*, , 8 iyul № 137
- Zaxarov A. (1890). Народное обучение у Закавказских татар. СМОМПК (Сборник материалов описания местностей и племен Кавказа) вып. IX отд. II. Тифлис., с. 48
- Zeynalov A. (1990). *Qafqazda Azərbaycanca ədəbiyyat nəşrinin ilk mərhələsi*. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası).. №1, s. 12
- Ziyayi-Qafqasiyyə qəzeti.N 4, 1881-ci il,24 dekabr.

Seyid Azim Şirvani (1833-1888)

Mir Möhsün Nevvab (1833-1918)

H.Z. Tağıyevin İmperatriça Aleksandra Kızlar okulu (1901)

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ'NDE MİLLÎ KİMLİK İNŞA SÜRECİNDE BASINDA DİL TARTIŞMALARI

ŞULE ERTÜRK ANIKLI / SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

erturk@sakarya.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1164-5720

Giriş

Kazakistan Cumhuriyeti'nde bağımsızlığın ardından özellikle millî kimliğin inşaa sürecinin öne çıkan unsurlarından biri de dil meselesidir. Bu çalışmada, basının süreci nasıl şekillendirmeyi hedeflediği, dil ile ilgili karar ve tartışmaların basın yoluyla nasıl yansıtıldığı ve toplumun bu yansımaları nasıl değerlendirdiği analiz edilecektir. Böylece basın yoluyla söylemsel pratikler üzerinden nasıl bir yapı oluşturulduğuna dair kuramsal bir bakış açısı sunmak hedeflenmektedir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin 16 Aralık 1991'deki kuruluşundan itibaren değişimi görebilmek amacıyla geniş bir evrende özellikle ulus inşasının şekillendiği, alınan resmî kararların ve bu konu dahilinde yasaların yürürlüğe konulduğu tarihlerdeki haber metinlerine odaklanılmıştır. Dönemin yazılı kaynakları olan gazete metinlerindeki bu konuya dair fikirlerin ortaya konulması hedefiyle, bu süreçte kullanılan söylem ve varsa stratejilerin belirlenerek konu hakkındaki haberlerin hangi tutumlarla sunulduğu, ideolojik farklılıklarda basına nasıl yansıdığı tespitini amaçlanmaktadır. Analizdeki çıkarımlar eleştirel söylem analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Türkistan'da bağımsızlık sonrası dönem, pek çok değişimle birlikte genellikle “yeni kimlik arayışı”¹ olarak adlandırılmıştır. Kazakistan'da bu süreçte millî kültürel canlanmanın merkezinde dil meselesinin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Kazak Türkçesinin statüsünü yükseltmede dilsel Ruslaştırma eğilimini tersine çevirme ve Rusça yetersizliğinden dolayı bazı profesyonel alanlardan dışlananların telafisi için devlet çaba göstermiştir (Schatz, 2000: 493).

Tüm dünyada olduğu gibi, Türk Dünyasında da basın, tarih boyunca kitle bilincinin oluşmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Söz konusu coğrafyada gerek Çarlık döneminde gerekse Sovyetler döneminde basın, halkı yönetim faaliyetleri hakkında bilgilendirme haricinde özellikle parti komitelerinin yayın organları olup propaganda aracı haline gelmiştir. Sovyet hakimiyeti altındaki Türkler tarafından ise, çoğu zaman millî bilinci oluşturmak için bir araç olarak kullanılmıştır. Başta Kırım'da İsmail Gaspıralı ve kızı Şefika Gaspıralı, Azerbaycan'da Hasan Bey Melikzade Zerdabî, Mehmed Emin Resulzade, Ali Bey Hüseyinzade olmak üzere ve Kazakistan'da Ahmet Baytursunoğlu, Mağcan Cumabayoğlu, Mir Jakıp Dulatoğlu, Mustafa Urazoğlu gibi önde gelen Alaşçıların basın faaliyetlerine bağlı yayınlar bugün için tarihi belge niteliğindedirler. Bağımsızlık öncesinde ve sonrasında, Kazak millî önderi ve gazeteci Ahmet Baytursun'un dediği gibi gazete her şeyden önce “halkın gözü, kulağı ve dili” olmaya, devam etmiştir. Bu gazetelerin “haber verme” işlevi ve kitle iletişim aracı olmalarındaki rolüne dikkat çekmektedir. Fakat diğer yandan tüm dünyada olduğu gibi Kazakistan'da da kamuoyu oluşturma yönüyle basın (günümüzde farklı mecralarıyla medyanın) siyasetin ilgi alanına girerken filozof L. Althusser'in (2003) ifadesiyle “haberleşmenin devletin ideolojik aygıtlarından biri” olması (Fowler 1991, Hall, 1999, Habermas 2012) ayrıca egemen ideoloji tarafından üretilen söylemlerin dolayına sokulması, yönlendirme, manipülasyon, hegemonya vb. farklı işlevlerinin de ortaya konulduğu (başta van Dijk 1985, 1995, 2011, Fairclough 2003, Fowler

1 Bu dönemde sembolleri ve isimleri değiştirmek kolay olmuş ancak bu bölgedeki eski Komünist Parti elitleri için yeni bir ideoloji bulmak çok daha zor olmuştur. Marksizm ve Leninizm itibarsızlaşırken, yeni Rus liderliği Komünist Parti'nin yerini alabilecek net bir ideolojiye, siyasi programa ya da kitlesel siyasi örgütlenmeye sahip olmamıştır. (Igor P. Lipovsky, “Central Asia: In Search of a New Political Identity”, *Middle East Journal*, Spring, 1996, Vol. 50, No. 2 (Spring, 1996), pp. 211-223). Bununla birlikte Aigul Sadvokassosva vd.'nin 2023 yılında Kazakistan'daki ulus inşası projesinde kimlik ve aidiyet algılarını araştırdıkları çalışmalarında “Kazakistan vatandaşı olmaktan gurur duyuyor musunuz?” sorusuna Kazak Türkleri'nin %64.1'i, Rusların %50.8'i, Özbeklerin %64.1'i, Almanların %60'i, Çeçenlerin %65.6'sı evet yanıtını vermiştir. Çalışmanın sonucu daha çok vatandaşlık kimliği odaklanıldığını göstermiştir. “Ortak vatan ve etnik bir ülkede birlikte yaşamak”, “Kazakistan vatandaşlığı” hakkındaki sorular en çok yanıt alan sorular olup, A. Smith ve E. Hobswan'ın yaklaşımına paralel olarak “paylaşılan tarihi deneyimler” Kazak Türkleri arasında %39.9, Ruslar arasında % 40.3 oranında onay almıştır. Otuz yılı aşan süredeki bağımsızlığında Kazakistan'da halk arasında millî kimlik sorunlarına ilişkin kamu algısı, “devlet mülkiyeti” ve modern Kazakistan'da Kazak olmayan etnik grupların rolü ve yeri gibi millî kimliğin birkaç temel sorununa ilişkin farklı anlayışları vurgulamaktadır. Bu çalışma, etnik kökenden etkilenmeye devam etse de, taban düzeyinde millî kimlik sorunlarına ilişkin kamu algısının kademeli olarak vatandaşlık temelli bir vatandaşlık kimliğine doğru kaydığını göstermektedir (Aigul Sadvokassosva, Aziz Burkhanov, Dina Sharipova (2025) “In Search for Kazakhstan Identity: Societal Perceptions of Kazakhstan's Nation-Building”, *Nationalism and Ethnic Politics*, Volume 31, Issue 1, p. 1-24. Ayrıca SSCB dönemindeki millî dilin unutturulması ve “Ruslaştırma” faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. G. Smagulızı Boranbayeva (2004), “SSCB Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Kazakistan Cumhuriyeti'nde Kazak Dilinin Genel Durumu”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* (2004), 1(1):20-41.

1991, İnal 1996 vd.) bir mecra haline gelmiştir. İletişim bilimci O. Tokgöz, gazetelerin haber verme bakımından tek yönlü bir iletişim olduğunu vurgularken, gazetecilik yapan araçlar yoluyla haber alma ve eriştikleri kitleler bakımından haber olur diye seçilmiş, ayrılmış, düzenlenmiş, haber olarak yazılmış olay ve olayların okunmasının, dinlenmesinin, izlenmesinin sonunda gerçekleşebildiğini belirtmiştir. Bu düzenlemeyle toplumda gazetecilik yapan kitle iletişim araçlarınınca çeşitli görüşler gündeme getirilmekte, gündemde tutulmakta ve böylece kamuoyu oluşturulmaktadır (2019: 125). Medya ve basın çalışmalarında tüm bunları görünür kılarak farkındalık yaratan, farklı disiplinlerde kullanılagelen “Söylem analizi” farklı yaklaşımlarla gelişmiş bir yöntemdir. Haber okumaktan ziyade eleştirel bir bakışla haber üzerinden çok yönlü okumayı da hedefleyerek, görünür olanın ardındaki esas anlamı keşfetmeye yönelik metnin anlamını çözümleme yöntemidir.

Bu çalışmada haber metinleri, söylemin eleştirel analizi olan Eleştirel söylem analizi (*Critical discourse analysis*) yöntemine dayalı olarak incelenmiştir. S. Jäger’in belirttiği gibi, eleştirel söylem analizinde temel; belirli bir zaman ve mekânda geçerli olan bilginin neler içerdiği, bu geçerli bilginin nasıl gelişip yayıldığı, nasıl kabul edildiği, öznelerin toplum inşasında nasıl bir işleve sahip olduğu ve ayrıca toplumun gelişmesinde nasıl etkisi olduğu sorularından oluşmaktadır (Arkonaç, 2017: 216). Eleştirel söylem analizi daha çok farkındalığı ve ideoloji eleştirisini sistemleştiren, sosyolinguistik bir analiz ve eleştirel bir bakıştır (Fairclough, 2015: 135; Sözen, 1999: 102; Van Dijk, 2001: 16). Amacı ise belirli bir soruya dair kesin cevaplar vermek yerine ufku genişleterek, inanç, tutum ve eylemleri belirleyen söylemlerin varlığını ve iletisini tarihi ve sosyal bir bağlam içinde değerlendirmektir (Özer, 2019:148).

Kazakistan’da Cumhuriyetin kurulmasının ardından basının gündemi daha çok ulus devlet oluşturma yönünde, kimlik konuları ve özellikle dilin kullanımı odağında olmuş ve tüm bu süreç zaman zaman ideolojik farklılıklara göre yazılı basına da yansımıştır.

1. KAZAKİSTAN'DA DİL TARTIŞMALARININ TARİHİ ARKA PLANI

1.1. Kazakistan Cumhuriyeti'nde Millî Kimlik İnşa Süreci

Türk Cumhuriyetlerinde, siyasî ve sosyal başta olmak üzere demografik, coğrafi vb. pek çok sebeple kimlik inşa süreci farklılık göstermiştir. Bu coğrafyadaki kimlik, 1920'li yılların ortalarına kadar; din, bölge ve boy aidiyeti temeli üzerinde olmuştur (Nazarbayev, 2012: 212). Kazakistan'da 16 Aralık 1991'de bağımsızlığın ilanının ardından, SSCB'nin çöküşünden sonra bağımsızlığını kazanan diğer devletler gibi, devlet inşasıyla birlikte devletin sınırları içinde kalan halkın millî kimliği üzerine tartışmalar da başlamıştır. Dönemin büyük siyasî aktörlerinin tümü tarafından kabul edilebilecek devlet sınırlarının tanımlanması ve halkın sadakatini artırabilecek yeni siyasî kurumların yaratılması söz konusu olmuştur (Tolz, 1998:993). Siyaset bilimci W. Schatz'ın da ifade ettiği gibi sömürge sonrasında etkili bir devlet aygıtı (devlet inşası) yaratma ve bu aygıtta geniş tabanlı halk bağlılığını (ulus inşasını) teşvik etme yönündeki ikili çabalar, önceki siyasî düzenin kurumsal, maddi ve söylemsel mirasıyla çatışmıştır. Bu süreçte ulus inşası, siyasî istikrar açısından zorlu süreci de beraberinde getirmiştir. Kazakistan'da bağımsızlığın hemen ardından siyasî rekabet Kazaklar ve Ruslar olmak üzere iki grup arasındayken Kazak siyasî seçkinlerinin çoğunun kültürel ve dilsel olarak Ruslaşmış olması, Sovyet öncesi göçebe yaşantıyla toplumun *jüz* (yüz) yapılanması ve *ru* (uruğ) ve taifelere bölünmesinin Sovyet sonrasında da devamlılığı (2000: 489-490) ve demografik yapısı gibi nedenlerle Kazakistan devletinin kuruluşu diğer Türk Cumhuriyetlerinden biraz farklı olmuştur. Milliyetçilik ve kimlik üzerinde yeniden düşünmeye sebep olan, ülkenin yakın tarihindeki önemli olaylardan biri olan 1986'daki *Jeltoksan* (Aralık) olaylarının Kazak Türklerinin milliyetçi tavır alışlarında ayrı bir rolü olmuştur. Yazar, devlet adamı A. Kekilbayev'in ifadesiyle bu süreç öz farkındalığı, millî gururu ve bağımsızlık kavramını değiştirmiş, Kazak Türklerinin etnik olarak birleşmesini ve millî olgunluğunu hızlandırmış ve Cumhuriyetle birlikte millî kültür tarih ve gelenekleri yeniden canlandırma arzusu başlamıştır (2016: 91-93). Kazakistan Cumhuriyeti'nde, bağımsızlık sonrasında millî kimliğin, birlik ve kolektif aidiyet oluşturma yönünde şekillendiği görülmektedir.

Uzun bir süreç olduğu bilinen ulusal kimlik inşasında her coğrafyada, farklı koşullara bağlı olarak çeşitli strateji ve araçlar kullanılabilir. Devletler genel olarak; eğitim, dil, göçmenlik ve vatandaşlık gibi alanlarda birtakım politikaları kimlik inşa etme çabaları çerçevesinde şekillendirme yoluna gitmektedirler. SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan devletlerden biri olan

Kazakistan'da, Cumhuriyetin ilanyla birlikte sınırları içindeki insanlardan bir ulus oluşturma çabası öne çıkmıştır (Duman, 2024:3). Ancak Kazakistan'ın etnik, kültürel ve dilsel çeşitliliğinin millî kimlik inşasında devlet politikalarında belirleyici olduğu görülmektedir. Bununla birlikte tarihi süreçte kendi topraklarında azınlık durumunda olan Kazaklar, bağımsızlık sonrasında zamanla etnik dengeyi kendi lehlerine çevirmiş olsalar da (Tolesh, 2012:7) özellikle Cumhuriyetin ilanının ilk yıllarında ülkede Kazak olmayan nüfusun fazlalığı ulus inşa sürecinde verilen kararlarda etkili olmuştur. Bu sebeple Kazakistan'da millî kimlik inşasında demografik yapı göz ardı edilemez özelliğindedir. Zira bağımsızlıktan önceki 1989'da yapılan nüfus sayımına göre Kazak Türkleri ülkedeki nüfusun %39, 7'sini oluşturmuş ve bu dönemde önde gelen etnik grup 6 milyon 227 bin ile Ruslar olmuştur (EK.22.11.2023)². “Ülkedeki diğer azınlıklar, farklı etnik grupların parçalanmış bir karışımı olmayıp, Ukraynalılar, Tatarlar, Beyaz Ruslar vd. kendi bazı etnik geleneklerini korumuş olsalar da bu grupların büyük bir çoğunluğu dilsel olarak Ruslaştırılmış, birçok açıdan Sovyetleştirilmiş Rusça konuşan grup” olarak tanımlanmıştır (Kolstø, 1998:52). Kazakistan'da uluslaşma süreci³ bu mirasla birlikte uzun süreye yayılmış ve tedbirli biçimde bir kimlik inşasına sebep olmuştur.

Kazakistan'da millî kimliğin oluşumu meselesi eski Sovyet ile yeni Kazak siyasî kültürü arasında gerçekleşmiş ve modern Kazakistan toplumundaki önemi şu birkaç ana nedenden kaynaklanmıştır. Bunlardan birincisi millî kimliğin belirlenmesinde Kazak ve Kazakistan kimliği⁴ tanımlamasında etnik grup ile diğer etnik gruplar arasındaki rekabet, toplumda güncel tartışma alanı yaratmıştır. İkinci olarak millî kimliğin tanımı çerçevesinde toplumdaki fikir ayrılıklarını anlamak için tarihe bakmayı doğru bulmuştur. Sovyetler Dönemi ideolojiye dayalı enter-nasyonalizm ruhuna uygun eğitim, millî değerlerden çok daha büyük rol almış ve bu nedenle kazak halkının yeni siyasî kültürünün ve millî bilincinin oluşum

2 2015 yılında “Şehirleşme kent nüfusunun sayısını Kazakların aleyhine arttırmıştır; 1970'de şehirlerde %17,2, 2009'da ise %55,9'u oluşturuyorlardı. Rusların oranı sırasıyla %58,2'den %31,9'a düştü. Kırsal kesimde Kazakların oranı 1970'te yüzde 48,3 iken 2009'da yüzde 71,5'ti. Rusların oranı sırasıyla %26,3'ten %14'e düştü. Kırsal kesimde Kazakların payının artması, Rus halkının şehirlere ve tarihi vatanlarına göç etmesinden kaynaklanmaktadır. Şehirlerde yeni bir dil tutumu, dil tarafsızlığı, dil pratiği ortaya çıkmaya başlamıştır. Öncelikle kentli Kazaklar arasında ana dili öğrenme isteği artmış, ana dilini bilen kırsal Kazaklar arasında ise Rusça öğrenme isteği azalmamıştır” (EK. 25.02.2015).

3 Diğer gelişmiş ülkeler gibi bağımsız Kazakistan'daki siyasî gücün, neden ulus inşa eden halkın geçmişi dayanan ulusal fikirlerle bağlı olmadığı sorusunu ortaya çıkarmıştır. Bu duruma muhalif basındaki bir köşe yazısında şöyle yer verilmiştir: “Bana göre mevcut siyasî iktidar geçiş döneminin gücüdür. Sovyetler Birliği'nden ayrılan diğer ülkelerde geçiş döneminin ikinci ve üçüncü aşamaları başlamışken, ülkemizde henüz birinci aşama tamamlanmamıştır. Geçiş döneminin gücü Sovyet siyaset ekolünün elindedir ve Rusya'nın etkisinden kurtulamazlar. Bu nedenle 1990'lı yıllarda otoriteler milliyetçiliği bir rakip olarak algılamış, daha sonra muhalefeti küçümsemiş ve onaylamıştır” (JA.13.10.2017) ifadeleri “bağımsız” Kazakistan'ın “ulus inşa sürecini” ve itidalli uygulamaları anlamak bakımından önemlidir.

4 Ülkede ulus inşa sürecinde alınan kararlar uygulanma safhasında “Kazak kimliği” ve “Kazakistanlı kimliği” olmak üzere kimlik konusu da tartışma alanı yaratmıştır. “Kazaklaşma” süreci “Kazak” ve “Kazakistanlı” tartışmalarının etkileşiminde olmuş, Kazaklaşma terimi gazetecilerin ve özellikle Kazak Türkçesi ve Rusça arasındaki ilişkide kullanılmış, Kazaklaşma daha çok Kazak dilinin yaygınlaşması ve böylece Rusçanın ortadan kaldırılarak veya önemli ölçüde daha az kullanılması olarak yorumlanmıştır (Aitymbetov, vd. 2015: 3-6). Kazaklaştırma politikası ve dil tutumları ve kullanımları üzerindeki etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. J. Smagulova (2008), “Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language Attitudes and Use”, International Journal of Bilingual Education and Bilingualism Volume 11, 2008 - Issue 3-4: Multilingualism in Post-Soviet Countries, 470-475.

süreci Sovyet sembolleri ve ideolojik kalıntılarının tamamen reddedilmesini gerektirmiştir. Üçüncüsü Kazakistan'ın millî kimliğinin oluşması ve millî bilincin uyanmasının özel bir işareti olan kazak etno-kültürel sembollerin canlandırılması ve uygulamaya konulmasına önem verilmiştir. Dördüncü olarak Kazak millî kimliğinin oluşumunda eski Sovyet siyasî bilinci ile yeni Kazak bilinci arasında (etnik-kültürel semboller özellikle Alaş Hareketinin öncüleri ve tarihsel kimliğin belirlenmesinde) çatışma, Kazak toplumunun siyasî bilincinde de görülmüştür. Son olarak çok güçlü olan Sovyet- Komünist ideolojisinin tarih sahnesinden silinmesinin ardından Kazakistan halkını onun yerine geçecek ideolojiyi sabırsızlıkla beklemiş ancak Kazakistan'da küçük ideolojik görüşler ortaya çıkmış böylece ideolojik çoğulculuğun önü açılarak daha önce ideolojinin oryaya çıkışı ve gelişimi devlet tarafından sağlanırken, Kazakistan'da devletin yanı sıra çeşitli çıkar grupları da fikirlerini topluma sunmada aktif hale gelmişlerdir (Ayımbetov, 2018:5-8).

Ülkenin kurucu Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev Kazakistan'ı, hem Kazak dili ve tarihinin daha millî bir versiyonunu destekleyen Kazakların anavatanı, hem de tüm "Kazakistanlıların" eşit sivil haklara, fırsatlara sahip olacağı çok uluslu bir devlet olarak tasavvur etmiştir (Suny, 1999:174). Bu doğrultuda ülkede Kazak Türkçesi'nin devlet statüsü 1993 anayasası ile onaylanmış (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K930001000_) sonraki süreçte devlet dilinin kullanımının genişletilmesine yönelik⁵ çeşitli devlet programları uygulanmaya devam edilmiştir. Devletin etnik ve demografik politikasında ise üç temel öncelik belirlenmiştir. Bunlar; etnik Kazakların devlet oluşturan bir ulus olarak hizmet etme hakkını savunmak, etnik kökene dayalı insan hakları ihlallerini önlemek, nüfus düşüşünü tersine çevirmek için kapsamlı bir demografik politika geliştirmektir (Cohen, 2008: 23). "Modernleşmenin yeni türünün en önemli şartı, söz konusu millî kodu koruma altına almaktır" diyen ve kamu bilincinin yenilenmesinde millî hafızaya dikkat çeken (Nazarbayev, 2017) Kazakistan Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev tarafından 2004 yılında yürürlüğe konulan Kültürel Miras (*Madeni Mura*) programıyla Kazakların manevi ve kültürel miras eserleri üzerinde çalışmalarını 2013'te hızlandırmıştır. Aynı yıl Kazakistan Halk Meclisi (*Qazaqstan Halqı Assambleyası*) ve Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev tarafından "Millî Birlik" (*Ulittiq birlig*) (Kazakistan Milleti) doktrini önerilmiştir. Cumhuriyetin tüm vatandaşlarının ortak kaderi, herkes için fırsat eşitliği ve millî ruhun güçlendirilmesi ilkelerini içeren bu doktrin 2010 yılında kabul edilmiştir. Fakat aynı zamanda ülkedeki çok kültürlülükle birlikte toplumsal uyumun, barışın ve hoşgörünün devamlılığını hedefleyen bu fi-

5 Bu döneme zemin hazırlayan şartlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. W.Fierman (1998). "Language and Identity in Kazakhstan: Formulations in policy documents 1987-1997", *Communist and Post-Communist Studies*, Volume 31, Issue 2, June 1998, 171-186.

kir, yerli Kazak milletinin konumunu da kökten değiştirerek ülkedeki tüm halklar (120'den fazla etnik grup) ve yerliler ortak bir biçimde "Kazakistan toplumunun" sahipleri haline gelmişlerdir. Buna başta Kazak politikacı, şair ve aktivist olan Muhtar Şahanov olmak üzere, Kazakistan'ın sadece Kazakların anavatanı olarak görenler tarafından karşı çıkmıştır (Aitymbetov, vd. 2005:2).⁶ Kazakistan'da hem Kazak toplumunun konumunu güçlendirmek hem de millî kimlik inşa sürecinin en önemli unsurlarından biri dil olmuştur.

1.2. Kazakistan Cumhuriyeti'nde Dil Politikaları

16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan Cumhuriyeti'nde bağımsızlık sonrasında sosyal, ekonomik ve politik bağlamda gereklilikler yerine getirilirken millî kimlik inşa sürecinde Kazak dilinin toplumdaki yeri ve kullanımına yönelik çeşitli adımlar atılarak dil politikalarının yürürlüğe girdiği görülmektedir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Rusça'nın yaygın olarak konuşulması ve yönetimde kullanılması, dilin millî kimlik inşa sürecinde zaman zaman bir denge sorunu yaratmıştır. Bu doğrultuda Kazakistan'daki dil politikalarının siyasî yönelimler, tarihi süreçte yaşananlar ve ülkedeki etnik çeşitlilikle şekillendiği söylenebilir. Kazakistan'da dil politikaları, millî kimlik ve modernleşme sürecinin önemli bir parçası olmuştur. Ülkede dil politikalarına bu konudaki çeşitli reformlarla işlerlik kazandırılmaya çalışılmıştır (Akiner, 1995:4-6). Bağımsızlığın ardından Kazakistan'da dil politikaları, ülkedeki millî kimlik durumunun dinamiklerini gösteren önemli konulardan biri olmuştur ve dil meselesi yönetimde de en hassas iç politik konulardan biri olmaya devam etmektedir. Kazakistan'ın 1993'teki ilk anayasası Kazak Türkçesinin devlet statüsünü teyit etmiştir.⁷ 28 Ocak 1993'deki bu Anayasa'nın kabulü, dil inşasında önemli dönüm noktalarından biri sayılmış, bu Anayasa'dan yola çıkarak Kazakistan Cumhurbaşkanı 5 Nisan 1993 tarihinde Bakanlar Kurulu bünyesinde dil yasasının hayata geçirilmesi görevini yürütecek olan Diller Komitesi'nin kurulmasıyla ilgili kararı imzalamıştır (Urakova, 2014:100). 1995 Anayasası'nın 7. maddesinde: "Kazakistan Cumhuriyeti'nde

6 "Kazak dili neden eşikte kalıyor? Kimden daha azız? Kim suçlanacak? Kısacası sıradan insanlar suçlanamaz. Bütün boşluklar Kazakça'yı tanıtamayan hükümette. Bundan 13-14 yıl önce 'Kazak milleti olma' girişiminin gündeme getirildiğini unutmamak. O dönemde Nurzhan Sukhbanberdin ve Nurlan Smagulov gibi zengin Kazaklar mektupları imzalayıp üst makamlara gönderdiler. Aneak Kazak milleti doktrini yani 'Milletin Birliği' projesi, 26 Ekim 2009 tarihinde Kazakistan Halk Meclisi'nin 15. oturumunda, Kazakistan Halk Meclisi'nin önerisi üzerine kamuoyunda tartışmaya açıldı. Ancak Muhtar Şahanov ve Dos Kushim gibi millî aydınların protesto edip direnmelerinden sonra fikirlerini değiştirdiler. Böylece 'Kazak milleti' olmadık. Ama pasaporta 'Kazakistan milleti' yazma girişiminde bulunanlar hâlâ aramızda (JA. 08.02.2003) şeklindeki basında yer alan ifadeler göstermektedir ki Kazakistan'daki devlet politikaları, kimlik tartışmalarını da tetiklemiştir ve milliyetçi aydınlar tarafından ülkedeki vatandaşlık tanımı girişimi kabul edilmemiştir. Ayrıca muhalifler tarafından Kazakistan Halk Meclisi, Devlet dilinin statüsünü düşüren ve kapsamını daraltan bir organ olarak görülmüştür ve "eğer söz konusu kurum devletten aldığı parayla dürtüşçe hizmet etseydi, 1995'ten bu yana geçen 27 yıl boyunca Kazakça balı damlıyordu! Masal haline gelen 130 milletten 30'u Kazakça şarkı söyler mi?" (JA. 29.09.2022) ifadeleriyle bu kurum ve hükümet ülkedeki "dil sorununun" sorumlusu olarak görülmüştür.

7 Buna rağmen gerçekleşen toplantı ve konferanslarda Kazak Türkçesi'nin kullanılmaması veya tercih edilmiyor olması büyük tartışmalara neden olmuş (JA. 22.02.1994) basında açıklamaların, basın bültenlerinin Kazak Türkçesiyle yapılmaya başlanması ve Tıp dilinin Kazakçalaştırılması ise 1998'de mümkün olmuştur (JA. 24.12.1998).

devlet dili Kazakça'dır" ibaresi ile birlikte "Devlet kurumlarında ve yerel yönetim organlarında Kazakça'yla birlikte resmî bir şekilde Rusça da kullanılabilir"⁸ ve "Devlet, Kazakistan halkının dillerinin öğrenilmesi ve geliştirilmesi için gerekli koşulların yaratılmasına özen gösterir." ifadeleri yer almıştır (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>). 11 Temmuz 1997'deki "Dil Hakkında Yasa" ile Kazakistan Cumhuriyeti'nde dillerin kullanılmasının hukuki temelleri, devletin bunların öğrenilmesi ve geliştirilmesi için gerekli koşulları yaratma yükümlülükleri belirlenerek ve Kazakistan Cumhuriyeti'nde kullanılan tüm dillere eşit saygı gösterilmesini sağlanmış ayrıca " Kazakistan halkını birleştirmede çok önemli bir etken olan devlet dilini bilmek, Kazakistan Cumhuriyeti'nin her vatandaşının görevidir" ibaresine yer verilmiştir (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151_#z0), aynı yıl 26 Ekim'de Devlet Başkanı N. Nazarbayev, Kazak alfabesinin Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçişine ilişkin" Kararnameyi imzalamıştır (EK. 06.11.2017). 4 Kasım 1996 ve 5 Eylül 1998'de "Dillerin Fonksiyonu ve Gelişimi Hakkında Devlet Programı" ile devlet dilinin öğrenilmesi sosyal yaşamın tüm alanlarında aktif olarak kullanılması için gerekli koşulların oluşturulması, resmî evrakların devlet dilinde hazırlanması için gereken temeller atılmıştır (Urakova 2014:101). 1998'den 2000 yılına kadar "Dillerin Kullanımı ve Geliştirilmesine Dair Devlet Programının" onaylanması, kamusal yaşamın temel alanlarında dil gelişiminin yasal temelini oluşturmuştur. 2001-2010 devlet dilinin sosyo-iletişimsel işlevini genişletmek ve güçlendirmek, Rus dilinin kültürel işlevini korumak ve Kazakistan halkının dilini geliştirmek hedeflenirken 2010-2020 Dillerin Geliştirilmesi ve Kullanımı Devlet Programı'yla da Kazakistan'da yaşayan tüm etnik grupların dillerinin korunması hedeflenmiş, ulusal birliği güçlendirmede çok önemli bir faktör olan devlet dilinin yaygın kullanımını sağlayan uyumlu bir dil politikası yürütmek amaçlanmıştır (EK. 11.12.2011). Ülkenin Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev 28 Şubat 2007'de yaptığı halka sesleniş konuşmasında üç dillilik projesini önererek Kazakistan'ın tüm Dünya'da halkı üç dil konuşan (Kazakça resmî dil, Rusça uluslararası iletişim dili ve İngilizce küresel ekonomide başarılı entegrasyonun dili) bir ülke olarak bilinmesinin gerektiğini ifade etmiştir (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007>). 2006'da düzenlenen Kazakistan Halk Meclisi XII. Kongresi'nde devlet başkanı üç dillilik fikrini ortaya atmış⁹ ve 5 Ekim 2018'deki "Geleceğe Yol: Manevi Yenilenme" başlıklı ulusa sesleniş konuşmasında, gelişen 30 ülke arasına girme hedefi doğrultusunda üç

8 Sovyetler Birliği'nin dağılmasının arifesinde 22 Eylül 1989'daki "Kazak SSC'deki Diller Hakkında" Kabul edilmiş yasada, Kazak Türkçesine devlet dili statüsü verilmiş ve Rus dili devlet diliyle eşit statüde sayılmıştır (Altınbekova ve Bekturganova, 2015:132).

9 Devlet Başkanı N. Nazarbayev'in yaptığı bu açıklaması üç dilliliğin ülkenin modernleşme politikası ve çağın gerekliliği doğrultusunda alınmış bir karar olduğunu göstermektedir (https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/kazakistan-prezidenti-nnazarbaevty-n-kaza).

dillilik kültür projesinin aşamalı olarak hayata geçirilmesini önermiştir (<https://tilalemi.kz/kz/news/ushtildilik-jasampaz-qazaqstannin-jana-kokjyegi.html>). N. Nazarbayev, 17 Ocak 2014'te "Kazakistan yolu: 2050 adlı ulusa sesleniş konuşmasında" (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014>) ve buna bağlı "Kazakistan 2050" stratejik planında 2025 yılına kadar Kazakistanlıların % 95'inin Kazak Türkçesini bilmesi gerekliliğini ve 2025 yılına kadar Kazak Türkçesinin hayatın her alanına hâkim olacağını, her ortamda günlük iletişim dili haline geleceğini ifade ederek" (*Ana Tili* 28.02.2013) Kazak Türkçesinin hayatın her alanında hâkim olması yönünde bir hedef belirlemiştir. Ülkede aynı zamanda bu süreçte eğitim sisteminin yanı sıra ana dili eğitimi ve öğretiminde köklü değişiklikler yapılmış, lise ve üniversitelerden mezun olmak için Kazakça sınavında başarılı olma şartı getirilmesi, 2011'den itibaren Kazak Devlet televizyonlarında Rusça yayınların durdurulması, Rusça ders saatlerinin artırılmasıyla Kazak Türkçesinin hâkimiyeti genişlemiş, Rusçanın alanı daralmıştır (Gökdağ 2018: 212-213). 2011-2020 yıllarında ülkedeki dillerin geliştirilmesi ve kullanımına yönelik devlet programında onaylanan kararnamede devlet dilinin öğretim metodolojisinin iyileştirilmesi ve standartlaştırılması, gerekli altyapının geliştirilmesi, öğretim sürecinin canlandırılması, kullanım statüsünün artırılması, dile olan talebin artırılması, dildeki sözcük dağarcığının iyileştirilmesi ve standartlaştırılması, dil kültürünün geliştirilmesi, Rusçanın iletişim alanında işleyişi, Kazakistan'da dil çeşitliliğinin korunması ve İngilizce diğer yabancı dillerin öğrenilmesine yönelik kararlar alınarak, devlet dilini bilen nüfusun oranı 2017'de %80, 2020'de %90 olması, devlet dilini B1 seviyesinde öğrenen okul mezunlarının oranı 2017'de %70, 2020'de %100'e ulaşması, devlet medyasında Kazakça içerik oranınının 2014'te %53, 2017'de %62, 2020'de %72 olması hedeflenmiştir (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000110>). Kazakistan'daki dil politikaları kapsamında özellikle Kazak Türkçesine dair alınan kararlar, basında dilin kullanımı ve dile dair tutumlar hakkında tartışma alanı yaratmıştır.

2. KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ'NDE DİL TARTIŞMALARININ BASINA YANSIMASI

1.1. Kazakistan'da Millî Kimlik İnşasında Basın

Kazakistan sosyolojik ve coğrafi açıdan diğer Türk Cumhuriyetlerinde farklı yapısıyla öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda bağımsızlığının ardından ülkede her alanda istikrar ve barış öncelikli politikaları millî kimlik inşa sürecini de etkilemiştir. E. Gelner, “ulusların var olmadığı yerde onu icat eden şeyi” (2008:169) milliyetçilik olarak tanımlarken A. D. Smith, bir ideoloji olarak milliyetçiliğin sadece popüler bir düzen tutturduğunda belirli gruplar tarafından benimsendiğini ve onlara ilham verdiği takdirde kök salabildiğini, kültürel ve tarihsel bağlamlar üzerinden milliyetçiliğin başarısının inşa edilebileceğini (2002: 13) millî özerklik ve millî birlikle ideolojik milliyetçiliğe can veren üç ülküden birinin de “millî kimlik” olduğunu iddia etmiştir. Millî kimlik, millî karakter ve zamanla “millî bilinç” gibi terimlerin yerini almıştır (Smith 2013: 31-43). Bir dönemin toplumu yönlendirme aracı olarak basının incelenmesi, kimliğin bu kavramlarına dair ideolojilerin ve faaliyet alanlarının aynı zamanda kimliğin inşa sürecinin aşamalarının anlaşılmasına da katkı sağlamaktadır. Zira Kazakistan özelinde de basın, tarih boyunca haberleşmenin ötesinde “ideolojik bir araç” işlevi görmüştür. Kazak basın tarihinin ilki sayılan Çarlık döneminde, Kazak Türkçesiyle yayımlanmaya başlayan gazetelerin daha çok “Çarlık yönetiminin sömürü siyasetine hizmet ederek, Çarlığın emir ve kararlarını yerli halkın dilinde yayımlayıp, amacının halkı kontrol altında tutmak olduğu” görülmektedir (Allabergen vd. 2010:6). Sovyetler döneminde basın yayının, iktidarın gücünü pekiştirdiği ideolojik bir araç olmaya devam ettiği bilinmektedir. Bu manada basının iki yönlü etkisinden söz edilebilir; toplumsal kimlik inşasında bir yandan hükümetin politikalarını desteklerken diğer yandan toplumsal eleştirileri yansıtan bir alandır. Tarihte özellikle 1905 ve sonrasında gelişimi hızlanan Kazak basınında fikir akımları, yayınlanan gazete ve dergiler etrafında toplanmış ve bunlarla birlikte siyasî toplum olarak millet inşa süreci de tetiklenmiştir (Egamberdiyev, Turgunbayev 2023: 302). Özellikle millî kimlik oluşumunun bağımsızlık öncesinde, Kazak Türklerinin kimliklerini koruyabilmeleri için verdikleri mücadeleyle ön plana çıkan Alaş liderlerinin başlatmış olduğu Alaş hareketi ve bu Alaşçı Kazak aydınlarıyla şekillendiğini söylemek mümkündür. Kazak tarihine yön veren, millî uyanışa katkı sağlayan bu aydınlar grubunun Kazak gazetesi etrafında toplanması ve bu gazete aracılığıyla siyasî hayatın gündemi, siyasî yapıda meydana gelen gelişmeler, Kazak aydınlarının düşüncelerinin analitik bir şekilde ortaya koydukları (Kalkan 2013:194) bir mecra olmuştur. Sloganı “Kazakların millî karakterinin korunması” (Olcott

1987:119) olan bu gazeteyle birlikte amacı millî bağımsızlık olan Milliyetçi Kazak aydınları Kazak basınının önde gelen yayınlarından başta *Aykap* dergisi (1911-1915), *Kazak* (1913-1918) ve *Kazakstan* (1911-1913) başta olmak üzere pek çok yayımla millî kimliğin yeniden inşasına katkıda bulunmuşlar ve ulus inşasına da zemin hazırlamışlardır. Bağımsızlık sonrasında da gazete ve dergilerle Kazak aydınları dünya görüşlerini basın yoluyla aktarmaya devam etmişlerdir. Bağımsızlıktan sonraki süreçte Kazakistan'daki medya, devletin kimlik inşa sürecini hem teşvik etmiştir. Ayrıca medya, halkın millî kimliğe dair algılarını ve değerlerini şekillendirmede önemli bir araç olmuştur. Ülkede bağımsızlıkla birlikte; kimlik, dil, kültür, tarih ve kültürel miras gibi unsurlar yeniden tanımlanmış ve bu sürecin basındaki yansımaları da toplumsal olarak geniş bir etki alanı oluşturmuştur. Kazakistan'ın bağımsızlığını elde etmesinin ardından yayın hayatlarına isim değiştirerek devam etmiş olan ve ülkedeki gelişmelerin takip edilmesine kaynaklık eden iki köklü gazeteden biri *Egemen Kazakstan* diğeri ise *Jas Alaş*'tir. Ülkedeki basın-siyaset ilişkisinin ne tipik örneği olarak *Egemen Kazakstan* Gazetesi ülkedeki iktidarı temsil eden resmî gazete statüsünde olup Almatı ve Astana'da yayın hayatına devam etmiştir. Bu gazetenin ilk kez 17 Aralık 1919'da *Uşkın* (Kıvılcım) adı ile 37 sayısı yayımlanmıştır. Bu dönemde amacı köy halkını bilgilendirmek olsa da genellikle Sovyet Hükümeti'ni destekleyen yazılara yer vermiştir. Ancak gazete 1920'de kapatılmıştır. Sonraki süreçte; *Enbek tuvi* (Emek Tuğu), *Enbekşi Qazaq* (Emekçi Kazak), *Sotsialistik Qazaqistan* (Sosyalist Kazakistan) Omaşev 2013:5; Allabergen vd. 2010:111) gibi sayısız kez adı ve yönetimi değiştirilmiştir. 1991'de bağımsızlığın ilanından sonra gazetenin adı *Egemendi Kazaqstan* olmuştur. 1 Ocak 1993'ten itibaren formatı değişen gazete renkli olarak yayımlanmaya başlamış ve *Egemen Kazakstan* adıyla yayın hayatına devam etmektedir (EK. 27.07.1991). Aynı zamanda 2005'ten bu yana ülkenin en yüksek tirajlı gazetesidir. Gazetede, daha çok siyaset ve ülke liderleri hakkında bilgiler yer almakta ve Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Parlamento Başkanının yurt dışına yaptıkları resmî ziyaretleri, röportajları, rapor ve fotoğraflarına yer verilmektedir. Ayrıca devlet yönetim organlarının kanun ve yönetimi ile ilgili faaliyetleri ve genel olarak ülke siyaseti hakkında haberlere yer verilmektedir. Gazetede; toplumsal konular, ekonomi, spor haberleriyle birlikte dünyaki olaylara ilişkin haberler de yer almaktadır (www.egemen.kz). Kazak Basınının en köklü, gazetelelerinden bir diğeri milliyetçi çizgideki *Jas Alaş*'tir (Genç Alaş). Yayın hayatına 22 Mart 1921'de Taşkent'te başlamıştır. İlk redaktörü, Türkistan Komünist Gençler Birliği Merkez Komitesi üyesi G. Muratbayev'dir. Gazete, tarihinde birçok kez maddi sıkıntılar yaşamış, siyasî baskılara maruz kalarak yayın hayatına ara vermiş ve sayısız kez adını değiştirmiştir. 1924 yılında *Enbekşi Qazaq* gazetesinin

bir sayfası *Leninşil Jas* (Leninci Genç) adıyla yayımlanmıştır. 1925' ten sonra *Jas Kayrat*, 1927'den 1991 yılına kadar Bolşevik yayın organı olarak tekrar *Leninşil Jas* adıyla ve yüksek bir tirajla yayınına devam etmiştir. Bağımsızlıktan sonra *Jas Alaş* ismiyle yayın hayatına devam eden gazete bu dönemden itibaren millileşmeye başlamıştır. Almatı'da yayımlanan gazetede siyaset, edebiyat, ekonomi, ekoloji, hukuk gibi farklı alanlarda haber ve yazılar yer almaktadır (www.zhasalash.kz/gazetturaly/). 2001 yılında Kazakistan'ın Demokratik Seçimi platformu kurulduktan sonra gazete muhalif basın tarafına yönelmiş ve ülkenin önde gelen siyasetçilerinden biri olan Altınbek Sarsenbayoğlu'nun *Ak Jol* Partisine katılmasıyla birlikte bu partiyi, akabinde de *Nağız Ak Jol* Partisi'ni destekleyerek muhalif olmuştur. 2009'dan itibaren internet üzerinden de yayına devam etmiş, yayın hayatında yakın tarihte *Egemen Kazakistan*'dan sonra millî basında yüksek tirajlı gazetelerin başında gelmiştir. Kazak halkının kültürel, dilsel, toplumsal ve siyasî kimliklerini şekillendirmede etkin oynamış *Aykın*¹⁰ ve *Ana Tili*¹¹ gibi yayınlar ülkede millî kimlik konularında tartışmaların yapıldığı millî basındaki önemli organlardan biri olmuştur.

2.1. Millî Kimlik İnşa Sürecinde Dil Meselesinin Basına Yansıması

Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında basının kamuoyu oluşturmadaki etkin rolü ele alındığında farklı etnik grupların olduğu ve zamanla demografik dengeleri değişmiş ve özellikle dilsel olarak Ruslaştırılmış, Rusça'nın baskın olduğu Kazakistan'da, uluslaşma süreci nüfus ve buna bağlı olarak özellikle dil bakımından oldukça zor bir mirasla başlamıştır. Bu sebeple de millî kimlik inşası uzun süreye yayılmış ve resmî olarak tedbirli biçimde gerçekleşmiştir. Kazak dili, bağımsızlıktan sonra ulus inşa döneminde en çok ve en uzun süreli tartışılan millî kimlik unsuru olmuş ve millî kimliğin belirleyicilerinden biri sayılmıştır. “Dil millî bütünlüğün ve millî karakterin en büyük direği” (J.A. 10.11.2005) olarak görülmüştür.¹² Sovyetler Birliği döneminde Rusça hâkim dil olsa da bağımsızlıkla birlikte devlet tarafından Kazak Türkçesi yeniden güçlendirilmeye çalışılmıştır. 22 Eylül 1989'da Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarafından çıkarılan Dil Hakkında Kanun'un ilk maddesinde Kazak diline devlet dili statüsü verilmiştir. Aynı Kanununun 10. Maddesinde “Kazakça ve Rusça'nın resmî kurumların iş yerlerinin evrak düzenleme dili” olduğu belirtilmiştir. 1992 yılında Uluslararası Kazak Dili Kurumu kurulmuştur.¹¹ Temmuz 1997 kabul edilen Diller Hakkındaki Yasa'da “Kazakistan Cumhuriyeti'nin resmî dili Kazakça'dır” ve Rusça “Devlet teşkilatlarında ve yerel yönetim organlarında Kazakça ile eşit

10 Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://egemen.kz/article/359722-ayqyn-aqparat-aydynynda-%E2%80%9320-dgyl>

11 <https://anatili.kazgazeta.kz/page/8638>

12 “İdeolojinin dil ile başladığına inanılırken, aynı zamanda Kazak millî ideolojisinin Kazak dili ile başladığı vurgulanmış, bu nedenle Kazak dilinin onurunu artıracak bir yasaya ihtiyaç olduğu” ifade edilmiş, millî ideolojinin temeli dil sayılırken,

düzeyde resmi olarak kullanılmaktadır” ibareleri yer almıştır. (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151_) 5 Eylül 1998’de Cumhurbaşkanı tarafından onaylanan “Dillerin Fonksiyonu ve Gelişimi Hakkında Devlet Programı” ile yaşamın tüm alanlarında dilin kullanımına yönelik kararlar alınmıştır. Ülkede dilin yasal olarak statüsünün belirlenmesinin yanında bağımsızlıktan itibaren dil ile ilgili politikalar dahilinde pek çok devlet programı hazırlanmıştır.¹³ Fakat bağımsızlığın ilerleyen dönemlerinde tüm bunların ülke basınına çoğunlukla ideolojik farklılıkla yansdığı görülmektedir.

1991’de *Egemen Kazakistan*’da “duyarlı vatandaşlar nerede?” başlıklı haber metninden anlaşılacağı gibi dil yasası kabul edilmiş olmasına rağmen “geçmişte Rusça bilmenin gurur olduğunu ama artık bunun değişmesi gerektiği ifade edilirken özellikle “Kazakların bile ana dillerini bilmemesi” eleştirilmeye başlanmıştır (EK. 10.07.1991).¹⁴ Bağımsızlıktan sonraki süreçte, *Egemen Kazakistan* gazetesi haber metinlerinde dilin kullanımı ve devlet dilinin statüsüne dair şunlar yer almaktadır; “Dilin menfaati ülkenin menfaatidir” (EK. 20.03.2010), “Dil ülkenin birliği için en önem araçtır” (EK. 26.03.2010), “Devlet dili, ülkenin bağımsızlığının simgelerinden biridir” (EK. 19.07.2010), “Devlet dilini bilmek hayatın bir gereğidir, çağın bir talebidir, toplumun bir ihtiyacıdır” (EK. 10.05.2010), “Devlet dili birlik ve barışın göstergesi” (EK. 01.05.2010) ifadelerinden de görüldüğü gibi haber metinleri, bu konuda iktidarın ideolojisini ve yürüttüğü politikaları doğrudan destekleyen niteliktedir. Diğer yandan *Jaş Alaş* gazetesinde dilin kullanımı ve devlet diline dair; “Manevi bağımsızlığın temel niteliği devletin millî dilidir” (JA. 13.09.2022), “Kazakistan’daki devlet dili ise Kazak dilidir ancak işlevini yerine getirmemektedir” (JA. 13.09.2022) gibi ifadeler dilin bağımsızlığın bir parçası olarak görüldüğü ve bağımsızlığın üzerinden 30 yıl geçmesine rağmen Kazak Türkçesi’nin kullanımından duyulan memnuniyetsizliği dile getirmektedir.

Egemen Kazakistan gazetesinde dilin durumuna dair; “Dil konusunda hepimize yol gösterici olması gereken yasal düzenlemeler var”, “Hemen hemen tüm devlet organlarında, devlet dil eğitim kursları onlarca yıldır çalışmayı bırakmadı” (EK. 26.03.2010), “Üç Dilin Birliği” kültür projesinin hayata geçirilmesi dil programının aktif olarak devam ettiğinin bir kanıtıdır (EK.21.09.2010), “Devlet elinden geleni yaptı ama halk konuşmuyor” (EK. 29.11.2010), Cumhurbaşkanı-
mız, her yıl Kazakistan halkına hitaben yaptığı konuşmada, devlet dili de dahil olmak üzere devlet dili politikasına büyük önem vermiş (EK. 06.09.2013), “Bu-

13 Ülkedeki dil politikaları ile ilgili bilgi için bkz., L. Urakova (2014) “Geçmişten Günümüze Kazakistan’daki Dille İlgili Yasa Koyuculuğa Genel Bir Bakış”, *Türkbilgi*, 2014/28: 97-104.

14 Kazak kimliği üzerine yapılan tartışmalarda; kimliklerini koruyanlar için gerçek (*nagız*) Kazak, kimliğini kaybedenler için yarı Kazak (*şala*) sıfatı Ruslara yakın ve şehirli Kazakları hedef alarak kullanılırken, bu ayrışma kimlik üzerinden ve dil üzerinden yapılmaktadır. Kazakların Ruslar tarafından sömürüldüğü ve artık milli bilincin sömürgecilikten arındırılması gerektiği fikrine dayanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Laurelle (2021), “Language and ethnicity: the landscape of Kazakh nationalism”, *Central Peripheries: Nationhood in Central Asia*, 2021, pp. 168-191 (24 pages).

gün artık her alanda dil sorununu sadece kanunla düzenleyemeyeceğimizi anladık. Kazakçanın kanunla uyarlanması ve düzenlenmesi zordur. Kültüre, ulusal gurura, eğitime bağlıdır” (EK. 25.02.2015), “Halk, Cumhurbaşkanının Kazakça konuşmasını ve görüşünü hayranlıkla dinliyor, düşünüyor, konuşmaya devam etmesini diliyor” (EK. 25.02.2015), “Her Kazak devlet dilinin sorumluluğunu üstlenmedikçe işler düzelmeyecektir” (EK. 26.07.2023), “Her ebeveyn çocuğunu kendi ana dilinde eğitmeye istekli olmalıdır” (EK. 11.08.2022), “Uzun yıllardır durağanlaşan ve büyük paralar ayrılan Kazakça’ya Kazakistan halkının ilgisini uyandırabildik mi?” (EK. 21.4.2021), “Geniş anlamda dil birliktir, dil barış ve akrabalıktır, birlik ve refattır”, “gençler ne kadar çok dil bilirse önlerinde o kadar çok ülke açılacak” (EK. 26.07.2023) ifadeleri devletin dilin durumu ve statüsünün yükseltilmesi için gerekeni yaptığı ancak amacına ulaşamadığı vurgulanırken bunun sorumluluğunun halka bırakıldığı görülmektedir.

Jaş Alaş gazetesinde dilin durumu daha çok bir dil sorunu, dil meselesi olarak görülmüş; bu sorunun kaynağı “Mevcut yöneticilerin ağırlıklı olarak Kazak milletinin temsilcileri olmasına rağmen çoğunun Rus dili ve kültürüyle yetişmiş olmaları, dolayısıyla devlet diline yani Kazakça’ya ihtiyaç duymamalarıdır” (JA. 13.09.2007), “Şimdi 15 yıldır bağımsız olan Kazakistan’da halkımızın kaderini düşünürsek önümüzde çözülmemiş 3 konu var: Birincisi elbette dil sorunudur” (JA. 08.08.2008), “Eğer başkan gerçekten devlet dilinin sorununu çözmek konusunda ciddi olsaydı bunu emir veya kanunla yapamaz mıydı ‘devlet dili fikrini benimserdi’, onurlu bir devletin kurucusu, milletin dilini bilmeyen birini işe almazdı, yurt içi ve yurt dışı gezilerinde sadece ulusal dili konuşmak zorundaydı. Bunun yerine Nur Sultan Abişoğlu’nun bizzat desteği ile üç dilli Kazakistan milleti, siyaseti kamusal hayatı uygulamaya başlandı” (JA. 08.08.2008), “Dünkü sistem öğrencilerin ve halkın başını ağrıttı, “üç dillilik şart” dediler. Peki günümüz hükümeti tek devlette iki dillilik politikasını ne kadar sürdürmeye devam edecek? Devlet tek dilli olmazsa ortak çıkarlar olmayacak” (JA. 05.07.2021), “Gazetelerde Kazakça sorununu yazmayan gazete söylemeyen, konuşmayan dil kalmadı” (JA. 04.06.2009), “Dili milleti yok sayarak Nobel ödülünü kazanmak isteyen liderini Kazakça sorununun rahatsız etmediği açıktır” (JA. 04.06.2009), “Kazakistan milleti yapacağız diye paniğe kapılan yetkililer devlet dilini üst düzeye çıkarmakla ilgilenmediklerini defalarca gösterdiler” (JA. 04.06.2009), “Hükümetin, mahkemelerin, bakanlıkların, valiliklerin ve diğer kurumların Kazakça konuşmadığı bir devlette, Smagul’un dediği gibi “Kazak milleti” olarak göğsümüz dik ve ayaklarımız yalın yürüyebilir miyiz?” (JA. 25.02.2015)¹⁵, “Akorda internet

¹⁵ Muhalefetin, Kazak Türkçesinin durumuyla ilgili bütün olumsuzlukları iktidara yüklemesine karşı, iktidarın gazetesinde bu iddialar görmezden gelinmiş ve özellikle seçim dönemleri öncesi “pembe tablo” çizilmiştir: “Kuzey bölgesinde yaşayan Elena Kosenkova, devlet dilini akıcı biçimde konuşanlardan biri ve ülkenin geleceğine kayıtsız kalmayacağı için oy verdiğini açıkladı”, “Seçimin sonucu ülkenin geleceğini düşünen mükemmel dehaya olan güvenin en yüksek seviyede olmasıdır. Ebedi

sitesinde yayımlanan devlet başkanının konuşmasının yani halka selam ve veda konuşmasının sadece başı ve sonu devlet dilinde, geri kalanı resmî dildedir” (JA. 25.03.2020), “Kazakça konuşamayanlar duygu birliği yapamıyorlar. Peki bunun için kim suçlanacak? İKTİDAR! Çünkü yetkililer Anayasa’da yazılı olan Kazak dilini devlet statüsüne yükseltmediler” (JA. 05.2021), “Eğer hükümet ve etrafındakiler “Kazaklar Kazaklarla Kazakça konuşmalı” ilkesini ihlal ediyorsa, geri kalan Kazak yetkililerin Kazakçaya ne ihtiyacı var?” (JA. 22.04.2021), “Yetmiş yıldır totaliter sistemin boyunduruğu altında kalan Kazaklar, ana dillerinin değersizleşmesinden kurtulamıyor” (JA. 03.11.2021), “Bağımsızlığının 30. yılını kutlayan Kazakistan’da bir bölge merkezinin başkanı, raporun neredeyse tamamını resmi dilde okuyorsa, yabancı düşmanlığı nerede? Tam tersine Kazaklar kendi ülkelerinde, kendi topraklarında sanki “ikinci sınıf” insanlar haline gelmişler gibi bir izlenim veriyorlar.” (JA. 19.11.2012). “Kazakça kendi topraklarında ötekileştirilmiş bir dildir” (JA. 22.12.2022), “Kazakistan’ın şu anda tam bağımsız bir ülke olduğunu söyleyemeyiz. Bunun sebebi manevi bağımsızlığın temeli sayılan Kazak dilinin devlet dili olma rolünü yerine getirememesidir. Mevcut hükümet, Sovyetler Birliği döneminde olduğu gibi faaliyetlerini Rusya üzerinden sürdürüyor ve ülke Rusça yönetiliyor” (JA. 09.06.2012), “Mesele, Akorda’nın devlet dili konusunda her zaman cesur kararlar alamamasıdır. Çok fısıltı, yumuşak, isteksiz. Yaraları daha da kötüleşiyor ve salgın derinleşiyor” (JA. 29.07.2022), “Ülkenin ana dili sorununu karmaşık hale getirmek ve otuz yıla kadar uzatmak millî bir gurur meselesidir ve devletin konumu açısından kritik bir konudur” (JA. 02.02.2022), “Nüfusun yüzde 80’inin Kazakça bilmesine rağmen yetkililer, belgelerini Kazakça düzenlemiyor” (JA. 18.11.2022), “Dilimizin düşmanı Kazakça bilmeyen Kazaklardır” (JA. 16.11.2022), “Hükümet, Nazarbayev’in “üç dil” programını hayata geçirmek için elinden geleni yaptı. Böylece çocukların akılları karıştı” “Kendilerini düşünen Rus sevdalısı Kazaklar bizim haklarımızı kısıtlandılar” (JA. 18.11.2022), “Dünkü sistem öğrencilerin ve halkın başını ağrıttı, “üç dillilik şart” dediler. Peki günümüz hükümeti tek devlette iki dillilik politikasını ne kadar sürdürmeye devam edecek? Devlet tek dilli olmazsa ortak çıkarlar olmayacak” (JA.05.07.2021), “Üst makamların yöneticilerinin ilgisizliği nedeniyle devlet dilimiz Kazakça, Rusça’nın gölgesinden çıkamadı” (JA. 03.05.2022), “Ülkemizde, topraklarımızda ana dilimizin gerilediği yalan değil” (JA. 22.12.2022), “Otuz yıllık bağımsızlığımıza rağmen yetkililer hâlâ devletin dilini bilmiyor” (JA. 13.09.2022), “Dil sorunu, tüm belgelerin Rusça olmasından dolayıdır” (JA. 18.11.2022), “Halk ve iktidar asla iki dil konuşarak yeni bir dönem yaratamaz. Devleti oluşturan Kazakların yüzde 80’inin dilini ve isteklerini duyamamak, bahsettiğiniz ülkenin geleceğini “bulanıklaştıran” temel sorundur” (JA. 02.02.2022). Bağımsızlıktan sonraki süreçteki haber metinlerindeki tüm bu ifadeler dikkate

vatan ideallerine nurlu yol ile ulaşmayı hedefleyen Kazakistan halkının zaferidir. Bağımsızlığımızı tesis eden ve bizi kalkınma yoluna sokan kişiye insanların güvenini göstermek meşrudur.” (EK. 28.04.2015) vb. ifadelerde ülkede yaşayan başka etnik kimliğe sahip olanların devlet dilini iyi konuşuyor olmasına ve ülke liderine güveniyor olması vurgulanmıştır.

alındığında, ülkede çözüm bekleyen en önemli sorun dil meselesi olarak görülürken bu konuda tüm bu iddia ve imalarla iktidarın faaliyetleri yetersiz sayılmıştır. Dil ile ilgili hemen her metinde hükümetin ve iktidardaki yetkililerin Kazakça'ya ve onun ülkedeki durumuna yeterince önem vermediği her fırsatta dile getirilmiş ayrıca ülke lideri N. Nazarbayev'in bu sorunu dikkate almadığı iddia edilmiş ve dilin bir sorun olmasının faili de siyasî iktidar olarak görülmüştür.

N. Nazarbayev 28 Şubat 2007'de "Yeni Dünyada Yeni Kazakistan"¹⁶ planını ilan ederken üç dilli kültür projesi önerisinde bulunmuş ve ülkede devlet dili olarak Kazakça'nın, uluslararası ilişkiler için Rusça'nın ve küresel ekonomiye giriş için İngilizce'nin kullanılmasıyla Kazakistan halkının Dünyada bu üç dili konuşan kültürlü bir ülke olarak tanınması" gerekliliğini ifade etmiştir (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_).¹⁷

Jas Alaş gazetesinde bu sorunlara çözümler de sunulmuştur; "Devlet Dili Kanunu, Kazakça'nın devlet dili ve ulusal, uluslararası ve etnik gruplar arası statüsünün güçlendirilmesi ve geliştirilmesi ve aynı zamanda bölgede yerli bir dil olarak kullanımının korunması için düzenleyici bir çerçeve oluşturmalıdır" (JA. 01.11. 2019), "Eğer hükümet Kazakça konusunda cesur ve açık bir politika yürütürse halk da buna uyacak ve itaat da edecektir" (JA. 18.11.2022), "İlk olarak, devlet kurumlarında çalışan yetkililerin 2025 yılına kadar devlet diline tamamen hâkim olma zorunluluğunun getirilmesi gerekiyor. Latin yazısına geçmeden önce belgeleri tamamen devlet diline aktarmamız gerekiyor. Kazakistan vatandaşlığını kazanmak isteyen vatandaşların devlet dilini öğrenmeleri gerekmektedir. Yüksek öğretim kurumlarında ve okullarda okuyan öğrenciler devlet dilinde bir sınavı geçmeye mecbur bırakılmalı" (JA. 13.09.2022) şeklindeki haber metinlerinde Latin alfabesine geçiş "gereklilik" olarak vurgulanırken¹⁸ ayrıca üniversiteler için Kazakça'nın bilinmesinin mecburi hale getirilmesi önerilmektedir. Latin alfabesine geçiş ise Kazakistan'ın 2050 hedeflerinden biridir ve 2025 yılında geçilmesi planlanan Latin alfabesi için ülkenin Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev *Egemen Kazakistan* gazetesinde yayınlanan yazısında " çağa uygunluk ve teknoloji için ve bilimsel eğitim için gereklilik olduğunu belirterek, çocukların zaten İngilizce

¹⁶ *Jas Alaş*'ta "Yeni Kazakistan'ın önceliğinin Kazakça olması gerekliliği şöyle ifade edilmiştir: "Kazakistan'da Yeni bir Kazakistan kurmak istiyorsak işe manevi bağımsızlıkla başlamalıyız. Kazakistan'da manevi bağımsızlığın temel özelliği, devleti oluşturan Kazak ulusunun dilidir. Bu nedenle, Kazakistan vatandaşlarının devlet dili olan Kazakça'yı bilmesini gerektiğini Anayasamıza yazmalıyız ve ancak o zaman Kazakistan'daki dil sorunu adil bir şekilde çözülecektir" (JA. 18.03.2022).

¹⁷ Ülkede, üç dillilik konusunda kamuoyunda farklı fikirler ortaya atılmış ve bu konu da tartışma yaratmıştır. Egemen söylemde bu durumun "tüm Kazakistanlılar için eşit koşullar yaratacağı ve herkesin bilgiye eşit şekilde ulaşmasını sağlayacağı, küresel bilgiye erişim kanalları açacağı" öngörülmüşken (EK. 16.04.2016), Muhafif söylemde üç dilli eğitim sistemine geçme hedefi "Kazak ulusunun ve dilinin gelişimine hakaret" olarak görülmüş, ayrıca "millele faydası olmayan dağınık bir proje ve kaotik reform" olarak tanımlanmış, N. Nazarbayev'in bu konudaki hedeflerinin gerçekleşmedi iddia edilirken bu konuda sarf ettiği sözler de "popülist slogan ve boş arzu" olarak (JA. 19.07.2025) nitelendirilmiştir ve böylece iktidarın bu konudaki faaliyet ve açıklamaları abartılı bir biçimde olumsuz sunularak özellikle üç dillilik konusunda bir tepki yaratılmaya çalışılmıştır.

¹⁸ Latin alfabesine geçiş sürecindeki tartışmalar için bkz. <https://abai.kz/post/15898>.

ve Latin alfabesini öğrendiklerini belirtmiş, hükümete bu konuda net bir program hazırlama görevi vererek, 2018 yılından itibaren okullarda eğitim verecek uzmanların yetiştirilmesinin ihtiyaç olduğunu” dile getirmiştir (EK. 12.04.2017).

Bir yandan ülkenin cumhurbaşkanı N. Nazarbayev “millî bilincin millî dil ile oluştuğunu”, “Kazakistan’ın geleceğinin Kazak dilinde olduğunu”, “Kazak dili üç dilden biri olarak kalmayacağını, birincisi, en önemlisi olmaya devam edeceğini”, “anadiline saygının her vatandaşın görevi” olduğunu dile getirirken diğer yandan muhalif söylemde iktidarın devlet diline yönelik uygulamaları yetersiz görülmüş fakat süreçte N. Nazarbayev’in “Kazak Kazakla Kazakça konuşsun” söylemi ülkede hızla popüler olmuştur. Ancak diğer yandan tüm bu hedeflerle birlikte ülkenin resmî kurumlarında Kazak Türkçesinin kullanıma dair sorunlar haber metinlerine yansımıştır: “2018 yılında hala “bankacılık hizmetleri kullananların yüzde 95’i Rusça’yı tercih ederken, sadece yüzde 5’i Kazakça’yı tercih ediyor. Dolayısıyla bu durum Kazak dilinin gelişmesinin önünde başlı başına bir engel teşkil etmektedir. Genel olarak, çoğu bankada evrak işlerinin hala sadece Rusça yürütüldüğü bir sır değil.” (JA. 17. 01.2018) Bağımsızlığın 27. yılında hala Kazak Türkçesinin tercih edilmemesi dilin kullanımındaki başlıca engellerden biri olduğunu göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Kazakistan'da millî kimlik inşa sürecinde dil hem kültürel hem de politik mesele olarak önemli bir yer tutmuştur. Kazak dili, bağımsızlığın ve millî birliğin sembolü olarak kabul edilse de dilin toplumsal hayattaki pratik kullanımı, halkın dil tercihlerine ve Kazakistan'daki etnik çeşitliliğe bağlı olarak karmaşık bir konu olmuştur. Basında yapılan tartışmalar, dilin güçlendirilmesi ve millî kimlik inşa süreçlerinde önemli bir araç olarak kullanılmış, ancak bu süreçte karşılaşılan zorluklar ve alınan kararların uygulanması kamuoyunda geniş bir yankı bulmuş ve ideolojik farklılıklara göre basına yansımıştır.

Her devletin kendine has millileştirme süreci ve politikası olduğu gibi Kazakistan'ın ulus inşası da kendine has olmuş ve bu süreçte öne çıkan ve üzerinde en çok tartışılan söylem “Kazak milleti”, “Kazaklık” ve Kazakistanlılık” tır. Basında yer alan haber metinlerinin analizi, bu çatıyı oluşturmakta ve aynı zamanda millî kimliğin koruyucusu ve taşıyıcı olarak dilin bu tartışmalarda önemli bir yere sahip olduğunu ayrıca bu dil tartışmalarının kimlik siyasetine göre şekillendiğini göstermektedir. Metinlerde Kazak Türkçesi; devlet dili olarak, millî kimliğin unsuru olarak, miras olarak ve anadili olarak kavram alanı yaratmıştır. Ülkede iktidar tarafından öncelikli kimlik “yurtaşlık temelinde Kazakistanlılık” olarak görülmüştür. Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası dil politikalarında yaşanan değişiklikler, tutumlara göre basına yansıyan söylemler üzerinden, bunların toplumsal etkilerinin anlaşılmasını mümkün kılmaktadır.

Egemen söylemde “dil ülkenin birliği için en önemli araç” olarak görülmüş iktidarın yayın organı olan *Egemen Kazakistan* metinlerinde daha çok dil ile ilgili haberlerde ve iktidarın söylemlerine doğrudan yer verilirken, dile dair görüşleri tanınmış kişiler ve ülkedeki siyasetçiler ya da elitler üzerinden aktararak devletin bu konudaki ideolojisini halka aktarmada iknayı sağlamaya dönük bir ikna stratejisi oluşturmuştur.

Bununla birlikte, iktidar; dil politikasındaki ideoloji ve değerlerini, basın üzerinden ve kendi konumundan, gücünü yeniden üretmesine katkı sağlayacak biçimde aktarmıştır. Bu konudaki sorunlar görmezden gelinir ya da sorumluluğun halkta olduğu ifade edilirken okuru ikna etmeye yönelik söylemler yoluyla okurun zihninde iktidarın Kazak Türkçesi'nin gelişmesi ve durumunun iyileştirilmesi için gereken her şeyin yapıldığı fikri inşa edilmeye çalışılmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in çeşitlilik içinde “birlik, barış, istikrar” yönelik politikası ve “devlet dilinin ülkede birliği sağlayacağı” ülkenin en yüksek tirajlı gazetesi ve kamuoyu üzerinde etkisi olan *Egemen Kazakistan*'da tam destekle ve her zaman olumlu özellikleri vurgulanarak sunulmuştur. Bu ko-

nuda da iktidarın ideolojisini yayan gazetenin haber metinlerinin politik gücün yeniden üretime katkı sağladığı açıkça görülmektedir. *Jas Alaş* metinlerinde millî kültürde özellikle dil konusunda halkın istekleri dile getirilmiştir. İktidarın dil konusundaki uygulamaları yetersiz görülmüş, bu konuda N. Nazarbayev'in dil tutumu ve politikaları açıkça eleştirilmiştir. *Egemen Kazakistan*'da N. Nazarbayev'in de bu konuda iddialarına karşın, Cumhurbaşkanı'nın anadili kullanma yeteneği, bu konuda hassas olduğu yönünde uzman görüşüne dayalı haberler öne çıkarılmıştır (*Egemen Kazakistan*'da bu "yüceltme" ifadelerine karşın aynı muhalifler tarafından "Nazarbayev in Kazakçayı tercih etmediği yönünde iddiaları, Nazarbayev'in halka seslendiği konuşmalarındaki sözlerin 2006 yılında %49.7'si Kazakça iken 2008'de %21.9'u, 2011 yılında %15.7 olmak üzere düşüş gösterdiğinin altı çizilmiştir (Mamuşulu, 12.03.2015).

Fakat buna karşı muhalif söylemi temsil eden *Jas Alaş* gazetesinin söylemlerinde Kazak Türkçesine dair pek çok şey "dil sorunu" olarak nitelendirilmiştir. Devlet dilinin kullanımı etkileyen faktörlerin başında iktidardakilerin tercih etmeyişi ve kullanımına yönelik yeterli derecede gereken önlemin alınmaması olduğu iddia edilmiş, ayrıca bunun sebebi kimi metinlerde açıkça ifade edilirken kimi alt metinlerde ülkedeki totaliter sistemin devam ettiği imasıyla sunulmuştur. *Jas Alaş* gazete metinlerinde "dil durumu" "sorun" olarak görülmüş ve buna dair yapılan tartışmalar öne çıkmıştır. Sıklıkla "Devlet dilinin Kazakların ana dili olduğu" vurgulanmış, *Egemen Kazakistan* metinlerinde sadece "devlet dili" ifadesi kullanılırken *Jas Alaş*'ın hemen tüm metinlerinde "devlet dili Kazakçadır" vurgusu öne çıkmıştır.

Egemen Kazakistan gazetesinin haber metinlerinde N. Nazarbayev fikirleri temelinde bir siyasi söylem inşa edilirken, metinlerdeki söylem stratejileri onun gücünün yeniden üretimine hizmet etmektedir. Muhalif söylemin yer aldığı *Jas Alaş* gazetesinin stratejisi ise "ima ve iddialarla" bu güç karşısında konumlanmış ve özellikle iktidar yanlısı gazetelerde demokrat ve başarılı siyasetçi konumunda sunulan N. Nazarbayev, muhalif söylemde dil uygulamaları konusunda da otoriter ve gücünü kötüye kullanan bir lider profili çizilerek sunulmuştur.

İktidar tarafından bu konudaki aksaklıklar fark edilmesine rağmen açıkça ifade edilmekten kaçınılmış, sadece birkaç köşe yazısında kısık sesle yumuşak ifadelerle dile getirilmiş devletin elinden geleni yaptığı fakat devlet dili bilincinin tam olarak oluşmadığı (EK. 25.02.2015) ifade edilerek, egemen söylemde dilin kullanımı, iktidarın sorumluluğundan çıkarılmıştır.

Bu süreçte milliyetçilik alanı içinde ancak daha mikro biçimde "Kazakşıldık" ("*Qazaqşıldık*") denilen söylem üzerinden tartışmalar şekillenmiştir. Analiz sonucunda *Jas Alaş* gazetesi üzerinden ideolojik grup kimliği oluşturulduğu gö-

rölmektedir; üyelik ölçütleri (*membership criteria*): millî bilince sahip olanlar, Kazak Türkçesine sahip çıkanlar ve ana dili olarak görenler, milliyetçiler; faaliyetler (*activities*): Dil sorununu çözmeye yöneliktir; hedefler (*aims*): Tek dilli devlet olma talebi, geçmişten gelen miras olan anadilini koruma, devlet dilinin prestijini yükseltme; norm ve değerler (*norms and values*): Ana dili, kimliği korur. Dil sorunu İbir gurur meselesidir; konum (*position*): Dilin düşmanı Kazakça bilmeyen Kazaklardır (JA. 16.11.2022), anadilini bilmeyen Mankurtlardır (JA. 18.03.2022), Rusça konuşan Kazaklar (JA. 29.07.2022) devlet diline önem vermeyen iktidardakilerdir (JA. 15.10. 2020). Bu ideolojik grup kimliğinin metinlerde açıkça görülen “biz”, “öteki” kimliği üzerinden “biz”in olumlu sunumu, “öteki”nin olumsuz sunumu söz konusudur.

Jas Alaş gazete metinlerinde bu konudaki söylem stratejilerinde ise şu şekilde iddia ortaya konulmuştur: “İktidarın devlet dilini formaliteden kullandığı, Kazakça dilinde eğitim alan vatandaşların haklarının sınırlı olduğu” (JA. 21.04.2021), kinaye gibi mecaz ifadelerle iktidarın bu konudaki eylemleri yetersiz görülmüş: “Milleti sevenler devlet dili sorununu çözmeye çabalamıyor mu? Peki neden? Diğer ulusların çıkarlarını gözetererek dilin gelişmesini geciktiriyoruz. Yoksa sözü geçen Bey Kazakça sorununu çözmek istemiyor mu?” (JA. 04.06 2009). Metinlerdeki devletin dil uygulamalarına dair iddialarını desteklemek için karşılaştırma yapılmıştır: “Ulusal dillerini devlet dili olarak ilan ettiler ve şu anda belgelerini devlet dilinde yürütüyorlar. Baltık ülkelerinin Rusya ile toprak meselesini zamanında açması sayesinde sorun olmaktan çıktı, her iki tarafın da tanıdığı bir sınır haline geldi. Bu nedenle artık tam bağımsız, egemen bir ülke olarak adlandırılabilirler (JA.14.07.2022) gibi kıyaslamalarla tam bağımsızlığın dil temelinde olacağı ima edilmiştir.

Nükte ve imalarla ülkede ana dil konusundaki yetersizlikler vurgulanmış: “Muhtemelen yeryüzünde bizim gibi otuz yıldır tek bir sorunla boğuşan başka bir ülke yoktur. Ayrıca ülkenin ana dili meselesini karmaşık hale getirmek ve otuz yıla kadar uzatmak millî bir gurur meselesidir ve devletin konumu açısından kritik bir konudur. Skor toplayıcıları aynı zamanda Kazakça'nın halkın kalbi olduğunu da fark ettiler. Halkın önünde sevimli görünmek isteyenler, Kazakça konusunu gündeme getirip bir anda puan toplamak istiyorlar” (JA. 02.02. 2022), Atasözü ve deyimlerle “Yanmış ağız üfler ve içer.” Gelecekte bir daha aldanmamak için, doğruyu ayırt edebileceğimiz milli ideolojinin elimizde olması gerekir” (JA. 18.03.2022), “Eskiden “bin ölüp bin dirilen Kazaklar”dık, dilimiz ölürse yeniden ölürüz, şimdi ölürsek dirilmeyeceğimiz açıktır” (JA. 03.05.2022) gibi ifadelerle dil bir beka meselesi olarak görülmüştür. Ayrıca haber metinlerinde sloganlaşmış ifadeler kullanılarak, eski alışkanlık diye ima ettikleri Rusça'nın

etkisinden kurtulamayanlar her fırsatta sert bir dille eleştirilerek, dil tercihleri ötekileştirmede bir araç olarak kullanılmıştır. Millî kimliğin inşa döneminde dil meselesi milliyetçi muhalif söylemde kimliğin en önemli unsuru olarak görülürken, millî bir hassasiyet olarak gündemde kalmaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Akiner, S. (1995). *The Formation of Kazakh Identity, From Tribe to Nation State*, Royal Institute of International Affairs, London.
- Allabergen, K., Nuskabayulı, Orazaev, F. (2010). *Qazaq Journalistikasınıñ Tarihi (1870-2008)*, Bilim, Almatı.
- Althusser, L. (2003). *İdeoloji Ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İthaki Yayınları, İstanbul.
- Altınbekova O.b., Bekturganova, G. Z. (2015). “Kazahskiy i Russkiy yaziki v zakonodatel'stre Kazahstana”, Ş. Valihanov atındağı Kökşetav memleketlik universitetinin Habarşısı, no:2/2015, Kökşetav.
- Aitymbetov, N. Toktarov, E. Y. Ormakhanova (2005),” Nation-Building in Kazakhstan : Kazakh and Kazakhstani Identities Controversy”, *bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 74. Sayı –Yaz 2015.
- Arkonuç, S. (2017). *Psikolojide Söz ve Anlam Analizi, Niteliksel Duruş*, Hiperyayın, İstanbul.
- Cohen, A. (2008). *Kazakhstan: The Road to Independence Energy Policy and the Birth of a Nation*, Central Asia Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- Duman, L. (2019). Kazakistan'da değişim ve dönüşüm: Yeni bir uluslaştırma “Başarı” mı? *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(17), 1993-2026.
- Egamberdiyev, M. Turgunbayev, I. (2023). “Cultural Transformation of Turkic States in the System of Integration Organizations”, *bulletin-orientalism.kaznu*, Şığıstanuw seriyası, №3 (106) 2023.
- Fairclough, N. (2003) *Analysing Discourse: Textual Analysis For Social Research*, Routledge, London And New York.
- Fairclough, N. (2015). “Dil Ve İdeoloji”, *Söylem Ve İdeoloji*, (Haz. B. Çoban, Z. Özarslan) Su Yayınları, İstanbul, S.121-135.
- Fowler, R. (1991). *Language İn The News Discourse And Ideology İn The Press*, Routledge.
- Fierman, W. (1998). “Language And Identity İn Kazakhstan: Formulations İn Policy Documents 1987–1997”, *Communist And Post-Communist Studies*, Volume 31, Issue 2, June 1998, Pages 171-186.
- Gellner, E. (2008). *Uluslar Ve Ulusçuluk*, (Çev. B. Ersanlı, G. Göksu Özdoğan), Hil, İstanbul.
- Gökdağ, B. A. (2018). *Türklerin Dünyası, Dil, Kimlik, Siyaset*, Akçağ Yayınları, Ankara.

- Hall, S. (1999). İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulanın Geri Dönüşü. M. Küçük (Der.), *Medya İktidar İdeoloji*, Ankara: Ark Yayınevi.
- Kolstø, P. (1998). “Anticipating Demographic Superiority: Kazakh Thinking On İntegration And Nation Building”, *Europe-Asia Studies*, Volum: 50, Issue:1,51-69.
- Laurelle, M. (2021). Language And Ethnicity: The Landscape Of Kazakh Nationalism, *Central Peripheries: Nationhood In Central Asia*, Pp. 168-191.
- Mamuşulu, A. (18.03.2011). *Azattık Radiosu* “90 Let Gazeti “Jas Alaş”, https://rus.azattyq.org/A/Zhas_ash_alash_altynbek_sarsenbaev/2341949.html, Erişim Tarihi: 27.06.2019.
- Nazarbayev, N.a. (2012). *Avrasya Yüreğinde*, Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği Yayınları, Ankara.
- Olcott, M.b. (1987). *The Kazakhs*, Hoover Institution Press, Stanford, California.
- Özer, N.p. (2019), *İdeoloji İktidar Medya Söylem*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Ankara.
- İnal, M. A. (1996) *Haberi Okumak*, Temuçin Yayınları, İstanbul.
- Schatz, E. (2000). “The Politics Of Multiple İdentities: Lineage And Ethnicity İn Kazakhstan”, *Europe-Asia Studies* 52 (3), 489-506.
- Smith, A.d. (2002). *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, Everest Yayınları, İstanbul.
- Smith, A.d. (2013). *Milliyetçilik* (Çev. Ü. H. Yolsal) Atıf Yayınları, Ankara.
- Sözen, E. (1999). *Söylem, Belirsizlik, Mübadele, Bilgi/Güç Ve Refleksivite*, Paradigma Yayınları, İstanbul,
- Suny, R. (1999). Provisional Stabilities: The Politics Of İdentities İn Post-Soviet Eurasia. *International Security*, 24 (3), 139-178.
- Smagulova, J. (2008). “Language Policies Of Kazakhization, J And Their Influence On Language Attitudes And Use”, *International Journal Of Bilingual Education And Bilingualism*, Volume 11, 2008 - Issue 3-4: Multilingualism İn Post-Soviet Countries, 470-475.
- Tokgöz, O. (2019). *Seçimler Siyasal Reklamlar Ve Siyasal İletişim*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Tolesh, F. A., (2012). “The Population History Of Kazakhstan”, <https://epc2012.eaps.nl/Papers/120586>.
- Tolz, V. (1998). “Forging The Nation: National Identity And Nation Building İn Post-Communist Russia”, *Europe-Asia Studies*, Vol. 50, No. 6 (Sep., 1998), Pp. 993-1022.

- Urakova, L. (2014). “Geçmişten Günümüze Kazakistan’daki Dille İlgili Yasa Koyuculu-
ğa Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, 2014/28: 97-104.
- Van Dijk, T. A. (2001). “Critical Discourse Analysis”, D. Tannen, D. Schffrin And H.
Mamilton (Eds), *Handbook Of Discourse Analysis*, Blackwell, Oxford.
- Van Dijk, T. A. (1985). *News As Discourse*. Longman, New York.
- Van Dijk, T. A. (1995).” Discourse Analysis As İdeology Analysis”, *In Language And
Peace*, 17–33, Harwood Academic Publishers.
- Van Dijk, T. A. (2011). “Discourse And Ideology”, *Discourse Studies: A Multidiscipli-
nary Introduction*, Sage Publications.
- Ana Tili Ult Gazeti*, 28.02.2013, “Til inspektiyası tezge salar edi”
- Ana Tili Ult Gazeti*, 15.12. 2016, “Elbası tuğan til turalı”
- Egemen Kazakstan*, 21.10. 2015, “belimizdi bekem Buayık”
- Egemen Kazakstan*, 16.04.2016, “Üçtildik ne işün qajet?”
- Egemen Kazakstan*, 28.04.2015, “Qazaq tilin biletinimdi maqtap etemin”
- Egemen Kazakstan*, 10.07.1991 “Janaşır azamattar qayda?”
- Egemen Kazakstan*, 06.11.2017, “Latin alipbiyine köşuw, nağız halıqtıq uygarım”
- Egemen Kazakstan*, 22.11.2023, “Ułttıq sanaq: Sırn tereñ tsifrlar”
- Egemen Kazakstan*, 14.12.2011, “Juldızdı jıyırma kün, on toğızınşı kün”
- Egemen Kazakstan*, 11.12.2011, “Memlekettik Til”
- Egemen Kazakstan*, 12.04.2017, “Latin alpibin uyretuvge dayındıqtı kelesi jıldan bas-
tawmız kerek”
- Jas Alaş*, 10.11.2005, “Jasırın jazbalar”
- Jas Alaş*, 17.01.2018, “Tilimi tilimdenbesin!”
- Jas Alaş*, 22 Ocak 1994, “Til Tuwralı Taw”
- Jas Alaş*, 24.12.1998, “Qazaq Tili Meditsinada”
- Jas Alaş*, 02.02. 2022, “Ułttıq ideologiyanı tügendew üşin...”
- Jas Alaş*, 19.07. 2022, “Tuñğış Qazaqtıñ tilin qalay qurta jazdadı?”
- Jas Alaş*, 09.06. 2021 “Til men jer tağdırı”

Jas Alaş, 22.04.2021, “Tilimiz qaşan egemendik aladı?”

Jas Alaş, 19.11.2021, “Kazakşa söyleñiz Bayhanov mırza!”

İnternet Kaynakları

Kekilbayev, A. (17.12. 2016) “Jarqın Betburıstıñ Joyqın Betaşarı 1986 Jılǵı Jeltoqşan Oqıǵalarnıñ 10 Jıldıǵına Oray, <https://Ult.kz/Post/Abish-Kekilbaevtin-Zhel-toksan-Okigasynyn-10-Zhyldygyna-Oray-Zhazgan-Makalasy>, Erişim Tarihi 10.02.1025.

Nazarbayev, N. (2017), “Memleket Başsısınǵı Bolaşqa Bağdar Ruhani Jangıruw Attı Maqalası” https://Www.akorda.kz/Kz/Events/Akorda_news/Press_conferences/Memleket-Basshsynyn-Bolashakka-Bagdar-Ruhani-Zhangyru-Atty-Makalasy, Erişim Tarihi 08.09.2024.

“Astanada Memleket Başsısınǵı Qatısuvmen Qha'nıñ Xvıı Sessiyası Aşıldı”, <https://Kaz.caravan.kz/Zhangalyqtar/Astanada-Memleket-Basshsynyn-Qatysuymen-Qk-hanyng-Xvii-Sessiyasy-Ashyldy-95936/>, Erişim Tarihi 20.09.2024.

“Jaña Älemdegi Jaña Qazaqstan”, https://Adilet.zan.kz/Kaz/Docs/K070002007_, Erişim Tarihi 10.09.2024.

“Muhtar Şahanov Latın Alippine Köşüv, Qazaq Halqın Ekige Böledi”, <https://Abai.kz/Post/15898>, Erişim Tarihi 03.09.2024.

“Qazaqstan Jolı-2025: Bir Maqsat, Bir Müdde, Bir Bolaşaq”, <https://Adilet.zan.kz/Kaz/Docs/K1400002014>, Erişim Tarihi 10.09.2024.

“Qazaqstan Prezidenti N. Nazarbayevtıñ Qazaqstan Halqı Assambleyasınǵı Xxıı Sessiyasında Söylegen Sözi 2015 Jılǵı 23 Säwir”, https://Www.akorda.kz/Kz/Speeches/İnternal_political_affairs/İn_speeches_and_addresses/Kazakistan-Prezidenti-Nnazarbaevtyñ-Kaza, Erişim Tarihi 11.09.2024.

“Qazaqstan Respublikasındaǵı Til Tuwralı Qazaqstan Respublikasınǵı 1997 Jılı 11 Şil-dedege N.151 Zańı”, https://Adilet.zan.kz/Kaz/Docs/Z970000151_#Z0, Erişim Tarihi 11.12.2024.

“Qazaqstan Respublikasındaǵı Til Tuwralı”, https://Adilet.zan.kz/Kaz/Docs/Z970000151_, Erişim Tarihi 10.09.2024.

“Qazaqstan Respublikasındaǵı Tilderdi Damıtıw Men Qoldanuwdıñ 2011-2020 Jıldarǵa Arnalǵan Memlekettik Bağdarlaması Tuwralı”, <https://Adilet.zan.kz/Kaz/Docs/U1100000110>, Erişim Tarihi 11.12.2024.

“Qazaqstan Respublikasınǵı Konstitutsiyası 1995 Jılı Tamızda Respublikalıq Referen-dumda Qabıldandı”, <https://Adilet.zan.kz/Kaz/Docs/K950001000>, Erişim Tarihi 12.12.2024.

“Qazaqstan Respublikasınıñ Konstitutsiyası”, 30 Tamız 1995, https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_, Erişim Tarihi 11.09.2024.

“Qazaqstan Respublikasınıñ konstitutsiyası”, https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K930001000_, Erişim Tarihi 10.09.2024.

“Qazaqstan Respublikasınıñ Prezidenti N.Ä. Nazarbayevtiñ Qazaqstan Halkıña Joldawı”, 16 Säwir 2003, “Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2003 жылғы 16 сәуір.”, Erişim Tarihi 30.11.2024.

“Üştildik jasampaz Qazaqtannıñ jana kökjiyegi”, <https://tilalemi.kz/kz/news/ushtildilik-jasampaz-qazaqtannin-jana-kokjiyegi.html>, Erişim Tarihi 20.02.2025.

“Üştildik jasampaz Qazaqtannıñ Jaña kökjiyegi”, <https://tilalemi.kz/kz/news/ushtildilik-jasampaz-qazaqtannin-jana-kokjiyegi.html>, 25.12.2016, Erişim Tarihi 15.12.2024.

“Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының XXII сессиясында сөйлеген сөзі, 2015 жылғы 23 сәуір, <https://www.akorda.kz/kz/search?page=498&q=100%20%D1%88%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B2>, Erişim Tarihi 12.12.2024.

“KƏŞKÜL”ÜN SƏHİFƏLƏRİNDƏ FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” SƏRİNİN RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

TEHMİNƏ BƏDƏLOVA / AZERBAIJAN MİLLİ İLİMLER AKADEMİYƏSİ
NİZAMİ GENÇEVİ EDEBİYAT ENSTİTÜSÜ

tahmina.badalova@lit.science.az

Giriş

İlk olaraq ictimai-ədəbi mühitə məcmuə kimi təqdim edilmiş, daha sonra (11 nömrə dərgi kimi çıxdıqdan sonra) isə mətbu həyatına qəzet kimi davam etmiş, səhifələrində gündəlik olaylar, siyasi hadisələr və sosial həyata dair yazı-larla yanaşı, ədəbi düşüncələrə və bədii örnəklərə də yer vermiş “Kəşkül”ün həm Azərbaycan, həm də bütövlükdə Türk dünyasının mətbuat tarixində çox önəmli və əhəmiyyətli yeri vardır. Qəzetdəki şöbələrin təkcə adları (Tarixi və siyasi şöbə; Tənqid və mətbuat xülasəsi; Pedaqogika; Həkim məsləhəti; Şeir şöbəsi və s.) onun cəmiyyət həyatının bir çox sferalarını əhatə etməyə çalışması haqqında ay-dın təsəvvür yaratmağa kifayət edir. Azərbaycan mətbuat tarixini araşdıran Akif Şahverdiyev yazır ki, “*Kəşkül*” həyatın hər sahəsindən məlumat verən zəngin materiallar “çantasına” bənzəyirdi. Qəzetə “*Kəşkül*” adı verilməsi elə bununla əlaqədar idi” (Şahverdiyev, 2006: 52).

“Dergi, hür tefekkürün kalesi” (Meriç, 1992: 100), – deyirdi Cemil Meriç. “Kəşkül” də XIX əsrin sonlarında milli şüur və təfəkkürdə yaranmış oyanışın, yeniliyə və tərəqqiyə güclü meylin və Azərbaycan aydınlarının bu yolda apar-dıqları davamlı, yorulmaz mücadilənin təzahürlərindən biri idi. Elə məcmuənin təsisçisi, Azərbaycanın maarifpərvər ziyalılarından olan Cəlal Ünsizadənin ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti də “Kəşkül”ün ideya istiqamətinin, cəmiyyət həyatındakı mövqeyinin müəyyənləşməsində əsas amil olmuşdur. Ədibin pedaqoji fəaliy-

yətinin təqdirəlayiq məqamı – Tiflisdə azərbaycanlılar üçün oğlan məktəbinin açılması onun Azərbaycan maarifinə ən böyük xidməti kimi dəyərləndirilə bilər. Cəlal Ünsizadənin bir mühərrir kimi məqsəd və qayəsindən, vətəndaşlıq və millətsevərlik keyfiyyətlərindən bəhs edən Akif Aşırılı yazır: “Cəlal Ünsizadə “Kəşkül”ün ilk saylarında “vətənimiz”, “Azərbaycan” kəlmələrini tez-tez işlətməklə xalqda milli kimlik və milli şüur hissi formalaşdırmağa çalışırdı. Onun məqalələrində xəlqilik və müasirlik prinsipləri aydın görsənirdi” (Aşırılı, 2009: 60).

Əsas mətn. Özü bir ədəbiyyat adamı olan, şair, tərcüməçi və publisist kimi də tanınan Cəlal Ünsizadə təsisçisi və redaktoru olduğu “Kəşkül”də də ədəbiyyat məsələlərinə önəm verirdi. Ədib o dövrün ziyalılarını, maarifpərvər insanları “Kəşkül”ün ətrafına toplaya bilmişdi. Qəzetin ətrafında birləşmiş azərbaycanlı, rus, gürcü elm xadimləri, yazıçı və jurnalistlər qabaqcıl ideyalarını yaymaq üçün onun səhifələrində müxtəlif mövzularda tez-tez çıxışlar edirdilər (Məmmədzadə, 2015: 6).

Cəlal Ünsizadənin bu sahədəki ən böyük xidməti isə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin tərcümə edilərək yayınlanması, “ədəbiyyat məraqlılarına” təqdim edilməsi və təbii ki, başqa millətlərin nümayəndələrinin də bizim bədii incilərimizlə tanışlıq imkanının yaradılması, yəni ədəbi örnəklərimizin daha geniş arenada təbliği və tanınması ilə bağlıdır. Nəriman Zeynalov da xüsusi vurğulayır ki, “Kəşkül”ün Azərbaycan mətbuatı və ədəbi fikri tarixindəki əhəmiyyətli xidmətlərindən biri də onun “Azərbaycan klassiklərinin başqa xalqların dilinə tərcümə edilməsi sahəsində ilk təşəbbüscülərdən” (Zeynalov, 1973: 48) olmasıdır.

Bu istiqamətdə görülən işlər sırasında XVI əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin rus dilinə ilk dəfə tam halda tərcümə edilməsi təşəbbüsü və həmin tərcümənin “Kəşkül”də işıqlandırılması da vardır.

1867-ci ilin sentyabrından Tiflisdə yaşamış Ukraynalı şair-tərcüməçi Nikolay İvanoviç Qulak (1822-1899) Cəlal Ünsizadənin təklifi ilə təxminən 1886-cı ilin ortalarında Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisini rus dilinə tərcümə etməyə başlamışdır. İlk 16 beytin rus dilinə mənzum tərcüməsi əsərin Azərbaycan dilindəki mətni ilə birlikdə 1887-ci ilin sentyabrda “Kəşkül” qəzetində (11.IX, № 54), növbəti 16 beyt isə 14.IX.1887-ci idə № 55-də işıq üzü görmüşdür. 55-ci sayda “davamı olacaq” yazılmasına baxmayaraq, daha sonra “Kəşkül” qəzetində bu tərcümələr dərc olunmamışdır.

Tərcümənin ilk hissəsi dərc olunanda redaksiya adından Azərbaycan dilində “Ədəbiyyat” başlıqlı məqalə verilmişdi. Cəlal Ünsizadənin qələminə məxsus həmin məqalədə ədib yazırdı: “*Bizim Ədəbiyyate-Türkiyədən rus lisane-*

ye-Şərqiyyə məktəbə-alisində qəbul olunan kitabə-sairə cümləsində biri də "Leyli Məcnun"dur. Nam və şöhrəti Rusiya və Avropada məlume-xasü am olan Mirza Kazım bəy məruf məzkur məktəbdə dəvame-təhsil edən mostəmein üçün tərtib elədiyi "Təlime-türki" nam əsərə-bərgüzidəsində türki (Leyli Məcnuni) dərc ilə sər-f-nəhve-lisane-türkini kitabə-məzkur üzrə icra eləmişdir. Və bundan qət'e-nəzər Leyli Məcnunun rusçaya əynən tərcümə olunmağını rus ədiblərinə tərif və tövsiyədən gerü durmamışdır.

Motəvəffa Kazım bəyin tərgib və tə`rizi məarifmədani-rusdan bir çəq zatın (Leyli Məcnun)nun tərcüməsinə meyil qıldığı və bundan qət'e-nəzər şayane-tərcümə olan kitablarımızın vəlov rusçaya olsun nəql və tərcümə qılınmağı bir çəq faydadan xali qalmıyacağı mülahizəsi üzrə bir sənədən ziyadədir ki, onun tərcüməsinə şüru eyləməkimi səbəb olmuşdur. Tərcüməmişə məarifmədani-rusdan lisani-türkiyə nevanma aşına olan mə`ruf (Qulak) movafeğ göstərib bir tərəfdən tərcümə motabəğə-əsli olmağına diqqət və bir tərəfdən dəxi rıştəye-nəzmə gətürməyinə himmət iləməkdə vəqtini dəriğ dutmamışdır. Nümunə olmaq için Leyli Məcnunun türki rusi tərcüməsinə Kəşkülün bu gündən etibarən çıxan nüsxələrində dərc olunacaqdır. Kitab və resalə təb`e nəşri için İstanbuldan tazə ..... hürufat inşaallah məbəəmizə vosul olur ikən kitabə-məzkur türki və rusi tərcüməsilə bərabər mətbəəmizdə nəşr olunacaqdır. – Leyli Məcnunun rusca nəzmən tərcüməsi – Mütərcimləri Cəlal və (Qulak) (Ünsizadə, 1887: 3).

Nikolay İvanoviç Qulakın tərcüməsindən bəhs edən Əliəjdər Səidzadə belə bir sual qoyur: Qulak tərcüməsini başa çatdırmışdırmı və tərcümənin tam halda nəşrini görə bilmişdirmi? (Seidzadə, 1958: 160). Alim qoyduğu sualı faktlarla cavablandırmağa çalışmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, Nikolay İvanoviç Qulak poemanı sona qədər tərcümə etmişdir, lakin "Kəşkül" qəzetinin redaksiyası onun tərcüməsini tam halda dərc edə bilməmişdir. Belə ki, Qulakın Şota Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" poemasının alman dilinə tərcüməsinə yazdığı resenziyadakı qeydləri bu qənaətə gəlməyə əsas verir. O, qeyd edir ki, poema "artıq iki il bundan əvvəl tatar qəzeti "Kəşkül"ün redaktorunun köməyi ilə çap olunmağa başlamışdır,¹ lakin çox təəssüf ki, indiyə qədər bütün poemanın yalnız beşdə bir hissəsi, yəni 500 beytə yaxın dərc olunmuşdur və poemanın tam həcmi dərci nə zaman bitəcəkdir, bir Alah bilir, bir də "Kəşkül" qəzetinin redaksiyası" (Qulak, 1891: 2).

"Kəşkül" qəzetinin 1889-cu il (daha dəqiq desək, 20.IV tarixli 86-cı və 4.IX tarixli 92-ci) saylarındakı elanlarda bu tərcümələrin Azərbaycan dilində ori-

1 Göründüyü kimi, "Kəşkül" qəzetində "nümunə kimi" dərc olunan və bizim də bəhs etdiyimiz ilk tərcümələri, Qulak heç hesaba almır. Lakin, əlbəttə ki, onların dərcindən xəbərsiz ola bilməzdi. Ancaq o, yalnız "iki il əvvəl dərc olunmuş" tərcümələri, yəni xüsusi buraxılışları hesaba alır. Həmin xüsusi buraxılışlarda, əlbəttə ki, qəzetdə gedən ilk tərcümələr də yer almışdı – Ə.S.

jinal mətni ilə birlikdə ayrıca kitabçalar şəklində nəşr olunacağı və satışa buxarılacağı barədə məlumat verilir. Bu elanlardan birincisində xüsusi buraxılışlardan ilk ikisinin, ikinci elanda isə artıq üçüncüsünün də işıq üzü gördüyü bildirilir. Bundan bir ildən bir qədər artıq vaxt keçdikdən sonra, 10.XII.1890-cı il tarixli 97-ci sayda isə bildirilir ki, bu kitabçalar “Kəşkül” qəzetinin illik abunəçilərinə qəzetin əlavəsi kimi pulsuz göndərilir.

02.XII.1889-cu il tarixli 96-cı sayda, “xüsusi elanda” bildirilir ki, “Leyli və Məcnun” poemasının türk dilindəki mətni ilə birlikdə tərcüməsinin 6-cı xüsusi buraxılışı işıq üzü görmüşdür. Digər buraxılışlar haqqında məlumat yoxdur.

Əliəjdər Səidzadə yazır ki, bu buraxılışların səhifələrinin formatını (in 16⁰) və sayını (10 səhifə), Füzulinin bir beytinin Qulak tərəfindən 4 və ya hətta 5 misrada tərcümə edildiyini və tərcümənin Azərbaycan dilindəki mətnlə paralel verildiyini, orijinaldakı sətirlərin sayından çox olan rus dilindəki hər 2-3 misradan sonra boşluq qoyulduğunu nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlməkdə haqlıyıq ki, altı xüsusi buraxılışda poemanın bütün mətninin tərcüməsi, hər halda, yerləşə bilməzdi. Onsuz da poemanın tərcümə üçün nəzərdə tutulmuş mətni (başlıca olaraq ithaf hissələri) xeyli ixtisar edilmişdi ki, bütün poemanı dərc etməyə imkan olsun. 1890-cı ilin dekabrındakı elandan sonra, təxminən 1891-ci il oktyabrın əvvəllərində “Kəşkül” qəzetinin bağlanması da yalnız altı xüsusi buraxılışın dərc olunduğunu deməyə əsas verir (Səidzadə, 1958: 160).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Kəşkül” qəzeti redaksiyasının təşəbbüsü ilə poemanı erməni yazıçısı Raffi də erməni dilinə tərcümə etməyə başlamışdı və o, poemanın məzmunu ilə məhz Qulakın rus dilinə tərcüməsi vasitəsilə tanış olmuşdu. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Qulak poemanın tərcüməsini başa çatdırmışdır. Bundan başqa, buraxılışların nəşrinə dair elanlarda bir neçə dəfə qeyd olunduğuna görə, onlar illüstrasiyalarla təchiz edilmişdilər.

“Kəşkül” qəzetindəki hər iki parçanın başlığında Nikolay İvanoviç Qulakla yanaşı, tərcüməçi kimi Cəlal Ünsizadənin də adı göstərilmişdir. Lakin, aydındır ki, tərcümədə Cəlal Ünsizadənin iştirakı əsasən Qulaka məsləhətlər verməsi, Füzulinin poemasında bol-bol işlənmiş ərəb və fars sözlərini ona aydınlaşdırmasından ibarət olmuşdu. Qulak Cəlal Ünsizadənin köməkliyi ilə gerçəkləşmiş tərcüməsinin üzərində sonradan işləyərək onu ədəbi cəhətdən təkmilləşdirə bilirdi.

Lakin tərcümənin müəlliflərinə dair məsələdə daha bir mühüm detal vardır: Yuxarıda artıq haqqında bəhs etdiyimiz, “Novoye Obozreniye”dəki məqaləsinə elə həmin qeydində Qulak bildirir ki, “Bu şeirlərin (yəni “Novoye obozreniye” qəzetində verilmiş şeirlərin) rus dilinə tərcüməsi türk şairi Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasından etdiyim mənsur tərcüməni nəzmə çəkən Aleksandr Alek-

sandroviç Navrotskiyə (Ukrayna şairi və tərcüməçisi (1823-1892) – T.B.) məxsusdur” (Qulak, 1891: 2). Daha əvvəl Cəlal Ünsizadə nə üçünsə Navrotskinin tərcümədəki bu iştirakı barədə heç nə bilməmiş və redaksiya adından verilmiş məqalədən də gördüyümüz kimi, o, Qulakın tərcüməsinin məhz şeirlə yerinə yetirildiyini xüsusi qeyd etmişdir.

Lakin Qulakın özünün izahatından sonra tərcümədə Navrotskinin iştirakı qətiyyənlə şübhə doğurmur. Sözügedən tərcümənin özünə və haqqında yazılmış hər hansı bir məlumatla Navrotskinin əsərlərinin və tərcümələrinin saxlandığı arxiv materialları arasında, həmçinin şairin tərcüməçilik fəaliyyəti ilə bağlı məqalələrdə heç bir məlumat rast gəlinmir.

Qulak Füzulinin yaradıcılığına dair heç nə yazmasa da, “Novoye obozreniye” qəzetindəki məqaləsində Leyli və Məcnun” poemasının “türk, daha doğrusu, Azərbaycan” ədəbiyyatına məxsus olduğunu qeyd etmişdir. Beləliklə də, Qulakın rus şərqşünaslığında Füzulinin və onun yaradıcılığının milli mənsubiyyətini düzgün müəyyənləşdirən ilk müəlliflərdən biri olduğunu deyə bilərik.

Qeyd edək ki, Qulakın bu tərcüməsi və onun “Kəşkül”də qismən dərc olunması haqqında Səlim Rəfiq də “Füzuli” monoqrafiyasında bəhs etmişdir (Rəfiq, 2019: 367).

Nəticə. Qulakın tərcüməsi hazırda bütövlükdə əldə olmadığı üçün onun bədii xüsusiyyətləri, orijinala yaxınlıq dərəcəsi və s. haqqında fikir söyləmək mümkün deyildir. Ancaq Cəlal Ünsizadənin bu təşəbbüsü həm bir vətən övladı, həm də bir ədib kimi diqqət və hörmətə layiqdir. Təbii ki, Qulakın etdiyi tərcümə öz dövründə Məhəmməd Füzulinin əsərlərinə rus ədiblərinin, elm xadimlərinin və oxucuların marağını artırmış və şairinin irsinin rus şərqşünaslığında daha geniş tədqiq və təbliği işinə müəyyən təkan vermişdir.

Qaynaqca:

- Aşırılı, A. (2009). *Azərbaycan Mətbuat Tarixi* (1875-1920). – Bakı: “Elm və təhsil”.
- Qulak, N.İ. (1891, 1 May). Resenziya. *Novoye Obozreniye*, Tiflis, № 2529. - ss. 2. (Гулак, Н.И. (1891, 1 мая). Рецензия. *Новое Обозрение*», Тифлис, № 2529. - с. 2).
- Meriç, C. (1992). *Bu Ülke*. – İstanbul: İletişim Yayınları.
- Məmmədzadə, N., Kamaloğlu, M. (2015). *Gürcüstanın Azərbaycanlı Jurnalistləri*. – Tiflis.
- Seidzadə, Ə. (1958). İz istorii izuçeniya naslediya Fizuli v ruskom vostokovedenii. // 400 letiye Fizuli. Spesialny nomer jurnala “İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjanskoj SSR”. – Bakı: - ss. 155-172. (Сеидзаде А.А. (1958). “Из истории изучения наследия Физули в русском востоковедении” // 400-летие Физули. Специальный номер журнала «Известия Академии Наук Азербайджанской ССР». - Баку: - с. 155-172).
- Şahverdiyev, A. (2006). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi* (Ali məktəblər üçün dərslik). – Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı.
- Rəfiq, S. (2019). *Füzuli*. Əlyazması əsasında nəşrə hazırlayan A.Mirzəyev. – Bakı: Elm və təhsil.
- Ünsizadə, C. (1887, 11 sentyabr. Ədəbiyyat. Kəşkül, – ss. 3.
- Zeynalov, N. (1973). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi* (Dərs vəsaiti). I hissə. – Bakı: ADU nəşriyyatı.

G'AFUR G'ULOM IJODIY TAKOMILIDA VAQTLI MATBUOTNING O'RNI

TOZAGUL MATYOQUBOVA RAJAPOVNA / ALI ŞIR NEVAI ÖZBEK

DILI VE EDEBIYATI ÜNİVERSİTESİ

tozagul_matyakubova71@gmail.com

Giriş

XX asr boshlarida milliy matbuot rivojlangan. Ko'pgina shoir va yozuvchilarimizning maqola, feleton, ocherk, hikoya, she'r va boshqa janrdagi asarlari vaqtli matbuot sahifalarida muntazam nashr etilib borgan. Shu ma'noda matbuot bir qator ijodkorlarimiz faoliyatida muhim o'rin tutgan. O'zbek adabiyotining taniqli namoyandasi G'afur G'ulom ijodiy takomilida ham vaqtli matbuotning o'rni g'oyatda katta bo'lgan. U o'zining 1924-1925 yillardagi ijodi haqida to'xtalib: "...shoirlik ahyon-ahyondagi ermaklarimdan edi. Bu paytlarda she'rdan ko'ra hajviy narsalar yozishga qiziqar edim. Yana to'g'risi, sharoit shuni talab qilar edi. "Mushtum" jurnalining har sonida, deyarli biror asarim bosilib chiqar edi"(G'afur G'ulom, 1983:16), - deya e'tirof etadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, "Kambag'al dehqon", "Qizil O'zbekiston", "Yangi Farg'ona", "Yangi yo'l", "Yangi qishloq", "Yer yuzi", "Sharq haqiqati", "Mushtum" singari vaqtli matbuot nashrlari G'.G'ulom (ayrim hollarda "Nurtoy" taxallusi ham qo'llanilgan T.M.) ning 30-yillargacha bo'lgan davrdagi ijodiy takomilida muhim o'rin tutgan. Jumladan, "Mushtum" jurnalida "Saodat" (1928) hikoyasi va "Shoirlik nosqovog'idan bir otim" (1928) feletonidan tortib, "Atoqli qiziqchilarimiz merosidan" (1964) miniatyurasigacha chop etilganligi faktining o'ziyoq muallif mazkur nashrlar bilan butun faoliyati davomida ijodiy aloqada bo'lib kelganini ko'rsatadi. Demak, adibning: "Gazetachilik mening ijodiy o'sishim uchun universitetlik rolini o'ynadi" (G'afur G'ulom, 1983:17),-degan e'tirofi ayni haqiqatdir.

G'afur G'ulom XX asrning 20-30-yillarida *birinchidan*, davr talabi, *ikkinchidan* esa, o'z qiziqishlariga ko'ra, asosan, hajviy asarlar yozish bilan mashg'ul bo'lgan. Qolaversa, o'sha davrlarda yaratilgan o'zbek badiiy-publitsistik janri bo'lmish feletonlar tabatan mavzu dolzarbligi, ijtimoiy-siyosiy yo'sindagi tanqidiy ruhi ustuvorligi, hajviy-satirik yo'nalishga moyilligi, ommaviyligi bilan ajralib turadi. Akademik S.Mamajonov tadqiqotlarida G'.G'ulomning bu davrdagi feletonlari qisman o'rganilgan (Mamajonov, 1966). Ammo mazkur tadqiqot yuzaga kelgan davriga ko'ra muhim ahamiyat kasb etgani holda, istiqloq davri adabiyotshunosligi butkul yangilangan mezonlari nuqtai nazaridan birmuncha oqsaydi. Shu ma'noda, adib feletonlarini yangicha qarashlar asosida o'rganish zaruriyati mavjud.

G'.G'ulom feletonlarining qahramonlari turli xil soha vakillaridir. U qahramonlariga xos ayrim kamchilik va nuqsonlarni san'atkorona tasvirlaydi.

"O'ynashmagin arbob bilan" feletonida o'z maishiy buzuqligini yashirish yo'lida mansabini suiiste'mol qilgan qishloq ijrokom raisi Abdufattoh Ahmadali o'g'lining noma'qulchiliklari fosh qilinadi. Bu zo'ravonning: *"juvoz raftor qorni"*, go'sht chaynayotgan lahzalarda *"sigirning sag'risiday shishgan lunji"* kabi poetik tasvirlari uning ma'naviy olamini ham ko'rsatishga xizmat qiladi.

G'afur G'ulom sho'ro matbuotini *"faol kurashchanlik"*ning jangovor quroli sanab, o'zini anashu kurash fidoiylaridan biri hisoblagan. Shuning uchun ham noo'rin isrofgarchilik, chorbozorchilik, oshna-og'aynigarchilik, o'g'irlik, poraxo'rlik, qimorbozlik, maishiy buzuqlik singari jamiyatga yot illatlarni o'zi tanlagan qahramonlari ijtimoiy kelib chiqishlari bilan bog'lab taftish etish yo'lidan borgan. Natijada, ba'zan o'ta haddan oshib ketishlarga ham yo'l qo'ygan. Jumladan, G'afur G'ulomning *"Olti yuz ming so'mga tushgan obdasta"* (G'afur G'ulom, 1986:248-251) nomli feletonida din va din ahlini tanqid qilish asnosida o'tmish haqida gapirib: *"ishyoqmas shayxlar, domla, muazzinlarning it tuvagi oltindan bo'lar edi"*, deb yozadi. Bu bilagina cheklanmay, *"Qur'oni Karim"*da alohida ehtirom bilan tilga olingan Iso Masih xususida: *"Iso degan valadi zino"*, deyishgacha borib yetadi. Vaholanki, Qur'onda haqni so'zlovchi bu payg'ambar: Al Masih (*"Xudo yarlaqagan"*), Ibn Maryam (*"Maryamning o'g'li"*), Abdulloh (*"Allohning quli"*), Rasululloh (*"Allohning elchisi"*), Allohning muqarrabi (*yaqini*) sifatida ta'riflanadi. Unga *"Injil"* nozil qilinganligi, u Allohning o'g'li ham, Xudo ham emas, balki bokira qiz Maryamdan mo'jiza tufayli dunyoga kelgan Tangrining bandasi sifatida *"Bani Isroil"* qavmini hidoyatga boshlaganligi ta'kidlanadi. Zamonaviy ilm-fan ham Iso da'vatkorligi, ta'limoti jamiyatning barcha tabaqalariga qaratilganini e'tirof etadi.

“*Siyrak la’li Badaxshonlardan biri*” feletonida chustlik mulla Kalonxon to‘raning o‘z amalidan shaxsiy manfaat yo‘lida foydalanishi Nikolay podsho politsiyachilari o‘tkazgan zulmlardan ham og‘ir gunoh ekanligi kesatliq yo‘li bilan fosh etiladi.

Kalonxon to‘raning otasi Muxtorxon to‘raning mozorda “*shayx*”lik qilgani muallifga “*sinfiy dushman*”ni fosh etish uchun yetarli vosita rolini bajardi. Bunday holni “*Yaydoq*”da Sotiboldi muallim, “*Kolxoz ota*”da Emin oxun, “*Qora mushuk*”da Hoshim Xo‘jaev, “*Shudgorda quyruq*”da Temir Mirxalilov, “*Buzoq yetaklagan kishi*”da Xo‘jaev singari obrazlarga munosabatda ham uchratish mumkin.

G‘.G‘ulom maishiy buzuq, ma’naviy tuban, o‘z shaxsiy manfaatini hamma narsadan ustun qo‘yuvchi kishilarni keskin fosh qiladi. Ammo adib mavjud tuzum mafkurasi manfaatlariga mos kelmaydigan ayrim jihatlarni noo‘rin qoralaydi. Buning natijasida G‘.G‘ulom feletonlarida ziddiyatli jihatlari yuzaga kelgan.

Anglashiladiki, ateistik targ‘ibot mashinasi bosimi ostida qalam tebratgan G‘.G‘ulom 20-30-yillarda nafaqat islom va uning ruknlariga amal qilgan shayxlar, balki xristianlik asoschisi haqida ham bor haqiqatni so‘zlay olmagan. Demak, bu jihatdan sho‘ro mafkuraviy siyosati Isoni o‘limga mahkum etgan sinedrion (*o‘sha paytdagi yahudiylar sudi - T.M.*) dan ham, uning hukmini tasdiqlagan Rim noibi Ponti Pilatdan ham qolishmas edi.

G‘.G‘ulom o‘z feletonlarining publitsistik ruhini kuchaytirishda faktlarni muqoyasa qilish, ulardan ta’sirlanib fikr-mulohaza va xulosalarini bayon qilish, savollar bilan o‘quvchiga murojaat etish, o‘sha savollarga javob berish kabi usullardan foydalanadi. Maslan, “*Dramaturg ko‘pmi, shoir?*” feletoni ikki musohibning savol-javoblari, klassik nasr uslubi asosiga qurilgan. Jumladan, “*-Ey savol berguvchilarning baxtlirog‘i*” singari murojaatlar yoxud: “*Men bir sho‘rlikka ko‘rilgan bu ojiz istiholani yuvish uchun suxandonlik maydonida nutq dulduliga minib, til xanjarini o‘ynata-o‘ynata, zerdagi leksiyani chunonam boshlab ketdimki, mening so‘zdagi chobukdastligimdan, u har ikki qulog‘i yetmaganday, og‘zini ham karrakday ochib, uchunchi quloq o‘rnida menga qaratib tinglamogda edi*” (G‘afur G‘ulom, 1986:285) singari bayon tarzida holatlar aniqligi barobarida, mumtoz nasr uslubi va Kayqovusning “*Qobusnoma*” (Kaykobus, 1994) si tipidagi didaktik adabiyotga xoslik ham yorqin namoyon bo‘ladi.

Zotan, G‘.G‘ulom g‘arib savol bergan muxotabning o‘ziga uning javobini toptirish va suhbatdosh raddiyasiga tayanib fikrni davom qildirishdek xalq pedagogikasi tajribasidan foydalanadi. Ayni paytda, u asarda qo‘yilgan savolga oshkora javob berishdan ko‘ra o‘zini go‘llikka solib, ironiya usulini qo‘llashni ma‘qul

ko'radi: *"She'rni olov puskuruvchi, vahimalar yaratuvchi, o'z-o'zidan lovlulab yonguvchi va hammasi yig'ilib elliktadan oshmagan, ishlata-ishlata, suykala-suykala sartarosh qayrog'iday chibin qo'nsa oyog'i tiyg'anadigan darajada shablon so'zlardan har qachon yozish mumkin, na vaznu qofiya; na sa'j-tashbih; na nisbat; na sifat va na salmoq she'r yozuv shartlari bilan aloqador emasdir"*. Adibning kinoya va kesatiqlari o'z suhbatdoshi yoki o'sha davrning ayrim she'r-bozlarigagina emas, balki she'r yozishni shunchalik jo'n yumush deb bilgan mafkurachilarga ham qaratilgan. Yuqoridagi kuchli piching va kesatiqlar orqali kitobxon masala mohiyatini butun salobati bilan anglab yetadi.

Ushbu ironiya asosiga qurilgan murojatda esa o'sha davrda sermahsul tarzda yaratilayotgan drama asarlarining sifati haminqadar ekanligi yorqin namoyon bo'ladi: *"Qani, xo'sh, ey o'zining tinglov qobiliyati va kamsuxan somelik sifati bilan so'ylovchini baxtiyor qilgan mening eshitguvchim, javob ber! O'z uyingda supa ko'tarib sahna qurdingmi? Qaysi yozgan dramang o'ynalajak? Va xotining qaysi rolda ishtirok qilajak? Agar haligacha drama yozmagan bo'lsang, xayf senga, aqlingning umrini bekor o'tkazibsan, uyingda sahna qurmagan bo'lsang afsuski, shuncha maydon bekor qolibdi"*.

Ko'rinadiki, muallif go'yo savol berguvchiga murojaat qilayotgan bo'lsa-da, aslida dramaturglikka davogar iste'dodsiz kimsalarning basharasiga shapaloq tortib yuborgan yanglig' seskantirguvchi misralar bitishga erishadi.

G'.G'ulomning *"Nazla"* (ya'ni burundan suv kelishi T.M.) feletoni qahramoni hammomdan chiqar ekan, yozuvchi uning holatini: ayrim sochlari *"mayiz yopishgan po'stakday"* bir-biriga yopishgan, qolganlari esa *"xamirda yurgan musichaning oyog'iday qo'ng'iroq bog'lagan"* edi tarzida tasvirlaydi. Shuning uchun ham u hammom xodimiga qarata: *"- Aka, hammomdan chiqqan kishilar qaerda cho'miladilar?"*, -deya qitmir savol beradi. Adib *"Maqtanish retsepti"* feletonida maddohlarni tanqid tig'i ostiga olar ekan, yolg'on maqtov eshituvchilarning holatini: *"shinni xumiga tushib garangsib qolgan ari"*ga qiyoslaydi.

Yozuvchi *"Janjal qo'zg'ataman"* feletonida: *"Men na maktab bilar edim, na mehribon tarbiya. Na teatr, na madaniy o'yin. Garchand yuragimda ranglardan ranglarga kirib turuvchi havas to'la edi. Ahyon-ahyonda kinoda Tarzanni ko'rib "changali Mozandaron" sayyohi bo'lib ketgim kelar, Garri Pil degan kinoartistini ko'rib, polvon bo'lgim kelar, sirkka kirganda bo'lsa: "Dunyoda muallaq oshguvchi masxarabozlarday baxtli odam bormikan?"*, deb darvoz bo'lishga havs qilar edim. Biroq turmush va taqdir mendan boshqa hunardagi kishi yasab chiqardi" (G'afur G'ulom, 1986:303), – deb yozadi.

Zohiran qaralsa, uning o'sha davr yoshlari bilan o'z bolaligini qiyoslash usuli "yangi zamon"ni tasdiqlash maqsadiga xizmat qiladigandek tuyuladi. Biroq, mazkur taqqoslashda *birinchidan*, G'.G'ulomning bolalikka xos evriluvchan orzu-havaslarini o'z aksini topgan. *Ikkinchidan*, bo'lajak shoir talpinuvchan qalbidagi jo'shqin romantik tuyg'ular shiddati ifodalangan. *Uchinchidan*, o'ttiz uch yoshlik adibning "*baxtli odam*" haqidagi tushuncha-tasavvurlari namoyon bo'lgan. *To'rtinchidan*, G'.G'ulomning ob'ektiv reallik va kishiga ato etilgan taqdir hukmi oldida inson o'zligini e'tirof etuvchi iqrori ham mujassamdir.

Agar biz matn mazmuniga yanada chuqurroq kirib borsak, "*Yosh tomoshabinlar teatri*"ning 1935 yil 18 mart kungi "*tomosha*"sidan dili ozurda bo'lgan G'.G'ulom: "*zor o'ldim netay*", "*bo'g'macha bilagim*" tipidagi ijrochilarining "*butun a'zoyi badani simobday qilqillaydigan*", ya'ni tomoshabinni junbushga keltiruvchi qo'shiq va raqslardan iborat repertuari bolalarning yoshi va saviyasiga mos emasligidan qalbi qaynab, ruhida isyon qo'zg'algani oydinlashadi. Binobarin, feletonda u barkamol avlod tarbiyasida maktab, oila va jamiyat talablari uyg'unligiga erishish konsepsiyasini ilgari suradi.

Adibning "*Jiyan topildi*" feletonida ushbu mavzu davom qildiriladi. Muallif qo'rquvdan yuragi yorilib, jon taslim qilayotgan onaizorning quyidagi vasiyatini keltiradi: "*Xudo senga bola bersa, eng avvalo imon o'rgat, Qur'on yodlat, ota-onaga, o'zidan kattaga "Odob us-solihin" bo'yicha toat qilishga ko'niktir*"

Anglashiladiki, G'.G'ulom jamiyatda axloq-odob susayishini inson qalbi va ruhini poklash bilan bog'laydi. Darhaqiqat, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf ta'kidlaganiday, "*Ruh insondagi axloq qonunini vujudga keltiradi. U insonni insoniy zaiflikdan oliy bir darajalarga ko'tara olishi bilan o'zining borligini bildirib turadi*" (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, 2008: 176).

Shubhasiz, qo'rquvdan yuragi darz ketgan va dunyo ko'rib, qalbi zarda bo'lgan kampir tilidan tarbiyada imon va axloqning roli beqiyos ekanligini so'zlash G'.G'ulom "*xushyorlik*" ehtiyoji tufayli qo'llagan o'ziga xos adabiy usuldir. Zotan, Abdulla Qodiriy ham bir qator ijtimoiy-axloqiy muammolarga bo'lgan jiddiy munosabatini kalvak ("*Kalvak Maxzumning xotira daftaridan*") va tajang ("*Toshpo'lat tajang nima deydi?*") yoxud dunyo tanigan Qodir bobo ("*Otam bolshevik*"), Shirvon xola ("*Shirvon xola nima deydi?*") singari qahramonlari zimmasiga yuklagan edi (Abdulla Qodiriy, 2007).

Afsuski, G'.G'ulom ayni shu feletonda sal o'z gacharoq yo'ldan boradi. U sahhoflik bozoridagi Madalixon davridan tortib, G'ulom Hasan matbaasida bosilgan "*Odob us-solihin*", "*Kanz ul-husayn*", "*Ajoyib ul-maxluqot*" va hatto "*Quroni Karim*" gacha barchasini "*feodalizmdan qolgan axlat*" deyishgacha bo'rib yetadi.

Ko'rinadiki, yuqoridagi tahlillarimizga mutlaqo zid hol yuzaga chiqmoqda. Nazarimizda, adib tasavvurida paydo bo'lgan bu kabi kayfiyatni quyidagi dalillar bilan izohlash mumkin:

- 30-yillarning ikkinchi yarmida qatog'on mashinasining shiddati ancha kuchayganligi ochiq-oshkora fikr ifodasiga imkon bermasligi;

- G'.G'ulom o'sha yillarda komfirqaning madaniy merosdan *"proletar adabiyoti yo'lida foydalanish"* haqidagi qaror va ko'rsatmalariga ergashganligi;

- adibning J.Boybo'latov singari o'tmish merosimizni yoppasiga inkor qiluvchi (Boybo'latov, 1930:180-183; Baybulatov, 1932) ayrim nigilistik kayfiyatdagi kishilar ta'siriga tushib qolgan bo'lishi mumkinligi.

Umuman, fel'etonda G'.G'ulom shaxsiyatida qodiriyona jasorat yorqin ko'zga tashlanmaydi. Chunki yozuvchi murosasozlik yo'lini tanlaydi va rasmiy adabiy siyosatga yon bosishga majbur bo'ladi.

G'.G'ulom totalitar mafkuraning adabiy-siyosiy yolg'onlarini fosh qilish barobarida Abdulla Qodiriy poetik mahorat maktabidan ham o'rgandi. Xususan, *"Shudgorda quyruq"* feletonida hukumat ishiga kirgan Temir va domla o'rtasida bo'lib o'tgan ushbu qisqa dialogni kuzataylik:

"- Ishqilib, o'g'lim mulla Temir, dil – e'tibor. Tilingizda hukumatdorlik, siyosatdonlik peshva qilganingiz bilan, ahli kufr bilan murosasozlik qilsangiz, dilingizning bir chekkasida zikr haq bilan mashg'ul bo'lsangiz, har ikki dunyo ham xor bo'lmaysiz.

- Albatta-albatta, taqdir, "amri hukumat vojib" deganday...

- Ha, balli, zamon ba tu na sazod, tu zamon ba bisoz."

Bu dialog beixtiyor Maxzum domlaning Abjal militsiyaga qarata aytgan:

"- Astoydil bo'ldingmi, yoki shunchaki zamonasozliqmi?"... "- Yashirincha bo'lsa ham namozingni o'qi, cho'qinganingda ham ichingdan – "Xudoyo o'zing kechir" deb tur"(Qodiriy, 2007:299) qabilidagi nasihatlarini yodimizga soladi. Demak, G'.G'ulom shaxsiyati baholanar ekan, uning murosasozlik qilishga majbur bo'lganligini diqqatdan qochirish mumkin emas.

"Shoirlik nosqovog'idan bir otim" feletonida demagog notiqlar hamda nafosat tuyg'usidan mutlaqo yiroq bitiklar *"ijod"* etuvchi, qofiyaboz qalamkashlar fe'l-atvori havaskor shoir tilidan fosh etiladi. Qahramon tasvirida o'z-o'zini fosh etish priyomidan foydalanish, xalq tiliga yaqinlik, personaj nutqida kinoya, kesatiq va istehzolari faol qo'llash singari jihatlari bilan G'.G'ulom yaratgan Nurtoy shoir, Abdulla Qodiriyning Kalvak Maxzum va Toshpo'lat tajanglarini esga soladi.

G'.G'ulom feleton janrida yozgan asarlarining uslubiga alohida diqqat qaratadi. Bu hol ohang va intonatsiyada, satirik bo'yoqlar quyuvlashtirilishi hamda kuchli ironiyada, jonli obrazlar yaratishda, avtor shaxsiyatining namoyon bo'lishida, kompozitsiyada kuzatiladi. G'.G'ulom faktlarni inson obrazi sa'jjiyasiga singdirish, xatti-harakat va qiliqlari orqali voqelikni ko'rsatishga intildi. Jumladan, akademik S.Mamajonov uning "*Oyoq olishga qaraydi*" feletoni qahramoni Sottiev va A.P.Chexovning Unter Prishibeevi, "*Klassiklardan qachon so'z ochar, ehtiyot bo'ling olovlar sochar*" asari qahramoni shoirlikni g'oyatda sayoz va yuzaki tushunuvchi Suvonqul hamda A.Qahorning "*Adabiyot muallimi*" hikoyasidagi Boqijon Boqievlar o'rtasidagi yaqinlikni kuzatgan edi (Mamajonov, 1969:8-9). Bizningcha, bunday yovuqlik mavzuni kulgi yordamida yoritish, hajviy obraz yaratish, voqea-hodisalarni lo'nda tasvirlash san'atining egallanganligi, ijtimoiy munosabatlar va maishiy to'qnashuvlarning qahramon xarakteriga ta'siri, G'.G'ulom ayrim feletonlarining satirik hamda yumoristik hikoya janriga yaqinligi singari jihatlarda namoyon bo'ladi.

Jumladan, "*Klassiklardan qachon so'z ochar, ehtiyot bo'ling olovlar sochar*" (G'afur G'ulom, 1933/16) feletoni qahramoni Suvonqul yuzga yaqin mafkuraviy-siyosiy o'tkir so'zlarni tanlab olib, she'rlar yozadi. Hatto, o'zi tanlagan so'zlarning necha marta takrorlanishi lozimligini oldindan belgilab oladi. Masalan har bir she'rda: "o't", "olov" - besh marta, "*traktorlar guldirar*" - eng kamida uch marta, "*gudok*" - o'n martagacha, "*quyosh*", "*zarbdor*", "*qiz*", "*singlima*", "*ishchi*", "*kolxozchi*", "*oq oltin*", "*xandon*" singari so'zlar doimiy tarzda ishlatilishi mumkin (G'afur G'ulom, 1933/16). Suvonqulni "*Tushunilishi og'ir she'rlar*" bitgan Navoiy, Fuzuliy, Muqimiy, Lutfiy, Xayyom, A.S.Pushkin, N.V.Gogol, L.N.Tolstoy singari talay kishilarning nima uchun klassik sanalishi g'oyatda ajablantiradi. Lug'atlarni titib anglagani shu bo'ladiki, "*klassik*" so'zi lug'aviy jihatdan "*katta shoir*" degani ekan. Yuqorida nomlari sanalganlarning kim ekanligini bilishga urinib, shuni fahmlaydiki, Pushkin - "*katta ko'cha*", Tolstoy - "*yo'g'on*", Navoiy - "*piyoda yuradigan bir oyoq yalang*", Fuzuliy - "*eski maktablarda o'qiladigan bir kitob*", Muqimiy - "*Hapalak qishlog'ining so'fisi bo'lmish bir lakalov odam*" ekan. Ko'rinadiki Suvonqul hatto Maxmur va Muqimiy ham farqlamaydi. Shunday bo'lsa ham o'zini g'oyatda bilimdon sanab shoirlik hunariga astoydil beriladi. "*Yangi*" yozgan she'ru dostonlarini kungiga elliktacha odamga o'qib berish bilangina cheklanmay, klassiklar haqida lof urib, suhbatdoshini "*ilmsiz*"likda ayblab, unga "*tanbeh*" berishdan charchamaydi. Suvonquldagi g'urur va maqtanchoqlikni ko'rsatish orqali G'.G'ulom uning nafaqat adabiyot haqidagi jo'n qoidalar, balki na o'tmishning nodir adabiy meroysi, na o'ziga zamondosh yozuvchilar ijodidan zarracha xabardor bo'lmagan, real hayotdan ham mutlaqo yiroq bir kimsa ekanligidan kuladi.

Demak, Suvonqul xarakteri, qahramon sa'jyiasi, harakat-holatlari -adabiyotni tushunish darajasi va ijodga munosabatiyu nutqidan ketirib chiqariladi. Bu bilan G'.G'ulom kinoya va kesatiqlar orqali badiiy ijod istagan kimsa obro'-e'tibor orttirish maqsadida tumshug'ini suqishi mumkin bo'lgan jo'n hunar emas. Ijodkorlikka da'vogar kimsa hech bo'lmaganda, hayotni, qolaversa mumtoz qalamkashlar va zamondosh adiblar ijodini teran bilishi, adabiy-nazariy qarashlarni chuqur o'zlashtirishi lozimligi haqidagi estetik qarashlarini ilgari suradi.

G'.G'ulom XX asrning 20-yillarida O'zbek davlat kino trestidagi kadrlar qo'nimsizligi oqibatida yuzaga kelgan xo'jasizlik, boshboshdoqlik, yulg'ichlik kabi illatlarni "*Chaynalaverib qirpit bo'lgan to'larsoq*" (ya'ni siyqalangan katta suyak - T.M.) feletonida keskin fosh etadi. Muallif "*Baxt quyoshi*", "*Chodira*", "*Moxov qiz*", "*O'zbekiston xotinlari*", "*Lotinlashtirish*", "*It olmas*", "*Machhit gumbazlari ostida*" kabi filmlarni tahlil etadi. Ularni san'atkorlik mahorati yetishmasligi, mahalliy xalq xayotidan bexabarlik va shoshma-shosharlik bilan suratga olingani, nafosatdan yiroqligi bois tanqid qiladi. Muallif tili bilan aytganda "*san'at - hemiri*" ekanligi bois "*baxtsiz*", "*bechora*", "*o'tmas buyum*"-ga aylangan bu filmlar "*Chalpakka o'rab tashlaganda ham it olmas*"dir. Zotan, ularda sanatkorlik, ijodiy fikr, real turmush o'z ifodasini topmagan. Ular xalqimiz urf-odati, maishati bilan bog'liq haqiqatdan mutlaqo yiroq tasavvurlar asosiga qurilgan. Bundan milliy g'ururi o'rtangan muallif: "... o'zbekni olamga oshkor qilmoqchi ekan – olgan lentalarida haqiqatni, haqiqiy tipni bera olsin. Haqiqiy o'zbek maishati, urf-odatini barq urdirib ko'rsatsin", - degan keskin talablarni o'rtaga tashlaydi. Rossiyaning markaziy shaharlaridan taklif etilgan Timkovskiy, Averbax, Gertel, Dunaev kabilarni G'.G'ulom "*rejissyor nomiga bo'yanib kelgan karnay kekirdaklar*" deb baholaydi. Chunki ularning aksariyati maxsus ta'lim olmagan kishilar edi. G'.G'ulom ta'biri bilan aytganda, Timkovskiy: "*axborot mutaxassisi bo'la turib, ssenarist, rejissyor va montajchi vazifalariga da'vogar*", Averbax: "*tahsil ko'rmagan xom bir kishi - praktikant*". Gertel: "*ilmsiz bir xuligan*". Dunaev: "*ko'z bo'yamachi*" edi.

Shuning uchun ham G'.G'ulom davlat kino tresti oldiga: "*O'zida bo'lib ko'zga ko'rinib qolgan uddaburon yoshlarni tarbiya qilsin. Ish bersin, bori taqir-tuqur, besh-oltita yolg'ondakam "mutaxassis"larni yig'ishtirsin*",-degan g'oyatda keskin talablar qo'yadi. Ayni paytda u muammoning yechimini yosh mahalliy kinomutaxassislarni tarbiyalashdagina ko'rmaydi. G'.G'ulom kinoshunoslar oldiga qo'ygan stenariylarning pishiq va mantiqiy asoslangan bo'lishi zarurligi, yozuvchilarning mahalliy xalq hayotini teran bilishlari lozimligi, ishlab chiqarish sur'atlari orqasidan quvish emas, balki sifatga e'tibor berish kerakligi, rejissyorning vijdoni pok, e'tiqodi mustahkam bo'lishi zarurligi haqidagi vazifalar ham g'oyatda dolzarb edi.

G'afur G'ulom (*"Nurtoy"*) ijodiy takomilida vaqtli matbuotning o'rni g'oyatda beqiyosdir. U 1924-1925 yillardan 1964 yilgacha bo'lgan qirq yillik davrda ijodkorlik kredosi talablari va real turmush ehtiyojlariga ko'ra hikoya, feleton, miniatyura singari janrlarda, ya'ni hajviy yo'sinda faol ijod qilgan. Gazetachilik (*keng ma'noda matbuot*) chindan ham uning ijodiy o'sishi uchun universitetlik rolini o'tagan.

Adib badiiy-publitsistikasi o'z davrida mavzu dolzarbligi, ijtimoiy-siyosiy yo'sindagi tanqidiy ruhi ustuvorligi jihatidan qadrlangan bo'lsa, bugungi kunda muallifi hajviy-satirik yo'nalishi va ommaviylikka moyilligi, poetik mahoratini inkishof etishga ko'maklashuvi, shuningdek isrofgarchilik, chorbozorchilik, oshna-og'aynigarchilik, o'g'irlik, poraxo'rlik, qimorbozlik, xo'jasizlik, boshboshdoqlik, maishiy buzuqlik singari jamiyatga yot illatlarni aniq adresat ma'naviy olami taftishi orqali fosh qilishi singari jihatlari bilan muayyan qimmat kasb etadi. Zotan, G'.G'ulom feletonlari publitsistik ruhini kuchaytirishda mumtoz o'zbek nasri va xalq pedagogikasining: faktlarni muqoyasa qilish, ulardan ta'sirlanib fikr-mulohaza va xulosalarni bayon qilish, davr yoshlari va o'z bolaligini qiyoslash, romantik tuyg'ularini ifodaga ko'chirish, qitmir savollar bilan o'quvchiga murojaat etish, o'sha savollarga piching, kinoya, kesatiq, istehzo, ironiya kabi usullar orqali javob berish, didaktikaga moyillik, taqdiri azal hukmi hamda banda betadbirligini e'tirof etish kabi sifatlaridan barakali foydalangan. Ularda G'.G'ulomning qaynoq qalbi, isyonkor ruhi, barkamol avlod tarbiyasida maktab, oila va jamiyat talablari uyg'unligiga erishish zarurligi, inson takomilida iymonu axloqning roli to'g'risidagi ijtimoiy-pedagogik; badiiy ijod tabiati haqidagi estetik konsepsiyalari aks etgan.

Shubhasiz, G'.G'ulom hajv qalami sho'ro mafkuraviy adabiy siyosatining ateistik bosimi ostida harakat qilgan. Bu hol uning matbuotni *"faol kurashchanlik"* ning jangovor quroli sanashi va o'zini kurash fidoiylaridan biri hisoblashi bilan chambarchas bog'liq. Biroq, sinfiylikning tor qoliplari adibni obrazlarga munosabat masalasida chalg'itgani, ba'zi feletonlarida murosasozlik va qisman jur'atsizlik tufayli madaniy merosdan *"proletar adabiyoti yo'lida foydalanish"* haqidagi ko'rsatmalarga ergashgani ham bor gap. Ammo bunday jihatlari persona naj nutqi, xususan qahramonni o'z-o'ziga fosh qildirish priyomidan foydalanish, xalq tiliga yaqinlashish kabi talay fazilatlarini Abdulla Qodiriy poetik mahorat maktabidan o'rganish asnosida bartaraf qilingan.

Shubhasiz, G'.G'ulom uslubining takomillashuvini A.Qodiriygagina bog'lab qo'yish durust emas. Chunki, u ohang va intonatsiya, satirik bo'yoqlarni quyuqlashtirish, kuchli ironiya, jonli obrazlar yaratish, kompozitsion mukammalikka erishish, faktlarni inson obrazi sa'jijasiga singdirish, persona naj xatti-harakat

va qiliqlari orqali voqelikni ko'rsatish, mavzuni kulgi yordamida yoritish, tasvir lo'ndaligiga erishish, feleton janrini satirik hamda yumoristik hikoyaga yaqinlashtirishda Navoiy, Fuzuliy, Muqimiy, Gulxaniy, Maxmur kabi klassiklardan, rus adabiyotining A.S.Pushkin, L.N.Tolstoy, A.P.Chexov singari ulug' namoyandalari hamda zamondoshi A.Qahhordan ham o'rgangan. Unutmash kerakki, o'rganish va ijodiy o'zlashtirish hech bir qalamkashning individualligiga soya solmaydi. Aksincha, uning zahmatkashligi va bag'rikengligini tasdiqlaydi.

Bizningcha, XX asrning 20-yillaridayoq adabiyot va san'at ahli xususan davlat kino tresti vakillari oldiga: poetik mahoratni o'stirish, millat sha'nini ulug'lash, muammoga pok vijdon hamda mustahkam e'tiqod bilan yondashish, ijodiy fikrga keng yo'l ochish, hayot haqiqatiga sadoqat, badiiy voqelikni mantiqiy asoslash, iste'dodli milliy kadrlarni tarbiyalashdek keskin talablarni qo'ya olgan G'.G'ulom shaxsi - fenomenal hodisa. Binobarin, uning ijodiy merosi, jumladan hajviyoti ham barhayot.

Adabiyot

- Abdulla Qodiriy (2007) *Diyori bakr*. – T.: “Yangi asr avlodi”. – 455 b.
- Kaykobus (1994) *Qobusnoma // Nashrga tayyorlovchilar*: S.Dolimov, U.Dolimov. – T.: Istiqlol. – 173 b.
- Mamajonov S. (1966) *G'afur G'ulom prozasi*. – T.: Fan. – 330 b.
- Matyoqubova T. (2006) *G'afur G'ulom badiiyati*. – T.: Fan va texnologiya. – 160 b.
- Matyokubova, T., & Yakubov, I. (2020). *Laboratory works of Gafur Gulam: poetic image and imagery*. *Journal of critical reviews*, № 7. – pp. 28-37.
- Matyakubova T.R. (2015) *Poetic character and its specific features // Theoretical & Applied Science*. – Marseille. – pp. 40-43
- Yakubov Islamjan (2017) *Transformation of aesthetic views and modern uzbek novel*. *Theoretical & Applied Science*. – № 12. – pp. 120-125.
- Yokubova S.I. (2023) *The Issue of way in Cholpon's poetry*. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*. – USA, Philadelphia. Issue 02. Volume 118. – pp. 490-492
- Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf (2008) *Iymon*. – T.: “ShARQ” NMAK Bosh tahririyati. – 370 b.
- G'afur G'ulom (1983). *Mukammal asarlar to'plami*. 12 tomlik. T.1. – T.: Fan. – 325 b.
- G'afur G'ulom (1986) *Mukammal asarlar to'plami*. 12 tomlik. T.6. – T.: Fan. – 520 b.

SAHA (YAKUT) SÜRELİ YAYINLARI

BAĞLAMINDA ÇOLBON DERGİSİ

YAĞMUR ÖZÇETİN / PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ

yagmurkarahsn@gmail.com

MEHTAP SOLAK SAĞLAM / PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ

mehtapsolak@gmail.com.

---

1. Giriş

Saha coğrafyasında 1632-1917 tarihleri arasını Çarlık Rusya dönemi 1918-1990 tarihleri arasını Sovyetler Birliği dönemi olarak adlandırmak mümkündür. Saha coğrafyası 17. yüzyılda Ruslar tarafından işgal edildiği tarihlerde Sahaları Ortodokslastırma çalışmaları da başlamıştır. Saha topraklarında kiliseler, papaz okulları kurulmuş; kilise metinleri Saha Türkçesine çevrilmeye başlanmıştır. “Dua, inanç ve ilahi emirler” konulu bir din eseri olan Sahaca ilk kitap, 1812’de İrkutsk’ta basılmıştır. Bu eserden yedi yıl sonra 1819’da G. Ya. Popov adlı bir papaz tarafından Saha Türkçesine uygulanan Kiril alfabesiyle, *Sokraşennogo katehizisa* adlı Ortodoks Hristiyanlıkla ilgili kısa bir kitapçık basılmıştır (İrkutsk, 1819) (Şirin, 2020:164-165).

Çarlık döneminde, Çarlık yetkilileri tarafından temsil edilen devlet, yalnızca mevcut rejimi onaylama ve güçlendirme aracı olarak hizmet eden basın desteklemiştir. Kendisine muhalefet edecek başka herhangi bir basının varlığını kabul edilemez olarak görmüştür. Ulusal bütünleşmenin ve etno-kültürel gelişimin özel bir aracı olan anadilde yayın yapan basın organları, Çarlık politikasıyla nesnel bir çelişki içine girmiştir ve zamanla Çarlığın konumunun geri dönüşü olmayan bir şekilde zayıflamıştır. Çarlık rejimi, yerli nüfusun anadilinde yayın

yapanlar da dâhil olmak üzere farklı bir basının ortaya çıkmasını sağlayacak bazı tavizler vermek zorunda kalmıştır. Böylece Yakutistan kendisini “Saha toplumunun ulusal kalkınma ihtiyaçları da dâhil olmak üzere toplumsal ihtiyaçlardan kaynaklanan bir süreli yayınlar sisteminin oluşumunun eşliğinde” bulmuştur (Dmitriyeviç, 1998:25-28).

1887’den 1917’ye kadar yayımlanmış olan Yakutskie Yeperihalnie Vedemosti “Yakut Piskoposluk Gazetesi” bölgede yayımlanan ilk süreli yayındır ve 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren süreli yayınlar basılmaya başlanmıştır. (Dmitriyev, 1959:2; Kılıçaslan, 2023:152).

Sahaca yayımlanan ilk dergi *Saxa Sañata* “Sahaların Sesi” isimli dergidir (Sidorov, 2013:78). Dergi 1 Eylül 1912 yılından 1 Mart 1913 yılına kadar toplam yedi sayı olarak yayımlanmıştır (Jirkov, 2017:6). *Saxa Sañata* “Sahaların Sesi” dergisi, V. V. Nikiforov (Külümnüür) tarafından 1912’de Sahaca aylık bir dergi olarak yayımlanmaya başlanmıştır. Saha halkının edebi güçleri bu dergide yer almıştır. Tıp, veterinerlik, tarım ve diğer konularda hikâyeler, oyunlar, hem orijinal hem de tercüme olarak bilimsel içerikli makaleler yayımlanmıştır. Dergide soru ve cevaplardan oluşan özel bir hukuk bölümü de yer almıştır. Dergiye, Nikiforov, Şaraborin, Sofronov, Kulakovskiy, Gavrilov, Yakovlev, Androsoy, Neustroev, Afanasyev ve diğer önde gelen Saha edebiyatçıları düzenli olarak katkıda bulunmuşlardır. Hepsi de makalelerinin içeriği ve sunuluş biçimi konusunda son derece titiz davranmış olsa bile ne yazık ki, sansür ve diğer nedenlerden dolayı bu dergi 1913 yılında yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır (Külümnüür, 1991:10).

Devrim öncesi dönemde yasal ve yasadışı olarak yayımlanan tüm gazete ve dergiler, halkın eğitilmesinde, halkın ve ulusal bilincin uyandırılmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Bu yayınlarda, bölge halkının yaşamını, sosyoekonomik durumu, bölgedeki kültür, eğitim ve sağlık hizmetleri ele alınmış; mevcut düzenin aksayan yönleri eleştirilmiş ve bunların iyileştirilmesi ve geliştirilmesinin yolları ve araçları açıklanmıştır. Süreli yayınlar toplumsal güçleri en önemli sorunların çözümü etrafında birleştirmiş, halkın bilincini uyandırmışlardır. Basının etki alanı sadece okuyucu kitlesi olmamıştır. Bölge nüfusunun çoğunluğu okuma yazma bilmemesine rağmen, yeni bilgileri okuma yazma bilen yakınlarından almışlardır. Nüfus okuryazar hale geldikçe basının etki alanı genişlemiş ve yavaş yavaş kitle iletişim araçlarıyla bir geri bildirim döngüsü yaratılmış ve güçlendirilmiştir (Alekseev, Boyakova, 2021:58).

20. yüzyıl başlarında Saha Türkçesi süreli yayınlarda yer almaya başlamıştır. Saha sözlü edebiyat ürünlerinin yazıya geçirildiği, Rus edebiyatından çevirilerin yer aldığı hem Rusça hem de Sahaca iki dilli olarak yayımlanan *Ya-*

kutskiy Kray (Saxa Doyduta) “Yakutsk Bölgesi (Saha Memleketi)” (1907-1908), *Yakutskiy Jizn (Saxa Oloğ)* “Yakut Hayatı” (1908-1909) gibi gazetelerde, *Saxa Sañata* “Sahaların Sesi” (1912-1913) adlı dergide Saha Türkçesi yazı dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Saha Türkçesi, A. Y. Uvarovskiy, A. Kulakovskiy, A. Sofronov, N. Neustroev gibi yazarlarca geliştirilmiştir. Saha Türkçesi edebiyat dili olarak yaygınlaşmaya başlamıştır (Killi Yılmaz, 2010: 150; Jirkov, 2017:5; Kirişçiöğlü, 2021:22;).

P. A. Sleptsov, Saha yazı dilinin başlangıcı ile ilgili aşamayı iki döneme ayırarak incelemektedir; 1905’e kadar olan dönem ve 1905’ten 1917’ye kadar olan dönem. 1905’e kadar olan dönemde Saha Türkçesinde yapılan yayınlar temel olarak Hristiyanlık dini ile ilgili temel literatürün çevirisinden ve birkaç alfabe kitabından oluşan misyonerlerin çalışmalarıdır, ikinci dönemdeki eserler ise yerli aydınların çeşitli edebiyat türlerinde kaleme aldıkları eserlerden oluşur ve bu dönemde ilk Sahaca süreli yayınlar da ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk kez 1917 yılında Petrograd Üniversitesi öğrencisi olan Semyon Andreyeviç Novgorodov tarafından Latin alfabesi temelinde Saha alfabesi projesi hazırlanmış ve alfabe aynı yıl yayımlanmıştır. 1924 yılında Yakut Merkezi Yürütme Komitesi bünyesinde P. A. Oyunskiy başkanlığında Yakut Yazısı Meclisi kurulmuş, meclis 1929 yılında Novgorodov’un alfabesine bir takım iyileştirmelerle birlikte kabul edilmiştir. Bu yıllarda “yerlileştirme” politikası uygulamaya geçirilmiş, Saha ilkokullarında Saha Türkçesinde hazırlanmış ders kitaplarıyla Sahaca eğitim öğretim başlatılmıştır. 1926 yılında Yakutsk Yayınevi kurulmuş, Saha Türkçesinde çok sayıda ders kitabı ve orijinal ve çeviri edebi eserler yayımlanmıştır. *Mançarı, Kum, Eder Bassıbuk* gazeteleri ile Çolbon dergisi de yine bu dönemlerde yayımlanmaya başlanmıştır (Killi Yılmaz, 2010: 150-151).

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Rus alfabesi esasında bir alfabeğe gelişmesi ile birlikte yazılı edebiyat gelişme göstermiş, bu tarihlerden itibaren ilk Sahaca gazete ve dergiler neşredilmeye başlanmıştır. Süreli yayınların ortaya çıkması Saha dilinin ve edebiyatının da gelişmesini sağlamıştır. Bu yayınlar içerisinde 1926 yılında yayın hayatına başlayan ve günümüzde de yayımlanmaya devam eden Çolbon dergisi önemli bir yer tutmaktadır.

2. Çolbon Dergisinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

“Çolbon” isimli sanat ve edebiyat dergisi, Bolşeviklerin Tüm Birlik Komünist Partisi Yakut Bürosunun kararına dayanarak, her ay birer sayı olmak üzere, Saha Türkçesiyle, YASSR Halk Eğitim Komiserliğinin siyasi eğitim organı ve *Saxa Omuk* Kültür ve Eğitim Topluluğunun basılı bir organı olarak 1926’da yayın hayatına başlamıştır (*Çolbon-Xotugu Sulus*).

Sahaca yazma ve eğitimin Saha halkını geliştirecek temel güç olduğuna inanan, Saha edebiyatının kurucularından biri olan A. İ. Sofronov, edebiyat eleştirmeni V. N. Leontev, çevirmen, şair ve cumhuriyetin kültürel inşasında büyük hizmetleri olan A. F. Boyarov derginin ilk sayısının redaktörleri olmuşlardır (Fedoseev, 1994:5).

Derginin yayınlanması, ulusal edebiyatın oluşumunda bir dönüm noktası olan önemli bir olaydır. Başlangıçta, derginin ana yayın kurulu sadece sanatsal ve estetik, edebi ve eğitsel görevler belirledi ve gerçekten ulusal bir edebiyat geliştirme arzusundan dolayı, “bu dergide sosyopolitik, ekonomik konularla ilgili hiçbir makale, şarkı yayınlanmamaktadır” dedi. Yayın kurulu ayrıca şunu da belirtti: “Bunun yerine sanatsal açıdan mükemmel ve gerçek hikâyeler ve şarkılar yayımlıyoruz. Kırsal yaşamla ilgili iyi gerçekçi hikâyeler bizim için önemlidir; ayrıca sadece günlük yaşamla ilgili hikâyelerden değil, aynı zamanda memleketimizi yücelten, hayvanları ve kuşları tasvir eden eserlerden de memnun olacağız”. Daha sonra, siyasi güncelliğin reddedilmesi, “Çolbon” un genel yayın yönetmenini ve yayın kurulu üyelerini apolitik davranışlarla suçlamak ve baskı altına almak için bir bahane olarak kullanılacaktır (Alekseev, Boyakova, 2021:213).

Çolbon dergisinin 1926 tarihli ilk sayısında yayımlanan *Aan Tıl* “Ön Söz”¹ isimli bölümde, dergide hangi konular üzerine yazılmış yazıların yayınlanacağı beş maddede belirtilmiştir:

1. Sahaların kendi geçmiş ve şimdiki hayatını, vatanın mükemmel diliyle terennüm edilen gerçek bir resim gibi süslenerek yazılmış (sanatsal) hikâyeler, şarkılar, şiirler.
2. Yüce Saha diliyle basılıp yayınlanmış kitapların nasıl biçimlendikleri (iyilerin, kötülerin) tasnif edilip yorumlanması, dilin değerlendirilmesi.
3. Herhangi bir kişi tarafından yazılan kitapların yayınlandığına ve çıkmaya hazır olduğuna dair duyurular.
4. Eğitim, edebiyat hakkında genel bilgilerin hepsi, güncel hayat hakkında gerekli olan şeyleri anlatan makaleler.
5. Her türlü duyurular/bildiriler.

¹ *Çolbon*, 1926, 1, 3.

Temel amaç Saha dilini ve edebiyatını geliştirmek olduğu için dergide sosyal, politik veya ekonomik konular hakkında makale veya şarkı yayınlanmayacağı da ifade edilmiştir.

Derginin temel aldığı sanatsal gaye ilerleyen süreçte eleştirilere maruz kalmıştır. A. Arşaruni, *Kommunističeskaya Revolyutsiya* “Komünist Devrim” isimli dergide yayımlanan *O Borbe s Nationalistčeskoy İdeologiyey* “Milliyetçi İdeolojiye Karşı Mücadele” başlıklı makalesinde; S. Kulaçikov (Elley) ise *Avtonomnaya Yakutiya* “Özerk Yakutya” gazetesinin 1928 yılındaki 196. ve 203. sayılarında yayımlanan *O Starom i Novom “Çolbone”* “Eski ve Yeni “Çolbon” Hakkında” isimli makalelerinde Çolbon dergisini siyasi görüş ve olaylara karşı kayıtsız kalmakla suçlamıştır (Fedoseev, 1994:5).

V. N. Leontev, bu eleştiriler üzerine 1927 yılında Çolbon dergisinde ““Çolbon” Anıyı Oloğu Kördörörün Tuhunan” “Modern Yaşamı Yansıtan “Çolbon” Hakkında” başlıklı bir yazı ve aynı yıl *Avtonomnaya Yakutiya* “Özerk Yakutya” gazetesinin 160, 161 ve 162. sayılarında *Boprosı Literaturnie* ‘Edebi Sorular’ isimli bir makale kaleme almıştır. *Avtonomnaya Yakutiya* “Özerk Yakutya” gazetesinin 161. sayısında yayımlanan makalesinde *Minmaya Apolitičnost İdeologii* “İdeolojinin Apolitik Olarak Algılanması” başlığı altında, Çolbon dergisini sert bir şekilde eleştiren Arşaruni’ye karşılık olarak, derginin editörlerinin sanatsal eksiklikler nedeniyle Saha edebiyatının doğru bir şekilde gelişmesi için sosyal, politik ve ekonomik konulardaki makaleleri yayımlamadığını ifade etmektedir. Çolbon dergisinin 1926 yılındaki ilk sayısında *Suruyaaççılarga* “Yazarlara”² başlıklı bölümünde “Saha dilinde gerçek sanatsal edebiyatı geliştirmek amacıyla bu dergide hiçbir sosyal, politik veya ekonomik konu hakkında makale veya şarkı yayımlamıyoruz, bunun yerine herhangi bir hayattan alınmış hikâyeleri, şarkıları temel alıyoruz.” ifadesinin bu amacı açıkça belirttiğine dikkat çekmektedir. Leontev, Arşaruni’nin kendi makalesinde bu amacı göz ardı ederek yalnızca sosyal, politik ve ekonomik konularda yazılmış yazıların yayımlanmayacağını belirten kısmı alıntılanmış olduğunu ve bu yüzden olumsuz eleştiriler yaptığını söylemektedir (Leontev, 1927a:23; 1927b:3).

Benzer şekillerdeki suçlamalarla Çolbon dergisi üzerindeki baskı artmaya başlamıştır. 1928 yılında A. İ. Sofronov, 1930 yılında V. N. Leontev benzer şekilde suçlanmış ve sürgün edilmişlerdir (Fedoseev, 1994:6). 1928 yılından itibaren dergiyi Saha Sovyet edebiyatının kurucusu P. A. Oyunskiy redaktör olarak yönetmiştir. Çolbon dergisinin toplam 24 sayısı basılmıştır (Egorov, 1976:6).

1929 yılından sonra Çolbon (1926-1929) dergisinin adı birkaç defa değiştirilmiştir. Dergi 1930-1937 yıllarında Kihıl İllık, 1938-1939 yıllarında *Uus-Uran*

² Çolbon, 1926, 1, 40-41.

Literatuura, 1940-1989 yıllarında *Xotugu Sulus* ismiyle yayımlanmıştır. 1990 yılında Çolbon ismini geri almıştır ve halen bu isimle yayımlanmaktadır (Fedoseev, 1994: 6-7).

1930-1937 yıllarında *Kihil Illık* “Kızıl Yol” ismiyle ayda bir yayınlanacağı belirtilen derginin 1930 yılındaki ilk sayısında, Saha Yeri’nde yalnızca bir Saha-ca derginin çıkarıldığı, bu yüzden bu derginin işçi Saha halkına rehber olacağı vurgulanmıştır. İlk sayının redaktör ekibinde, P. A. Oyunskiy, N. S. Emelyanov, A. S. Boyarov, S. N. Donskoy-İ ve S. R. Kulaçikov yer almıştır (Barlamova vd., 2006:10).

1930 yılındaki ilk sayıda yer alan *Aağaaççılarga* “Okuyuculara”³ isimli bölümde derginin dört büyük görevi olduğu söylenmiştir. Derginin temel görevinin, Saha halkının hayatını yüceltecek ve güçlendirecek, Saha halkına yol gösterici olacak büyük Lenin Partisinin temel kararlarını emekçi halka bildirmek ve anlatmak olduğuna dikkat çekilmiştir. Belirtilen bir diğer görev ise Yakutistan coğrafyası ve topraklarının çok zengin kaynaklara sahip olduğu (*Allan* gümüşü, *Bülüü* tuzu, *Allan* kayalığı, ormanı, *Buluñ* balığı), çeşitli tesisler (*Cokuuskay* tesisleri) ve yeni yapılan yollar ile bölgenin daha da gelişeceği bu yüzden *Kihil Illık* dergisinin işçi halka rehber olması gerektiği üzerinedir.

Saha halkının eğitim düzeyini arttırarak sanatsal bir dilin yaratılmasında yol gösterici olmak derginin en kutsal görevi olarak sayılmıştır. Derginin son görevinde: Saha halkının Çarlık rejimi altında karanlık günler yaşadığı ve sanatsal bir dil ile yazmak için gerekli eğitimin alınmadığı, genç yazarların sanatsal ifade yeteneğine sahip olmadığı fakat *Kihil Illık* dergisinin Saha Yeri’ndeki yazarları birleştirerek sanatsal bir dil okulu olacağı vurgulanarak yazarların ve okuyucuların desteği istenmiştir.

1938 yılına gelindiğinde derginin ismi *Uus-Uran Litieratuura* “Sanatsal Edebiyat” olarak değiştirilmiştir ve 1938-1939 yıllarında bu isimle yayınlanmıştır. BSK(b)P Parti Komitesinin kararıyla *Kihil Illık* dergisinin yayını durdurulmuş ve onun yerini edebi eserlerden oluşan bir koleksiyon almıştır. Parti Komitesinin bu kararıyla Saha Yeri’ndeki Sovyet yazarlarının kendi yaratıcı çalışmalarını daha hızlı bir şekilde bir üst seviyeye taşıma fırsatı bulacakları vurgulanmıştır (*Kihil Illık*, 1930, 1, 3).

1938 yılında çıkan ilk sayıda baş redaktör S. R. Kulaçikov, yayın kurulunda V. M. Novikov, P. Ya. Tulaahınap ve edebiyat editörü ise A. D. Neustroev’den oluşmaktadır (Barlamova vd., 2006:11).

3 *Kihil Illık*, 1930, 1, 3-4.

1938 yılındaki ilk sayıda yer alan *Aan Tıl* “Ön Söz”⁴ isimli bölümde, derginin temel amacı ve içeriği hakkında bilgiler verilmiştir. Parti Komitesi kararıyla Sovyet Yazarlar Birliği tarafından yayınlanan “*Uus-uran Litieratuura*” şeklinde adlandırılan koleksiyon için çok fazla sorumluluk gerektiren çalışmalar beklenmediği, Saha halkının tüm Sovyet edebi yeteneklerinin, bu yıl altı kez basılacak olan bu koleksiyon etrafında toplanması, ideolojik ve sanatsal değeri olan, güzel eserleri bu koleksiyonda yayımlanması gerektiği vurgulanmıştır. Saha sanatsal edebiyatının halk edebiyatı ve folklorla bağlantı kurmadan gelişmeyeceği bu yüzden “*Uus-uran Litieratuura*” isimli koleksiyon halk edebiyatı ürünlerinin yer alacağı belirtilmiştir. Onlarca ve binlerce çocuk yaştaki genç nesli komünist ruhla, mutlu ve neşeli bir şekilde eğitmek için edebiyata ihtiyaç olduğu bu yüzden çocuk edebiyatının da koleksiyonun bir parçası olacağı ifade edilmiştir.

En büyük çabalardan birinin Sovyetler Birliğinin kardeş halklarının güzel eserlerini Saha diline tercüme etmek, onları tanımak, onlardan ders almak olduğu, bu yüzden koleksiyonda: “Sovyetler Birliği Halklarının Eserleri” isimli bölümün yer alacağı söylenmiştir. Büyük Rus edebiyatının, dünyada üzerindeki edebiyatların başında geldiği ve Saha edebiyatının en önemli okulu olduğu, bu sebeple koleksiyonda büyük Rus klasiklerinin eserleri, özellikle M. Gorki, V. Mayakovski, N. Ostruovski vd. eserlerinin Saha diline tercüme edilerek yayınlanması için büyük çaba sarf edileceği ifade edilmiştir. Koleksiyonun redaktör ekibi, Saha Cumhuriyeti’nin tüm yazarlarını ve Sovyet folklorunun yaratıcılarını belirtilen görevleri onurlu bir şekilde yerine getirmeye ve Sovyet edebiyatını geliştirmeye devam etmeye davet etmiştir.

1937 yılında *Kihil Illık* ismiyle çıkan derginin, edebiyatı geliştirme noktasında gereken çabayı göstermediği, dergi redaktörlerine halk düşmanlarının rehberlik ettiği ve bu şekilde edebiyatı çürütmeye yönelik zararlı işler yapıldığı söylenmiştir.

1930-1937 yıllarında *Kihil Illık* ismiyle çıkan derginin redaktörleri içerisinde, bugün modern Saha edebiyatının ve Saha Sovyet edebiyatının kurucu isimlerinden olarak görülen, Saha edebiyatının öncü isimlerinden biri olan P. A. Oyunskiy de yer almıştır.

Oyunskiy, 1938 yılında “halk düşmanı” olarak suçlanmış ve tutuklanmıştır (Solak Sağlam, 2023: 15). 1938 yılında derginin isminin *Uus-uran Litieratuura* olarak değiştirilmiş olması, derginin Sovyet ideolojisinin çizgisinde ilerlemesi ve aynı yıl Oyunskiy’in Sovyet iktidarına karşı devrimci faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle halk düşmanı olarak suçlanması sebebiyle *Aan Tıl* “Ön Söz”⁵ isimli bölümde, *Kihil Illık* dergisi redaktörlerinin ve Oyunskiy’in oldukça sert bir dille eleştirildiği görülmektedir.

4 *Uus-uran Litieratuura*, 1938, 1, 3-6.

5 *Uus-uran Litieratuura*, 1938, 1, 5-6.

Sovyet ideolojisini temel alan ve yansıtan bir edebiyatın gelişmesinin gerekli olduğu, Sovyet edebiyatının diğer edebiyatlardan daha üstün olduğu ve en önemlisi Sovyet kimliği yaratma hususunda bu ideolojinin halkı geliştirecek ve halka mutlu bir hayat sunacak güç olduğu ise *Aan Tıl* “Ön Söz”⁶de ayrıntılı bir biçimde yer bulmuştur.

1940 yılına gelindiğinde derginin ismi *Xotugu Sulus* “Kuzey Yıldızı” olarak değiştirilmiştir. 1940-41 ve 1943-1989 yılları arasında bu isimle yayınlanmıştır. 1940 yılında iki ayda bir olacak şekilde çıkartılan dergi 1969 yılından itibaren her ay çıkartılmaya başlanmıştır. Bu karar, derginin baş editörü olarak görev yapan N. Zolotarev tarafından 1969 yılının 1. sayısında *Saņa Cılınan, Kündü Aağaaççı!* “Mutlu Yıllar, Kıymetli Okuyucu!”⁷ başlıklı bölümde “Dergimiz cumhuriyetin pek çok okuyucusu tarafından sevilmektedir. Bu yüzden 1969 yılında aylık olarak yayınlanacak! Basılacak materyallerimiz iki katına çıkıyor” sözleriyle duyurulmuştur. Bu gelişmenin okuyucuları da memnun ettiği vurgulanmıştır. Bu bölümde ayrıca dergide yayınlanması planlanan yazılar ve içerikleri hakkında bilgi verilmiştir.

1940 yılındaki ilk sayının baş redaktörü A. A. Beriyak, yayın kurulunda ise V. M. Novikov, Ya. Ya. Kurmin, İ. D. Vinokurov, S. S. Vasilev ve P. Ya. Tulaahınap görev almıştır (Barlamova vd., 2006:11).

Bolşevik Tüm Birlik Komünist Partisi Yakut Bölge Komitesi Bürosu’nun 1 Mart 1943 tarihli toplantısında “Yakut Edebi Eserlerinin Daha Fazla Geliştirilmesine Yönelik Tedbirler Üzerine” başlıklı bir bildiri yayımlandı ve bir almanak yerine 2 ayda bir periyodik olarak *Xotugu Sulus* adlı bir edebi eser almanacağı yayınlanmasına izin verildi. 1943-1956 yılları arasında 76 almanak yayınlanmıştır. Bu almanak, KPSS Bölgesel Komite Bürosunun kararıyla, 11 Nisan 1956’da Yakutistan Yazarlar Birliği’nin organı olan *Xotugu Sulus* sanatsal ve sosyal bir dergi olarak yeniden düzenlendi. Dergi yılda 6 kez, 4 sayı Sahaca ve 2 sayı Rusça olarak yayınlanıyordu. *Xotugu Sulus* dergisi ile birlikte, aynı yayın kurulu tarafından Rusça *Polyarnay Zvezda* “Kutup Yıldızı” dergisi de yayınlanmaya başladı (*Çolbon-Xotugu Sulus*).

SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı’nın 23 Eylül 1976 tarihli kararıyla derginin 50. yıldönümünde, çok uluslu edebiyatın geliştirilmesine yaptığı hizmetler için *Xotugu Sulus* dergisi, “Onur Rozeti” ile ödüllendirilmiştir. 6 Aralık 1989 yılında, KPSS Bölge Komitesi Bürosu, *Xotugu Sulus* ve *Polyarnaya Zvezda* “Kutup Yıldızı” dergilerinin bağımsız yayın kurullarının oluşturulmasına ilişkin kararını yayınladı ve 1 Ocak 1990 tarihinden itibaren dergi orijinal adı olan *Çolbon*’u

6 *Uus-uran Littieratuura*, 1938, 1, 3-6.

7 *Xotugu Sulus*, 1969, 1, 3-4.

aldı. Dergi, 1990 yılından bu yana *Çolbon* ismiyle yayımlanmaktadır (*Çolbon-Xotugu Sulus*).

1990 yılında *Çolbon* ismine geri dönülmesi, aynı yıl çıkan ilk sayının *Aan Tıl* “Ön Söz”⁸ isimli bölümünde okuyuculara duyurulmuştur. Bu bölümde bu isme tekrar dönmenin gerekliliği, bu derginin Saha Yeri’ndeki temel soylu halkların edebiyatlarının bir aynası olduğu, bu değişimin okuyucular tarafından desteklendiği vurgulanmıştır. Bu bölüm “Bizim “Çolbon” diye adlandırdığımız dergimiz “Saha edebiyatı”, “Saha Yeri’ndeki halkların edebiyatı” kavramları bir arada, içerikleri ayrılmadan iyi kader ve engin istikbaliyle yaşasın!” sözleriyle tamamlanmıştır.

1990 yılındaki ilk sayının yayın kurulu: P. D. Avvakumov, E. E. Alekseev, İ. İ. Egorov, N. R. Kalitin, S. T. Rufov, G. S. Sıromyatnikov, S. İ. Tarasov, İ. E. Fedoseev, E. P. Şestakov ve V. S. Yakovlev’den oluşmaktadır (Barlamova vd., 2006:15).

Çolbon dergisinin 1926 tarihli ilk sayısının ön sözünde yer alan “*Saxa suruga tarğannın!* Saha yazısı yayılsın! “*Çolbon*” *surunaal turgurdun!*» “Çolbon” dergisi yaşasın!” sözlerinden de anlaşılacağı gibi öncelikli hedeflerden biri Saha dilini geliştirme arzusu diğeri ise derginin uzun soluklu bir ömür sürmesiydi. Bu hedef doğrultusunda 1926 yılından günümüze kadar olan süreçte dergi yalnızca Sahaca yayımlanmıştır ve bugün halen yayın hayatına devam etmektedir. Bugün, *Çolbon* dergisinin baş redaktörlük görevi Gavril Androsov tarafından yürütülmektedir.

2. 1. *Çolbon* Dergisinin Muhtevası Hakkında

Çolbon dergisi yayımlanmaya başladığı ilk yıllardan itibaren sanatsal bir amaç güderek, Saha edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Saha edebiyatının önemli isimlerinin eserleri derginin sayfalarında yer almıştır. Yalnızca edebi çalışmaların yayımlanmasına karşı olan tepkilerle birlikte kültürel, tarihi, sosyal ve sanatsal konularda yazılmış çalışmalar da dergide yer almaya başlamıştır.

Derginin 1926 yılındaki ilk sayısında A. İ. Sofronov, Öksöküleex Ölöksöy’den miras kalan *Töröobüt Doydubar* “Vatanımız” isimli şiiri ile birlikte *Sarsıardaaññı Çolbon* “Çolbon Sabahı”, *Otuu Uota* “Şenlik Ateşi”, *Xotugu Tüün* “Kuzeydeki Gece” isimli şiirleri, N. D. Neustroev’in *Balıksıt Bilatan* “Balıkçı Platon” isimli hikâyesi yayımlanmıştır (Fedoseev, 1994: 6-7).

Derginin ilk sayısında edebiyatçılar için yol gösterici olacak, sanat ve kur-

gu kavramlarını ortaya çıkaran tiyatro, müzik ve dansın gelişimi hakkında açıklayıcı makaleler yayımlanmıştır. Bu edebiyat ve sanat dergisinin yayınlanması özellikle Saha edebiyatının henüz emekleme aşamasında olduğu bir dönemde büyük önem taşımaktaydı. Modern, Sovyet yaşamının ruhuna uygun eğitim fikri, derginin edebi eserlerinde ve makalelerinde geniş bir şekilde ifade edilmekteydi. Ekim Devrimi'nden önce Saha dilinde yazılan eserler hiçbir yerde yayımlanmıyor ve okuyucuya ulaşmıyordu. Çarlık otoritesinin gücü arttıkça ana dilde kitap ve dergi yayınlamaya yönelik çabalar da sekteye uğruyordu. Sovyet iktidarı yıllarında, Lenin'in ulusal politikasının yükselişiyle birlikte Saha edebiyat basını hızla gelişerek Saha halkının yaşamının ve kültürünün gelişimine tanıklık edildi (Egorov, 1976:6-7).

Derginin ilk sayısında “her türlü duyuru ve bildirilerin” yayımlanacağı belirtilmiş *Beçettenen Taxsıbt Kiriñeler, İstatıyalar*; “Yayımlanmış Kitaplar, Makaleler”, *Saňa Kinigeler* “Yeni Kitaplar” başlıklarıyla o yıl yayınlanan kitap ve makalelere yer verilmiştir.

Sonraki yıllarda ise *Saxa Sire Bügün* “Saha Yeri'nde Bugün” başlığı altında güncel meseleler hakkında konuşmalar, röportajlar ve makaleler yayımlanmıştır.

Dergide: *kepseen* “hikâye”, *sehen* “biyografik hikâye”, *ostuoruya* “masal”, *roman* “roman”, *xohoon*, “şiiir”, *axtı* “hatıra”, *oçerka* “deneme”, çabırğax “tekerleme”, *toyuk* “doğaçlama şarkı”, *oloñxo* “destan”, ühüyen “efsane”, *dramatiçeskay ayımñular* “tiyatro eserleri” vb. türlerde; edebiyat, tarih, arkeoloji, din, kültür, bilim, sanat, spor, tıp vb. konularda yazılmış makalelere yer verilmiştir.

Yalnızca belli bir yaş grubuna hitap etmektense çocuğundan gencine tüm Saha halkının okuyacağı bir dergi olma gayesiyle, dergide *Oğolorbut Baraxsatarga* “Sevgili Çocuklarımıza” isimli bir başlık ile çocuklar için şiirler yayımlanmıştır. *Oğolorgo* “Çocuklara”, *Oğolor Ayımñulara* “Çocukların Çalışmaları” isimli başlıklar altında çocuklar için şiir, hikâye, masal vb. türlerde yazılmış eserler ve çocuklar tarafından yazılmış eserler yayımlanmıştır.

Dergiye sonraki sayılarda yetenekli genç yazarlar dâhil edilmeye başlanmıştır. Saha edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Amma Aççığay, edebi hayatına şair olarak başlamıştır ve İye “Anne” isimli ilk şiiri 1927 yılında Çolbon dergisinde yayımlanmıştır (Fedoseev, 1994:6-7).

N. E. Mordinov (Amma Aççığay), D. K. Sivtsev (Suorun Omolloon), S. R. Kulaçikov (Elley), V. M. Novikov (Künnük Uurastırap) Saha edebiyatına sillinmez izler bıraktılar. S. S. Yakovlev (Erilik Eristin), A. A. İvanov (Künde), G. D. Byastinov (Bes Caraahın), S. A. Savvin (Kün Ciribine) “Çolbon” yolunun parlayan yıldızları oldular (Egorov, 1976:6).

Ederder Ayımlulara “Gençlerin Eserleri”, *Ederder Kuolastara* “Gençlerin Sesleri”, *Ederder Sanaaların Eteller* “Gençler Düşüncelerini Söylüyor” gibi başlıklar altında genç yazarların çalışmalarına yer verilmiştir. 2015 yılında ise *Çolbon* dergisi genç yazarların eserlerini yayımlamak üzere *Semse* ekini kurmuştur (Aleksiev, Boyakova, 2021:529). Bu ek, genç yazarlar tarafından kaleme alınmış şiir, hikâye, masal vb. eserlerin yayınlanması için özel olarak çıkartılmış ve yetenekli genç yazarların tanınması için bir fırsat olmuştur.

A. A. Vasilyeva, “Yakutistan’da Çeviri İşinin Örgütlenmesinin Tarihi” başlıklı makalesinde, çeviri işinin örgütlenmesi ile ülkenin siyasi ve kültürel yaşamı arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekerek, Yakutistan’daki çeviri faaliyetinde çevirinin büyük boyutlara ulaştığı aşığıdaki dönemleri sıralamaktadır:

1) 1853’te Ortodoks edebiyatını Saha diline çevirmek için özel bir komisyon oluşturuldu;

2) 1929-1930’larda Halk Eğitim Müdürlüğü’ne (şimdiki Eğitim Bakanlığı) bağlı olarak çalışan Okul Ders Kitapları Çeviri Komitesi;

3) 1970-1980’lerde Sovyet edebiyatı “Edebiyatların Dostluğu-Halkların Dostluğu” sloganı altında geniş çaplı çalışmalar yürüttü;

4) 1990’larda Saha Cumhuriyeti (Yakutistan) Devlet Egemenlik Bildirgesi’ni ilan etti ve “Saha Cumhuriyeti (Yakutistan) Ulusal Okullarının Yenilenmesi ve Geliştirilmesi Konsepti” kabul edildi;

5) 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında. Yakut Devlet Üniversitesi’nde Üslup Bilimi ve Rusça-Yakut Çeviri Bölümü açıldı (Olesova, Sobakina, 2019:104-105).

Çolbon (*Xotugu Sulus*) dergisi çıkmaya başladığından bu yana Rus edebiyatından eserlere yer verdi. Rus edebiyatının klasiklerinden, Maksim Gorki’den başlayarak, birçok Rus yazarlarının eserleri çevrilerek yayımlandı. *Literaturalar Doğordohuulara-Noruottar Doğordohuulara* “Edebiyatların Dostluğu-Halkların Dostluğu” diye bir başlık dergide sürekli yer almıştır. (Fedoseev, 1994:7).

Literaturalar Doğordohuulara-Noruottar Doğordohuulara “Edebiyatların Dostluğu-Halkların Dostluğu” başlığında Rus edebiyatının yanı sıra Türk dünyasından önemli yazar ve şairlerin eserleri de yayımlanmıştır. Bu eserlere: 1993 yılındaki 10. sayıda ünlü Altay yazar Dibaş Kainçin’in hikâyesi; 1995 yılındaki 7. sayıda Kırgız şair Alıkul Osmanov’un şiirlerinden örnekler; 1996 yılındaki 7. sayıda Kazak şair Jambıl Jabaev’in şiirlerinden örnekler; 1997 yılındaki 7. sayıda Kazak yazar Muhtar Omarhanulı Avezulı’nın “Abay Yolu” romanından bir bölüm; 2005 yılındaki 5. sayıda Tatar asıllı şair Musa Celil’in şiirlerinden örnekler; 2016 yılındaki 1. sayıda TÜRKSOY genel sekreteri, edebiyatçı ve yazar olan Sultan Raev’in “Haftanın Beşinci Günü” isimli hikâyesi örnek verilebilir.

Olesova ve Sobakina'nın (2019) ""Çolbon" Dergisinin Çeviri Faaliyetlerinin Tür ve Tematik Özellikleri" isimli çalışmalarında, dergide 1926-2018 yılları arasında şiir, hikâye, poema, povest, roman, şarkı, masal, oyun, sone, drama, mektup türlerinde 1391 çeviri eser yayımlandığını belirtmektedirler. Dergide 1927-1929 yılları arasında tek bir şiir çevirisi bile yayınlamadığına dikkat çekerek, 1940-1949 arası Rus klasikleri, yabancı edebiyat ve SSCB halklarının edebiyatına olan ilginin artmasıyla şiir çevirilerinin arttığı söylenmektedir. 1950-1959 yılları arasında ise Kore, Ukrayna, Irak ve Kazakistan şairlerinin yanında Nazım Hikmet'in şiirlerinin de çevrildiği belirtilmektedir (106-107).

Çolbon Dergisinde *Kördöhünner, Buluular, Arıyular* "Araştırmalar, Bulgular, Keşifler" başlığı altında birçok makale yayımlanmıştır. Bu makaleler arasında 1986 yılının 6. sayısında yayımlanan, N. Antanov tarafından kaleme alınmış *Turtsiya Professora Talat Tekin Tuhunnan* "Türkiyeli Profesör Talat Tekin Hakkında" isimli bir makale bulunmaktadır. Antanov, Eylül 1977 yılında Almatı'da düzenlenen Bütün Sovyetler Birliği Türkoloji Konferansında Talat Tekin ile tanıştığını fakat pek uzun konuşamadıklarını ve birbirlerinden adreslerini aldıklarını söylemektedir. Akabinde Antanov, 1977 yılında Talat Tekin'den bir mektup almış ve ikili arasında mektuplaşmalar olmuştur. (Hayırsever, 2018:335). Talat Tekin tarafından Saha Türkçesine aktarılan Nazım Hikmet'in "Salkım Söğüt" şiiri, 1986 yılının 6. sayısında *Itur Üöt* ismiyle yayımlanmıştır.

Dergide *Bihigi Yubilyardarbit* "Bizim Kahramanlarımız" başlığı altında Kulakovskiy, Amma Aççıgay, Suorun Omolloon, Künnük Uurastırap, Semyen Danilov, Sofron Danilov'un vb. eserleri ve bu yazarlar hakkında kaleme alınmış çalışmalar yayımlanmıştır. *Keriestebilleex Künnner* "Bize Miras Kalan Günler" başlığı altında ise ünlü yazar ve şairlerin eserleri; ölüm ve doğum yıllarına özel yazılar ve sanatçılarla yapılan röportajlar yayımlanmıştır.

Kritika uonna Bibliografiya "Eleştiri ve Bibliyografya" başlığı altında edebiyat, sanat ve diğer konularda yazılmış eleştiri yazıları; yeni çıkan kitapların, ünlü yazar ve şairlerin eserlerinin bibliyografyalarına yer verilmiştir.

Oçerkalar uonna Publitsistika "Denemeler ve Bilimsel Yazılar" başlığı altında eğitim, kültür, tarih vb. konulu birçok makale yayımlanmıştır.

En Sandalıñ Astara "Meşhur Yemekler" başlığı altında Saha yemekleri hakkında bilgiler ve yemek tarifleri verilmiştir.

Sport "Spor" ve *Sport-Çöl Olox Üktele* "Spor ve Sağlıklı Yaşam" başlıkları altında Sahaların milli, sporları, sporcuları ve spor müsabakaları hakkında yazılmış yazılar yayımlanmıştır.

9 Metnin Türkiye Türkçesine aktarması için bk.: Hayırsever, H. (2018). "N. K. Antanov (1986) "Türkiyeli Profesör Talat Tekin Hakkında." *Talat Tekin ve Türkoloji*, Yılmaz, E., Demir, N., Sarı, İ (Ed.), *Nobel Akademik Yayıncılık*, (1. baskı, ss. 333-341). Ankara.

Nauka “Bilim” başlığı altında dilbilim, tarih, felsefe vb. alanlarda yazılmış makaleler, *Nauka uonna Texnika Sonunnara* “Bilim ve Teknik Haberleri” başlığı altında ise düzenlenen bilimsel kongreler hakkında yazılmış makaleler yayımlanmıştır.

Kultura uonna İskusstvo “Kültür ve Sanat”, *İskusstvo* “Sanat” başlığı altında görsel sanatlar, müzik, bale, tiyatro gibi sanatlar üzerine yapılan çalışmalar; sanatçılar ve eserleri hakkında bilgiler; müzeler, sergiler ve sanat okullarıyla ilgili bilgilerin verildiği çalışmalar yayımlanmıştır.

Tıp alanında, çeşitli hastalıklar ve tedavileri, sağlık hizmetleri, Saha Cumhuriyeti’nde tıbbın gelişimi hakkında yazılmış çalışmalar yayımlanmıştır.

Xacar’ın 1930 yılında yayımlanan *Caattaax Erien Kul Caatın Utarı, Kini Beyetin Caatıttan Emp Oñonuuta* “Zehirli Yılanın Zehrine Karşı Kendi Zehrinden İlaç Hazırlanması” başlıklı yazısında Saha Yeri’nde ölümcül yılanların oldukça fazla olduğuna ve genç ve küçük çocukların yılan sokmaları sonucunda öldüğüne dikkat çekilmiştir. Fransız Doktor Albert Calmette’nin yılan zehrine karşı bulduğu ilacı konu alınmıştır.

Başta Saha Türkleri olmak üzere Sibirya’nın yerli halklarının nüfus hareketlerinin (göçler ve belirli tarihlerdeki nüfus değişimleri) ana nedenlerinden biri de bölgede yaşanan salgın hastalıklardır. Bu salgın hastalıklar arasında Çiçek hastalığının ilk yeri aldığı görülmektedir (Duranlı, 2006: 79-80). V. K. Alekseev, 1991 yılındaki 5. sayıda yayımlanan *Utun’uk Kuonaan* başlıklı yazısında Çiçek hastalığı ve kızamığın halk arasında büyük endişe ve korkuya sebep olduğunu ve bu hastalıklar için aşı bulamadıklarını anlatmaktadır.

Kiniler Aattara Tiline “Onların Adları Canlanıyor” başlığı altında daha önce çeşitli konularda suçlamalara maruz kalan ve daha sonra aklanan kişilerin listeleri yer almaktadır.

Nekrolog “Ölüm İlanı” başlığı altında ise derginin yayımlandığı yıllarda vefat eden yazar ve şairlerin vefat haberiyle birlikte hayat hikâyeleri, edebi şahsiyetleri ve eserleriyle ilgili bilgilerin yer aldığı yazılar yayımlanmıştır.

Yakutistan Yazarlar Birliği Konferanslarında gerçekleştirilen konuşmalar, konferans katılımcıları ve alınan kararlar hakkında bilgilendirici yazılar da dergi sayfalarında yer almıştır. Çeşitli konularda hükümet tarafından alınan kararların belgeleri ve kararnameler de ilgili yıllarda yayımlanmıştır.

Uluu Oktyabr 60 Silin Körsö “Ulu Ekim’in 60. Yılına Doğru” vb. başlıklar altında Ekim Devrim’ini konu alan makale, şiir vb. çalışmalar yayımlanmıştır. P. A. Oyunskiy tarafından kaleme alınmış olan *Köñül İriata* “Özgürlük Şarkısı” isimli şiir, 1977 yılının 5. sayısında *Uluu Oktyabr 60 Silin Körsö* “Ulu Ekim’in

60. Yılına Doğru” başlığı altında yayımlanmıştır. Oyunskiy bu şiiri, 1922 yılında il komitesi başkanı olduğu yıllarda, halkın özgürlüğü ve insan hayatının iyileştirilmesi için yazmıştır, sonrasında bu şiir halk arasında geniş kitlelere yayılmış ve adeta bir marş şeklini almıştır (Solak Sağlam, 2023:22).

Uлуу Кіайы 50 Сілін Көрсө “Ulu Zaferin 50. Yılına Doğru”, *Urıyduubut Uлуу Кіайын!* “Yaşasın Ulu Zaferimiz! vb. başlıklar altında II. Dünya Savaşı’nı konu alan makale, hikâye, şiir, hatıra vb. türlerde eserler yayımlanmıştır.

Kristianstvo 2000 Sıla “Hristiyanlığın 2000. Yılı” başlığı altında 2000 yılının 1.-4. sayılarında *Moisey Bastakı Kinigete: Ayıllu* “Musa’nın İlk Kitabı: Yaratılış” başlığı altında Eski Ahit’in Yaratılış bölümü, Petr Avvakumov tarafından Saha Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır. 2000 yılında ise *Matvey Eppit Kere Kepseenere* “Matta’nın Anlattığı Güzel Hikâyeler” başlığı altında Matta İncil’inin ilk bölümü, Petr Avvakumov tarafından Saha Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır.

2009 yılında Semen Tumat tarafından kaleme alınan Öksöküleex Ölöksöy Oyuunnaahını Üöretiige İnstruksiyata “Öksöküleex Ölöksöy’ün Şamanizm’i Öğretme Talimatları” başlıklı yazıda, 1925 yılında A. E. Kulakovskiy’i tarafından hazırlanmış olan İnstruksiya Dilya Soburaniya Cvedeniy o Şamanizme u Yakutov “Yakutlar Arasında Şamanizm Hakkında Bilgi Toplamaya Yönelik Talimatlar” isimli derleme eseri yayımlanmıştır.

3. Sonuç

Saha coğrafyası 1632 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu döneme kadar Sahalar, yazılı bir edebiyata sahip olmamasına karşın zengin halk edebiyatı ürünlerine sahipti. İşgal ile birlikte bölgede Hristiyanlaştırma faaliyetleri de başlamış, buna bağlı olarak dini içerikli kitaplar ve yayınlar ortaya çıkmıştır. Bölgede yayımlanan ilk süreli yayın olan “Yakut Piskoposluk Gazetesi” de dini içerikli bir yayın olarak karşımıza çıkmaktadır. 1917 yılına kadar Çarlık hâkimiyetinde olan Sahaların, Çarlık rejiminin onayladığı içeriklerde yayınlar yapabiliyor olmaları özgür bir basın ortaya çıkmasını engellemekteydi. Çarlık Rusya döneminde, Çarlık rejimine karşı ihtilal ve ayaklanmalar baş gösterince bazı tavizler verilmek durumunda kalınmıştır. Yaşanan bu olaylar neticesinde basın ve toplantı özgürlüğüne kavuşulmuş, Türk halklarının çoğunda olduğu gibi Saha Yeri’nde de süreli yayınlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Saha Türkçesiyle yayımlanan ilk dergi olan *Saxa Sañata* “Sahaların Sesi” V. V. Nikiforov tarafından 1912 yılında aylık bir dergi olarak çıkarılmaya başlanmıştır. 1913 yılında ise sansür ve diğer nedenlerden dolayı yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus alfabesi esasında

bir alfabeyle geçilmesiyle süreli yayınların sayısı artmaya başlamıştır. *Yakutskiy Kray (Saxa Doyduta)* “Yakutsk Bölgesi” (1907-1908), *Yakutskiy Jizn (Saxa Oloğo)* “Yakut Hayatı” (1908-1909) gibi gazetelerde, *Saxa Sañata* “Sahaların Sesi” (1912-1913) adlı dergide Saha Türkçesi yazı dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yayınevleri kurulmuş, çok sayıda ders kitabı orijinal ve çeviri edebi eserler yayımlanmıştır. Çolbon dergisi de bu dönemde, 1926 yılında yayın hayatına başlamıştır.

Çolbon dergisi, Bolşeviklerin Tüm Komünist Partisi Yakut Bürosunun kararına dayanarak, *Saxa Omuk* Kültür ve Eğitim Topluluğunun basılı bir organı olarak Saha Türkçesiyle yayımlanmıştır. Sahaca yazma ve eğitimin Saha halkını geliştirecek temel güç olduğuna inanılarak, Saha edebiyatının da gelişmesi için öncülük etme gayesiyle yayın hayatına başlayan Çolbon dergisinin, ilk sayısında sosyal, politik veya ekonomik konularda yazılan yazılardan ziyade edebi eserlerin dergide yer alacağı belirtilmiştir. Dergide yalnızca edebi çalışmaların yayımlanacağına dair yapılan açıklama ilerleyen süreçte eleştirilere maruz kalmıştır. A. Arşaruni ve S. Kulaçikov dergiyi apolitik milliyetçikle suçlayarak o dönemde yayımlanan gazetelerde yazılar kaleme almıştır. Çolbon dergisinin ilk sayısının redaktörleri içerisinde yer alan V. N. Leontev bu eleştirilere karşı yazılar kaleme almış ve Çolbon dergisinin temel gayesinin ana dildeki edebiyatı geliştirmek olduğunu savunmuştur.

1926 yılında Çolbon ismiyle yayımlanmaya başlayan dergi, 1930-1937 yıllarında *Kihıl Illık*; 1938-1939 yıllarında *Uus-Uran Literatura*; 1940 yılından itibaren *Xotugu Sulus* isimleriyle çıkmış, 1990 yılında tekrar Çolbon ismini almıştır ve halen bu isimle yayımlanmaktadır.

1930-1937 yılında *Kihıl Illık* “Kızıl Yol” ismiyle ayda bir yayımlanacağı belirtilen derginin 1930 yılındaki ilk sayısında, Saha Yeri’nde yalnızca bir Saha derginin çıkarıldığı, bu yüzden bu derginin işçi Saha halkına rehber olacağı vurgulanmıştır.

1938 yılına gelindiğinde derginin ismi *Uus-Uran Litieratuura* “Sanatsal Edebiyat” olarak değiştirilmiştir ve 1938-1939 yıllarında bu isimle yayımlanmıştır. 1937 yılında *Kihıl Illık* ismiyle çıkan derginin, edebiyatı geliştirme noktasında gereken çabayı göstermediği, dergi redaktörlerine halk düşmanlarının rehberlik ettiği ve bu şekilde edebiyatı çürütmeye yönelik zararlı işler yapıldığı söylenerek eleştirilmiştir. Sovyet ideolojisini temel alan ve yansıtan bir edebiyatın gelişmesinin gerekli olduğu, Sovyet edebiyatının diğer edebiyatlardan daha üstün olduğu ve en önemlisi Sovyet kimliği yaratma hususunda bu ideolojinin halkı geliştirecek ve halka mutlu bir hayat sunacak güç olduğunu savunmuşlardır. BSK(b) P Parti Komitesinin kararıyla *Kihıl Illık* dergisinin yayını durdurulmuş ve onun

yerini edebi eserlerden oluşan bir koleksiyon almıştır. Parti Komitesinin bu kararı Saha Yeri'ndeki Sovyet yazarlarının kendi yaratıcı çalışmalarını daha hızlı bir şekilde bir üst seviyeye taşıma fırsatı bulacakları vurgulanmıştır.

1940 yılına gelindiğinde derginin ismi *Xotugu Sulus* “Kuzey Yıldızı” olarak değiştirilmiştir. 1940-41 ve 1943-1989 yılları arasında bu isimle yayınlanmıştır. 1940 yılında iki ayda bir olarak çıkarılan dergi 1969 yılından itibaren her ay çıkarılmaya başlanmıştır.

1990 yılında Çolbon ismine geri dönmüş ve günümüzde de bu isimle yayınlanmaktadır.

Çolbon dergisi yayınlanmaya başladığı ilk yıllardan itibaren sanatsal bir amaç güderek, Saha edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Saha edebiyatının önemli isimlerinin eserleri derginin sayfalarında yer almıştır. Yalnızca edebi çalışmaların yayımlanmasına karşı olan tepkilerle birlikte kültürel, tarihî, dinî, sosyal ve sanatsal konularda yazılmış çalışmalar da dergide yer almaya başlamıştır.

Bugün, Çolbon dergisi “1926 yılından bu yana Saha dilinde yayınlanan aylık edebiyat ve sosyopolitik bir dergi” olarak yayın hayatına devam etmektedir.

Kaynakça

- Alekseev, A. N., Boyakova, S. İ. (Ed.) (2021). *İstoriya Yakutii*: Tom 3. Novosibirks: Nauka. <https://e.nlrs.ru/open/66956>
- Alekseev, V. K. (1991). Utunńuk kuonaan. *Çolbon*, 5, 95-96. <https://e.nlrs.ru/open/64337>
- Antanov, N. (1986). Turtsiya professora talat tekin tuhunnan. *Çolbon*, 6, 87-89. <https://e.nlrs.ru/open/47355>
- Arşaruni, A. M. (1927). V borbe s nationalistşeskoj ideologiej. *Kommunistişeskaya Revolyutsiya*, 6, 30-36.
https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_013485383?page=1&rotate=0&theme=white
- Avvakumov, P. (2000). Matvey eppit kere kepeşennere. *Çolbon*, 9, s. 71. <https://e.nlrs.ru/open/62986>
- Avvakumov, P. (2000). Moisey bastakı kinigete: ayıllı. *Çolbon*, 1, ss. 60-72; 2, ss. 87-94; 3, ss. 70-83; 4, ss. 84-96. <https://e.nlrs.ru/open/62977>; <https://e.nlrs.ru/open/62979>; <https://e.nlrs.ru/open/62980>
- Barlamova, A. E., Ayısxaana, Popov, S. A., Tumat, S. (Der.) (2006). *Literatura Araxsispat Argıha*. Cokuuskay: Jurnal “Çolbon”. <https://e.nlrs.ru/open/81420>
- Çolbon-Xotugu Sulus*, Natsionalnaya Biblioteka Respublika Saxa (Yakutiya), 26 Temmuz 2024 tarihinde <https://e.nlrs.ru/collections/169> adresinden erişilmiştir.
- Dmitriev, S. (1959). İz istorii mestnoy peçati. *Sotsialistişeskaya Yakutiya: Obşçestvenno-Politişeskaya Gazeta*, S. 62 (11624), 2-3. <https://e.nlrs.ru/open/38224>
- Dmitriyeviç, Ya. O. (1998). *Oçerki İstorii Peçati Yakutii*. “Ot Formirovaniya Predposylok Dlya Voznikoveniya Peçati Do Fevralya 1917”. Vipusk 1, Moskova: Gendalf. <https://e.nlrs.ru/open/14391>
- Duranlı, M. (2006). Saha türklerinin ve sibirya'nın diğerk halklarının inanç ve efsanelerinde çiçek hastalığı. *Milli Folklor*, 8, S. 70, 79-84.
<https://www.millifolklordergisi.com/PdfViewer.aspx?Sayi=70&Sayfa=76>
- Egorov, A. (1976). Saxa literaturatın suolcut suluha. *Çolbon*, 10, 5-11. <https://e.nlrs.ru/open/34954>
- Fedoseev, İ. (1994). “Çolbon (1926-1992).” *Çolbon (Xotugu Sulus)*: 1926-1992: Bibliografişeskay İymńık, Yakovleva, M. E., Fedoseev, İ. (Ed.), Cokuuskay: Saxapoliğrafizdat. <https://e.nlrs.ru/open/36978>

- Hayırsever, H. (2018). N. K. Antanov (1986) türkiyeli profesör talat tekin hakkında. *Talat Tekin ve Türkoloji*, Yılmaz, E., Demir, N., Sarı, İ (Ed.), Nobel Akademik Yayıncılık, (1. baskı, ss. 333-341). Ankara. <https://www.nobelyayin.com/talat-tekin-ve-turkoloji-15104.html>
- Jirkov, A. N. (2017). “Saxalı Literaturnay Tıl Saydıtıgar Bastakı Saxalı Xahıattar Uonna “Saxa Sañata” Surunaal Suoltalara.” *Saxalı Bastakı Xahıattar, Surunaal. Saxa Doyduta (1907-1908), Saxa Oloğo (1908-1909), Saxa Sañata (1912-1913)*, Burtseva, N. V., Jirkov, A. N., Semenov, V. G. (Der.), Cokuuskay: Vladivostok Dalpress. <https://e.nlrs.ru/open/34963>
- Kihıl İllık, 1930, 1, 3. <https://e.nlrs.ru/open/9961>
- Kılıçarslan, Y. (2023). *Ruslar ve Saha Türkleri (1632-1917)*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları. <https://www.bilgeoguz.com/urun/kitap/bilgeoguz-yayinlari/ruslar-ve-saha-turkleri-1632-1917/>
- Killi Yılmaz, G. (2010). *Kuzey ve Güneydoğu Sibiryâ Türklerinin Dil Durumu*. Ankara: Köksav. <https://www.kitapyurdu.com/kitap/kuzey-ve-guneydogu-sibiryâ-turklerinin-dil-durumu/331852.html?srltid=AfmBOoq76qiRrr5BjX1Wfzo148K4ddb-VQ9eSOGxuPtIAPPLco0dea3gG>
- Kirişçiöğlü, M. F. (2021). Sibiryâ'daki türk dilleri. *Türk Dili*, S. 839, 20-32. https://www.tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/11/M.-Fatih-Kiri%C5%9F%C3%A7i-o%C4%9Flu--S%C4%B0B%C4%B0RYA%E2%80%99DAK%C4%B0-T%C3%9CRKLER-VE-D%C4%B0LLER%C4%B0_-12-1.pdf
- Kulaçıkov, S. (1928). O starom i novom “çolbone”. *Avtonomnaya Yakutiya*, 196, 2-3; 203, 4-5. <https://e.nlrs.ru/online2/11367>; <https://e.nlrs.ru/online2/11396>
- Külümnüür (1991). Literaturnoye tvorçestvo yakutov. İlin: İstoriko-Geografiçeskiy, Kulturoloğičeskiy Jurnal, S. 2, 10-11. <https://ilin-yakutsk.narod.ru/1991-2/10.htm>
- Leontev, V. N. (1927a). “Çolbon” anığı oloğu kördörürün tuhunan. *Çolbon*, 7, 22-32. <https://e.nlrs.ru/open/3341>
- Leontev, V. N. (1927b). Boprosı literaturnie. *Avtonomnaya Yakutiya*, 160, 2-3; 161, 2-3; 162, 2-3. <https://e.nlrs.ru/online2/10336>; <https://e.nlrs.ru/online2/10337>; <https://e.nlrs.ru/online2/10338>
- Olesova, M. A., Sobakina, İ. V. (2019). Janrova-Tematičeskaya karakteristika perevodçeskoj deyatelnosti jurnalâ “çolbon.”. *Vestnik Severo-Vostoçnogo Federalnogo Universiteta İmeni M. K. Ammosova*, 1(69), ss. 103-116. <https://cyberleninka.ru/article/n/zhanrovo-tematicheskaya-harakteristika-perevodcheskoj-deyatelnosti-zhurnalâ-cholbon/viewer>
- Sidorov, O. G. (2013). Periodičeskaya peçati v kulture etnosa. *Vestnik Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta İmeni A. S. Puşkina*, 4 (1), 71-80.

<https://cyberleninka.ru/article/n/periodicheskaya-pechat-v-kulture-etnosa/viewer>

Solak Sağlam, M. (2023). *Platon Alekseyeviç Oyunskiy ve Kızıl Şaman*. İstanbul: Sonçağ Yayıncılık. <https://www.soncagyayincilik.com.tr/urun/platon-alekseyevic-oyunskiy-ve-kizil-saman>

Şirin, H. (2020). *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. <https://www.bilgeyayincilik.com/baslangicindan-gunumuze-turk-yazi-sistemleri>

Tumat, S. (2009). Öksöküleex ölöksöy oyunnaahımı üöretüige instruksiyata. *Çolbon*, 5, 69-71. <https://e.nlrs.ru/open/63386>

Xacar (1930). Caattaax erien kıl caatın utarı, kini beyetin caatıttan emp oñonuuta. *Kıhıl Illık*, 1, 82-83. <https://e.nlrs.ru/open/9961>

XX. YÜZYILIN İLK MODERNİSTLERİNDEN ÜZEYİR HACİBEYLİ VE DİL GÖRÜŞLERİ

ZEMİNE ZİYAYEVA / KARABAĞ ÜNİVERSİTESİ

zamina.ziyayeva@karabakh.edu.az

ORCID: 0000-0002-6791-2966

1900'lü Yıllarda Dil Tartışmaları

Dil meselesi, özellikle edebî dil konusu XX. yüzyılının en güncel sorunlarından biridir. Yüzyılın başlarından itibaren siyasi ve kültürel alanda söz sahibi olan aydınların hemen hepsi bu konuya dair bakış açılarını sunmuş, dil konusuna değinen makaleler kaleme almış, dil tartışmalarında iştirak etmişler. Konu matbuat organlarının sayfalarıyla sınırlanmamıştır. Türk aydınları modernleşme, milli şüurun artması için dil konusunu önemsemiş, ortak bir dilde eğitim veren okulların açılmasını çaba göstermişlerdir. Dili modernleşmenin en önemli unsuru olarak görmüşlerdir. 1905-1907 yılları arasında Rusya Müslümanlarının aydınları bir araya gelerek birkaç kez toplantı yapmışlardır. Nitekim 1906 yılında resmi izinle yapılan III. Türk kongresi Türk halkları arasında eğitimde modernleşme için önemli kararlar almıştır. Kongrede görüşülen 32 maddeden ibaret eğitim raporunun 32. maddesi “edebî Türk dili” ile ilgili idi (Devlet 1999:109).

Konu sadece Bakü matbuat hayatıyla sınırlı kalmamıştır Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan, özellikle Kırım kültür çevresinde yaşayan Türk aydınlarının konuya ilişkin bakışları Rusya Müslümanlarını etkilemiştir Edebî dil tartışmaları Bakü kültür çevresi ile kifayetlenmemekte idi. Kırım'da da bu mesele kifayet kadar ele alınmakta idi. Tercüman gazetesi bu misyonu sürdürmekle birlikte Vatan Hadimi gazetesinde Hasan Sabri Ayvazov bu konuyu tartışmaya açmakta idi.

Bu anlamda Bakü kültür merkezinde yayımlanan Füyûzat Dergisi'nin önemi vurgulanmalıdır. Derginin bu bağlamda sergilediği tavır önemlidir. Sayfalarında mütemadi olarak edebî dil, dili zenginleştirmenin yolları, batı dilleriyle mukayesede Türk dilinin konumu gibi konular, dilin inkişafına dair birtakım meseleler gündeme taşınmıştır. Özellikle, dilde tasfiye, dilin sadeleştirilmesi, ortak gramer gibi konular Kıbrıslı yazar Raik Efendi tarafından tartışmaya açılmıştır. (Ziyayeva 2018:)

Hacıbeyli'nin Modernist Misyonu/ Eğitim Misyonu

XX. yüzyıl modernleşme aracı olarak görülen dil meselesini sıkça tartışıldığı bir zaman dilimidir. Üzeyir Hacıbeyli de böyle bir edebî ortamda faaliyetini sürdürmüştür. Yazarın hem eğitim hayatı, hem de meslekî hayatı bu kargaşalı hayatın içinde şekillenmiştir. (Hacıbeyli I, 2005: 5-10)

Hacıbeyli moderin cemiyet için eğitimi şart koşturmaktadır. Bunun için milli dilde eğitim veren okulların açılmasının önemini vurgulamaktadır. XX. yüzyılın başlarında Bakü'de açılan "Russko-Tatarskaya Şkola"larının varlığını halkın modernleşmesi, eğitim alması için yeterli görmez, Türkçe okulların açılmasını şart koşar:

"Bize Türk mektebi, darülmüallimin ve gimnaziya kimi Türk edadiyye mektepleri vacibdir. O mektebler için "seminariya"lara verilen hüğug ve imtiyazlar lazımdır. Ve o hüğug ve imtiyazat ile layih suretde istifade etmek gerektir ki, sonra neçə on il bundan egdem Tiflis'te tesis edilmiş, lakin müsəlmanlara bir gəpik də nəf gətirməmiş ve birgəsd "Ali", "Ömer" mektebi tasviye edilmiş mekteblərin indiki hali kimin tekrar gelbimizi mukadder ve müellem etmesin." (Hacıbeyli II, 2005: 184)

Eğitimin modernleşmedeki önemini vurgulayan ve ülkedeki mevcut durumu açıklayan eğitimci kimliği ile hayırseverlere çağırısı yapmaktadır: *"Ey cemiyet-i hayriyelerimiz, bize mektep ve Türk mekatib-i aliyesinde ikmal-i tahsil etmiş müallimler ve medreseler lazımdır."* Nitekim, yüzyılın başlarında, özellikle Cumhuriyet döneminde Türk müallimlerinin bölgedeki faaliyetleri malumdur. Hacıbeyli sanatında dile yapılan vurgu Cumhuriyet dönemi için bir yol haritası özelliği taşımıştır. (Hacıbeyli II, 2005: 184)

Eğitimcilerin Türk dilinin inceliklerini bilmeleri gerekliliğinin önemini vurgular. Dil öğretimi ile meşgul olanların her iki dile de mükemmel şekilde vakıf olmalarına dikkat çeker. Türk dilini bilen şahıs yabancı dilin de öğretimini kusursuz yapacaktır. Edebî dile vurgu yapmış, Osmanlıların kurumsallaşmış bir Türkçe müessesese kurduklarına dikkat çekmiştir:

“Biz Türk dili üzre büyük bir padşahlık tesis etmiş olan Osmanlılardan, Fars ve Rus tercümelere altında bilküllüye harab olup Türklük ruhunu itirmiş olan dilimizi tazedden öğrenmek evezine hele Osmanlıları begenmeyip serf cahil olduğumuz bu mesele üste onlar ile mübahiseye de cesaret edirik” yaklaşımı ile dönemin dil tartışmalarına münasibet bildirmiş, edebî dil konusunda da tarafını belirlemiştir (Hacıbeyli, 2010: 209)

Eğitim misyonunu içinde dil meselesi, eğitim meselesi, edebî dil, mektepleşme ve b. konular önceliklidir. Yazar Rusya Müslümanlarının kongrelerini takip etmekle birlikte Nijni-Novgorod’da yapılan III. Kongre hakkında bilgi vermektedir Kongrelerde ele alınan edebî dil, okullarda Türkçe eğitimi meselesi Hacıbeyli’nin yeni usul eğitim fikriyle bağdaşmıştır. (Hacıbeyli II, 2005: 251-253)

Hacıbeyli’nin Yazılarında Dil ve Kimlik Sorunu

Hacıbeyli’nin dil konusuna dair bir dizi yazılarına rastlamak mümkündür. *Hangi Vasıtalar ile Dilimizi Öğrenip Kesp-i Maarif Etmeliyiz* adlı yazısı bu anlamda önemlidir. Dil ve cemiyet konusuna dikkat çeker, dilin tarihle ilgisini vurgular, aynı zamanda dilin milletin/cemiyetin istikbali için büyük tesirine dikkat çeker. Ana dili/Türkçenin öğrenilmesine dair bir yol haritası çizirken, hem de dil hakkında görüşlerini açıklar. Dilin birey üzerindeki tesiriyle cemiyet/ millet üzerinde tesirinin aynı olduğunu vurgular: “İnsanın her bir ettiyatını, ağına gelen ali efkarını, gelinde töreyen hissiyyat-i şairanesini en müsbet suretde izhar ve beyan etmeye vasıta dildir.” Yazara göre dil ve dil öğretimi kimlik sorunun çözecek, milliyet kavramının gelişmesine önayak olacaktır (Hacıbeyli II, 2005: 182)

1900’lü yıllarda milli kimlik meselesi basın hayatına taşınmış, sürekli tartışılan bir konu olmuştur. Hacıbeyli de millet kavramını sorgulamıştır. Bu anlamda yazarın *Dil* felyotonu birçok meselenin tartışmaya açıldığı, hem tartışıldığı, aynı zamanda soruların cevaplandırıldığı bir yazıdır. Halkın yabancı okullara karşı tutumunu eleştiren, bu yaklaşımın dil sevgisiyle alakasız olduğuna vurgu yapan yazar, hem de kimlik sorununa açıklık getirmiştir:

“Bir Araptan soruşursan ki, sen kimsin?”

Deyir:

- Arabım!
- Sən nə dindensin?
- İslam.
- Nə dildə danışırsan?
- Arap.

İslam olmayan Araptan da bu sualları etsen, cevabında deyer ki, men Arabam, dinim Hıristiyan dinidir, dilim Arap dilidir. Bir Farstan da bu ehvalatı soruşsan, deyer ki, ben farsım, dinim İslam dinidir, dilim Fars dilidir. Bir Ləzgidən də bunu soruşsa, deyə ki, özüm Ləzgiyəm, dinim elhamdüllah İslamdır, dilim də ya alaz, ya emdi, ya kumuk, ya çərkəz vs. Dilidir. Hemçinin rus, gürcü, ve saire. Ama bizim bir neferimizden sor ki, sen kimsen? Deyer ki, müsəlmanam.

- *Hankı milletdensin?*
- *Müsəlman milletindenim.*
- *Ne dinindesin?*
- *Müsəlman dininden.*
- *Nə dili danışırısan?*
- *Müsəlman dili*

Halbuki özü Türk, dini İslam, dinidir, dili de Türk dilidir. ... Din başka, dil başka. Din başka, milliyet başka. Dinde dil yoktur, dinde milliyet yoxdur.” (Hacıbeyli II, 2005: 141)

Dil konusunda tavrı açıktır. Bu bölgədə kullanılan dil Türkçedir. Bu dilin islahına çalışmaq gerekliliğini savunmuş, milli varoluşun dilinin varlığıyla ilgili olduğuna diqqət çekmiştir:

“... bizim bu suretle Arap vır Fars olmak teşebbüsünde değılik, ona göre Türklüğümüzde baki galırığı. Buna göre de dilimiz Türk dilidir. İndi hemin bu Türk dilimizin evvela baki kalması ve saniyen terakki etmesi ve islah olunması baresinde çalışmalıyığı. “Baki galması” sözlerine oxucularımızın diggetini celb etmekten maksadımız, dilimizin baki galmamak ehtimalı olduğunu bildirmektir. Çünkü doğrudan da əgər biz öz ana dilimize indiyə geder baxdığımız nəzərlə baxmagda davam edersək, yeni heç bir ehemiyət vermezsek, ola biler ki, günlerin bir günü dilmiz iter, batar, yox olar ve bir milletin de ki, dili batdı, onda o millet özü de batar, çünkü bir milletin varlığına, isbat-ı vücud etmesine sebep onun dilidir.” (Hacıbeyli II, 2005: 142)

Ana dili/Türkçenin Öğretimi Konusu

Hacıbeyli ana dilin öğretimine büyük önem vermiştir. Yazarın bu konuda birçok yazısı vardır. Bu yazılarda “usul-i tabii” adlı yeni bir ders yönteminden söz etmiştir. Usul-i tercümeğe karşı konulan bu yeni usulle ana dilin/Türkçenin daha rahat ve daha aydın öğrenileceğini savunmuştur. *Müallim Ali Cenablarına* adlı felyetonda “*Bilmirəm! Mən hər halda çox çalışmışam və ana dilinin də rus dilinin tərcüməsi təsiri ilə xarab edilməməsinə artıq səy etmişəm.*” (Hacıbeyli II, 2005:73)

Hacıbeyli'nin gazete yazarlığını çeşitli dönemlere ayırmak mümkündür. Son dönem yazılarında konulara bakışı daha açık ve kullandığı üslup daha serttir. Onun *Doğru Söz* gazetesinde *Dil Davası* adlı yazısı bu yönden oldukça dikkateşayandır. Yazı Sovet döneminde diğer yazıları gibi yayınlanmış kitaplarından çıkarılmıştır. Felyetonda birçok meseleye dair bakış açısını belirtmekle birlikte, hangi dilin kullanılacağı konusuna da “Türkçe, Türkçe, Türkçe” diyerek kesin bir görüş beyan etmiştir (Hacıbeyli, 2010:)

Hacıbeyli kültürel gelişmeyi anadilli eğitimle eşleştirektedir. Ona göre medeniyetin gelişimi ana dilinin gelişimi ile ilgilidir: “Dilimizin hiç bir imtiyazı yok ve kesb-i ruzi vasıtası ile yalnız bir Rus dilidir.. Aşıkardır ki, bütün camaatı ana dilinde olan mekteblere teşvik ve terğib etmek için o mekteplerden gözlenilecek maddi teminatı indiden temin etmek lazımdır. Bu nır çok mühüm mäsälêdir ki, marifet ve medeniyetimiz zənnimce yalnız bir bundan asılıdır.” (Hacıbeyli II, 2005: 253-254)

Hacıbeyli dili “milliyyetin en büyük alameti” olarak görmüştür. Yazar geniş bir tefekküre sahiptir. Dönemine göre Avrupa halklarının gelişimini takip etmiş, ordaki dil gelişmelerinden söz etmiş, bu halkların dile karşı tutumunu izah etmiştir. Dil öğretiminde kendi halkının tutumunu Avrupa halkları-polonyalı ve leklerle mukayese etmiştir: “Polyakların ecnebi dilde (yabancı dilde) tedris edilân mekteblere karşı gelblerindeki nefret öz millet ve milliyetlerini sevmekten ve milliyetlerinin en büyük bir alameti olan dillerinin gedir ve giymetini bildiklerindendir. Çünkü onlar burasını çok güzelce anlayıblar ki, her bir milletin bütün milliyeti ile bekasına baş sebep onu dilidir ve dilinin terakkisidir.” (Hacıbeyli II, 2005: 140)

Yazılı Dil/Standart Dil Konusu

Hacıbeyli yabancı dil öğrenimi için ana dilini öğrenme vasıtası olarak görmüştür. Yanlış öğrenilen dilin hem de ana dilinin yabancı unsurlarla dolub taşmasına yol açtığını düşünmüştür. Rus dilinin yanlış tercümesi sayesinde dile birtakım “asalak kelimeler”in girdiğini, bu şekilde dilin doğal gelişim seyrini değiştirdiğini düşümmüştür. O dönem yazı dilinde kullanılan “hansı ki”, “hansılar ki” ibarelerine itirazını bildirmiştir. Üzeyir Bey yazılarında sürekli yazı dilinin standartlarını konu edinmiştir. Günümüzde dil kullanımı için bir sıkıntı olan asalak sözlere görüş beyan etmiş, onların dilde kullanımının sıkıntı olduğuna vurgu yapmıştır. Bu konuda Ali Bey Hüseyinzade'nin fikirlerine atıf yapmış, Türk dilinin bilicisi olarak göstermiş, dilde bu tür kullanımları zararlı görmüştür.

“Gafgaz`da Türk dilini mükəmməl bilənlərdən Ali Bey Hüseynzade cenabları defalarla geti suretde elan etmişler ki, Türk dilinde “hansı ki”, “hansılar ki” sözü yoktur. Men de deyirem ki, bu sözü tercüme üsulile ders veren müellimler, Rusun “kotory” kelimesini tercüme etmək üçün özlerinden çıxarıblar; onun istemalı lüzumsuz bir ağırlıqdır.” (Hacıbeyli II, 2005: 76)

Tercüme yolu/metodu ile dil öğreniminin yazılı dilin kurallarını zorladığına dikkat çekmiş, bu yöntemin umumi Türk diline zarar verdiğini vurgulamıştır “... Diger bir yerde yazırsınız: “Men bu egidedeyem ki, eger bu haletin birinden çıkmak tercüme üsuli ile asanlıq olar.”

Digget yetirmeli: “bu haletin birinden çıkmak”, (yani viyti iz etogo polojeniya)

Bəli Yoldaşım müəllim Ali! Sizin ve benim məqalələrimiz tercüme üsulilə verdiyimiz derslərin nümunələridir ki, Rusça “kotory” sözü düşəndə “hansı ki” və “vıyti iz etogo polojeniya” kimi sözləri de “o haletdən çıkmak kimi” ümumi Türk dilinə və bizim avamların dilinə de müğayir sözlərlə tercüme edib dilimizi puç və harab edirik.” Bir zamanlar Farsçanın “dilsizliğimize və edebiyatsızlığımıza” sebep olduğunu, yaşadığı döneminde ise tercüme yolu ilə öğretimini göstərmişdir. Türk dilinin kurallarının gözardı edilmemesini özellikle belirtmişdir. (Hacıbeyli, 2010: 210)

Üzeyir Bey’in sıkça ele aldığı konulardan biri yazı dilinin kurallarıdır. Yeni öğretim metodlarından bahsettiği yazılarında bu konuyu sıkça ele alır. Yazılı dilde anlatım bozukluğu ile ilgili durumlar karşısında tahammülü yoktur. Sert bir dille bu konuyu eleştirir. Dönemin aydılarının yazılarıyla karşılaştırıldığı zaman Üzeyir Bey’in kullandığı dil pürüzsüzdür, edebî dil kurallarına uygundur. Yazılarında dil kurallarını bozanlardan şikayetçidir:

““Ekinçiler-İşçiler” tükedenler dergini düzeldenler Əmirhacyan ve yanılardan ellerini “Ekinçiler-İşçiler” derginin özəgi ilə tanış etmək üçün bu adna günü öyledən sonra saat sonunda mekatib yazısına çağırır.” (Hacıbeyli 2010: 115)

Sonuç

Sonuç olarak denilebilir ki, XX. yüzyılın modernistleri millî bilinç, milliyet duygusu, halkın refahı, onların sosyal ihtiyaçları, dünya halklarıyla aynı hak hukuka sahip olmaları yolunda yorulmadan çalıştılar. Bilincli olarak bir medeniyet yaratma çabası içinde oldular. Bir modernist olan Hacıbeyli musiki dünyasında bir çağ açtı. Henüz ümmetten millete doğru ilerleyen bir halkın kültürel hayatında değil Asya halkları, Avrupa halkları ile kıyaslanacak bir maddi hazine yarattı. O hem de modernleşmenin önemli bir sac ayağı olan dilin, dil olgusunun önemini vurguladı. Üzeyir Hacıbeyli bu olgudan hareketle dili matbuat hayatına birçok yönü ile taşıdı, tartıştı, çözüm yolları önerdi.

Hacıbeyli'nin yaşam felsefesi halkın aydınlatılması üzerine kurulmuştur. Bu sebepten halkın bilinçlenmesi için eğitimi şart koşturmuştu. Dilin konuşulduğu, öğretildiği millî okulların açılması gerekliliğini savunmuştu. Hacıbeyli'nin dil görüşleri Cumhuriyet döneminin dil politikasını etkilemiştir.

Kaynakça

1. Akpınar, Yavuz (2001). “*Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı*”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara, Sayı: 12/1.
2. Devlet, Nadir (1999). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
3. Ercilasun, Ahmet Bican (2007). “*Türk Dünyasının Entegrasyonunda Dilin Rolü*”, Gazi Türkiyat, Sayı1/ 1-8.
4. Gaspıralı, İsmail (2008). *Seçilmiş Eserleri: III, Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, (Hazırlayan: Yavuz Akpınar), İstanbul.
5. Hacibeyli, Üzeyir. (2005) *Seçilmiş Eserleri (iki ciltte)* (Hazırlayan: Abdulla Abasov) I. cilt, Şark-Garp, Bakı.
6. Hacibeyli, Üzeyir. (2005) *Seçilmiş Eserleri (iki ciltte)*, (Hazırlayan: Abdulla Abasov) II. cilt, Şark-Garp, Bakı.
7. Hacibeyli, Üzeyir. (2010) *Neşirlerde Kenara Goyulmuş Matbu Eserleri*, (Hazırlayan: Şirmemmed Hüseyinov), Elm, Bakı.
8. Hüseyinzade, Ali Bey (2007). *Seçilmiş Eserler*, Çaşıoğlu neşriyatı, Bakı.
9. Kırımlı, Hakan (2010). *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
10. Swietochowski, Tadeusz (1991). “*1920 Öncesinde Rus Azerbaycanı'nda Millî Kimliğin Yükselişi ve Edebî Dil Politikası*”, (Çev. Saadettin Gömeç), (Bu makale Ethnic and Racial Studies, 14/1, London).
11. Toker, Mustafa (2001) “*İsmail Gaspıralı ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine*” (2 Kasım 2001'de Karapınar'da yapılan “İsmail Gaspıralı ve Türk Fikir Hayatındaki Yeri” konulu panelde okunan bildiri), <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergisi/s16>.
12. Uygur, Erdoğan (2007). “*Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları*”, Modern Türklük Araştırmalar Dergisi, Cilt 4, Sayı 4 (Aralık), 53-64.
13. Uygur, Erdoğan (2010). “*Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi*”, Modern Türklük Araştırmalar Dergisi, Cilt 7, Sayı 2(Haziran), 150-176.
14. Ziyayeva Z (2018). “*Füyûzat Dergisi ve 1905 Sonrası Azerbaycan'da Türkçe Meselesi*”. Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları. Sayı 36, 187-202.